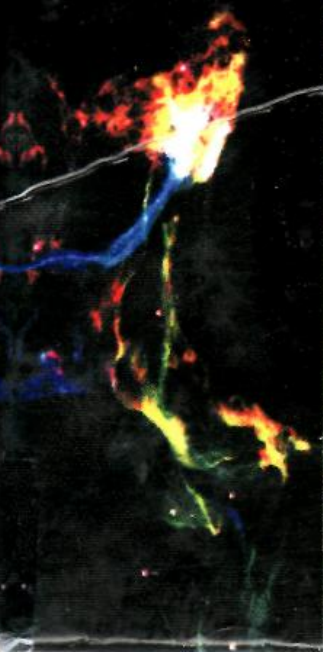

Н.ВЕРТ

ІСТОРІЯ
РАДЯНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ
1900-1991

Н.Верт

ІСТОРІЯ
РАДЯНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

1900-1991

Переклад з французької

Видавнича агенція

"ВЕРТЕКС"

Рівне, 2001

ББК 63.3(2)6
В35

NICOLAS WERTH
HISTOIRE DE L'UNION SOVIETIQUE De l'Empire russe à l'Union soviétique 1900-1991

Верт Н.
Історія Радянської держави. 1900-1991: Пер. з фр.
Навчальний посібник.
Видавнича агенція «Вертекс», 2001 - 480 с.

Підручник Н. Верта за останні роки став одним з найбільш популярних у вищих навчальних закладах Росії та України. Об'єктивність викладу, концептуальна строгість дозволяють успішно використовувати його не тільки викладачам, студентам і абітурієнтам, але й школярам старших класів. Крім української та російської, книга перекладена також на англійську та італійську мови.

ISBN 966-7147-11-8

Presses Universitaires de France, 1990
«Прогресс-Академия», 1992, 1994
Издательство «Весь Мир», 1995
Видавнича агенція «Вертекс», 2001

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ

Коли готувалося до виходу в світ перше видання цієї книги, ні автор, ні видавництво ще не знали, як воно буде зустрінуте читачами. На щастя, наші хвилювання були марними. Протягом тижня книга зникла з прилавків магазинів. Позитивна реакція преси, листи читачів остаточно переконали нас у тому, що перший перекладний підручник із сучасної російської історії відбувся. Звісно, у відгуках на видання містилися й вказівки на окремі неточності, висловлювалися зауваження та пропозиції по підготовці книги до перевидання. Ми додали бібліографію і постаралися врахувати всі істотні і корисні зауваження. Дякуємо нашим читачам за відгуки про книгу.

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Одного дня видавнича агенція «Вертекс» вирішила розпочати роботу над перекладами на українську мову найкращих (на наш погляд) російськомовних навчальних посібників для студентів вищих учбових закладів. Одразу постало питання: що перекладати? Було розпочато роботу одразу над кількома підручниками. Однак нам здається досить символічним, що історія нового проекту розпочинається з книги історичного напрямку. В усякому разі ми сподіваємося, що переклад «Історії Радянської держави» Н.Верта знайде своє місце серед кращих україномовних навчальних посібників.

Розділ I

Російська імперія на початку ХХ ст.

I. ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОТИРІЧЧЯ

1. Самодержавство

При розгляді політичного становища в європейських державах початку ХХ ст. відразу впадають в очі специфічні особливості Російської імперії. У той час, як повсюди в Європі державна влада розвивалася в напрямку парламентаризму та виборних структур. Російська імперія залишалася останнім оплотом абсолютизму, а влада государя не обмежувалася ніякими виборчими органами. У Зведенні законів Російської імперії видання 1892 р. урочисто проголошувався обов'язок цілковитої слухняності цареві; влада його визначалася як «самодержавна й необмежена».

Абсолютні прерогативи царя обмежувалися лише двома умовами, означеними в основному правовому документі імперії: йому ставилося в обов'язок неухильно дотримуватися закону про престолонаслідування та сповідувати православну віру. Будучи наступником і спадкоємцем візантійського імператора, цар-самодержець отримував владу безпосередньо від Бога. З цієї точки зору будь-яка спроба відмови від верховної влади ставала святотатством. У 1907 г. Д.Мережковський писав, що в той час, коли будь-який інший імператор міг силою обставин перетворитися на конституційного монарха, православний государ був позбавлений такої можливості. Подвійна природа його влади перешкоджала будь-якій еволюції, прирікала самодержавство на застій. Непорушність принципу царської влади робила неможливим введення конституційного ладу. Звичайно, самодержавство могло провести реформи зверху, але в його наміри ніколи не входило створення будь-якого конституційного органу, який неминуче став би оплотом організованої опозиції.

У керуванні країною цар спирався на централізований і суворо ієрархізований бюрократичний апарат, який виник ще у XVIII сторіччі: міністрів і радників, призначених ним самим, і консультативні органи, до яких входили вищі представники двору та бюрократії. Державна рада була законодородним органом, а члени її, чиновники вищого рангу, призначалися довічно. Думки, висловлювані членами Ради при розгляді законів, ніяким чином не обмежували свободи рішень государя. Виконавчий орган самодержавної держави - Рада міністрів, створена за часів Олександра I, - мала також консультативні функції. Що ж до Сенату, заснованого ще за Петра I, то в кінці XIX ст. він фактично перетворився на орган, виконуючий функції Верховного суду. Сенатори, які призначалися майже завжди довічно особисто государем, повинні були обнародувати закони, роз'яснювати їх, стежити за їх виконанням і контролювати законність цієї представників влади на місцях.

Як і в минулому, вищі державні чиновники у переважній більшості були спадковими дворянами. Аристократія також займала ключові посади в провінції, і, передусім пост губернатора, відповідального за збір податків та охорону державного майна. Аристократія проводила свій вплив і через інститут «предводителів дворянства», які обиралися дворянськими зборами на місцях і затверджувалися царем. Цей інститут, створений за Катерини II, являв собою одночасно виборчий орган дворянського самоврядування та основну ланку адміністративної системи. Єдиною значною зміною даного інституту стосувалася його родового складу, що було джерелом можливого непорозуміння між представниками вищих верств бюрократії та частиною земельної аристократії. Зниження частки представництва землевласників відбувалося паралельно

із збільшенням частки міських і промислових власників. Поміщики середньої руки все рідше обирали адміністративну кар'єру, оскільки чиновництво, зі слів одного поміщика з Пензенської губернії, переродилося «на клас позастанових інтелектуалів» і стало тією «непереможною стіною, що розділила монарха та його народ».

Зрештою «великі реформи» царя-визволителя Олександра II, спричинені наполегливою необхідністю пристосувати до вимог сучасної держави юридичні та адміністративні інститути країни, призвели черговий раз до зміцнення вікового союзу між престолом і дворянами, не призвівши на відміну від реформ Петра I до рішучих змін у суспільних зв'язках. Обмеженим і суперечливим характером реформ пояснюється повернення назад, до реакції, яке сталося після вбивства Олександра II. Щоб придушити сплеск опозиції нових верств суспільства - представників ліберальних професій, студентів, купецтва й підприємців, далеких від традиційних соціальних структур, - яким царський абсолютизм відмовляв у будь-якій участі в політичному житті, - Олександр III (1881-1894 рр.) встав па шлях «коптрреформ». Протягом усіх грипадів ія ги років його царювання політиці реставрації самодержавства були підпорядковані всі галузі життя: університети були закликані до порядку й поставлені під урядовий нагляд, в ліцєях була проведена «чистка» від усякого роду педворянських елементів - «дітей крамарів, слуг та інше», посилилася цензура, посилилася русифікація Польщі, Фінляндії, влада адміністрації на місцях була зміцнена введенням інституту земських начальників, також із дворян. Законодавчі акти від 12 червня 1890 р. (відносно земств) і від 11 червня 1892 р. (відносно міських дум) обмежили повноваження цих органів, що були встановлені ще за часів «великих реформ» Олександра II. Із усіх заходів, зроблених з метою зміцнення самодержавства, найбільш непопулярним став, без сумніву, Указ від 14 серпня 1881 р., згідно якого можна було відмі-нити, оголосивши «частковий» або «повний» надзвичайний стан, і без того куці гарантовані законом права й притягти до військового суду трибуналу винних у політичних злочинах.

Вступ на престол Миколи II (1894 р.) пробудив надії тих, хто, як і раніше прагнув, беручи за зразок суспільні цінності сучасних промислово розвинених країн, до реформ, таких, як відділення релігії від держави, гарантія основних свобод, наявність виборних органів влади, національний суверенітет. На адресу царя надходили прохання, в яких земства висловлювали надію на поновлення і продовження реформ, проведених в 60 - 70 рр. 29 січня 1895 р. Микола II у своїй промові перед представниками земств категорично відмовився від будь-яких поступок і, назвавши їх «безглуздими мріяннями», заявив: «Нехай всі знають, що Я, присвячуючи всі Свої сили благу народному, буду охороняти начало самодержавства так само твердо й неухильно, як охороняв його Мій незабутній, покійний Родитель». На рубежі століть у царській влади була лише одна насущна політична задача - у будь-який спосіб зберегти самодержавство.

2. Особливості розвитку промисловості

Подібно тому, як політична система Російської імперії значно відрізнялася від західної, розвиток капіталізму в країні мав свою специфіку. Якщо в інших європейських країнах промисловість розвивалася природним шляхом і незалежно від держави, то в Росії з часів Петра I вона знаходилася повністю під контролем держави і розвивалася дуже нерівномірно, насамперед в залежності від стратегічних задач уряду. Економічні досягнення самодержавній державі давалися тяжко; вони виснажували народ, не дозволяючи Росії подолати відсталість і наблизитися до найбільш розвинених країн Західної Європи. Протягом всієї першої половини XIX ст. уряд з острахом дивився на розвиток промисловості та його неминучий наслідок - «виразку пролетаріату». Тільки зазнавши жорстокої поразки в Кримській війні, яка виявила всю небезпеку економічного відставання, царський уряд усвідомив насущну необхідність промислового та військового розвитку. Суперництво з європейськими державами змушувало російське самодержавство передусім створювати широку мережу залізниць і фінансувати важку промисловість. Таким чином, залізничне будівництво (тільки за період з 1861 по 1900 р. було побудовано та введено в експлуатацію 51 600 км залізниць, причому 22 тис. з них були введені в експлуатацію протягом одного десятиріччя, з 1890 по 1900 р.) дало значний імпульс розвитку всієї економіки загалом і пере творилося на рушійну силу індустріалізації Росії. Однак протягом трьох десятиріч, починаючи із дня звільнення селян, зростання промисловості залишалося загалом досить скромним (2,5 - 3% на рік). Економічна відсталість країни була серйозною і іерешкодою на шляху індустріалізації. Аж до 1880 р. країні доводилося ввозити сировину і обладнання для будівництва залізниць. На шляху до реальних змін стояли дві основні перешкоди: перша - слабкість і нестій-кість внутрішнього ринку, зумовлена дуже низького купівельною спроможністю народної маси, особливо селянства; друга - нестабільність фінансового ринку і банківської системи, що виключало можливість серйозних капіталовкладень.

Для подолання цих перешкод була потрібна значна і послідовна допомога з боку держави. Вона прийняла конкретні форми в 1880-их рр., а повною мірою розгорнулася в 1890-их рр. Продовжуючи справу, розпочату його попередниками - Ройтерном, Бунті, Вишнеградським, С.Вітте, міністр фінансів з 1892 по 1901 р., зумів переконати Миколу II в необхідності проведення послідовної економічної програми розвитку промисловості. Ця програма складалася з чотирьох основних напрямків:

жорстка податкова політика, яка вимагає значних жертв з боку міського, але особливо сільського населення. Важке податкове обтяження селянства, постійно зростаючі непрямі податки на товари широкого споживання (насамперед державна монополія на горілку) та інші заходи гарантували протягом 12 років

бюджетні надлишки й дозволяли вивільнити необхідний капітал для вкладення в промислове виробництво та розповсюдження державних замовлень на промислових підприємствах;

суворий протекціонізм, який захищав ті сектори вітчизняної промисловості, що лише почали розвиватися, від іноземної конкуренції;

фінансова реформа (1897 р.). стабільність, яка б гарантувала й платоспроможність рубля. Була введена система єдиного забезпечення рубля золотом, його вільна ковертованість, жорстка впорядкованість права емісії - в результаті золотий рубль на рубежі століть перетворився на одну із стійких європейських валют. Реформа також вплинула на розширення іноземних капіталовкладень, чому в чималій мірі сприяв розвиток банківської справи, причому деякі банки набули першорядного значення (наприклад, Російський банк для зовнішньої торгівлі, Північний банк, Російсько-Азіатський банк);

звернення до іноземного капіталу. Воно проходило або у вигляді безпосередніх капіталовкладень в підприємства (іноземні фірми в Росії, змішані підприємства, російські цінні папери котувалися на європейських біржах, їх придбавали іноземці), або у вигляді державних облігаційних позик, поширюваних на британському, німецькому, бельгійському, але головним чином французькому ринках цінних паперів. Частка іноземного капіталу в акціонерних товариствах, згідно з оцінками різних джерел, варіювалася від 15 до 29% від загального капіталу. Насправді більш показовими представляються суми капіталовкладень по галузях і їх ріст за десятиріччя з 1890 по 1900 р. Радянський дослідник Лященко приводить наступні цифри: сума іноземних капіталовкладень у вугільну промисловість збільшилася в п'ять разів і досягла до 1900 р. 70% всіх капіталовкладень; в металургії зони збільшилися в 3,5 рази, склавши 42% загальних сум вкладеного капіталу до того ж 1900 р. Серед іноземних інвесторів французи та бельгійці склали більшість, їм належало 58% капітальних вкладень, в той час як німці володіли лише 24%, а англійці - 15%. Із сказаного можна зробити висновок про те, що приплив іноземного капіталу став для Росії того часу масовим явищем.

Таке становище, природно, призвело до серйозної політичної полеміки, особливо в 1898-1899 рр., між графом Вітте і тими діловими колами, які успішно співробітничали з іноземними фірмами, з одного боку, і з іншого - такими міністрами, як Муравйов (іноземне відомство) та Куропаткін (військове), підтриманих поміщиками. Вітте прагнув прискорити процес індустріалізації, який дозволив би Російській імперії наздогнати Захід. Прагнення до індустріалізації і прозахідні настрої йшли поруч. Противники Вітте завдавали ударів у найвразливіші, з їх точки зору, місця: опора на закордон неминуче ставила Росію в підлегле становище до іноземних вкладників, що в свою чергу створювало загрозу національній незалежності. У березні 1899 р. Микола II вирішив суперечку на користь Вітте. Останній переконав царя в тому, що стабільність політичної влади в Росії гарантувала її економічну незалежність. («Тільки нації, що розкладаються можуть боятися закріпачення їх прибуваючими іноземцями. Росія не Китай!»)

Приплив іноземного капіталу зіграв значну роль у промисловому розвитку 1890-х рр. Однак, він же намітив і його межі: варто було в останні місяці 1899 рр. статися згорянню європейського фінансового ринку, викликаному загальним подорожчанням грошей, як тут же настала криза в гірничодобувній, металургійній та машинобудівній промисловості, що контролювалися значною мірою іноземним капіталом або виконували державні замовлення. Та все ж результати економічної політики Вітте були вражаючими. За тринадцять років (1887-1900 рр.) зайнятість у промисловості збільшилася в середньому на 4,6%. Загальна довжина залізничної мережі подвоїлася за дванадцятирічний термін (1892-1904 рр.). За ці роки було завершено будівництво Трансирійської залізниці, що значно спростило подальше освоєння регіону, були прокладені нові залізничні гілки, які мали швидше стратегічне, ніж економічне значення. Так, наприклад, будівництво гілки Оренбург - Та-шкент, заплановане угодою з урядом Франції з той період, коли внаслідок інциденту у Фашоді зіпсувалися відносини між Францією та Великобританією, мало в першу чергу забезпечити зв'язок між європейською частиною Росії та Середньою Азією з розрахунку на можливі спільні військові дії проти британських колоній. «Залізнична лихоманка» сприяла розвитку надійної сучасної металургійної промисловості з високою концентрацією виробництва (одна третина промислових робітників була зайнята на 2% підприємств). За десять років виробництво чавуну, прокату її сталі потроїлося. Видобуток нафти збільшився у п'ять разів, а Бакинський регіон, освоєння якого розвернулося з 1880 р., до кінця 1900 р. давав майже половину світової продукції нафти.

Промисловий злет 1890-х рр. повністю перетворив багато які області імперії, викликавши розвиток міських центрів і виникнення нових великих сучасних заводів. Він за тридцять років уперед визначив обличчя промислової карти Росії. Центральний регіон навколо Москви набув ще більшого значення, так само як і район навколо Санкт-Петербурга, де зосередилися такі промислові гіганти, як Путилівські заводи, що нараховували більше 12 тис. робітників, металургійні та хімічні підприємства. Урал же, навпаки, прийшов того часу в занепад через свою соціальну та технологічну відсталість. Місце Уралу зайняла Україна та південь Росії. Розробка запасів залізняка Криворіжжя та кам'яного вугілля в Донбасі дозволили Україні вийти на одне з перших місць в імперії. Була здійснена також деяка раціоналізація роботи промисловості: в європейській частині Росії так звана Катерининська лінія вже з 1885 р. зв'язала вугільні шахти Донбасу і рудне родовище у Криворіжжі, що сприяло створенню в цьому районі великого вугільно-металургійного комплексу. У районі Лодзі, на російській території Польщі, приблизно в рівній пропорції були представлені важка та переробна промисловість. У портових містах Балтики (Рига, Ревель, Санкт-Петербург) розвивалися галузі промисловості, для яких була потрібна робоча сила більш високої кваліфікації, такі, як точна механіка, електрообладнання, військова промисловість. У портах Причорномор'я

розвивалася хімічна й особливо харчова промисловість. Багатогалузевою стала промисловість Москви. Як і раніше провідним залишалося текстильне виробництво в районі верхньої течії Волги,

Небувалий підйом економіки в кінці XIX ст. сприяв накопиченню капіталів, але одночасно з цим і появі нових соціальних прошарків з їх проблемами і запитами, невластивими самодержавному суспільству, переважно селянському і дворянському. Він породив серйозний дестабілізуючий чинник в жорсткій і нерухомій політичній системі, не потерпів від політичних заворушень, що прокотилися Європою в 1789-1848 рр. Сама ж система була абсолютно пспідго товленою до будь-яких змін. До цієї все більш гострої суперечності між продуктивними силами, які переживали активний розвиток і застарілими суспільними інститутами додалася те одна суперечність, породжена подвійністю соціально-економічної структури: промисловий капіталізм в декількох передовий галузях і в обмеженому числі регіонів та архаїчні структури (які значною мірою можна охарактеризувати як феодальні) на селі.

Подальшому розвитку країни заважав низький рівень промислового споживання сільського населення та нерозвинений споживчий ринок в місті. Розвиток промисловості значною мірою залежав від державних замовлень і недостатньо стимулювався внутрішнім ринком. Основною суперечністю розвитку економіки країни став колосальний розрив між сільським господарством з його архаїчними способами виробництва і промисловістю, що спиралася на передову технологію.

3. Особливості селянського суспільства

Окремі радянські історики наполягали, що скасування кріпацтва, яке вони називали «буржуазною реформою», викликало прискорений розвиток капіталізму на селі. Тим самим вони лише повторювали тезу Леніна, яку він висунув у 1900 р. в роботі «Розвиток капіталізму в Росії». Насправді ж, якщо брати до уваги ті умови, за яких було знищено кріпацтво, його скасування не стільки сприяло розвитку капіталізму, скільки консервувало архаїчні, можна сказати феодальні економічні структури. Крім того, юридичне звільнення селян не диктувалося насущною економічною необхідністю. Промисловість далеко не завжди була зацікавлена в скасуванні кріпацтва: наприклад, металургія - одна з найбільш динамічних галузей промисловості - використовувала кріпаків і декрет про звільнення селян загрожував дезорганізувати її роботу.

Скасування кріпацтва було викликане страхом перед бунтами і масовими збуреннями селян. Селянські смути, викликані Кримською війною, все більш численні і небезпечні, змусили уряд вирішити селянське питання. Реформа 1861 р. звільнила селян лише з юридичної точки зору, не давши їм економічної незалежності. Самодержавство постаралося всіма силами зберегти інтереси та привілеї помісного дворянства. Звільненим селянам доводилося викупувати землю, яку вони обробляли, часто за завищеними цінами, що на піввіку вперед прирікало їх на боргову кабалу. До того ж наділ, що викупувався, був, як правило, меншим від того, що вони обробляли раніше. Земельні ділянки, так звані «відрізки», відходили поміщикам і перемешувалися із селянськими землями, створюючи таку мішанину, що частіше за все селяни за різне відроблювання вимушені були орендувати ці ділянки у поміщика, щоб придати хоча б видимість цілісності своїм володінням. Клаптева плутанина селянських наділів і поміщицьких угідь стала характерною рисою російського сільського пейзажу, селянам доводилося звертатися до поміщиків за дозволом на проїзд через їх землі. Юридичні засоби підкорення зникли, однак економічна залежність селян від поміщика збереглася і навіть посилилася.

Через значний приріст селянського населення (за 40 років на 65%) нестача землі ставала все більш відчутною. 30% селян склали «надлишок» населення, економічно непотрібний і незайнятий. До 1900 р. середній наділ селянської сім'ї знизився до двох десятин, це було набагато меншим від того, що вона мала в 1861 р. Становище ускладнювалося відсталістю сільськогосподарської техніки, нестача засобів виробництва ставала справді драматичною. Третина селянських дворів була безкінною, ще третина мала лише одного коня. Російський селянин отримував найнижчі урожаї зернових в Європі (5 - 6 ц з га).

Зубожіння селянського населення супроводжувалося посиленням фіскального тиску. Податки, за рахунок яких у значній мірі йшов розвиток промисловості, лягали на селянство важким тягарем. Економічна кон'юнктура складалася в умовах падіння цін на сільськогосподарську продукцію (ціни на зерно знизилися наполовину між 1860 і 1900 рр.) і зростання цін на землю і орендної плати. Потреба в готівці для сплати податків і ринкова економіка на селі (нехай і дуже слабо розвинена) змушували селянина продавати частину необхідної для внутрішнього споживання сільськогосподарської продукції. «Ми будемо менше їсти, але будемо більше експортувати», - заявив в 1887 р. міністр фінансів Вишиєградський. Ця фраза була сказана аж ніяк не для красного слівця. А ще через чотири роки в перенаселених родючих губерніях країни вибухнув страшний голод, який забрав десятки тисяч життів. Він розкрив усю глибину аграрної кризи. Голод спричинив обурення інтелігенції, сприяв мобілізації громадської думки, приголомшеної нездатністю влади запобігти цій катастрофі, тоді як країна експортувала щорічно п'яту частину урожаю зернових.

Знаходячись в рабській залежності від застарілої сільськогосподарської техніки, від влади поміщиків, яким вони продовжували виплачувати високу орендну плату і вимушені були продавати свій труд, селяни в більшості своїй терпіли ще й дрібязкову опіку громади. Громада встановлювала правила й умови періодичного перерозподілу земель (в суворій залежності від кількості ідоків у кожній сім'ї), календарні терміни сільських робіт і порядок чергування культур, брала на себе колективну відповідальність за виплату

податків і викупних платежів кожного із своїх членів. Громада вирішувала, видати або відмовити у видачі паспорта селянинові, щоб він міг покинути назавжди або на деякий час своє село в пошуках роботи в іншому місці. Стійкість громадських традицій перешкоджала появі нового селянства, яке відчувало б себе повноцінним господарем землі. Закон від 14 грудня 1893 р., прийнятий з ініціативи прихильників громадського укладу, які вважали, що, оскільки він гарантує селянинові мінімум землі, то стане і рятівним заслоном проти розростання «виразки пролетаріату», ще більш ускладнив вихід селян з громад і обмежив свободу володіння земельними ділянками. Щоб стати повним власником, селянинові треба було не тільки повністю розрахуватися за землю, але й отримати згоду не менше двох третин членів своєї громади. Ця міра різко пригальмувала звільнення селян від пут громадського землеволодіння, яке лише намітилося в 1880-х рр.

Збереження громадських традицій мало також інші наслідки - воно затримало процес соціального розшарування в селі. Почуття солідарності, належності до однієї громади заважало зародженню класової свідомості у селянської бідноти. Тим самим певною мірою гальмувався процес пролетари-зації найбільш знедолених. Навіть після переселення в місто селяни-бідняки, що стали робітниками, не втрачали повністю зв'язок із селом, принаймні, протягом одного покоління. За ними зберігався громадський наділ, і вони могли повернутися в село на час польових робіт. (Однак, починаючи з 1900 р. практика ця помітно скоротилася, особливо серед петербурзьких і московських робітників, яким вдалося перевезти в місто і свої сім'ї.) У протигагу цьому громадські традиції сповільнили економічне розкріпачення і найбільш багатій меншості сільського населення, так званих куркульів. Звісно, куркульство почало викупувати землі, брати в оренду інвентар, використовувати на сезонних роботах селян-бідняків, давати їм гроші в борг, щоб вони могли протриматися до майбутнього урожаю. Для того, щоб швидше домогтися переходу до сучасних форм господарювання, необхідно було не лише послабити тиск з боку громади, але й замінити сільських лихварів більш або менш налагодженою банківською системою. Розширення залізничної мережі повинне було активізувати товарообмін, що призвело б до рішучого збільшення міського споживчого ринку. Однак більшість російських міст все ще являла собою нагромадження бідного передмістя навколо убогих торгових центрів, населення яких збільшувалося в зимовий сезон у зв'язку з напливом селян, які шукали тимчасову роботу, і меншало з приходом весни, коли вони повертілися в село. Сільським виробникам нікому було продавати свою продукцію. На рубежі XIX-XX століть у Росії, по суті, не існувало тієї верстви суспільства, яку можна було б назвати сільською буржуазією.

У селі існувало цілком особливе відношення до власності на землю, що пояснювалося громадським укладом. З цього приводу Вітте помічав, що «горе тій країні, яка не виховала у населення почуття законності і власності, а, навпаки, насаджувала різного роду колективне володіння». У селян було тверде переконання, що земля не повинна належати нікому, будучи не предметом власності, а швидше початковою даністю їхнього оточення, подібно повітрю, воді, деревам, сонцю. Такого роду уявлення, що висловлювалися селянськими комітетами під час революції 1905 р., штовхали селян на захоплення панських земель, лісів, поміщицьких пасовищ і т.д. Згідно поліцейському донесенню тих часів, селяни постійно здійснювали тисячі порушень законів про власність.

Спадщина феодалного минулого також відчувалася і в економічному мисленні землевласників. Поміщик не прагнув впроваджувати технічні удосконалення, які збільшили б продуктивність праці: робоча сила була в надлишку і майже безкоштовною, оскільки сільське населення постійно росло; крім того, поміщик міг використати примітивний сільськогосподарський інвентар самих селян, які звикли сплачувати борги у вигляді панщини. (Були, звісно, і деякі винятки, в основному на околицях імперії - в Прибалтиці, Причорномор'ї, в степових районах південного сходу Росії, в тих місцевостях, де тиск громадського укладу і пережитки кріпацтва були слабшими.) Помісне дворянство поступово приходило в занепад через непродуктивні витрати, які в кінцевому результаті призвели до переходу землі в руки інших соціальних верств населення. Однак процес цей був значно уповільнений як урядовими заходами на захист помісного дворянства, наприклад створенням в 1885 р. Державного дворянського земельного банку, який видавав позику під 4% річних і без особливого контролю (що дозволяло поміщикам проводити вигідні операції, але зовсім не обов'язково поліпшувало стан їх маєтків), так і шляхом постійного підвищення цін на землю. На рубежі століття родові поміщицькі землі були ще досить значними. Що ж до селян, вони продовжували із зростаючим нетерпінням чекати нових наділів за рахунок поміщицьких земель.

4. «Робітничче питання»

Одним із наслідків економічного розвитку 1890-х рр. стало утворення промислового пролетаріату. Під впливом перебільшеної оцінки Леніна, який вважав, що пролетарське і напівпролетарське населення міста і села складає 63,7 млн. чоловік, радянські історики, як правило, переоцінюють його чисельність. Насправді ж кількість робітників, зайнятих в різних галузях сільського господарства, промисловості і торгівлі, не перевищувало 9 млн. Що ж до робітників у повному розумінні слова, їх нараховувалося всього 3 млн., і вони становили відносно невеликий відсоток від загальної кількості «перед-промислової» бідноти - прислуги, поденників, дрібних ремісників.

Як би там не було, надзвичайно високий рівень промислової концентрації сприяв виникненню справжнього робітничого класу. Російський пролетаріат був молодим, з яскраво вираженим розподілом між

невеликим ядром досить кваліфікованих робітників і переважною більшістю робітників, що недавно прибули із сіл і поверталися туди більш або менш регулярно. У робітничому середовищі одного й того ж міста класова свідомість була далека від єдності; так, наприклад, в Москві залізничники або робітники-металурги заводу Гужона вважали себе робітничою елітою в порівнянні із сезонними робітниками, що наймалися зимою на харчові або шкіряні підприємства. Те саме спостерігалось і в Санкт-Петербурзі, де путильці і робітники кораблебудівних верфей, які більше двох поколінь жили на Виборзькій стороні, вважали себе вищими за робітників, які нещодавно прибули із села. У Баку етнічні розбрати між вірменами, турками, персами, іншими кавказькими народностями створювали перешкоди для будь-яких форм об'єднання робітників. Загалом в нещодавно створених промислових центрах робітниче населення було більш рухливим. Біля третини робітників жили за межами традиційних промислових центрів: навколо ізоляованих заводів, що стояли вздовж шляхів сполучення, або неподалік від джерел енергопостачання.

Російський пролетаріат зазнавав особливо жорстокої експлуатації. Робочий день тривав довго (від 12 до 14 годин), заробітна плата була жебрацькою, до того ж нерідко з неї утримували третину в рахунок незліченних штрафів. Нещасні випадки на виробництві траплялися дуже часто (за один лише 1904 р. нараховувалося 50 загиблих і 5500 важкопоранених тільки серед залізничників). Умови життя робітників часто не піддавалися опису; так, на Україні вони жили в землянках, у великих містах - у похмурих бараках, казармах, розташованих на околицях.

«На щастя, в Росії не існує, на відміну від Західної Європи, ні робітничого класу, ні робітничого питання», - заявив Вітте в 1895 р. «Дідусь російської промисловості», як його називали, вважав достатньою умовою гарантії миру і злагоди добре відношення роботодавця до своїх робітників, простоту і справедливість у взаємовідносинах. Тільки подібними патріархальними відносинами можна пояснити примітивність існуючого трудового законодавства. У 1882 р. міністр фінансів Бунті спробував увести зачатки трудового законодавства: обмеження робочого дня для підлітків молодших 15 років, заборону праці дітей молодших 12 років і створення особливого загону фабричних інспекторів. Але реакція заводських хазяїв була дуже різкою і Бунті довелося залишити свій пост. Згодом часто виникали розбіжності у відносинах між Міністерством фінансів, яке було тісно пов'язане із промисловцями і охоче йшло на поступки заводському начальству, і Міністерством внутрішніх справ, проїнятим патріархальним духом, і прагнучим насамперед до збереження суспільного спокою, але схильним вважати, що можна вирішити соціальні питання авторитарним поліпшенням життя робітників.

Один за другим видавалися суперечливі закони: в 1885-1886 рр. була проголошена заборона на використання праці жінок і дітей в нічний час; введено правило, згідно якого суми, що стягуються як штрафи, повинні були йти на поліпшення умов праці. Одночасно приймалися закони, що йшли врозріз із цими положеннями. Незважаючи на оптимістичні заяви Вітте, перші конфлікти вибухнули ще до середини 1880-х рр. Найбільш значним був страйк у травні-червні 1896 р. Страйкувало 35 тис. робітників текстильної промисловості Санкт-Петербургу. Вони висували чисто економічні і соціальні вимоги: скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, скасування штрафів, відкриття вечірніх і недільних шкіл. Уряд, злякавшись розмаху і тривалості страйку, пішов на поступки. Закон 14 червня 1897 р. обмежив робочий день одинадцятьма з половиною годинами і зобов'язав дотримувати режим вихідного недільного дня. Подібно попереднім, даний закон погано дотримувався через відсутність належного апарату фабричної інспекції; в результаті він не призвів до істотних змін умов життя і праці промислового пролетаріату, вимоги робітників не знизилися, а, швидше навпаки, зросли.

У принципі всі види робітничих об'єднань і профспілок були під заборону. Однак, щоб попередити можливі контакти між робітниками і «професійними агітаторами», власті вирішили створити офіційні профспілки, які отримали назву зубатівських від імені С.В. Зубатова, що перейшов, подібно багатьом колишнім революціонерам, на службу до царської охорони. Ідея Зубатова була простою і цілком відповідала самодержавній ідеології, згідно з якою цар-батько був природним захисником робітничого люду. Оскільки страйки та всі інші форми робітничого руху не дозволялися, уряду належало самому взяти в руки турботу про «законні» інтереси трудящих. Таким чином, власті прагнули зміцнити традиційні віроповіданські настрої в робітничому середовищі й уникнути поступового переростання боротьби робітників за свої права в революційну боротьбу проти існуючого ладу. Насправді ж подібного роду організації, створені зверху, щоб перешкодити проникненню революційних ідей з робітничого середовища, виявилися досить небезпечною зброєю, бо на зміну колишньому типу робітника із селянського середовища, робітнику 1870-1890-х рр., прийшов новий, більш свідомий робітник, здатний зрозуміти суть «зубатівщини», як це показав страйковий рух влітку 1903 р. на Україні, зокрема в Одесі.

В одному з донесень поліції в 1901 р. зазначалося: «З доброго малого робітник перетворився на своєрідного напівграмотного інтелігента, що вважає своїм обов'язком відкинути релігійні та сімейні устої, дозволяє собі ігнорувати закони, порушувати їх або глумитися над ними». Радянські історики завжди перебільшували рівень класової свідомості і політичної зрілості російського пролетаріату. Вони особливо наполягали на ідеологічних розходженнях між «дрібнобуржуазною», «утопічною» позицією народників і справжньою класовою самосвідомістю робітників ще до появи перших соціал-демократичних груп. По суті справи, нелюдські умови життя робітничого класу, повна відсутність політичних і профспілкових свобод, викликали швидше глухе невдоволення і спонтанний протест, піднімали робітників на страйки, бунти і погроми, ніж сприяли створенню організованого профспілкового руху або зростанню політичної активності.

Аж до 1905 р. контакти між робітничою середою і професійними революціонерами були дуже обмеженими. Проте, в 1902 р. один фахівець з робітничого питання писав, що країна знаходиться на вулкані, готовому до виверження в будь-яку хвилину. І дійсно, революція 1905 р., на загальний подив, показала силу робітничого класу, який ще в липні 1904 р. «Іскра» - офіційний орган Російської соціал-демократич-ної робітничої партії - називала аморфною масою, позбавленою будь-якої класової свідомості.

II. ОПОЗИЦІЙНІ РУХИ

1. Ліберали

Соціальні та економічні зміни кінця XIX сторіччя сприяли підйому опозиційних рухів, які ставили в більшій або меншій мірі під сумнів існуючий політичний устрій. Ліберальний рух був найбільш помітним серед них. Дуже різномірний за своїм складом, рух мав дві течії - помірну та радикальну.

Помірні ліберали в більшості своїй були земськими діячами. Незважаючи на те, що система виборів у земствах давала явну перевагу представникам привілейованого класу, в їхньому середовищі розвивалася опозиція. Навіть найбільш законотворчі земські діячі в провінції, зрештою, обурилися тим, що центральний уряд так різко обмежив їхню роль на місцях. Голод 1891 р. дав вирішальний імпульс розвитку опозиції. Вона сформувалася як реакція проти всесилля царської бюрократії, її бездіяльності, проти відсталості самодержавства, проти економічної політики Вітте. Розгублені власті звернулися до земських діячів, щоб організувати допомогу голодуючим селянам. Були сформовані групи з вивчення аграрного питання (в 1890-х рр. з'явилася значна кількість серйозних трудів з етнографії, економіки, статистики села). Констатація соціальної нерівності на селі неминуче призвела до бажання реформувати систему, яка її породжувала. Однак ідеї, що висловлювалися лібералами, відображали властиву їм помірність. Спочатку лібералізм, який мав слов'янофільське забарвлення, в пошуках угоди з «історичною владою» Росії прагнув боротися лише з «бюрократичним спотворенням» її. Прагнучи на словах до відновлення рад, що існували в минулому при государі, ці прихильники повернення до справжнього самодержавства задовольнялися на ділі створенням чисто консультативного органу, задачею якого було швидше «донести голос народу» до царя, ніж обмежити владу самодержавства.

Таким приблизно було значення знаменитого послання земства Московської губернії під час сходження на престол Миколи II. Два роки потому глава московського земства відомий промисловець Шипов організував під час ярмарки в Нижньому Новгороді нараду земських діячів, які подали ще одне прохання подібного роду. Воно було проігнороване, як і попереднє. У 1902 р. під час неофіційної наради шістдесяті земських діячів, які зустрілися, щоб обговорити потреби промисловості, Шипов запропонував цілу програму реформ: рівність у цивільних правах, розвиток загальної освіти, пропонувалося розширити права земств, надати свободу пресі, дозволити участь усього народу в законодавчій діяльності, відродити ради при государі. Програму вирішено було поширювати по всій країні шляхом організації з'їздів на місцях, що дозволило б виявити насущні вимоги сільської промисловості. Більше половини учасників цих з'їздів погодилися із програмою Шипова.

Однак частина інтелігенції вважала помірні позиції, зайняті Шиповим дуже боязкими. За останні два десятиріччя XIX ст. інтелігенція зазнала корінних змін. Значно збільшилося в ній число представників ліберальних професій: професорів, викладачів, службовців земств. Інтелігенція стала «третьою силою», вона почала гуртуватися в соціальну групу, потенційно готову слідувати демократичним лозунгам, бо вважала своє теперішнє соціальне і політичне становище незадовільним.

Професійні об'єднання, що виникали повсюди, культурні асоціації грали для цієї більш радикально настроєної частини населення ту ж роль, що й земства, які об'єднували представників помірних кіл. Наприклад, Комітет з розвитку культури, Вільне економічне товариство, Московське правове товариство та інші дали лібералам можливість спілкування. Вони зрозуміли, що за чисельністю складають тепер певну силу. Так поступово сформувалася справжня мережа політичних організацій, які мали абсолютно легальну основу. Більшість радикальних лібералів розділяла ідеї, що обговорювалися з січня 1902 р. в журналі «Звільнення», який друкувався у Штутгарті під редакцією колишнього марксиста П.Струве. Подібно багатьом представникам російської інтелігенції, Струве у 1890 р. підпав під сильний вплив марксизму. Однак поступово, спільно з групою так званих «легальних марксистів», Струве переходить від ідеї класової боротьби, гегемонії пролетаріату і революційного захоплення влади до еволюційної концепції, з натиском на необхідність демократичних реформ, які б гарантували основні свободи і забезпечили організацію парламентської системи шляхом загальних, прямих, таємних виборів і враховували права національних меншин. Ліберали, близькі до Струве за переконаннями, заснували за кордоном організацію «Союз звільнення», який із січня 1904 р. розповсюдив свою діяльність на Росію. До «Союзу» входили провідні університетські вчені (історик П.Милуков, філософи С.Булгаков і М.Бердяєв), члени земств (П.Долгоруков, І.Петрункевич), адвокати (В.Маклаков). Програма партії була набагато радикальнішою, ніж програма ліберального дворянства. «Союз звільнення» вимагав обрання шляхом загальних виборів конституційного зібрання, яке визначило б подальше життя країни і долю монархії, провело б широкі реформи, насамперед соціальне забезпечення робітників і аграрну реформу (включаючи виплату компенсацій поміщикам за відчуження землі). Будучи противниками насильства, ліберали прагнули до організації «конституційного»

руху. Вони збиралися на численні «політичні бенкети», подібно противникам Липневої монархії у Франції в 1847 р. За десять років ліберальна течія сильно радикалізувалася. Це сталося внаслідок усвідомлення лібералами своєї сили, в протигагу розрізненому революційному руху і владі, якій належало починаючи з 1900 р. вступити в смугу найгострішої економічної та соціальної кризи.

2. Революційні і національні рухи

Революційні організації на рубежі століть були ще дуже роздробленими та слабкими. Після кількох невдалих спроб марксистські гуртки в Росії з'явилися в 1890-х рр. Спочатку проникнення марксистських ідей йшло повільно й важко, бо ні в історії, ні в національних традиціях не було ґрунту, на якому вони могли б вкоренитися. Маркс та Енгельс, хоч і цікавилися Росією як деяким особливим випадком, однак не зробили ніяких конкретних висновків відносно революційних перспектив країни, де пролетаріат був ще дуже слабо розвинений. У 1880-их рр. Г.Плеханов, П.Аксельрод і В.Засулич, покинувши народницьку організацію «Земля і воля», не тільки видавали в Женеві теоретичні твори з соціалізму, але й створили політичну організацію, покликану розповсюджувати марксизм в Росії, так звану групу «Звільнення праці». Протягом ряду років діяльність групи обмежувалася боротьбою проти ідеології народництва. Члени групи прагнули довести, що Росії неминуче належить пройти капіталістичний етап розвитку і тільки тоді пролетаріат зможе стати тією єдиною силою, яка скине царизм в ході буржуазно-демократичної революції, а потім візьме владу і встановить соціалізм. А доти потрібно займатися пропагандистською та організаційною діяльністю в робітничому середовищі. Для початку вони організували в кількох містах країни підпільні гуртки, які незабаром були розігнані поліцією. Однак після 1890 р. ситуація змінилася: прискорений промисловий розвиток, поява пролетаріату, перші страйки - все це, здавалося, підтверджувало правильність марксистської теорії і сприяло пропаганді їхніх ідей. Голод 1891 р. спростував теорію народників про економічну рівновагу сільської громади і виявив крайню відсталість російського села. Розчаровані народники звернулися в більшості своїй до марксизму, який своєю видимою науковістю, здавалося, міг пояснити події, що відбулися і вказати альтернативу царському самодержавству.

Серед фундаторів марксистських гуртків досить скоро виділився молодий адвокат В.Ульянов, який облаштувався з 1893 р. у Санкт-Петербурзі. У 1887 р. він був виключений з Казанського університету за «революційну агітацію», а в 1891 р. екстерном здав екзамен за юридичний факультет Петербурзького університету. Для Ульянова першорядною задачею стало створення марксистської партії, до лав якої могли б вступити робітники, щоб поєднати боротьбу за свої права з політичною боротьбою. У 1895 р. Ульянов їде в Швейцарію на зустріч із Плехановим та його сора пінками, щоб здійснити злиття столичних марксистських гуртків з групою «Звільнення праці». Восени 1895 р. була заснована нова підпільна організація - «Союз боротьби за звільнення робітничого класу», перша спроба соціал-демократичної партії. Однак пройшло ще немало років, перш ніж в Росії з'явилася справжня соціал-демократична партія. Такий повільний розвиток подій пояснюється багатьма причинами: протидією охоранки, недосвідченістю революціонерів, нерозвиненістю робітників, протиріччями в середовищі ідеологів марксизму. У грудні 1895 р. Ульянов був арештований, ув'язнений і через деякий час засуджений до трьох років заслання в Сибір, де він і написав «Розвиток капіталізму в Росії». Однак вплив його на членів «Союзу» в столиці був, природно, дуже обмеженим. Те ж можна сказати і про іншого керівника соціалістів, Ю.Мартова, талановитого журналіста, товариша Ульянова по засланням.

Успіх страйку робітників-текстильників у Санкт-Петербурзі, поступка уряду, який погодився в червні 1897 р. на видання закону, що обмежує робочий день, сприяли появі нової течії в колах соціалістів, так званого економізму. За думкою теоретиків, які виступили на сторінках друкованого органу соціал-демократів «Робітнича справа», необхідно було висунути на перший план економічні вимоги трудящих, а боротьбу із самодержавством потрібно було залишити лібералам, віддаючи всі сили боротьбі за насувні права робітників і посиленню впливу в масі. Поки йшли суперечки, невелика група маловідомих діячів соціал-демократичної організації заснувала в Мінську 1 березня 1898 р. Російську соціал-демократичну робітничу партію. Подія ця мала чисто символічне значення, бо, одразу по закінченні з'їзду, вісьмох із дев'яти фундаторів нової партії було заарештовано.

Після повернення із сибірського заслання Ульянов та Мартов покинули Росію, щоб об'єднатися з групою Плеханова в боротьбі проти економізму в соціал-демократичному русі. Важливим етапом розвитку руху став грудень 1900 р., коли Плеханов, Аксельрод, Засулич, Мартов, Пютресов і Ульянов-Ленін (Ульянов користується цим псевдонімом з 1901 р.) починають видавати в Мюнхені нову газету «Іскра». Ленін, який став незабаром головним редактором «Іскри», з особливою чіткістю формулює в статтях свою концепцію організації партії. Через розповсюджувачів газети, навколо яких організовувалися перші осередки соціал-демократичної партії, розширилося коло ленінської аудиторії якраз до того часу, коли економічна криза жорстоко вдарила по робітниках. У 1902 р. вийшов у світ основоположний труд Леніна «Що робити?», де він сформулював головні напрямки своєї революційної стратегії. Цю роботу можна вважати першим маніфестом більшовизму. У ній Ленін висловлювався за суворо централізовану партію, що складається з професіоналів, бо тільки вони зможуть відвести робітничий клас зі шляху спонтанної профспілкової боротьби, привнесуть у нього справжню соціалістичну і пролетарську свідомість, властиву в повній мірі одним лите ленінцям.

Ця концепція спричинила за собою в 1903 р. відоме розділення партії на меншовиків та більшовиків під час II з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії, що відбувся у Брюсселі - Лондоні (бельгійська поліція заборонила його засідання). Думки делегатів, що голосували на з'їзді, розділилися з основного питання, а саме з питання про членство в партії (перша стаття Статуту партії). Ленін пропонував сформулювати її таким чином, щоб зобов'язати кожного із членів не тільки слідувати програмі партії, але й брати активну участь у діяльності низових організацій, пов'язаних із безпосередньою революційною боротьбою. Дане формулювання протистояло тому, що пропонував Мартов. Мартовський варіант, по суті, повторював статут німецької соціал-демократичної партії: бути членом партії - значить активно служити справі реалізації її програми і підкорятися центральним органам управління. Суперечка йшла не тільки навколо формулювання, за зовнішньою формою ховалися дві протилежні концепції. По Леніну, партія повинна була стати організацією із жорсткою структурою, суворо дисциплінованою, з повним підкоренням її членів від верху до низу. Партія, будучи авангардом революціонерів-професіоналів, відбирала кращих і найбільш діяльних; тільки вона могла привести до влади робітничий клас в такій відсталій в економічному і культурному плані країні. Мартов же уявляв собі партію інакше, на європейський манер - як союз широких кіл різних поглядів, здатний залучити якомога більше число робітників.

Мартовське формулювання отримало незначну більшість голосів (28 голосів, проти 23 за ленінське формулювання). Однак до цієї більшості входили п'ятеро делегатів Бунду (Загальний єврейський робітничий союз в Росії і Польщі): вони вимагали автономії всередині партії, а не отримавши її, покинули з'їзд. До того ж двоє делегатів, які представляли «економістів», наслідували їх прикладу. Таким чином, до кінця з'їзду прихильники Леніна виявилися в більшості. За всіма ознаками така розстановка сил не повинна була привести до розколу. Плеханов, який стояв на ленінських позиціях, Мартов і сам Ленін залишилися втроях у керма «Іскри». Розрив, однак, виявився остаточним. Ленін був людиною, нездатною на компроміси, коли мова йшла про основний пункт його концепції; Мартов у свою чергу не міг слідувати шляхом, який здався йому помилковим з політичної точки зору. Таким чином, починаючи з 1904 р. Плеханов зближився з Мартовим, і більшість редакційної колегії «Іскри» порвала з Леніним. Після кількох невдалих спроб зберегти керівництво газетою, яка була центральним органом партії, Ленін, спираючись на ЦК, де більшість зберігалася за ним, вирішив заснувати свою власну газету «Уперед!». У 1905 р. відбулися паралельно два роздільних з'їзди - більшовиків у Лондоні і меншовиків у Женеві, - що закріпили розкол російського соціал-демократичного руху на дві партії. Він наочно показав наявність двох принципово різних стратегічних підходів. З одного боку, стратегію можливого, згідно з якою в Росії потрібно було застосувати «перспективу», намічену Марксом у ході вивчення капіталізму і пролетаріату на Заході, і, з іншого - волюнтаристську стратегію, несумісну із західною концепцією.

Зосередивши свою увагу, передусім на робітничому класі, російські соціал-демократи не надавали великого значення селянству, «святій Русі ікон і тарганів», як писав про неї Троцький. У російському селі був сильний вплив партії соціал-революціонерів (есерів), що утворилася в 1902 р. після злиття кількох розрізних партійних угруповань, близьких одне одному за переконаннями. Після повернення із заслання в 1896-1897 рр. діячі народницького руху, такі, як К.Брешко-Брешковська, А.Гоц, М.Натансон, за підтримки студентської молоді - Г.Гершуні в Мінську, В.Чернова в Саратові - спробували організувати невеликі товариства революціонерів. Їхньою найближчою метою було найшвидше досягнення політичної свободи конституційним шляхом, в перспективі вони мріяли про зміну політичного та суспільного режиму. Есери успадкували від народників симпатії до селян і схильність до тероризму. Подібно народникам 1870-1880 рр., вони вважали селян, на відміну від робітників, справжніми носіями революції і бачили в сільській громаді ядро соціалізму на селі, заснованого на кооперації і децентралізації.

У неонародницькому русі спостерігалися дві хвилі - покоління есерів початку століття істотно відрізняється від своїх попередників - терористів 1870-х рр. Справа в тому, що есери опинилися під впливом марксизму, хоч багато хто заперечував можливість його застосування в російських умовах. Усвідомивши економічні та соціальні зміни в країні, розуміючи, що активістів руху легше знайти в міському середовищі, есери змінили тактику. Тепер вони вже не робили ставку виключно на селянство і не розглядали тероризм як єдиний засіб боротьби. Їхня партія обрала цілий ряд шляхів впливу на маси: до них входила пропаганда не лише серед селян, але також серед робітників непромислових центрів, організація страйків, повсякденна боротьба проти зростання оподаткування і бюрократичних зловживань, підтримка стихійних форм боротьби на селі. Позиції есерів були особливо міцними в регіоні Поволжя, де живі були ще спогади про Пугачова. Групи їх склалися переважно із дрібних земських службовців, сільської інтелігенції (головним чином вчителів), вони знаходилися в постійному контакті з селянами, які все ще мріяли про «другу вольницю».

Тероризм як метод боротьби не був знехтуваний есерами повністю. У них була «бойова організація», до лав якої нерідко проникали подвійні агенти. Ця організація продовжувала діяти в традиціях народницького тероризму 1870-х рр. У 1901-1904 рр. поновилися терористичні акти, жертвами яких стали, зокрема, міністр народної освіти Боголепов (1901 р.), міністр внутрішніх справ Сипягін (1902р.), Плеве, що змінив Сипягіна на цьому посту (1904 р.), великий князь Сергій, дядько імператора (1905 р.). Ця серія вбивств мала великий ефект і, безсумнівно, зіграла свою роль в контексті економічної, політичної і соціальної кризи.

Однак есерам не вистачало дисципліни, їхні дії відзначалися не конкретними планами, а скоріше випадковими обставинами. До складу партії входили різні елементи, і за структурою вона являла повну

протилегність партії лєнінського типу. Які ж були прогнози есерів на майбутнє? Газети партії «Рєволюційна Росія» і «Вісник російської рєволюції» друкувалися за кордоном і розповсюджувалися в країні нєлєгально. У них один із лідерів есерів В.Чернов так викладав свої погляди на майбутнє: покінчивши із царизмом, Росії погрібно не йти услід за країнами Заходу шляхом промислового капіталізму, а обрати свій власний шлях до соціалізму. Для цього нєобхідно провести, як він вважав, широку земельну рєформу, перерозподіл землі в рівних частках між усіма бажаними на ній трудитися. За умови повної свободи праці незалежні виробники повинні самі прийти до думки про нєобхідність об'єднатися в колективні господарства, і мета буде досягнута. Місцева адміністрація, розуміючи, що її роль сходить на нівець, зллється з колективом виробників і зникне сама собою. Звичайно, програма В.Чернова містила немало утопічного, багато які аспекти залишалися в тіні - наприклад, що буде з промисловістю? Однак план соціал-рєволюціонерів був простим, він відповідав побажанням селянства, і цим пояснювалася широка популярність есерів в сєлах, що прагнули землі та рівності, аж до 1917-1918 рр.

Серед представників неросійських національностей, що населяли імперію, спостєрігалася крайня відмінність у поглядах, відмінність, яку міг би вміло використати уряд, зштовхуючи одних з іншими. Політика ж інтенсивної русифікації, яка проводилася урядом, тільки посилювала нєвдоволення, не приводячи, однак до об'єднання опозиційних рухів. Розподіл відбувався у двох напрямках: між соціалістами та націоналістами, а соціалісти в свою чергу ділилися на прихильників інтернаціоналізму і фєдєралізму. Чи лежав шлях до незалежності через наростаючий повсюди міжнародний рєволюційний рух, або ж кожна нація повинна була сама прийти до неї, наполягаючи насамперед на своїх національних правах? Таким було питання. Те, що так точно помітив Отто Бауєр в Австро-Угорській імперії, було вірним і для Росії: тут відбувалося змшання класових і національних інтересів. Повсюди національна еліта, як та, що примкнула до соціалістичної доктрини, так і та, що протистояла їй, стояла перед вибором: повне відділення від Росії, входження до фєдєрації демократичних повноправних держав - або ж надати перевагу боротьбі за соціальний прогрес, що приведе згодом до національної незалежності. Прикладом крайньої складності національних протиріч могла служити Польща. Ті, хто не розділяв ідей соціалізму, поділялися на дві групи: одна з них вимагала більшої автономії, посилаючись на ідеї панславізму, інша - незалежності Польщі. Що ж до соціалістів, то не тільки сама Польська соціалістична партія (заснована в 1892 р. у Парижі) ділилася на прихильників озброєного повстання і прихильників легальних форм боротьби, але існувало також «крайньо лівє» крило, очолюване Розєю Люксембург. Воно в кінцевому результаті заснувало в 1900 р. другу польську соціалістичну партію - «Пролетаріат». У ній панував дух інтернаціоналізму, її члєни відмовлялися вважати першорядними питання про вихід Польщі зі складу Росії, сподіваючись на майбутнє істинне звільнення поляків після створення вільних соціалістичних рєспублік у Німєччині, Австрії та Росії. Вони розходилися з «ультра лівим» крилом, очолюваним Кульчицьким; він пропонував проєкт фєдєральної держави, вважаючи, що солідарність трудящих повинна неминує привести до національної та соціальної незалежності. Залишалось вирішити питання про форму автономії у фєдєральній державі: чи буде вона політичною або обмежеться культурною автономією. Ті ж питання хвилювали соціалістів Вірменії та Грузії. Після жорсткої різанини вірмен в Турєччині вірменська рєволюційна партія дашнаків (Дашнакцутюн) була більше налаштована проти Турєччини, ніж проти Росії. У той же час кримські татари всіяко підкрєслювали свою близькість до турків, і деякі з їхніх вождів, наприклад Ісмаїл-Бєй Гаспіралі, намагалися відродити істинну турєцьку культуру в мусульманських областях Російської імперії.

В опозиції царському режиму найбільш тісно згуртувалися фїни: вони люто чинили опір русифікації, яку нєвдало намагалися форсувати в 1899 р., вводячи замість фїнських традицій російські закони, а з 1903 р. насильно замінивши фїнську мову російською в адміністративних установах, які зазнали русифікації.

Ці роздроблені сили опозиції здавалися не такими вже й страшними. З ними можна було б легко справитися, якби не наступила серйозна економічна криза, яка посилила нєвдоволення і активізувала опозицію.

3. Криза 1900-1903 рр.

Після економічного підйому 1895-1899 рр. стався значний спад виробництва, який розповсюдився на Західну Європу і Сполучені Штати. Ринок капіталовкладєнь різко скоротився і криза сильно вдарила по економії Росії, оскільки промислові підприємства країни тільки нещодавно встали на ноги і потребували ще значних банківських кредитів. Щойно побудовані заводи вимушені були в 1900-1901 рр. різко скоротити виробництво, а то й зовсім зупинити його. Восени 1899 рр. в Санкт-Пєтербурзі на біржі було оголошено про крах двох великих промисловців, що наробило багато галасу і свідчило про прихід важких часів. Російський уряд втратив можливість отримувати іноземні позики, наслідком чого явилось негайне скорочєння державних замовлень, і це в країні, де для деяких галузей промисловості держава була основним замовником, а значить, і єдиним рушійним чинником розвитку економії. Таким чином, криза виявила крихкість промислових галузей, які трималися на державних замовленнях і обслуговували будівництво залізниць. Дійсно, промисловість, працюючи на поточне споживання, майже не постраждала від кризи. У той час, як для гірської та металургійної промисловості настали важкі часи, рівень виробництва текстильної промисловості, наприклад, залишився незмінним. Як би там не було, протягом трьох років більше 4 тис. підприємств вимушені були закритися і звільнити своїх робітників. «Оздоровлення» ринку все більш явно

йшло шляхом утворення промислових об'єднань (картелів). Так, у липні 1902 р. під тиском французьких і бельгійських металургійних підприємств утворився картель по продажу металургійних виробів - «Продамет», який об'єднав найбільших виробників Донецької області. У 1904 р. були створені «Продвугілля» для продажу вугілля, «Продвагон» для торгівлі залізничним обладнанням і безліч інших трестів, концернів і картелів. Це було доказом того, що важка промисловість Росії повністю вступила на шлях концентрації виробництва. У соціальному плані масові звільнення викликали хвилю безробіття, яка в свою чергу спричинила повернення в село робітників, які лише нещодавно влаштувалися в місті. Так хвиля кризи докотилася й до села.

1901 р. виявився неврожайним, йому передував 1900 р., досить посередній за результатами. Повсюди в селі давало себе знати перенаселення. І без цього жебрацька оплата сільських трудівників впала ще нижче; традиційна заборгованість селян-бідняків посилилася. Навіть великі поміщики відчули на собі наслідки кризи: світові ціни на зерно знизилися, що помітно вплинуло на їхні прибутки, оскільки внутрішній ринок не ріс. Вітте був усунений зі своєї посади. Поміщики звинуватили його в розвалі сільського господарства па догоду промисловості, яка не змогла встояти перед кризою, що прийшла із-за кордону.

Позбавлені можливості модернізувати свої господарства, доведені до убогості перенаселенням і низькими врожайми, селяни вимушені були за високими цінами орендувати землі у поміщиків або захоплювати їх силою. У 1902 р., вперше з 1861 р., піднялася ціла хвиля заворушень на селі. На Україні і Середньому Поволжі вибухнули бунти. Відомства царського уряду нарахували тільки за період з 1902 по 1904 р. 670 «селянських повстань». Зазвичай вони починалися із розгрому поміщицьких садиб, потім селяни займали поля та угіддя своїх поміщиків, привласнювали собі худобу і сільськогосподарський інвентар.

Тим часом характер російського села поступово мінявся; з появою сільських шкіл і розвитком залізничного сполучення життя селян ставало менш замкненим. Земствам вдалося ввести початкову освіту. Тепер вже 20-25% селян були грамотними і здатними засвоювати ідеї, поширювані, згідно з донесеннями поліції, «студентами і всілякими агітаторами, переодягнутими коробейниками, мандрівниками або бродягами». Міністерство внутрішніх справ повідомляло в донесенні від 1902 р.: «Селяни охоче читають брошури, передають їх один одному або влаштовують загальні читання. Це зміцнює в них надію на найшвидший розділ поміщицьких земель, якого вони чекають із нетерпінням». Розширенню контактів сільського населення із зовнішньою середою сприяло й те, що все молоде чоловіче населення (за винятком старших синів у сім'ї) відбувало загальну воїнську повинність, що відривала їх на шість років від рідного середовища, а також щорічний відхід мільйонів селян на роботу в місто під час «мертвого сезону». Все це сприяло виникненню нового покоління селян, яке не знало кріпацтва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондерського».

З новим підйомом економічного виробництва, що намітився в 1903 р., міські робітники знову прийшли у хвилювання. За один тільки 1903 р. страйкувало більше 200 тис. робітників. Так, нафтовики Баку, доведені до крайньої убогості, отримали часткову перемогу над нафтовими компаніями внаслідок першого масового страйку. Вони вимагали, передусім, поліпшення умов праці і підвищення зарплати. У країні, де будь-які форми страйків були заборонені законом, вимоги нафтовиків переросли в політичну боротьбу: вони почали боротися за право на страйки, за визнання їх профспілки, за політичні свободи. Офіційні урядові профспілки виявилися не у справ внаслідок стихійних «непідконтрольних» страйків, які охопили південь Росії в 1903 р. (Одесу і Ростов), Зуба гов був зміщений.

Нарешті, заворушення торкнулися й студентів - спадкоємців різночинної інтелігенції 1860-1870 рр., - число яких неухильно збільшувалося (в 1890-і рр. воно подвоїлося). Наприкінці 1890-х рр. студентство вже не хотіло миритися із «суворим нашійником» вищих учбових закладів, позбавлених всякої самостійності. Студенти вимагали автономії, в якій уряд, природно, їм відмовляв. У лютому 1899 р. поліція увірвалася в приміщення Санкт-Петербурзького університету і розправилася із студентами.

Петербурзьких студентів загрожували віддати в армію простими солдатами. У відповідь вони почали бойкотувати заняття; протягом ряду років в університеті поновлювалися страйки, які незабаром перекинулися в провінцію. У березні 1902 р. відбувся підпільний всеросійський з'їзд студентів, на якому прихильники ліберальних поглядів і есери виступили один проти одного. У студентському середовищі утворилося невелике угруповання, що продовжило традицію революціонерів-народників максималістського порядку; саме вони й г.отупили до лав «бойової організації» есерів. Незважаючи на суворість відбору студентів при прийомі і виключення незадоволених, вищі учбові заклади перетворювалися на розсадник антиурядової агітації.

«Всі класи суспільства прийшли в паніку», - писав у своїх донесеннях М.Бомпар, посол Франції в Росії в 1904 р.; в країні здійснюються політичні вбивства, йдуть страйки, селянські бунти, нові верстви суспільства, охоплені ідеями радикалізму і оновленого народництва, перетворилися в опозицію державі. Реакція влади не примусила себе чекати. Репресії почалися з того моменту, коли в квітні 1902 р. міністром внутрішніх справ був призначений Плеве. На всі ускладнення обстановки він реагував політичними та адміністративними заходами. Для придушення селянських повстань і робітничих страйків було послано армію. Зазнали переслідування євреї (в 1902-1904 рр. в Кишиневі та Одесі прокотилися масові погроми), уряд прагнув направити на них хвилю народного гніву. Всі земські діячі, які хоч трохи підозрювалися у лібералізмі, були зміщені зі своїх постів. У 1903 р. Плеве признавався французькому послу Бомпару: «Мене висунули на цей пост як людину міцної руки. Якщо я виявлю легкодухість у проведенні репресій, сенсу в

моїй діяльності не буде... Коли я вже почав, треба продовжувати. Я сиджу на порохівій бочці і вибухну разом з нею».

Не можна точніше виразити безнадійність становища, в яке поставили самодержавство його непохитність і відмова від будь-яких реформ.

Розділ II

Невдача політичної альтернативи

(1905-1914)

I. РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 РР.: НЕВДАЧА СПРОБИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ

1. Від російсько-японської війни до Кривавої неділі

27 січня 1904 р. японська ескадра зенацька напала на російський тихоокеанський флот в Порт-Артурі та Чемульпо. Цим військовим діям передував тривалий період напруженості у відносинах між двома країнами. Під впливом безвідповідальних радників Микола II вже протягом кількох років проводив на Далекому Сході авантюристичну політику. У 1896 р. він отримав від китайського уряду дозвіл на будівництво Транссибірської залізниці, яка проходила через територію Маньчжурії, і на безперешкодне використання природних ресурсів, що знаходяться по обидві сторони залізничного полотна (мова йшла про смугу шириною в 50 км). У 1898 р. Вітте домігся отримання в оренду Порт-Артура, де була створена військово-морська база. Боксерське повстання дало Росії мотив виступити в ролі «захисниці» Маньчжурії. Однак просування Росії до берегів Тихого океану і кордонів Кореї стривожило Японію, яка перейшла в той час до бурхливої експансії. Зіткнення між двома імперіалістичними державами вже можна було передбачити; воно ставало неминучим, ретельно підготовленим з японської сторони, в той час як царський уряд, упевнений у власних силах, пі в якій мірі не уникав його. Тим сильнішим було розчарування, яке спіткало Росію після розгрому 27 січня 1904 р. Знаходячись на відстані 8 тис. км від своїх основних баз, царська армія терпіла поразки одну за одною: на морі поблизу Порт-Артура (31 березня 1904 р.), в Китайському морі (14 серпня) і, нарешті, 20 грудня - здача I Порт-Артура. Замість того, щоб спричинити єднання народу, війна, далека від національних інтересів, із самого початку сприймалася російською громадськістю як безглуздий конфлікт, результат некомпетентності влади. Повторилося те саме, що й в Кримську війну, - дух поразенства оволодів розумами опозиціонерів. Вплутавшись у цей конфлікт, власті здійснили грубу політичну помилку: на країну, що вже знаходилася в глибокій економічній кризі, звалили новий вантаж - непосильний.

15 липня 1904 р. Плеве був убитий членами «бойової організації» есерів. Зробивши першу поступку громадській думці, Микола II призначив на його місце генерала князя П.Святополка-Мирського, який висловив готовність «застосовувати закони ліберально, однак, не торкаючись основи існуючого порядку». Така програма, що була направлена на відновлення традицій «лібералізму» Олександра II і завершувала еру контрреформ, могла б задовольнити суспільство 20 роками раніше. Восени ж 1904 р., коли складалася опозиція режиму, вона була явно застарілою. 6 листопада у Санкт-Петербурзі відкрився I земський з'їзд. На ньому була прийнята програма, що складалася з 11 пунктів. Вона повторювала основні вимоги ліберального руху і наполягала на скликанні, вперше в Росії, «вільно обраних представників народу». Іншими словами, мова йшла про скликання національних зборів - органу, абсолютно несумісного із самодержавним режимом. Одразу після з'їзду пройшла так звана «бенкетна кампанія» - ряд бенкетів, організованих «Союзом звільнення» (ліві ліберали), - яка збрала тисячі людей. Кульмінацією цієї кампанії став бенкет, що відбувся в столиці в день річниці повстання декабристів 1825 р., біля 800 учасників якого проголосили необхідність негайного скликання Засновницьких зборів. У відповідь на цю хвилю протестів 12 грудня був виданий указ, в якому перераховувалися передбачувані реформи, уряд обіцяв також пом'якшити цензуру, однак основне питання про створення виборного органу влади обходив мовчанням. Ще через два дні з'явилося урядове повідомлення, що офіційно застерігало проти будь-яких виступів, здатних порушити суспільний спокій.

3 січня 1905 р. 12 тис. робітників Путилівського заводу припинили роботу в знак протесту проти звільнення чотирьох своїх товаришів. Страйк вмить поширився на всі підприємства Санкт-Петербурга і 8 січня нараховувалося вже більше 200 тис. страйкуючих. Збори російських фабрично-заводських робітників - могутня офіційна профспілкова організація в дусі зубатів-ських профспілок, - очолювалися тоді священиком Г.Гапоном, дуже популярним завдяки своєму простому походженню і, безсумнівно, властивій йому харизмі, людиною, що користувалася безперечним впливом у столичному робітничому середовищі. Опозиція звернулася до нього за допомогою. Га-пон запропонував скласти петицію-прохання, яку народ понесе своєму государю. Важко встановити правду: чи був Гапон невідомим тієї ролі, яку йому довелося грати, чи сподівався він зупинити страйковий рух подачею петиції цареві-батьчку, чи допомагав гігантській провокації або виявився жертвою агентів поліції, що змагалися між собою? Петиція, складена 5 січня, збрала за три дні більше 150 тис. підписів. Вона являла собою дивну суміш різких вимог і містичної сліпої віри у всемогутність царя: «Не відмов же в допомозі своєму народові, виведи його з могили безправ'я,

убогості і неуцтв... свобода боротьби праці з капіталом - негайно... а не накажеш - ми помремо тут ; іа цій площі перед твоім палацом». Петиція, по суті, відображала колективну свідомість робітничого люду, який не порвав ще із своїм селянським корінням і не був зачеплений соціалістичними теоріями.

Вранці 9 січня нескінченний народний потік рушив до Зимового палацу, залишеного Миколою II ще 6 січня. 150 тис. чоловіків, жінок і дітей несли ікони і корогви, співали псалми і «Боже, царя бережи!». Їх зустріли постріли гвинтівки, війська стріляли в народ, почалася неймовірна паніка, в ти́снях загинули кілька сотень чоловік, тисячі були поранені.

Події Кривавої неділі викликали справді приголомшуючий відгук. Те, що сталося нього дня, розбило вщент традиційне уявлення про царя - захисника і заступника. Газета «Право» писала, що робітники понесли з собою в братську могилу віру в живе джерело правди і справедливості.

2. Два шляхи революції

Із січня по жовтень 1905 р. рух протесту проти існуючого ладу поширювався і набирив силу у двох паралельних напрямках. Шлях ліберальних реформ обрали середні верстви суспільства, інтелігенція і частина представників вищих кіл, які орієнтувалися на політичні моделі західноєвропейських країн і мріяли про мирну революцію, що проводиться легальними шляхами, в результаті якої на зміну самодержавству повинна була прийти конституційна монархія. Другий шлях об'єднував дуже різноманітні верстви з погано сформульованими прагненнями і різноманітні форми соціального протесту: від селянських антипоміщицьких бунтів і смуги до Рад, невідомої досі форми організації. Обидва напрями так і не злилися воедино, незважаючи на боязкі і запізнілі спроби лібералів «йти в народ» або на деякі успіхи есерівської пропаганди в селянському середовищі. Як би там не було, революційна лихоманка охоплювала розуми: усього лише за кілька місяців ідеї, що раніше хвилювали лише окремих політичних діячів - про загальні вибори, про скликання Засновницьких зборів, про гарантію особистих свобод, - поширилися в широких колах громадськості. Ця «революція в розумах» була, безсумнівно, найбільш глибокою і значною зміною, що в кінцевому результаті спричинило події 1905 р.

У наступні за Кривавою неділею тижні країну захлеснула перша хвиля революційних подій: в більшості міських центрів Росії страйковий рух охопив робітників, особливо залізничників, металургів, працівників текстильної промисловості. Примітні не стільки кількість страйкуючих (їх було близько 1 млн. чоловік), скільки форма виступу: в більшості своїй це були політичні страйки, які підтримували робітників столиці. Без усякого сумніву, в робітничому середовищі формувалася класова свідомість. Політичні вимоги, зрозуміло, не виключали економічних, таких, як підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня та ін.

Стривожені розмахом страйкового руху, офіційні профспілки, ділові кола, інші групи зажадали встановлення правопорядку, відмови від репресивної політики, символом якої став повий губернатор Санкт-Петербурга генерал Д.Трепов.

Щоб уникнути заворушень в день ювілею скасування кріпацтва і стримати обурення лібералів, Микола II підписав 18 лютого рескрипт, підготовлений міністром внутрішніх справ О.Булігіним. У ньому пропонувалося залучати «обраних від населення людей до участі в попередній розробці і обговоренні законодавчих припущень». Реформи, однак, вирішено було проводити поступово, з урахуванням історичного минулого Росії. Вони повинні були неодмінно зберегти непорушність основних законів імперії. У той же ювілейний день був підписаний указ, який дозволяв подавати петиції і запрошував «приватних осіб та організацій» доводити до відома центральної влади свої пропозиції щодо поліпшення державної діяльності та добробуту народу. Ця перша поступка влади, хоч і відповідала основним вимогам листопадового маніфесту лібералів 1904 р., прийшла все ж занадто пізно. Свідомо розпливчато сформульований указ, виконання якого покладалося на комісію, так ніколи і не скликану, не міг задовольнити опозицію, налаштовану на найширше тлумачення його значення, тобто на скликання не консультативних, а повноцінних Засновницьких зборів. Таким чином, замість того, щоб заспокоїти заворушення, законодавчі акти від 18 лютого їх ще й посилили. Слідуючи букві указу, професійні об'єднання інтелігенції, міські думи, земські збори, навіть окремі громадяни почали засипати уряд зверненнями, резолюціями, проханнями, пропозиціями, які широко публікувалися на сторінках преси, все більш і більш безстрашної. В історії держави це був перший випадок такої відвертої свободи слова; популяризуючи поняття, про які раніше не було відомо нікому, преса сприяла емансипації розумів. Паралельно йшло створення об'єднань представників вільних професій та інтелігенції. Викладачі університетів, журналісти, вчителі, адвокати, письменники, лікарі, земські службовці організувалися у професійні союзи. До кінця квітня вже існувало 14 союзів, у тому числі Жіночий союз і Союз за рівноправність євреїв. 8 та 9 травня в Москві представники різних організацій об'єдналися в так званий Союз союзів під головуванням ліберального історика П.Милюкова, нещодавно звільненого із в'язниці. Ця організація являла собою радикальне крило російського лібералізму, вона виступала за скликання Засновницьких зборів, обраних загальним голосуванням. Своєю кінцевою метою керівники цього руху вважали створення конституційної і демократичної партії, що об'єднувала б представників усіх вільних професій.

Нарівні з активністю середніх класів і частини інтелектуальної еліти, які сподівалися використати бурління суспільства в своїх інтересах, бажали розвитку парламентаризму і конституційних структур і оголошували себе єдиними представниками країни, народний рух, як в місті, так і на селі розвивався своїм шляхом.

Із приходом весни знову спалахнули селянські заворушення. Безладдя поновилося в Курській, Чернігівській, Воронезькій, Орловській, Пензенській та Саратовській губерніях. Селяни прийняли орати для своїх потреб і косити поміщицькі угіддя, не задовольняючись своїми наділами, ділити між собою запаси зерна та сіна, взяті із поміщицьких засіків. У державних та приватних лісових володіннях вироблялися незаконні порубки, цілі повіти зневірялися від виплати податків та наборів до армії. Всі ці стихійні, неорганізовані і роздроблені дії продовжували традиції селянських бунтів минулих років. До певного часу насильницькі дії були все ж досить рідкими. Селяни сподівалися домогтися своїх прав законним шляхом, оскільки уряд заснував спеціальні комісії, які повинні були розглядати земельні питання. Тим часом ліберали, в основному із Земського союзу, спробували частково упорядкувати стихійні дії селян. Під їх тиском був створений Всеросійський селянський союз, який незабаром прилучився до Союзу союзів і оголосив про скликання літом того ж року I селянського з'їзду.

З наближенням 1 травня поновилися заворушення в робітничому середовищі. У травні-червні країну захлеснула нова хвиля страйків. Правда, в більшості своїй вони були мирними і не висували політичних вимог, за винятком Польщі, де під впливом соціалістів і на ґрунті старої націоналістичної неприязні до росіян безладдя прийняло серйозний характер (у Варшаві та Лодзі кілька днів робітники були на барикадах). Вимоги робітників були за традицією в основному економічними: скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, медичне страхування. Але цього разу була також і вимога визнання права на страйк. Незважаючи на слабкість страйкового руху весною 1905 р., він все ж сприяв утворенню нової структури, а саме Рад, яким призначено було зіграти в майбутньому важливу роль.

Перша Рада виникла в Іваново-Вознесенську, великому центрі текстильної промисловості. Під час страйку 12 травня робітники всіх підприємств міста висунули своїх делегатів для ведення переговорів з начальством. Таким чином, було обрано 15 делегатів, переважно ткачів, які об'єдналися в Раду делегатів Іваново-Вознесенська. Рада, до якої входила незначна група політичних діячів, засідала на зразок селянської громадської ради за містом, прямо під відкритим небом. Його члени проявили на рідкість гарні організаційні здібності та почуття відповідальності. Рада взяла на себе керівництво страйком, організувала курси по ліквідації політичної безграмотності, стежила за підтримкою в місті зразкового порядку. Незабаром вона стала єдиним представником інтересів робітників усієї області, причому її визнали власті та заводське начальство. Однак переговори з начальством провалилися, і, проіснувавши 65 днів, Рада оголосила про саморозпуск, так нічого й не домогшись. Народження першої Ради було важливим етапом робітничого руху, з'явилася нова самобутня форма організації робітників. Кількома тижнями пізніше приклад Іванівської Ради був підхоплений робітниками одного із сусідніх міст - Костроми. Восени того ж року Ради чекав несподіваний успіх.

Поява цієї нової форми організації робітників вимагала від соціал-демократичних організацій реакції у відповідь. Меншовики вітали Ради, як «органи робітничого самоврядування», які повинні були, на їх думку, прискорити процес зростання політичної самосвідомості пролетаріату. Що ж до більшовиків, вони спочатку віднеслися до Рад із недовірою, побоюючись, що організація, яка виникла стихійно, «знизу», почне суперничати з партією і поставить під сумнів її керівництво революційними діями. Більшовики змінили своє відношення до Рад значно пізніше, в листопаді-грудні 1905 р., багато в чому завдяки Леніну.

Зворушення охопили також значну частину моряків російського флоту після поразки в Цусимській битві (трагедія сталася 14-15 травня 1905 р., коли російський Балтійський флот після семимісячного плавання прибув у Корейську протоку, де був щент розбитий японцями). 15 червня на найсучаснішому судні російського Чорноморського флоту броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський», що знаходився в Одеському порту, спалахнуло повстання. Після 11 днів плавання по Чорному морю «Потьомкін» вимушений був здатися румунській владі у Констанці. Звичайно, це повстання було результатом не стільки політичної агітації кількох моряків, скільки реакцією на сувору дисципліну, погане поводження офіцерів з моряками, на загальну моральну втому екіпажу. Повстання спалахнуло стихійно і було показником гостроти кризи, що переживалася російською армією. Однак час масового переходу армії на бік революції ще не настав; доказом тому можуть служити, з одного боку, жорстокі репресії проти одеських робітників, а з іншого - відмова повсталих моряків приєднатися до страйкуючих робітників Одеси.

Цусимська трагедія знаменувала собою остаточну поразку Росії у війні з Японією. Бродіння мас наростало. Все це примусило лібералів посилити тиск на владу і зажадати від них поступок, необхідних, щоб перевести в мирне, легальне русло готові ось-ось спалахнути безладдя. Земські діячі, які зібралися в Москві на надзвичайний з'їзд одногосно проголосували за звернення «До суспільства», в якому ще раз проголошувалася вимога виборів представницьких зборів в рамках конституційної монархії. 6 червня делегація земців подала Миколі II петицію з переліком основних вимог лібералів. Через два тижні Микола II, приймаючи представників від консерваторів, знову підтвердив незмінну прихильність старим принципам. Новий земський з'їзд (6-8 липня) визнав, що спроба компромісу 6 червня провалилася і розробив проект конституції, використовуючи віковий досвід держав Західної Європи.

В останні дні липня відбувся ще один важливий з'їзд - I Всеросійський селянський з'їзд; на нього прибуло близько 100 делегатів із 22 губерній. Якщо створений двома місяцями раніше Всеросійський селянський союз висував лише вимоги конституційного порядку, то цей з'їзд виступив із більш рішучими резолюціями: відносно аграрних реформ мова йшла про скасування приватної власності на землю і експропріації землевласників (з компенсацією або без, в залежності від конкретного випадку), в політичній області вимагалось обрання шляхом загальних виборів Засновницьких зборів, реформа кабального оподаткування селян, скасування станової ієрархії.

Прийняті резолюції відображали побажання селян, висловлені ними на з'їзді й являли собою своєрідний синтез ліберальної політичної програми та пропозицій есерів, відомих на селі завдяки газетам, які, за повідомленнями поліцейського донесення, «грамотні селяни читають нині з повною довірою... і великим інтересом», а також традиційних селянських вимог. На зміну розрізним місцевим виступам селянства народжувалася політична організація в масштабах країни. На чіткі і ґрунтовні вимоги, що походили від усіх прошарків суспільства, власті відповіли явно застарілим проектом. 6 серпня Микола II нарешті підписав указ про заснування Державної думи. Насправді це були дорадчі збори, до чийх обов'язків входили лише «попередня розробка і обговорення законодавчих припущень», які не торкалися основних законів імперії. Дума була позбавлена законодавчої ініціативи і не мала права голосу з питань бюджету. Вибори до неї повинні були проходити за дуже складною системою, яка поєднувала становий і майновий ценз, що скорочувало участь у виборах представників середніх верств населення і повністю позбавляло робітників усяких виборчих прав.

Указ від 6 серпня спричинив загальне обурення опозиції. Ліберальні газети коментували подію приблизно так: «Ось справді російська реформа -самодержавство черговий раз відбирає однією рукою те, що дала інша». Заміси, очікуваного заспокоєння країна прийшла в крайнє збудження під час передвиборної кампанії. Думу планувалось обрати в січні 1906 р., а тим часом політична боротьба спалахнула з новою силою. Єдиним виграшем влади стан розкол ліберальної опозиції на прихильників і противників бойкоту виборні. І найбільш консервативна частина лібералів висловлювалася за участь у виборах, сподіваючись використати майбутню Думу, нехай навіть устрій її небездоганий, як трамплін для висунення нових вимог. Що стосується радикального крила ліберального руху (його представляв тепер Союз союзів, що нараховував більше 40 тис. членів), го воно зажадало бойкоту заздалегідь фальсифікованих виборів, які можуть тільки дискредитувати саму ідею демократії. Соціалісти-революціонери в свою чергу висловлювалися за бойкот, їх прикладу наслідували соціал-демократи, оскільки вибори, з участі в яких були виключені робітники, нічого їм не обіцяли. Проте, як одні, так і інші сподівалися використати передвиборну кампанію з метою власної пропаганди. Поки опозиція, що в значній більшості заперечувала будь-яку форму цензових дорадчих зборів, продовжувала кампанію бойкоту, оформилася висунена у вересні одночасно Союзом союзів і соціал-демократами ідея загального страйку - єдиного способу домогтися від самодержавства заходів, яких суспільство вимагало з початку 1905 р.

3. Підйом революційного руху і Жовтневий маніфест

Протягом літа напруженість поступово спадала, однак у вересні робітничий рух раптово знову посилювався. 19 вересня розпочався найбільший загальний страйк, який коли-небудь знала країна. Першими застрайкували друкарські робітники Москви, які зажадали перегляду тарифних ставок. Троцький писав тоді з цього приводу, що «.. ця маленька подія відкрила собою не більше й не менше, як всеросійський політичний страйк, який виник через розділові знаки і збив з ніг абсолютизм». Протягом кількох днів страйки солідарності охопили багато московських підприємств, а потім поширилася чутка про те, що делегати Союзу залізничників арештовані. Тоді Союз закликав до страйку всі залізниці країни. Так з економічного страйку переріс у політичний, оскільки мова йшла тепер вже про захист прав профспілок, і перетворився на так довго очікуване випробування самодержавства на міцність. З 12 жовтня страйк повністю паралізував всю залізничну мережу імперії. Він охопив промисловість, сферу обслуговування, банки і навіть страхові товариства й торгівлю. 14 жовтня у Петербурзі, як і в Москві, зупинилися і поїзди, і інший транспорт, не вийшли газети, не працював телефон, не було електрики. Число страйкуючих досягло півтора мільйонів. Провінція також не відставала: в Єкатеринославі, Харкові, Одесі спалахнули повстання робітників, вулиці вкрилися барикадами. 13 жовтня у Санкт-Петербурзі утворилась Рада робітничих депутатів, до якої увійшли сотні делегатів, обраних від ведучих страйкуючих підприємств міста. У виконкомі Ради представники есерів, меншовиків і більшовиків грали часто непропорційно значну, враховуючи їх реальний вплив, роль, що свідчило про поширення їх ідей серед робітників столиці. Рада робітничих депутатів 17 жовтня опублікувала свій перший інформаційний бюлетень (газету «Ізвестія») із закликом до всіх страйкуючих вступити в контакт з нею - «єдиним повноправним представником трудящих Санкт-Петербурга».

Розуміючи гостроту ситуації, Микола II звернувся за допомогою до Вітте, якому нещодавно вдалося підписати на більш або менш прийнятних умовах мирну угоду з Японією. 9 жовтня Вітте представив государю меморандум з викладом поточного положення справ і програмою реформ. Конституючи, що з початку року «в розумах сталася істинна революція», Вітте вважав укази від 6 серпня застарілими, а оскільки «революційне бродіння» дуже велике, він прийшов до висновку, що треба вживати термінових заходів, «доки не стало занадто пізно». Він радив цареві: необхідно покласти межу самоуправству і

деспотизму адміністрації, дарувати народу основні свободи і встановити справжній конституційний режим. Провагавшись тиждень, Микола I і наважився поставити свій підпис під текстом, підготовленим Вітте на основі меморандуму, але при цьому цар вважав, що порушує присягу, дану під час вступу на престол. Маніфест від 17 жовтня, незабаром названий «Маніфестом свобод», зводився, по суті, до трьох обіцянок:

- Дарувати народу цивільні свободи на основі непорушних принципів: недоторканості особистості, свободи совісті, свободи слова, свободи зборів і організацій.

- Не відкладаючи вибори в Думу, забезпечити участь у них тих верств населення, які, згідно з указом від 6 серпня, були позбавлені права голосу; новий законодавчий орган повинен був згодом розробити принцип загальних виборів.

- Ввести за неодмінне правило, що жоден закон не може увійти в силу без згоди Думи, щоб обранці народу змогли на ділі брати участь у контролі за законністю дій государя.

У такому вигляді Маніфест являв собою більшу поступку, ніж передбачалося зробити в законодавчих актах від 18 лютого і 6 серпня. Однак багато які важливі питання залишалися невпрішеними: яка буде відтепер роль самодержавства, про що в Маніфесті не говорилося пі слова? Як поєднувати самодержавство і Думу? Чому в Маніфесті не згадується про конституцію? Які будуть повноваження пової Думи? Було ясно, що трактування і застосування настільки двозначного тексту будуть залежати від співвідношення сил між самодержавством, що поступилося лише під тиском обставин, і опозицією, яка в більшості своїй вже хотіла йти далі. Однак на той момент Маніфест дозволяв самодержавству досягти двох позитивних результатів. Вій заспокоїв фінансові кола, від яких залежала видача кредитів Росії. Французький, британський і німецький уряди вітали появу Маніфесту, бачачи в ньому запоруку конституційного режиму, яка нарешті приведе Росію на шлях парламентаризму. З іншого боку, Маніфест завершив розкол табору лібералів, який намітився вже в червні. Помірні ліберали, задовольнившись пертою перемогою, підтримали Маніфест. Що ж до радикального крила, яке якраз оформлялося в партію кадетів - конституційних демократів, - воно прийняло Маніфест насторожено. Соціалісти-революціонери і соціал-демократи всіх відтінків не пішли па компроміс із самодержавством. Троцький писав тоді, що пролетаріат «не бажає нагайки, загорнутої в пергамент конституції».

Сили опозиції розділилися, У той час як ліберали віддавали пріоритет політичній боротьбі, робітники, з головою поринувши в жовтневий загальний страйк, все більше віддалялися від ідей ліберальної опозиції, які поділяли на початку 1905 р., і висували лозунг соціальної революції. Виявившись між двох вогнів - самодержавством, що не бажало йти на поступки, з одного боку, і натиском революції, яка несла в собі загрозу насильства, з іншого, -ліберали протягом всього 1905 р. так і продовжували «метатися» між царем і народом. Вони виявилися не здатними ні зупинити розгул насильства, ні рішуче очолити народну революцію. Вимушений тимчасово піти на поступки, царський уряд надалі зумів зіграти на розколі опозиційних сил і не стримав більшості обіцянок, даних 17 жовтня 1905 р

4. Поразка соціальної революції і повернення до консерватизму

19 жовтня Вітте був призначений на пост прем'єр-міністра - посаду, створену заради зміцнення нового принципу міністерської солідарності. На нього покладалася задача забезпечити обіцяні Маніфестом 17 жовтня свободи, підготувати вибори в Думу, відновити порядок. З перших днів свого призначення Вітте виявився в ізоляції, зіткнувшись, з одного боку, із зростаючою неприязню Миколи II (який називав свого прем'єр-міністра «політичним хамелеоном») і двору, а з іншого - з недовірою навіть найбільш помірних лібералів, таких, як Шипов та Львов, що відмовилися увійти до складу уряду. Вітте не зумів втримати рівновагу між реформами і репресіями і пішов по шляху репресій.

Жовтневий маніфест являв собою значний етап в політичній боротьбі лібералів, яку вони вели вже більше року. Однак він не зміг обмежити революційні виступи і розрядити обстановку, яка особливо розжарилася в останні місяці 1905 р. Щойно закінчився загальний страйк у Санкт-Петербурзі і в Москві (21 жовтня), спалахнув заколот на військово-морській базі у Кронштадті (26-27 жовтня). Слідом за ним інший - на військово-морській базі в Севастополі. Під керівництвом лейтенанта П.Шмідта бунтівники створили Раду робітничих, солдатських і матроських депутатів, якій призначено було проіснувати всього лише з 1 і до 15 листопада. Тим часом безладдя охопило всю Транссибірську залізницю, збунтувалися військові частини, що очікували повернення додому після закінчення російсько-японської війни.

Витлумачивши Маніфест 17 жовтня як зняття всіх заборон і під впливом есерівських рішень II з'їзду селян (6-10 листопада, Москва), які підтверджували принцип націоналізації землі, почали бунтувати селяни. Кульмінаційної точки їхні виступи досягли в листопаді-грудні 1905 р. Рух охопив головним чином Симбірську, Курську, Чернігівську і особливо Саратовську губернії. У ряді місць були розгромлені всі поміщицькі садиби. Уряд вимушений був вжити суворих заходів - послати каральні війська, оголосити в багатьох місцях надзвичайний стан, - щоб зупинити безладдя, однак літом 1906 р. вони поновилися. У розпал заворушень консервативні сили організували так звані чорні сотні. До них набирали як селян, так і міських люмпен-пролета-рів, розпалюючи в них почуття антисемітизму. Користуючись прихильним заступництвом царської поліції, чорні сотні влаштовували численні погроми. Тільки за жовтень число їх перевищило за 150 - в основному в південних містах, де єврейське населення становило досить значний відсоток. 8 листопада за потурання Вітте з допомогою Трепова і нового міністра внутрішніх справ Дурново

крайньо-празі кола створили «Союз російського народу» на чолі з О.Дубровіним і В.Пуришкевичем. Проголосивши лозунг «Православ'я, самодержавство і народність», вони закликали до боротьби проти «внутрішніх ворогів».

Найзначнішим випробуванням, що випало на долю уряду Вітте в останні місяці 1905 р., виявилось його протистояння Санкт-Петербурзькій Раді, а потім і Московській Раді робітничих депутатів. Санкт-Петербурзька Рада, яка сформувалася 13 жовтня під час загального страйку переважно з депутатів, обраних на підприємствах, і членів революційних партій, зуміла домогтися неухильного зростання свого впливу і, зрештою, стала представляти інтереси половини найманих робітників столиці. Так, після публікації Жовтневого маніфесту, адвокат-меншовик Хрустальов-Носарь, який очолював Раду, продовжував агітувати робітників не припиняти боротьбу аж до повної перемоги над царською владою. 2 листопада Рада закликала робітників до нового загального страйку, так і не домогшись поступок від уряду. Через деякий час Рада проголосила восьмидесятиденний робочий день на заводах, але власники оголосили локаут, і Раді довелося «тимчасово припинити» введення оголошених заходів. Ці невдачі викликали у робітників почуття безглуздості боротьби, чим скористався уряд для контратаки. 25 листопада влади арештували Хрустальова-Носаря; Раду очолило колективне керівництво, серед членів якого виділявся молодий талановитий оратор Троцький. 3 грудня під час засідання були затримані всі 267 делегатів Ради. Таким чином, Санкт-Петербурзька Рада робітничих депутатів за п'ятдесят п'ять днів свого існування із звичайного страйкового комітету зуміла перетворитися на справжній робітничий парламент, де більшість робітників столиці, користуючись немислимою ще кілька місяців тому свободою зборів і слова, змогла познайомитися з політичним словником і поняттями, які раніше були в ходу тільки у небагатьох присвячених. Санкт-Петербурзька Рада продовжила досвід Іванівської Ради. До кінця 1905 р. в головних промислових центрах країни вже нараховувалося кілька десятків Рад,

У кінці листопада робітничі заворушення в країні спалахнули з новою силою. Ідея Леніна, висловлена в книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», про необхідність озброєного повстання для вступу в наступний етап революції, проникала все глибше в свідомість маси. Її втілила в життя Московська Рада. Вона була заснована 22 листопада і об'єднала членів різних соціалістичних партій, обраних внаслідок багатоступінчастих виборів. Досить численні в Раді більшовики організували «бойові дружини». 2 грудня в одній із частин Московського гарнізону почалися заворушення. Рада вирішила, що настав час діяти, і призначила на 7 грудня початок загального політичного страйку і повстання, яке повинне було скинути царську владу. Незважаючи на підтримку значного числа страйкуючих Раді все ж не вдалося, як в жовтні, зупинити роботу життєво важливих галузей, зокрема залізничного транспорту. Повстання було приречене. За чотири дні (15-18 грудня) війська під командуванням адмірала Дубасова зуміли розправитися з осередками повстання, на чолі яких стояли бойові загони більшовиків, сконцентрованими головним чином в районі Пресні, на заході Москви. Незважаючи на невдачу, революціонери визнали, що підсумки повстання не були тільки негативними. Якщо ще рік тому робітничий рух був «політично аморфним і позбавленим класової свідомості», то досвід, набутий в ході повстання, повністю перетворив його, остаточно вбивши в робітників патріархальні ілюзії і лояльність по відношенню до монархії. В історичній перспективі розгром Рад сприяв зміцненню в країні консервативних позицій, а жорстка політика репресивних заходів остаточно зупинила реформи і «мирне оновлення» Росії.

Власті, відчувши свою силу в боротьбі з соціальною революцією, зважилися переглянути свої обіцянки, дані 17 жовтня. Усього за кілька місяців вони перетворилися «в недосяжні золоті яблука саду Гесперід», як з гирким гумором писала газета «Право». Перша з обіцяних свобод - недоторканість особистості - була не більш ніж пустим звуком, бо повсюди йшли арешти підозрюваних. За один тільки грудень і 905 р. в столиці було арештовано близько 2 тис. чоловік. Навесні 1906 р. загальне число взятих у в'язниці і висланих перевищило 50 тис. чоловік. Такої кількості репресованих при царській владі ще ніколи не було.

З прийняттям 24 листопада «Тимчасових правил» преса користувалася відносною свободою. Однак через кілька місяців набагато жорсткіші правила знову обмежили свободу преси. Право на страйк фактично зводилося на нівець законом від 2 грудня, який забороняв страйкувати державним службовцям, працівникам громадських установ і робітникам підприємств, «життєво важливих для економіки країни».

Про свободу слова варто було й говорити. Як могла вона поєднуватися із законом від 13 лютого 1906 р., згідно з яким можна було піддати переслідуванню будь-яку особу, винну в «антиурядовій пропаганді»? Прийнятий 11 грудня виборчий закон обманув надії ліберальної опозиції, хоча в порівнянні її законом від 6 серпня все ж являв собою крок уперед. Виборчий ценз став менш суворим, 25 млн. чоловік дістали право голосу. Однак вибори залиша-мю багатоступінчастими, а права виборців - нерівними. Всі виборці ділилися па чотири курії (поміщики, міські власники, робітники і селяни). Кожна з них вибирала своїх вибірників у виборчі округи. Закон про вибори, дуже складний і заплутаний, прагнув насамперед забезпечити права поміщиків. І повноваження Думи заздалегідь сильно обмежувалися. Напередодні передвиборної кампанії уряд вирішив провести реформу Державної ради. З адміністративного органу вона перетворювалася на вірну владі верхню палату майбутнього парламенту і наділялася рівними з Думою законодавчими повноваженнями.

Одночасно з цими заходами 24 квітня, всього лише за три дні до відкриття Думи, були ухвалені Основні закони, які сильно обмежували її законодавчі, бюджетні та політичні права. Дума позбавлялася багатьох своїх повноважень. Її заборонялося обговорювати питання, які відносяться до «ведення государя»,

такі, як міжнародні, військові і внутрішні справи двору. Фінансові прерогативи Думи були ще більш куцими, ніж законодавчі. До її компетенції не входили всі витрати, пов'язані з питаннями «ведення господаря», а також із державною заборгованістю; в кінцевому результаті половина бюджету країни не підлягала контролю з боку Думи. Государ зберігав «вищу самодержавну владу» (з офіційних документів було виключене лише слово «необмежену»); в перервах між сесіями Думи (а час сесій визначався государем) тільки він міг проголосити і затвердити новий закон, оголосити або відмінити надзвичайний стан, припинити по своїй волі дію будь-якого закону або цивільних свобод. Міністри призначалися і знімалися зі своїх постів згідно його побажання і відповідали за свої дії перед ним одним. Таким чином, про парламентське правління не могло бути й мови.

Єдиною невдачею консервативної реставрації, яка блискуче проводилася Вітте, стали вибори в Думу. Закон про вибори робив ставку на монархічні і націоналістичні почуття селянської маси. Насправді ж селяни підтримали опозиційні партії. З урахуванням відсутності досвіду, вибори розтяглися на три тижні (з 26 березня по 20 квітня 1906 р.) і пройшли дуже погано. Власті мало втручалися в хід виборів; участь в них прийняла лише половина виборців.

Це були перші вибори за всю історію Росії. Багато які партії претендували на голоси виборців:

- Союз російського народу - партія, націоналістична за духом, дотримувалася монархічних і антисемітських поглядів.

- Союз 17 жовтня (так звані октябристи) - представляв помірне крило ліберального руху, цілком задоволене обіцяними свободами і скликанням Думи.

- Партія конституційних демократів (кадети) - ліве крило лібералів, об'єднувало земських діячів, які стояли на конституційних позиціях, а також більш радикальних елементів з професійних союзів. На відміну від октябристів кадети вважали Маніфест 17 жовтня початковою стадією політичної боротьби, яку вони мали намір продовжити в самій Думі, з метою встановлення справжнього парламентського правління в країні. У зв'язку з тим, що більшість соціалістичних партій бойкотувала вибори, кадети зуміли залучити на свою сторону багато виборців, не тільки своїх співчуваючих - освічену буржуазію та середній клас, - але й представників національних меншин, на захист яких вони виступили, а також частину селян, яким вони обіцяли проведення земельних реформ.

Що стосується соціалістичних партій, вони загалом залишилися вірні тактиці бойкоту виборів. Однак позиції їх були різними. Найбільш послідовно політику бойкоту проводили більшовики, які не висунули в Думу жодного депутата. Меншовикам вдалося провести в Думу кількох депутатів, головним чином від Грузії. Есери бойкотували вибори, замість них були обрані депутати від близьких до есерів селянських кіл, які утворили згодом фракцію трудовиків.

Результати виборів були обнародовані 20 квітня. Виходячи з них, можна зробити декілька загальних висновків:

1. Незважаючи на всі захисні заходи, такі, як виборчий ценз і багатоступінчасті вибори, власті потерпіли відносну поразку на виборах. Праві партії та октябристи отримали всього лише 10% голосів. Вибори завдали жорстокого удару по основному догмату самодержавства - непорушній єдності царя й народу.

2. Більшість селян, замість того, щоб підтримати на виборах тих, хто вважав себе їх природними захисниками, поміщиків або місцевих державних службовців, проголосувало за своїх власних кандидатів або за кандидатів опозиції. Таким чином, в Думу були обрані близько 100 безпартійних депутатів, що виступали за аграрні реформи, і ще 100 депутатів - трудовиків.

3. Головну перемогу на виборах отримала партія кадетів, яка отримала більше третини всіх місць. Це був результат досить вмілої кампанії, яку провели кращі публіцисти й оратори країни. Конфлікт між опозиційно налаштованою Думою і государем, що претендував на роль носія історичної і монархічної законності, став неминучим. Але боротьба виявилася нерівною.

За кілька днів до відкриття Думи Вітте подав у відставку (14 квітня), отримавши перед цим дуже значну іноземну позику, більш ніж половину якої надав уряд Франції. Позика врятувала царський режим від фінансового краху. Вітте критикували як ліберали, так і консерватори. Останні звинувачували його у своїй невдачі на виборах. Відставка Вітте знаменувала собою серпичну поразку: оновлення самодержавства за пруською моделлю не вишино.

5. Перша Дума і кінець парламентських ілюзій

Дума урочисто відкрилася пишним прийомом, який Микола II влаштував для депутатів у Зимовому іалаці. Але не пройшло й тижня, як її представники прийняли (5 травня) адресу монарху, в якій знову висувалися основні вимоги лібералів: мова знову йшла про введення загальних виборів, про скасування всіх обмежень на законодавчу діяльність Думи, про особисту відповідальність міністрів, скасування обмежувальних законів, про Державну раду, про гарантію цивільних свобод, включаючи право на страйк, скасування смертної страти, розробку аграрної реформи, перегляд оподаткування, введення загальної та безкоштовної освіти, задоволення вимог національних меншин, повну політичну амністію. Цей документ був відображенням тактики депутатів від опозиції, які увійшли до складу Думи з метою розширити її повноваження і перетворити на повноправний парламент. Вони були переконані, що цар не посміє зачепити

«народних представників», які вважалися «єдиними спасителями Росії», внаслідок чого уявляли себе невразливими. Однак уряд, керований слухняним і посереднім прем'єр-міністром І.Горемікіним, категорично відкинув всі ці вимоги. Діставши відмову, Дума прийняла більшістю голосів (проти семи) вотум «повної недовіри» уряду і зажадала його «негайної відставки». Двох тижнів вистачило, щоб між урядом і Думою стався остаточний розрив. Уряд у свою чергу бойкотував Думу, подаючи на її розгляд лише закони другорядного значення. Їй залишалося тільки використовувати право депутатів на депутатський запит. Протягом кількох тижнів 379 запитів були подані на адресу уряду, який відхилив або проігнорував їх. Депутатська асамблея прийняла також проект аграрного закону, згідно з яким селяни могли б за «справедливу компенсацію» отримати землі, які ними орендуються. Уряд визнав, що це питання не входить у компетенцію Думи, будучи занадто важливим для країни, і 9 липня розпустило Думу. Те, що приводом для розпуску Думи послужило саме аграрне питання, в той час як більшість депутатів виражали побажання селянства, не могло залишитися без наслідків. Представник ліберальних кіл князь Є.Трубецької писав Миколі II: «Тепер, коли Дума розпущена, вони (селяни - авт.) переконані, що причиною розпуску послужила відмова в наділенні землею. І ваші радники переклали відповідальність за цю відмову на монарха. Вони зуміли перетворити питання земельне на питання династичне, на питання про спосіб правління. Вони віддали селянство в жертву тій самій республіканській пропаганді, за яку ще так недавно кидали у вогонь агітаторів». 9 липня ввечері 182 депутати - представники опозиції (кадети, трудовики, меншовики) - зібралися у Виборзі й склали маніфест. Він закликав до відмови від виплати податків і від воїнської повинності «аж до скликання нового народного представництва». «Виборзька відозва» переслідувала подвійну мету. З одного боку, виразити суспільне несхвалення авторитарним діям уряду, з іншого - попередити вибух народного обурення, намагаючись одягнути його в прийнятні форми протесту, щоб зберегти шанс на встановлення конституційного правління. Насправді відозва не отримала в країні достатнього відгуку і мала тільки один результат: його укладачі зазнали судового переслідування й тим самим втратили можливість балотуватися до складу наступної Думи. Партія кадетів позбавилася багатьох своїх депутатів.

6. Друга Дума - доказ неможливості політичного оновлення

Підпорядковувати опозицію і втихомирювати останнє революційне безладдя випало на долю П.Столипіна, який змінив на посту прем'єр-міністра Горемікіна, міністра внутрішніх справ у попередньому кабінеті. Борець за збереження монархії шляхом її модернізації, консерватор за переконаннями, колишній предводитель дворянства в Ковно, де, спостерігаючи життя польсько-литовських селян, став переконаним прихильником приватної власності, він спрямував свою діяльність на розв'язання трьох основних задач: придушення заворушень, контроль за виборами у Другу думу та аграрне питання.

Селянські бунти, що спалахнули під час обговорення аграрного питання на засіданнях Першої думи, були жорстоко придушені за допомогою спеціальних каральних загонів і масових репресій. Чудом уникнувши замаху з боку есерів (12 серпня 1906 р.), Столипін заснував військово-польові суди, які протягом восьми місяців винесли близько 1000 смертних вироків. Одночасно з цим у ході підготовки нової виборчої кампанії Столипін спрямував свої зусилля на підрив діяльності опозиційних партій. 260 щоденних і періодичних видань були призупинені з липня по жовтень 1906 р. Обіцяна в 1905 р. свобода слова була забута. Власті вдалися ще до одного досить дійового засобу боротьби з опозицією: опозиційним партіям було відмовлено в «адміністративній санкції», свого роду свідченні лояльності по відношенню до влади, без якої жодна партія не могла проводити публічних засідань. Скориставшись розпуском Думи, Столипін підготував два знаменитих земельних закони. Згідно із першим (від 5 жовтня 1906 р.), селянам нарешті надавалися рівні з іншим населенням країни юридичні права. Другий закон (9 листопада 1906 р.) дозволяв будь-якому селянинові, який обробляє землю на умовах громадського землекористування, в будь-який момент зажадати належну йому частку у повну власність. Мета даного закону, який підписав смертний вирок віковій селянській громаді, - повернути аграрну проблему іншим боком: замість того, щоб експропріювати поміщиків - збезземелювати громаду, оскільки між селянами розподілялися землі, належні їй. Однак потрібна була ще згода останніх на руйнацію інституту, який тільки зміцнився в ході революційних подій. За цей час - поки склалися селянські запити і проходили земельні бунти - громада затвердилася як справжній орган селянського самоврядування. І знову в центрі конфлікту між урядом і Другою думою, яка зібралася 20 лютого 1907 р., постало земельне питання.

Передвиборна кампанія пройшла не без втручання і тиску на виборців з боку влади, однак Друга дума виявилася ще більш радикальною, ніж Перша. До неї увійшло більше 100 депутатів-соціалістів (37 есерів, 66 соціал-демократів, з них 2/3 меншовиків), близько 100 трудовиків, 100 кадетів і 80 депутатів від національних меншин з важко визначаємою політичною орієнтацією; октябристів було всього лише 19, монархістів - 33. У результаті кандидати від урядових партій склали в Думі дуже незначну фракцію, в той час як переважна більшість виявилася в опозиції.

Навчена попереднім досвідом, Дума вирішила діяти в рамках законності, уникаючи непотрібних конфліктів. Комісії приступили до розробки численних законопроектів. Після початкового періоду затишшя з березня по квітень 1907 р. суперечки розгорілися з двох питань: щодо аграрної політики і вживання надзвичайних заходів проти революціонерів. Уряд зажадав засудження революційного тероризму, але

більшість депутатів відмовилися це зробити. Більше того, 17 травня Дума проголосувала проти «незаконних дій» поліції. Тим часом повсюди поновилися терористичні й антитерористичні акції (тільки за травень загинуло кілька сот чоловік). Під тиском консервативної преси, в якій Дума називалася «розсадником бунтів і непокори», «притулком єврейського мракобісся і тероризму», уряд вирішив оголосити про її розпуск, але, щоб не зв'язувати його знову з аграрним питанням, звинуватив багатьох депутатів у змові проти царської сім'ї. 1 червня Столипін зажадав виключення з Думи 55 депутатів (соціал-демократів) і позбавлення 36 з них парламентської недоторканості. Не чекаючи її рішення, Микола її сам оголосив 3 червня про розпуск Думи і призначив скликання чергової Думи на 1 листопада 1907 р. У маніфесті, який проголосив розпуск Думи, було також оголошено про корінні зміни в законі про вибори. Дана міра повністю суперечила Основним законам, прийнятим у 1906 р., згідно з якими будь-які зміни вимагали попередньої згоди двох палат - Думи і Державної ради. Новий закон розроблявся в умовах абсолютної секретності протягом кількох останніх місяців. Він посилював виборчий ценз основних виборців, скорочував представництво селян і національних меншин, збільшував нерівність у представництві різних соціальних категорій. Тепер голос одного поміщика дорівнював голосам 7 городян, 30 селянських виборців або 60 робітників. Період, який відкривався Маніфестом 17 жовтня 1905 р., коли була зроблена перша в історії спроба поєднати самодержавний режим із конституційною формою правління, прийшов до кіпця. «Проклятий закон», як прозвали в народі новий закон про вибори, знову повертав країну до самодержавства.

На даному етапі перемога була, безумовно, на боці царської влади. Країна, втомлена від двох з половиною років безладдя, не прореагувала на прийняття нового закону про вибори. Уряд отримав покірну Думу, функції якої обмежувалися затвердженням представлених їй законів. Таким чином, державний переворот 3 червня 1907 р. знаменував собою поразку революції 1905 р. і явне відродження самодержавства, якому вдалося відмовитися від більшості поступок, вирваних під тиском опозиції 17 жовтня 1905 р. Однак 1907 р. в жодному разі не був поверненням до 1904 р. Зі слів Вітте, «революція в розумах» здійснилася, і сила її перевершувала силу існуючого режиму. Країна прокинулася до політичного життя, самодержавство не уявлялося відтепер єдиною можливою формою правління, питання про вибір режиму стояло на порядку денному. Спочатку, в 1905 р. здавалося, що від такого політичного «пробудження» виграли ліберали. Вони краще за інших виявляли вимоги нижчих верств населення, але в 1907 р. їх час було упущено, і спроба вкоренити Думу на ґрунті нової державної законності провалилася. Концепція ліберальної парламентської революції, яка могла б привести мирним шляхом до конституційної демократії, зазнала поразки. Разом із тим ліберали хоч і не володіли реальною владою, але складали більшість в обох Думах і виявилися достатньо наближеними до влади, щоб тим самим дискредитувати себе в очах значної частини народних мас, керівництво якими вони не взяли на себе через страх перед люттю стихії. Народний рух все більше підпадав під вплив інших ідей, особливо соціалістичних. У результаті події 1905-1907 рр. не привели Росію до політичної інтеграції з демократичними режимами інших європейських країн. Вони лише підірвали довіру до лібералів і посилили конфронтацію між представниками крайніх течій.

II. СТОЛИПІНСЬКІ РЕФОРМИ: НЕВДАЧА ПРОСВІЧЕНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

1. Основи «оновлення» країни

Звільнившись від опозиційної Думи, Столипін протягом чотирьох років (з липня 1907 по вересень 1911 р.) намагався проводити політику авторитарну і консервативну, засновану на твердій рішучості оновити країну. З цією метою він скористався, і безуспішно, зростанням націоналістичних настроїв у середовищі російської буржуазії. Згідно з концепцією Столипіна, модернізація країни вимагала трьох умов: перше - зробити селян повновладними власниками, щоб найбільш «міцні та сильні», звільнившись від опіки громади, могли обійти «убогих і п'яних»; друге - досягти загальної письменності в об'ємі обов'язкової для всіх чотирирічної початкової школи. Ще будучи пред-водителем дворянства в Ковно, Столипін писав з цього приводу, що тільки письменність допоможе поширенню сільськогосподарських знань, без яких не може з'явитися клас справжніх фермерів. І, нарешті, третє - необхідно було досягти посиленого росту промисловості, підкріпленого розвитком внутрішнього ринку.

Руїнуванню селянської громади сприяв не тільки указ від 9 листопада 1906 р., але й інші закони 1909-1911 рр., які передбачали розпуск громад і можливість його проведення рішенням простої більшості, а не двох третин членів громади, як було раніше. Власті всіляко сприяли відокремленню селянських господарств. Якщо господарство залишалося на території села, воно називалося відрубом, якщо воно знаходилося поза його межами - хутором. Держава також допомогла багатьом селянським сім'ям у придбанні земель за допомогою Селянського банку. Банк продавав у кредит землі, що були скуплені раніше у поміщиків або належали державі. Між 1905 і 1914 рр. в руки селян перейшли таким шляхом 9,5 млн. га землі. Ця політика була дуже розумною у відношенні до найбільш прецедентної частини селян, вона допомогла їм стати на ноги, однак не могла вирішити аграрну проблему загалом. Селяпи-бідп'яки не змогли скористатися реформами. Вони були вимушені найматися батраками, переселитися в міста, або виїжджати в неосвоєні регіони країни. Уряд всіляко заохочував, наприклад, заселення Сибіру. Кредити, що відпускалися переселенцям, збільшилися в чотири рази в порівнянні з періодом 1900-1904 рр. Однак це не виправдало надій уряду і не дало належних результатів. Переселенці вважали за краще влаштуватися у вже обжитих

місцях, таких, як Урал, Західний Сибір, аніж займатися освоєнням безлюдних лісових зон. Між 1907 і 1914 рр, 3,5 млн. чоловік виїхало в Сибір, близько 1 млн. з них повернулися в європейську частину Росії. Проте, якщо в 1897 р. в Сибіру нараховувалося 8,2 млн. жителів, то в 1917 р. їх було вже 14,5 млн.

Загалом можна сказати, що аграрним реформам Столипіна не вистачило часу. Приблизно за десять років тільки 2,5 млн. селянських господарств вдалося «звільнитися» з-під опіки сільської громади. Рух за скасування «мирського» правління на селі досяг найвищої точки між 1908 і 1909 рр. (близько півмільйона запитів щорічно, що свідчило про одне з таємних бажань багатьох селян - вийти з-під опіки «миру»). Однак згодом цей рух помітно скоротився. Випадки повного розпуску громади загалом були дуже рідкими (всього 130 тис). «Вільні» селянські землеволодіння становили лише 15% загальної площі обробленої землі. Навряд чи половині селян, що працювали на цих землях (1,2 млн.) дісталися відруби або хутори, закріплені за ними постійно, як власність. Водночас це був найбільш важливий етап, оскільки тільки він перетворював селянина на справжнього власника, господаря достатнього для життя наділу. Власниками змогли стати лише 8% загального числа трудивників, але вони губилися в масштабах країни.

Не вистачило також часу для проведення в наміченій десятирічній термін і шкільної реформи, затвердженої законом від 3 травня 1908 р. (передбачалося ввести обов'язкове початкове безкоштовне навчання для дітей з 8 до 12 років). І все ж з 1908 по 1914 р. бюджет народної освіти вдалося збільшити втриє, було відкрито 50 тис. нових шкіл. Усього ж у країні в 1914 р. нараховувалося 150 тис. шкіл, тоді як було потрібно 300 тис. Іншими словами, для реалізації плану загального початкового навчання дітей такими темпами, як в 1908-1914 рр., було потрібно ще не менше 20 років.

2. Політичні й ідеологічні переваги

Для проведення своєї лінії Столипін уміло скористався економічними і політичними «козирями», які знаходилися в його руках.

У Третій думі, прозваній «поміщицькою», оскільки вона була обрана на нерівноправній основі (курія поміщиків і перша міська курія, тобто менше за 1% населення, становили 65% виборців), значній більшості правих, «урядовому блоку» (225 депутатів від націоналістів і октябристів), протистояла ослаблена новою виборчою системою опозиція (52 кадети, 26 депутатів від національних меншин, 14 трудовиків і 14 соціал-демократів). Аж до 1909 р. завдяки позиції октябристів між урядом і Думою не було конфліктів. Партія октябристів була однією з провідних у Думі. Її очолив О.Гучков, онук кріпосного селянина, який розбагатів на виробництві тканин. Починаючи з 1909 р. взаємовідносини між Гучковим і Столипіним погіршилися, каменем спотикання стало, передусім, питання про військові витрати країни, які Гучков прагнув поставити під безпосередній контроль Думи. Але до того часу на хвилі націоналізму в ділових колах частина октябристів, які представляли інтереси російської буржуазії, пішла на зближення із владою. Частина депутатів об'єдналася із представниками правих націоналістичних кіл помірного плану, утворивши нове угруповання - Партію російських націоналістів, яку очолив П.Балашов. Це угруповання згодом перетворилося на «законодавчий центр» Третьої Думи. На нього аж до 1911 р. спирався Столипін. Націоналістичний чад за ці роки розповсюдився й на більш ліві кола. Зрозуміло, кадети не підтримували антисемітські, ксенофобні лозунги надто правих, проте, їх, безсумнівно, притягала ідеологія раціоналізму, яка на той час в Росії, як і в інших країнах Європи, являла собою альтернативу соціалізму. Соціалістична ідеологія в Росії втрачала популярність.

Столипін використав у своїх цілях як роздробленість революційної опозиції, так і відсутність згоди серед радикально настроєної інтелігенції. Якщо в 1905 р. обставини змусили революціонерів різних поглядів згуртуватися, то після поразки революції різноманітність руху ослабила його й розколола. Багатьом революціонерам довелося знову емігрувати. Надія Крупська добре описала стиль мислення емігрантів-революціонерів, які вважали себе громадянами деякої власної республіки. Втративши будинок, сім'ю, батьківщину, вони підкорялися лише своїм власним законам, особливому кодексу честі революціонерів, ритуалу своїх зборів. Між ними існувала сувора ієрархія, з власними ренегатами і відщепенцями, і кожний з них діяв відповідно до тієї ідеології, яку він сповідував.

1907-1911 рр. стали роками спаду революційного руху. Число членів дозволених із березня 1906 р. профспілок скоротилося з 250 тис. в 1907 р. до 12 тис. в 1910р.; число страйкуючих робітників знизилося до 50 тис. У партії соціал-демократів стався остаточний розкол через поляриність висновків, зроблених кожною фракцією з поразки революції 1905-1907 рр. Меншовики, проаналізувавши невдачу московського повстання в грудні 1905 р., прийшли до думки, що Росія ще не дозріла для соціальної революції- Поки потрібно було надати ініціативу буржуазії, допомогти їй скинути царський режим, а головне - не сполохати її починів. Більшовики ж па досвіді революції 1905-1907 рр. переглянули свою революційну тактику і запропонували новий план дій, більш прийнятний для специфічних умов Росії, як підтвердило майбутнє. Більшовики вважали, що дуже ризиковано довіряти буржуазії керівництво майбутньою революцією, - як показала невдача ліберального руху, у буржуазії немає ні сил, ні справжнього бажання знищити самодержавство і здійснити докорінні соціальні зміни. Тільки робітничий клас у союзі із селянською біднотою, слідуючи за авангардом професійних революціонерів, зможе примусити буржуазію здійснити нову революцію.

Серед соціал-демократів йшла постійна боротьба різних тенденцій, а конструктивних дій було мало. На IV (Стокгольм, квітень 1906 р.) і V (Лондон, травень 1907 р.) з'їздах партії збереглася лише зовнішня їх

єдність. Полеміка розгорілася з особливою силою з питання про експропріації, здійснені підпільними більшовицькими загонами. Найбільш відома з цих акцій була проведена 13 червня 1907 р. Тер-Петросяном, соратником Сталіна. Він вилучив із Державного банку у Тифлісі 340 тис. руб. Меншовики та частина більшовиків виступили проти подібних дій. Ленін же відмовився від засудження цих «партизанських дій» і на V партійній конференції, що відбулася в Парижі в грудні 1908 р., різко обрушився на меншовиків, звинувативши їх у бажанні «ліквідувати» підпільні організації й обмежитися тільки легальною діяльністю. У ці роки більшовикам довелося боротися із тенденцією, що виникла в робітничому середовищі, яку Ленін охарактеризував як «ліквідаторську». Вона ставила за мету створення легальної демократичної робітничої партії за зразком західних країн, дуже далекої від тієї підпільної бойової організації, якою була партія більшовиків. Кращим союзником Леніна в його боротьбі з «ліквідаторами» став сам уряд, з його безкомпромисністю і повною відсутністю будь-якої соціальної політики, направленої на поліпшення життя робітників. Леніну довелося боротися і з численними внутрішньопартійними фракціями. Суперечки виникали з будь-якого приводу: з питань теорії, методів революційної боротьби, керівництва газетами, розпорядження грошовими фондами. Фракції розділилися таким чином: з одного боку - уго-дівці (на чолі з Риковим), які схилилися до загальних дій із меншовиками, з іншого - одзовісти, які вимагали відклику депутатів соціал-демократичної партії з Думи, оскільки вважали всяку парламентську діяльність зрадою по відношенню до народу. Ленін боровся з ними, називаючи їх «ліквідаторами навпаки».

Партія есерів, незважаючи на всі зусилля Чернова, також знаходилася в стані розпаду. Група максималістів, прихильників негайного здійснення всіх пунктів програми есерів відразу ж після захоплення влади, тяжіла до минулого тероризму і діяла бойовими організаціями. Хоча формально ці загоны перебували в партії, вони, по суті справи, вже не підкорялися їй. До їх складу легко проникали агенти царської охоранки, найвідомішим з яких став Азеф, організатор вбивства Плеве та великого князя Сергія. Він встиг зайняти відповідальний пост у партії, перш ніж був викритий в 1908 р. Справа Азефа остаточно дискредитувала терористичний напрям в есерівській партії. Протилежне крило есерів представляли трудовики. Вони, як і раніше, брали участь в роботі Думи, обговорювали земельну реформу, вели серед селян легальну пропаганду на захист усусільнення землі.

В той час як революційні угруповання дробилися в пошуках своїх шляхів, філософські течії, які десятки років володіли розумами російської лівої інтелігенції, такі, як позитивізм, матеріалізм, соціалістичний марксизм, переживали занепад. З новою силою відродився потяг до націоналізму, містицизму, естетики «чистого» мистецтва, тоді як інтерес до політики і соціальних проблем падав. Яскравим прикладом відмови підпорядковувати будь-яке заняття мистецтвом або інтелектуальною діяльністю соціальному утилітаризму або політиці стало поява збірки «Віхи», яка викликала широкий відгук і пристрасні обговорення. Авторами її стали сім видних інтелігентів, в основному колишніх марксистів, які прийшли або повернулися до віри (П.Струве, М.Бердяєв, С.Булгаков та інші). Бердяєву, зокрема, належить одна з ключових думок збірника: «Любов до зрівнювальної справедливості, до суспільного добра, до народного блага паралізувала любов до істини, майже знищила інтерес до істини». У той час як Бердяєв викривав «внутрішнє рабство» російської інтелігенції, Струве обрушувався на її безвідповідальність. Інтелігенція у всіх бідах Росії звинувачує уряд, писав він, неначе вона сама не несе ніякої провини за них і вони стосуються її лише тому, що змушують бунтувати проти уряду. При такій позиції, завершував свою думку Струве, суспільству надаються тільки дві можливості - деспотизм або диктатура натовпу.

Десятиріччя з 1905 по 1914 р. було відмічене небувалим розквітом мистецтва, літератури й філософії. Досить згадати про колосальний всесвітній успіх російського балету Дягілева, досягнення російського авангарду як в області музики (Стравінський), так і в області живопису (Кандінський, Малевич, Ларіонов), про розквіт поезії в творчості символістів (Білий, Блок), акмеїстів (Гумільов) або футуристів (Маяковський). Соціалістичні ідеали 1890-х рр. похитнулися. Не випадково пізніше Максим Горький, наприклад, хоч і сам віддавав данину містичним настроям (1910 р.), назвав ці роки «ганебним десятиріччям». Відмова від позитивізму і служіння соціальним ідеалам, до яких схилилася радикальна інтелігенція XIX в., поєднувалася із запереченням буржуазних цінностей і матеріальних благ і підкресленим презирством інтелігентів до режиму, який їх звеличував. Частина творчої еліти з нетерпінням і тривогою чекала останнього часу «буржуазної цивілізації». У багатьох просвічених колах столиці говорили про грядущий «кінець світу». Чекали апокаліпсису - як в релігійному значенні, так і в політичному. Цим апокаліпсисом повинна була стати революція, яка відкриє нову еру, надасть кращим розумам можливість реалізувати свої задуми в оновленому суспільстві, яке вийшло з горнила революції. Поки ж у Санкт-Петербурзі панувала всездозволеність. Столиця стала найбільш «сучасним» і, безумовно, найбільш вільним з європейських міст того часу. Парадоксально, але бурління новаторських ідей в художньому та інтелектуальному житті, захоплення есхатологією та моральний еклектизм - все це, разом узяті, швидше порушувало минулу рівновагу освічених кіл суспільства, ніж сприяло появі нових непорушних духовних цінностей, суцільних філософських теорій і загальної системи принципів, якими можна було б згодом керуватися в соціальному і політичному житті.

3. Економічні переваги

Реалізації планів Столипіна сприяли не тільки політична та ідеологічна ситуації, які він успішно використав, але й чудове економічне становище. Зростання промисловості в Росії поновилося; небувалою швидкістю через сприятливу зовнішню кон'юнктуру. Завдяки масовому експорту продовольчих товарів (Російська імперія експортувала і ретину своєї товарної продукції зернових і була найбільшим у світі постачальником зерна), зовнішня торгівля була прибутковою, державний бюджет урівноваженим, навіть незважаючи на виплати по зовнішньому боргу. За п'ять років (1908-1913 рр.) промислове виробництво зросло на 54%, загальна кількість робітників збільшилася на 31% - це були конкретні показники росту промисловості. Всі галузі промисловості знаходилися на підйомі, особливо виробництво сталі, металургія, видобуток нафти, виробництво електроенергії, сільськогосподарських машин. До того ж у провідних галузях намітився небувалий процес концентрації виробництва, як в плані технічному (в Росії процент робітників, зайнятих на заводах, де працювало понад 1000 чоловік, - 40% загального числа робітників, - був вищим, ніж у США), так і в плані збільшення торгового обороту і грошового прибутку. Картелі, трести, концерни монополізували більшу частину виробництва та розподілу в найбільш сучасних галузях економіки. Концентрація забезпечувалася діяльністю кількох великих банків, які, як і в Німеччині, повністю керували ринком. У 1913 р. більше половини банківських операцій проводилося за допомогою шести найбільших ділових і депозитних банків Росії, які знаходилися у Санкт-Петербурзі. У столиці в цей час розквітла біржова та фінансова діяльність, чому сприяло помітне зростання курсу цінних паперів на біржі, особливо з 1909 р.

Досить важко визначити точно частку іноземного капіталу в російській економіці того часу. Однак можна сказати, що до 1914 р. третина загального числа всіх акцій товариств, які діяли на території імперії, належала іноземним власникам. Внески іноземного капіталу були особливо значними в металургійній і нафтовій промисловості, а також у банках. У 1914 р. 65% капіталу найбільшого Російсько-Азіатського банку належали французьким вкладникам. Іноземці робили також значні капіталовкладення в найбільш технічно розвинені галузі промисловості, такі, як електротехніка, кораблебудування, автомобілебудування. Якщо виходити із загальної суми капіталовкладень, французи займали перше місце серед інвесторів, особливо враховуючи суми, надані ними у вигляді позик. Частка французького капіталу сягала 12,5 млрд. франків, частка німецького капіталу - 8 млрд., частка британського - 3 млрд.

Національний прибуток країни збільшувався з кожним роком. Період з 1908 по 1914 р. можна по праву назвати золотим віком капіталізму в Росії. Капітал шойно створених протягом цих років акціонерних товариств становив 41% загальної суми капіталу всіх товариств, створених після 1861 р. Більше 70% нових вкладень, починаючи з 1908 р., було зроблено вітчизняними фондами. Свідченням цього багатства, розподіленого дуже нерівномірно, було подвійне збільшення розмірів внесків в ощадних касах і на поточних рахунках у банках, а також те, що росіяни почали активно викуповувати цінні папери, які здавна знаходилися в руках іноземців.

Для того, щоб дати об'єктивну оцінку цій картині загального досягнення успіху, потрібно розі лянати її в світовому масштабі. У 1913 р. загальний рівень промислового виробництва в Росії залишався у два з половиною рази меншим, ніж промислове виробництво Франції, в шість разів меншим, ніж у Німеччині, в чотирнадцять разів - ніж в Америці. Тут постає одне важливе питання: чи сприяв курс економічного розвитку, взятий Вітте і продовжений Столипіним, докорінному перетворенню російської економіки і російського суспільства?

Р.Порталь у своєму дослідженні, яке вже стало класичним, відповідав на нього ствердно. Він вважав, що період з 1905 по 1914 р. сприяв виникненню в Росії справжнього класу підприємців і ринку приватного попиту, здатного як у місті, так і в селі замінити собою державне стимулювання у всіх секторах економіки. Якби аналіз Порталю відповідав дійсності, можна було б вважати, що Росія перед 1917р. наблизилася до західної моделі держави, як вважають деякі історики.

Однак твердження Порталю заперечувало багато яких англійських і інших дослідників, особливо такі, як Т.С.Оуен, Ж.Л.Вест і К.Гольдберг. Вони висували наступні доводи:

- У сільському господарстві передвійськове десятиріччя швидше сприяло сільським громадам (вони викупили 6 млн. га землі), аніж справжнім «се-лянам-підприємцям» (вони викупили лише 3,4 млн. га землі в особисту власність).

- У промисловості разом із закінченням кризи і поновленням виробництва збільшився попит в основному на металеві заготовки, що більше відповідало урядовій програмі переозброєння, ніж потребам приватного підприємництва.

- Російська буржуазія, яка являла собою досить різномірну групу підприємців, за своєю ідеологією була далека від норм Шумпетера: частина з них паразитувала на державній діяльності, інша - вихідці із «старообрядницьких» кіл - піклувалися про прибуток не ради нього самого, а як можливість «послужити країні» і затвердити російську могутність.

З цієї точки зору економічна політика Вітте - Столипіна не привела до якого-небудь дійсного наближення до західної моделі. Нав'язана зверху, вона в певному сенсі випереджала методи, використані Сталіним у 1928 р.

У травні 1911 р. французький повірений у справах у Санкт-Петербурзі зазначав, що капіталісти Росії, які мають у своєму розпорядженні великі суми і заохочуються розквітом справ у країні, розпочали

русифікацію промисловості. Ця тенденція енергійно під гримувалася міністром фінансів, який ніколи не робив таємниці із бажання звільнитися від вимог іноземного ринку.

Відбувалося посилення різних форм націоналізму. По-перше, націоналізму, спрямованого зовні імперії (пан- або неославизм), що вже свідчило про прагнення до завоювання. Старі мрії про Константинополь, які в минулому базувалися на релігійних, містичних та ідеологічних мотивах, отримали тепер економічну основу: встановлення контролю над протоками Босфор та Дарданелами служило інтересам торговців, які могли б експортувати зерно та прокат чорних металів через південні порти країни. Чи не було це прагнення закріпити за собою, подібно усім великим державам, зону впливу, відчутним свідченням того, що Російська імперія вступила в наступну стадію розвитку? Між експансіоністською політикою самодержавства та економічними інтересами національної буржуазії існувала повна відповідність. Кадети явно не прагнули до критики подібної орієнтації самодержавної політики.

Наступною формою вияву націоналізму можна, безумовно, вважати бажання буржуазії та чиновництва позбутися присутності іноземного капіталу в економіці. Бажання звільнитися було таким великим, що не тільки інтелігенція, але й ті, хто безпосередньо стикався з іноземною присутністю й конкуренцією, усвідомлювали російське відставання і залежність країни від закордону. З поширенням вищої освіти службовці все гостріше відчували ураженість свого положення, фінансову і ієрархічну дискримінацію, яких вони зазнавали в порівнянні з іноземцями, що працювали на тих самих підприємствах. Посол Франції у Санкт-Петербурзі М.Палеолог доповідав про новий стан розумів: «Мати іноземців як співробітників - будь ласка, але дати їм можливість стати господарями ринку - ні. Такий, здається, нинішній девіз». Дана форма національної самосвідомості росіян, видно, відповідала певному етапу розвитку економіки, переходу до більшої незалежності.

Третя форма вияву націоналізму в Росії, яка спричинила численні наслідки для режиму, - почуття переваги росіян над неросійськими народами, які проживали в імперії, що всіляко розпалювалося владою та самим Столипіним.

4. Помилки Столипіна

Незважаючи на сприятливі економічні, ідеологічні та політичні обставини, Столипін здійснив все ж ряд помилок, які поставили його реформи під загрозу невдачі. Першою помилкою Столипіна була відсутність продуманої політики відносно робітників. Як показав досвід Пруссії, для вдалого проведення консервативної політики необхідно було поєднувати жорсткі репресії по відношенню до революційних партій з одночасними зусиллями в області соціального забезпечення робітників. У Росії ж, незважаючи на загальний економічний підйом, за всі ці роки життєвий рівень робітників ніскільки не підвищився, а соціальне законодавство лише робило свої перші кроки. Закон 1906 р. про десятигодинний робочий день майже не застосовувався, так

само, як і закон 1903 р. про страхування робітників, які отримали каліцтва на підприємстві. Легальні профспілки знаходилися під пильним контролем поліції і не користувалися довірою серед робітників. Тим часом кількість робітників постійно й помітно росла. Нове покоління виявилось сприйнятливим до соціалістичних ідей. Очевидно, Столипін не розумів значення робітничого питання, яке з новою силою постало в 1912 р.

Другою помилкою Столипіна стало те, що він не передбачував наслідків інтенсивної русифікації неросійських народів. Столипін не приховував свої націоналістичні переконання: одного разу на засіданні Думи він різко відповів польському депутату Дмовському, що почитає за «вище щастя бути підданим Росії». Він відкрито проводив націоналістську великоруську політику і, природно, налаштував проти себе і царського режиму всі національні меншини. Фінляндія стала притулком для багатьох опозиціонерів. Столипіна обурювало, що сейм Фінляндії складався переважно із соціалістів та лібералів. У 1908 р. він безуспішно намагався обмежити повноваження сейму, двічі розпускав його, а потім знову ввів у країні колишні диктаторські методи. До 1914 р. неприязнь фінів до «російських окупантів» стала повсюдною. Що стосується Польщі, там ситуація була складнішою, оскільки відношення поляків до Росії не було єдиним. Частина поляків під керівництвом Дмовського намагалася, використовуючи панслов'янські симпатії уряду, добитися для своєї країни більшої автономії. Інша частина, керована Пілсудським, вимагала повної незалежності. Столипін закрити польськомовні школи, а в містах створив муніципальні установи з переважаючою кількістю службовців-росіян. На Україні, де преса й вищі учбові заклади зазнали насильної русифікації, росла національна самосвідомість української еліти, засіювана на розумінні економічної могутності краю, який став житницею та індустріальним центром всієї імперії. Царські власті жорстоко переслідували українських націоналістів, які організували Союз звільнення України і знайшли притулок у Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини. Австрійські власті охоче протегували українським націоналістам, бажаючи всіляко зашкодити російській владі в помсту за їх підтримку антиавстрійських настроїв малих слов'янських народів Богемії та на Балканах. З тих же причин тюркські меншини на території Азербайджану, які об'єдналися в 1912 р. в партію Мусават («Рівність»), рішуче пішли на зблизнення з оновленою після младо-тюркської революції Туреччиною. Частина мусульманської інтелігенції татарського походження, яка проживала в Криму та на Нижній Волзі, намагалася відродити тюрко-татарську цивілізацію, домагаючись її визнання рівною із російською. Царський уряд, природно, не бажав йти на

подібні поступки, вважаючи мусульманські народи слабозвинутими. Він також захоплював російську колонізацію Середньої Азії не менш жорстко, ніж це робили інші європейські держави-завойовники по відношенню до країн Азії та Африки.

Столипін здійснив помилку і в питанні про заснування земств у західних губерніях (1911 р.), внаслідок чого він позбавився підтримки октябристів. Справа в тому, що західні губернії економічно продовжували залежати від польської шляхти. Щоб поліпшити в них положення білоруського та російського населення, які склали більшість, Столипін вирішив заснувати там земську форму правління. Дума охоче його підтримала; однак Державна рада зайняла протилежну позицію - класові почуття солідарності із шляхтою виявилися сильнішими національних. Столипін звернувся із проханням до Миколи II перервати роботу обох палат на три дні, щоб за цей час уряд терміново ухвалив новий закон. Засідання Думи були припинені і закон прийнятий. Однак дана процедура, яка продемонструвала зневагу державної влади до власних установ, привела до розколу між урядом і навіть найбільш помірними лібералами. Самодержавство поставило себе в ізоляцію, відтепер його підтримували тільки представники крайньоправих націоналістичних кіл. Столипін же втратив підтримку Миколи II, якому явно не подобався занадто енергійний міністр, звинувачений крайньоправими противниками, які користувалися впливом при дворі, в бажанні «експропріювати всіх поміщиків взагалі» за допомогою аграрної реформи.

1 вересня 1911 р. Столипін був убитий в Києві одним із подвійних агентів, якими поліція наповнила революційні організації. Його смерть означала поразку спроби свідомого й цілеспрямованого оновлення країни. Будучи консервативною, вона все ж була не позбавлена творчої думки.

5. 1912-1914 рр.: політичний застій і соціальне бродіння

Столипін змінив міністр фінансів В.Коковцов, відомий своїм висловом «Слава Богу, у нас немає парламенту!» Він як не можна краще характеризував і самого діяча, і його програму. Добре розбираючись в технічних питаннях фінансової справи, він зумів успішно провести переговори з метою отримання другої великої позики від французької влади: 2,5 млрд. фр. терміном на п'ять років. На відміну від Столипіна у Коковцова не було ніякої політичної або соціальної програми, якщо не рахувати бажання зберегти статус-кво. Внаслідок виборів до Четвертої думи в жовтні 1912 р. уряд виявився в ще більшій ізоляції, оскільки октябристи відтепер твердо встали нарівні з кадетами в легальну опозицію. Соціальне бродіння досягло найвищої точки в 1912-1914 рр. Воно поновилося відразу після смерті Л.Толстого (7 листопада 1910р.) і почалося із студентських заворушень та численних маніфестацій, особливо проти смертної страти, за скасування якої боровся великий письменник. У січні 1911 р. міністр народної освіти Кассо заборонив будь-які збори у вищих учбових закладах. Студенти обурилися цим посяганням на автономно і відповіли загальним страйком, який продовжувався протягом багатьох місяців і охопив більшість університетів країни.

Робітничі заворушення поновилися 4 квітня 1912 р. у зв'язку з трагічними подіями на сибірських золотих копальнях компанії «Лена голдфілдс», пов'язаної з великими банками і палацовими колами. У цей день війська розстріляли групу страйкуючих, які вимагали поліпшення умов праці. Загибло 270 чоловік і стільки ж приблизно було поранено. На засіданні Думи міністр внутрішніх справ Макаров з приводу цих подій так відповів на депутатський запит: «Так було і так буде надалі». Громадська думка була обурена не тільки розстрілом робітників, але й переконаністю уряду в своїй правоті. 1 травня 1912 р. застрайкували сотні тисяч робітників. Число страйкуючих продовжувало невпинно рости, у першому кварталі 1914 р. воно досягло 1,5 млн. чоловік. Стикнувшись із жорсткою реакцією господарів (лише 38% страйків в 1913-1914 рр. досягли успіху), робітники діяли все більш рішуче. Ідея загального страйку знову заволоділа розумами. У травні і 1914 р. на знак солідарності із страйкуючим Баку зупинили роботу підприємства Петербурга та Москви. В обох столицях спостерігалася значна радикалізація політичних поглядів робітників, соціалістична ідеологія та лозунги більшовиків все глибше проникали у свідомість. Із соціологічної точки зору тому був ряд причин.

По-перше, в цих містах була вже достатня кількість робітників, які втратили зв'язок із селом; по-друге, за десять років помітно виріс рівень письменності, особливо серед молодих робітників, які легко піддавалися революційній агітації. Нарешті, по-третє, в столичних містах була сильна робітничая солідарність. Робітниче середовище остаточно розчарувалося в монархії та лібералах, ідеї соціалізму, і насамперед більшовиків, проникали в їхню свідомість. У січні 1912 р. більшовики остаточно порвали з меншовиками і «ліквідаторами»; вони створили свій власний Центральний Комітет, якому належало посилити легальну і підпільну діяльність в Росії. З іншого боку, під впливом Мартова і Троцького соціал-демократи інших напрямів утворили у Відні так званий Серпневий блок. У Думі фракція більшовиків складалася із шести депутатів, меншовиків було сім. Розкол між ними стався в жовтні 1913 р. Кожний табір мав свої сфери впливу: так, меншовики користувалися підтримкою в Грузії та на Україні, в той час як Санкт-Петербург, Москва й Урал підтримували більшовиків. У кожного були свої газети: у меншовиків - «Промінь», у більшовиків - «Правда». Щоденний друкований орган більшовиків став виходити з 5 травня 1912 р. в кількості 40 тис. примірників. «Правда» користувалася великим успіхом серед робітників столиці завдяки злагодженому ланцюжку розповсюджувачів, які самовіддано виконували свою роботу. Газету

забороняли й закривали вісім разів, однак аж до липня 1914р. вона всякий раз виходила в світ під іншою назвою.

Хвиля страйків, яка захлеснула переважно Москву та Санкт-Петербург у першій половині 1914 р., безсумнівно, загрожувала революційними подіями. Однак вона все ж не була, як про те писали радянські історики, передвісницею революції, неминучої та необхідної, йдучої в руслі історії. Доказом тому служить швидкість, з якою зліт патріотизму, з одного боку, і урядові репресії - з іншого, поклали кінець страйкам з початком війни в серпні 1914 р. Нездатність уряду до реформ ще раз продемонструвала себе в січні 1914 р. призначенням на пост прем'єр-міністра І.Горемікіна, який вже довів у 1906 р. свою повну некомпетентність; в цьому призначенні проявилася відсутність у влади можливості оновлення та її політична безперспективність.

Модернізація економіки країни, її перехід до капіталістичної стадії передбачали мир як неодмінну умову. Це розуміли як Вітте, лютий противник російсько-японської війни, так і Століпін, і Коковцов. Зміна міністрів, проведена в січні 1914 р., розв'язала руки войовничо налаштованим ультраправим націоналістам. Війна з Німеччиною - «кращий подарунок революції» від царського уряду, писав Ленін відразу після цих подій. Його думка з даного питання співпала з прогнозами колишнього міністра внутрішніх справ Дурново, який вважав, що «конфлікт із кайзером може привести тільки до соціальної революції у самих крайніх формах і до повної анархії». Оголошення війни поклало початок шести рокам потрясінь, які завершилися такими радикальними перетвореннями, яких не випробувало в такий короткий термін ще жодне суспільство.

Розділ III

Від війни до революції (1914-1917)

I. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У ВІЙНІ

1. Ілюзії 1914 р.

1 серпня Німеччина оголосила війну Росії. Як і інші європейські країни, втягнуті у конфлікт, Росія пізнала часи священного єднання - 2 серпня сотні тисяч демонстрантів стеклися до Зимового палацу, щоб навколішки отримати благословення царської пари.

Хвиля германофоби захлеснула країну. Санкт-Петербург був перейменований на Петроград, почалися погроми магазинів, які належали німцям. Зібравшись на одноденну сесію, Державна дума переважною більшістю проголосувала за військові кредити. Утрималися тільки депутати-трудовики та соціал-демократи, в той час як кадети запропонували «відмовитися від міжусобиць до перемоги». Представники нацменшин проголосили «відданість російській державі та народу». Для російської буржуазії, захопленої ідеями панславізму й націоналізму, ця війна була боротьбою не тільки в підтримку «молодшого сербського брата», але й за економічне звільнення від німецького засилля. Крім того, перемога над турками, які діяли в союзі із центральноєвропейськими державами, відкрила б, нарешті, вільний вихід у Середземне море. Таким чином, питання честі й національного інтересу йшли в цій війні рука об руку.

Мобілізація десятка мільйонів чоловіків не викликала серйозних проблем. Кількість дезертирів була мінімальною. Страйковий рух різко пішов на спад (35 тис. страйкуючих за п'ять останніх місяців 1914 р.).

Представники ліберальної інтелігенції запропонували державній владі допомогу, яку цар прийняв. Так сформувалися Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам під головуванням князя Г.Льова та Всеросійський союз міст, який об'єднав десятки муніципалітетів, що прагнули надати гуманітарну допомогу сім'ям солдат і жертвам війни. Символом патріотичного руху стало проголошення сухого закону. Держава відмовлялася від значного джерела прибутків, а піддані, підпорядкувавши все єдиній меті - перемозі, пожертвували одним із небагатьох задовольень.

У перші місяці війни дії Російської армії принесли деякі надії. У виконання угоди з Францією генеральний штаб Російської армії розгорнув у встановлені терміни наступ проти Німеччини. Захоплені зенацька в Гумбінені, у Східній Пруєї, німці були вимушені внести корективи до плану Шліфена, зняти війська із Західного фронту, що допомогло французам виграти битву поблизу Марни. Завдяки цій підмозі і вдалому маневру німці отримали велику перемогу 27 серпня при Танненберзі, у Східній Пруссії. Російська армія залишила там біля 100 тис. полонених, але все ж відійшла в бойовому порядку.

Невдача при Танненберзі компенсувалася успішними діями проти австрійців. У вересні - жовтні російські війська зайняли половину Галичини. На початку 1915 р. їм ще вдавалося стримувати атаки німецьких військ у Східній Пруссії. Тим часом у війну на стороні центрально-європейських держав вступила Туреччина, що призвело до найсерйозніших наслідків: закриття Босфору та Дарданел майже повністю відрізало Російську імперію від світового ринку (відтепер імпорту ішов тільки через Архангельськ і Владивосток) і поставило Росію в умови економічної блокади.

2. Нищівні поразки на фронті, розвал економіки, політичне безсилля

Російський уряд, як і інші воюючі сторони, розраховував на швидкоплинну війну. Військові запаси були зроблені на тримісячну кампанію. Вже в кінці 1914 р. багато які частини відчували нестачу патронів і снарядів. Блокада змушувала країну розраховувати лише на власні сили. Чекаючи плодів економічної перебудови, генштаб уникав вплутуватися у великі операції. Центрально-європейські держави розгорнули в травні 1915 р. широкий наступ. Фронт був прорваний по всій ширині, а половина Російської армії вийшла з ладу (150 тис. убитих, біля 700 тис. поранених, 900 тис. полонених). Внаслідок цього безпрецедентного розгрому Литва, Галичина та Польща перейшли під контроль держав германо-австрійського блоку, які заохочували там розвиток національних рухів аж до визнання (5 листопада 1916 р.) державності Польщі, в той час як царський уряд давав Польщі лише статус політичної автономії. Втрата західних провінцій позбавила Росію виробів польської промисловості, яка була однією з найбільш розвинених в імперії, і викликала масовий приплив біженців (більше 4 млн.), що ще більше дезорганізувало суспільне й економічне життя країни. Національна економіка не могла тривалий час витримувати тягар війни. Потреби десятимільйонної армії вимагали повної перебудови економіки: більше 80% заводів Росії були переведені на військове виробництво. Проте, обсяг випускаємої продукції з ряду причин залишався недостатнім: відсутність належної організації, жорстких планів економічної мобілізації, падіння продуктивності праці, викликане припливом на заводи нових робітників, які не мали кваліфікації, і жінок, криза транспортної системи, особливо залізниць (в 1916 р. четверта частина локомотивного парку вийшла з ладу або була захоплена ворогом), нестача сировини, викликана його пріоритетним експортом для покриття частини зовнішнього державного боргу (який потроївся за рік), нестача обладнання, запасних частин і станків, постачання яких скоротилося через економічну блокаду. Війна показала наочніше, ніж коли б то не було, економічну залежність імперії від європейських постачальників.

Вимушене зосередження всієї промислової діяльності на військовому виробництві руйнувало внутрішній ринок. Промисловість не задовольняла потреб цивільного населення. За кілька місяців у тилу утворився дефіцит промислових товарів. Не маючи можливості купити те, що їм треба, селяни скоротили постачання в міста, внаслідок чого ціни на сільськогосподарські продукти виростили так само швидко, як і на промислові товари. Країна увійшла в смугу інфляції та дефіциту. З липня 1914 р. по січень 1917 р. ціни на основні товари піднялися в 4-5 разів. Заробітна плата не встигала за їх ростом. З перенаселених, незважаючи на мобілізацію, сіл прибувало дуже багато дешевих робочих рук, і це обмежувало зростання оплати праці. Умови життя трудящих катастрофічно погіршувалися. Число страйкуючих росло стрімко: менше 35 тис. у другому кварталі 1914 р., 560 тис. в 1915 р., 1100 тис. в 1916 р. Купівельна спроможність падала ще швидше. Перед обличчям цієї ситуації - зростання цін, дефіцит, зниження купівельної спроможності - уряд не прийняв ніяких заходів для боротьби з інфляцією, для заморожування цін і заробітної плати або введення карткової системи. Відсутність послідовної економічної політики - лише один із аспектів політичного безсилля, яке поступово охоплювало країну з літа 1915 р.

На початку війни Микола II надав військовому командуванню в зоні дії армії дуже широкі повноваження, але відступ 1915 р. розширив цю зону аж до центральних районів країни, і конфлікт між військовою та цивільною владою став неминучим. Однак ще більш глибоким було «взаємонепорозуміння» влади і суспільства. Заснувавши вже в перші тижні війни Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст, вищі кола суспільства ясно виразили рішучість залучитися до справ країни і зробити свій внесок у спільні зусилля, направлені на ведення війни.

Під впливом військової та економічної кризи 1915-1916 рр. створювалися й множилися різні комітети й товариства, росла їх роль у житті країни. Комітет Червоного Хреста, спочатку скромна організація, поступово підпорядкував собі всю санітарну адміністрацію країни. Земський і Міський союзи злилися, щоб спробувати централізувати військове постачання, особливо з боку малих підприємств. У травні 1915 р. з ініціативи О.Гучкова найбільш видні представники ділових і промислових кіл створили Центральний військово-промисловий комітет - свого роду паралельне міністерство, на яке покладалася задача організації виробництва для оборонних потреб і розподілу замовлень між великими підприємствами. Завдяки зусиллям комітету в 1916 р. постачання армії дещо поліпшилося в порівнянні з 1915 р. Російські війська змогли навіть розвернути в червні 1916 р. успішний наступ у Галичині. Однак їх просування (60 км за кілька днів) знову загальмувалося через нестачу боєприпасів.

Зі свого боку споживачі об'єднувалися в кооперативи, які нараховували по кілька десятків тисяч членів. Власті, втративши контроль над ситуацією, позбавлялися однієї функції за іншою. У країні розвивалася мирна революція.

Замість того, щоб заохочувати злиття суспільства, яке об'єднувалося в цілях, передусім патріотичних, з владою, Микола II чіплявся за монархістсько-популістську утопію про «царя-батька, командуючого армією свого доброго селянського народу». Слідуючи порадам імператриці Олександри Федорівни та Распутіна, чий вплив при дворі постійно зростає, Микола II взяв на себе верховне командування збройними силами, усунувши з цього поста великого князя Миколу Миколайовича (5 вересня 1915 р.), що в умовах національної поразки перетворювалося на самогубство самодержавства. Ізольований в особистому поїзді в моголівській ставці, він перестав управляти країною, поклавшись на Олександру Федорівну, яка охоче займалася політикою, але, будучи за походженням німкенкою, не користувалася популярністю. Міністри, які намагалися чинити опір цьому рішенню, були усунені. Пізніше (в січні 1916 р.) слухняний І.Горемікін був

вимушений поступитися своїм постом більш реакційному Б.Штюрмеру. Протягом 1916 р. влада, здавалося, повністю розклася. Прийняті заходи полягали виключно в заміні одних некомпетентних і непопулярних міністрів іншими, анітрохи не кращими (за рік змінилося п'ять міністрів внутрішніх справ, чотири міністри сільського господарства і три військових міністри). У суспільстві камарилью на чолі з Распутіним звинувачували в підготовці сепаратного миру і в навмисному потуранні ворожому нашестю на територію країни. Ставало очевидним, що самодержавство втратило здатність управляти країною та вести війну.

В умовах відсутності реальної влади легальна опозиція, представники якої виявляли незвичайну активність у роботі різних комітетів і товариств, створених для вирішення викликаних війною проблем, повела себе нерішуче, про що писав В.Маклаков у відомій притчі, опублікованій в «Російських відомостях» в жовтні 1915 р. Автор порівнював Росію з автомобілем, який веде до неминучої аварії невмілий шофер, що відмовляється випустити з рук руль, знаючи, що всі надто боязкі, щоб його відняти. П.Милоков у своїх «Спогадах» пояснює цю нерішучість, яка межувала із паралічем, страхом бути об'єднаним зліва революційними рухами, які зуміли підпорядкувати стихію вуличних заворушень. Словом, все це було далеким від духу Виборзької відозви 1906 р.

Однак, якою на історичному віддаленні політичний параліч ліберальної опозиції під час війни не залишає сумнівів, го в той час її активність, особливо на словах, породжувала ілюзії. Священне єднання було недовгим. Вже на другій сесії Державної думи, яка проходила у час війни (1 серпня - 16 вересня 1915 р.), більшість депутатів під керівництвом октябристів і кадетів утворили Прогресивний блок, до якого примкнуло близько половини членів Державної ради і навіть окремі міністри. Цілі блоку, обнародовані 8 вересня, були дуже помірними: «уряд, який користується довірою країни», кінець військово-цивільного двовладдя в тилу, політична амністія, припинення всякої релігійної дискримінації, підготовка закону про автономію Польщі, політика заспокоєння у фінському питанні, перегляд законів 1890 і 1892 рр. про земства і т.д. Микола II відповів наказом закрити сесію 16 вересня, не призначивши в порушення Основного закону дати її наступного скликання. Протягом 1916 р. легальна опозиція помножила словесні атаки проти самодержавства, але не зробила ніяких конкретних дій. Коли Дума, нарешті, знову зібралася (13 листопада - 30 грудня 1916 р.), в країні склався такий політичний клімат, що навіть праві націоналістичні депутати почали критикувати «бездарних міністрів». У своїй гучній промові на сесії Думи, текст якої розповсюджувався по країні у списках, Милоков показав очевидність того, що політика уряду була продиктована «або дурістю, або зрадою». В.Шидловський від імені фракції октябристів звинуватив уряд у тому, що, навмисно викликаючи голод у столиці, воно провокує заколоти ради виправдання укладення сепаратного миру. О.Керенський від імені трудовиків зажадав відставки «усіх міністрів, які зрадили свою країну».

У січні 1917 р. Микола II під тиском громадської думки усунув Штюр-мера, замінивши його ліберальним представником знаті - князем М.Голіцишш. Деяко раніше при дворі, вірному старим монархічним традиціям, оформилася змова з метою позбутися Распутіна. Його вбили - з величезними труднощами - в ніч з 30 на 31 грудня князь Ф.Юсупов, депутат-націо-наліст В.Пуришкевич і великий князь Дмитро Павлович. Успіх цієї змови спричинив інші - промисловців (О.Коновалов і М.Терещенко), парламентарів {О.Керенський, М.Некрасов) і військових (зокрема, О.Брусилов і М.Алексєєв) - заради організації «палацового перевороту», який змусив би Миколу II відректися від престолу на користь сина, щоб той правив під регентством великого князя Михайла Олександровича. Легальній опозиції це рішення здавалося єдино прийнятним. Ліберали були одностайно проти народного повстання, побоюючись, що маса піде за представниками крайньо-лівих течій, а це ще більше роз'єднає зусилля країни, направлені па ведення війни.

3. Розкол опозиційних рухів

Чи таким вже небезпечним був революційний рух? Ніколи ще він не був таким роздробленим, а це явне свідчення безсилля. Дійсно, війна провела нові вододіли всередині революційного табору. Г.Плеханов, П.Кропоткін і багато хто інші вважали, що росіяни повинні захищати свою країну навіть ціною тимчасової угоди з царизмом, тоді як перемога німецького імперіалізму принесла б загибель міжнародному соціалістичному руху. Нарівні з цими «соціал-патріотами» (чий вплив слабшав по мірі продовження війни) за відбиття чужоземного нашестя стояли «оборонці», такі, як меншовик М.Чхеїдзе і трудовик О.Керенський, але при цьому вони були проти припинення боротьби із царизмом. Що ж до «інтернаціоналістів», вони, заперечуючи принцип національної оборони, вважали за необхідне, передусім, відновити Інтернаціонал на нових засадах, що змусить воюючі уряди укласти мир без анексії. Ця група включала в себе меншовиків, частину більшовиків і анархістів. На відміну від них, Ленін майже в самотності відмовлявся від угоди з винуватцями краху II Інтернаціоналу. Перший час він навіть закликав до рішучої поразенської позиції. Потім, поступившись патріотичним почуттям росіян, він перемістив акцент на «перетворення пролетарями всіх країн імперіалістичної війни на війну громадянську».

Разом з Ю.Мартовим і Л.Троцьким Ленін взяв участь у Циммервальдській конференції (вересень 19 і 5 р.), яка зібрала 38 соціалістів з 11 країн. Прийнятий на конференції Маніфест мав певний резонанс. Засудивши політику священного об'єднання, вий закликав до боротьби за мир, розкриваючи імперіалістичний характер війни. Під цією відозвою підписалися всі російські соціалісти, за винятком групи Плеханова. Ліве крило, представлене Леніним, К.Радеком і М.Бухаріним, визнало маніфест недостатнім.

Вони так само стримано поставилися й до другого, більш рішучого за тоном маніфесту, який циммервальдці прийняли в Кинталі у квітні 1916 р. Відтепер група Леніна («ліві циммервальдці») відмовилася від співпраці з усіма іншими течіями. Ленін теоретично обґрунтував свою позицію в книзі «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму», яку він закінчив у 1916 р. Він пояснював, що революція станеться не в тій країні, де капіталізм найбільш сильний, а в економічно слабозвинутій державі, за умови, що нею буде керувати дисциплінований революційний авангард. Війна виявила «міжімперіалістичні суперечності» і тим самим спростувала розрахунки марксистської теорії, зробивши революційний вибух у Росії більш вірогідним, ніж де б то не було. Ленін вважав також, що національні виступи прискорять його і їх потрібно підтримувати. Деякі більшовики (Бухарін, Радек, Ю.П'ятаков) не погоджувалися в цьому питанні з Леніном, який залишився в ізоляції навіть серед «лівих циммервальдців».

Роз'єднані в еміграції, революційні рухи були розрізненими і в Росії. Після арешту п'яти своїх депутатів у Думі (листопад **1914 р.**) більшовики знову пішли у підпілля і спробували відновити комітети на місцях, майже відразу ж розгромлені поліцією. Меншовики в більшості своїй співробітничали з трудовиками в рамках легальної опозиції. У 1915 р. революційні рухи були поставлені перед необхідністю ухвалити відповідальне рішення, коли Центральний військово-промисловий комітет запропонував створити робочу групу з представників трудящих для участі в його діяльності. Ця ініціатива ставила робітничий клас перед дуже складною проблемою, оскільки згода віддавала б правлячим класам керівництво боротьбою з нездібним самодержавним режимом. Більшовики висловилися проти, представники ж більшості інших соціалістичних течій вважали співпрацю, обставлену умовами та обмовками, більш сприйнятливою. Пораженство було непопулярне, трудящі інстинктивно прагнули захистити країну. Восени 1915 р. після довгих місяців дискусій відбулося голосування. У Петрограді більшість висловилося проти прийняття пропозиції. Проте, принцип створення робочої групи був схвалений в ході вирішальних листопадових виборів. «Циммервальдці» відмовилися брати участь у робочій групі, а депутати, близькі до меншовиків, постаралися додати «класовий зміст» своїм виступам. Власти визнали їх «занадто активними» і вони були арештовані в січні 1917 р.

Розбрати між соціалістами позначалися й на робітничому русі. Часто було досить представникам однієї з течій закликати до страйку, щоб інші відмовилися в ній брати участь. Незважаючи на цю роз'єднаність, причин для високого рівня невдоволення й активності маси було більше ніж досить - труднощі повсякденного життя, дефіцит, втому від війни. Протягом 1916 р. невдоволення охопило й частину армії.

Вибухонебезпечний характер ситуації не викликав сумнівів. Війна породила кризу, управляти якою самодержавство виявилось не спроможним. Ліберальна опозиція боялася, що «вулиця» її захлесне і займала вичікувальну позицію. Революційні рухи були дуже роз'єднані, щоб планувати повстання. Лютнева революція вибухнула стихійно. Її розмах і швидкість перемоги стали несподіваними як для всіх політичних угруповань, так і для самих учасників.

II. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПАДІННЯ ЦАРИЗМУ

1. Лютневі дні

У середині лютого 1917 р. власті Петрограда вирішили ввести карткову систему. У деяких районах міста перед пустими прилавками магазинів спалахнуло безладдя. 20 лютого адміністрація Путилівських заводів оголосила локаут через перебої в постачанні сировиною, тисячі робітників виявилися викинутими на вулицю. Державна дума, яка засідала з 14 лютого ще раз піддала нищівній критиці «бездарних міністрів» і зажадала їхньої відставки. Депутати від легальної опозиції (меншовик Чхеїдзе, трудовик Керенський) спробували встановити контакти з представниками нелегальних організацій (Шляпниковим та Юренєвим). Був створений комітет для підготовки демонстрації 23 лютого (8 березня) - в Міжнародний жіночий день. Більшовики, які вважали цю ініціативу передчасною, приєдналися до неї тільки в останній момент.

Демонстрація була мирною, спокійною, майже радісною. У центрі міста до маніфестантів, які йшли від Виборзької сторони, приєдналися численні дрібні службовці, студенти та просто гуляючі городяни. Тут відбувся мітинг проти царизму. Власти визнали цей виступ виявом простої «боязні голоду», що не являє небезпеки. Тому вони обмежилися вивішенням оголошень, де переконували населення у наявності в місті достатніх запасів зерна.

Наступного дня застрайкували майже всі заводи. Жінки вже не склали більшості серед демонстрантів, атмосфера розжарювалася. З червоними прапорами і співом «Марсельези» робітники стікалися до центру міста. Сталося кілька жорстоких зіткнень із кінною поліцією. Розмах руху і відносна пасивність влади здивували і учасників і свідків.

На третій день роль більшовиків, основних організаторів демонстрацій, стала вперше помітною. Незважаючи на інструкції генерала Хабалова, командуючого Петроградським гарнізоном, який наказав поліції не допустити проходу демонстрантів через невські мости, маніфестації в центрі міста все ж відбулися. Тільки завдяки втручанням козаків вдалося розігнати демонстрацію. Ситуація ставала все більш заплутаною. На вечірньому засіданні уряду Хабалов зачитав телеграму від царя, де йому наказувалося «завтра ж припинити безладдя». Це було єдиною реакцією самодержавства на виникаючі події. Вночі

охранка провела численні арешти. Керівники нелегальних організацій, які не чекали таких подій, зайняли вибічувальну позицію. Ніхто не міг навіть уявити, що кількох демонстрацій буде досить для початку та перемоги революції.

На четвертий день, у неділю 26 лютого, з околиць до центру міста знову рушили колони робітників. Солдати, виставлені владою в заслони, відмовилися стріляти по робітниках. Офіцерам довелося стати кулеметниками. Більше і 50 чоловік було вбито в той день. У той час як пригнічені демонстранти поверталися додому, уряд, який вважав, що перемога залишилася за ним, ввів надзвичайний стан і оголосив про розпуск Думи, ігноруючи заклик її голови Родзянко, звернений до царя, призначити «уряд довіри», щоб покласти кінець «безладдю». У той момент ні більшовики, які недооцінювали сер-

йіоїшп. положення і не хотіли співробітничати з «оборонцями», ні меншовики побули готові заволодіти ініціативою.

Раннім ранком 27 лютого, писав згодом Троцький, робітники вважали, що організація повстання - справа значно більш віддаленого майбутнього, ніж було насправді. Точніше, їм здавалося, що вони ще не приступили до цієї задачі, тоді як робота була вже зроблена на дев'ять десятих. Революційний натиск робітників співпав із рухом солдат, які вже виходили на вулицю. У піч із 26 на 27 лютого солдати кількох лепб-гвардійських полків (Павловсь-кого, Волинського, Преображенського) збунтувалися проти своїх офіцерів, яким вони не могли пробачити наказу стріляти в натовп. Перемога революції була забезпечена вранці 27 лютого, коли демонстранти почали братання з солдатами. Повсталі захопили арсенал (40 тис. гвинтівок були тут же роздані), окремі суспільні будівлі і попрямували до Таврійського палацу.

2. Встановлення «двовладдя» і зречення Миколи II

Напередодні цар припинив сесію Державної думи, але депутати за прикладом французьких революціонерів 1789 р. вирішили продовжити дебати. Перед ними постало питання: як реагувати на наближення повсталих до Таврійського палацу, де проходило засідання? Деякі, погоджуючись із Милюковим, вважали, що буде більш гідним зустріти їх, залишаючись на свої місцях. Всупереч думці своїх колег Керенський вийшов назустріч повсталим і вітав їх прихід. Цим поривом він зберіг союз народу і парламенту.

У той же час група робітників, активістів-меншовиків із Військово-промислового комітету (К.Гвоздев, М.Бройдо, Б.Богданов), які були щойно звільнені із в'язниці повсталими, разом із двома депутатами-меншовиками (М.Хеїдзе і М.Скобелев) і колишнім головою Санкт-Петербурзької Ради 1905 р. Хрустальовим-Носарем в одному із залів Таврійського палацу створювали Раду робітничих депутатів. Під ім'ям Тимчасового виконавчого комітету Ради робітничих депутатів група активістів, серед яких переважали меншовики, проголосила себе штабом революції. Він утворив Комісію із постачання (вона тут же закликала населення годувати повсталих солдат) і Військову комісію (під головуванням Мстиславського) для координації дій захисників революції. Нарешті, Тимчасовий виконком запропонував робітникам обрати представників у Раду, щоб створити її ввечері того ж дня.

Біля 50 обраних у поспіху депутатів і 200 активістів без мандатів зібралися о 21 годині й обрали керівні органи Ради та його Виконавчий комітет на чолі з М.Хеїдзе. Товаришами голови стали Керенський і Скобелев. До нього увійшли також есери, безпартійні (М.Суханов) і більшовики (О.Шляпников і В.Молотов). Рада підтвердила повноваження комісії, створених раніше, і ухвалила рішення видавати щоденну революційну газету «Звестія». За пропозицією більшовиків до Ради увійшли солдатські депутати, які утворили військову секцію. Більшовики, які склали незначну меншину в ініціативній групі і бажали розширити своє представництво у Виконкомі, запропонували надати кожній соціалістичній партії та організації по два місця («по праву»). Оскільки численні партії та організації не брали участь, як і більшовики, у Тимчасовому виконкомі, їх пропозиція була прийнята. У наступні дні представники кількох партій та організацій увійшли до Виконкому. Під приводом своєї «репрезентативності» вони швидко виключили з дискусій членів, обраних на загальних зборах, справжніх фундаторів Ради, які далеко не завжди користувалися впливом всередині своїх партій або взагалі не належали ні до яких організацій. 18 березня Виконком прийняв резолюцію, згідно з якою кожна соціалістична організація мала «по праву» три пости: два для представників її ЦК і один для низових організацій. За кілька тижнів загальні збори Ради втратили право контролю. Вибиті на час із колії стихійністю революції, політики-професіонали швидко прибрали управління Радою, основним представницьким органом робітничого класу і солдат столиці, до своїх рук.

У той же час Державна дума, яка була стривожена утворенням Ради і не бажала залишитися збоку від руху, пішла па обережний розрив із царизмом і створила Комітет по відновленню порядку і зв'язкам з установами і суспільними діячами під головуванням Родзянко. Цей комітет, в якому переважали кадети, став першим етапом на шляху до формування уряду. 21 лютого близько опівночі П.Милюков зміг оголосити Раді, що Дума щойно «взяла владу». Військовим комендантом Петрограда Комітет призначив полковника Енгельгарда. Рада висловила свій протест, оскільки щойно поставила Мстиславського на чолі Військової комісії Ради. Дві влади, народжені революцією, були на грані конфлікту. В ім'я збереження єдності в боротьбі проти царизму Рада вимушена була поступитися. Вона не готова була взяти владу. її керівники

боялися дії у відповідь з боку армії, царя і вирішили, що краще не перешкоджати Думі взяти всю відповідальність на себе. Згадуючи з ностальгією про Ради 1905 р., члени-фундатори Петроградської Ради хотіли бачити їх відповідно до меншовистської концепції «пролетарською цитаделлю» в буржуазній державі. Захищаючи інтереси робітничого класу в боротьбі проти буржуазії, Рада повинна була також стати на першому етапі найміцнішим оплотом проти повернення до самодержавства.

Ця концепція пояснює позицію керівників Ради по відношенню до думського Комітету. За винятком Керенського, всі вважали, що, оскільки революція ще не пройшла «буржуазну фазу», діяльність міністрів-соціалістів не принесе результатів і тільки дискредитує революційний рух. Тому керівництво Ради відмовилося від участі в уряді. Оскільки загроза військових репресій не була виключена, Виконком Ради все ж вирішив визнати законність

уряду, сформованого Думою, і підтримати його. Це визнання супроводжувалося однією умовою, яка була основою угоди, стосовно встановлення нотно режиму: Рада підтримує уряд лише в тій мірі, в якій він буде проводити схвалену ним демократичну програму. За винятком більшовиків, які висунули лозунг «Вся влада Радам!», і анархістів, всі соціалістичні течії схвалили умови угоди. Це означало визнання двох різних і антагоністичних влад: підпорядкування ценових елементів уряду, а трудящих і солдат - Раді. З одного боку, утворився «табір» уряду, станових установ (земства, міські думи) і «буржуазних» партій (кадети), з іншого - сили «демократії» (Ради, соціалістичні партії, анархісти, профспілки).

Зі свого боку Дума була готова піти на поступки. Вона продовжувала побоюватися реакції з боку Миколи II і ще більше «військової диктатури» Ради. Дійсно, повсталі солдати щойно з власної ініціативи домоглися прийняття Радою Наказу № 1. Цей документ давав солдатам поза службою рівні з усіма цивільні та політичні права, анулював у військовому статуті все, що можна було визнати зловживанням владою. Він вводив обрання на рівні рот, батальйонів і полків комітетів представників солдат, підпорядковував частини столичного гарнізону політичній владі Ради і проголошував, що рішення Думи підлягають виконанню тільки в тому випадку, якщо не суперечать рішенням Ради. Ніяка зброя не повинна була видаватися офіцерам. Наказ №1 повністю зводив на нівець спроби Думи підпорядкувати собі солдат столичного гарнізону.

Коли в ніч з 1 на 2 березня відбулася зустріч керівників Ради і думського Комітету, кожний табір переоцінював сили іншого. Рада була впевнена, що тільки Дума могла увійти в контакт із генштабом і запобігти всякій спробі контрреволюції. Члени ж Комітету приписували Раді такий вплив на революцію, яким він ще не володів. Представники Ради (М.Суханов, Ю.Стеклов) сформулювали дуже скромні вимоги (амністія, політичні свободи, скликання Засновницьких зборів), жодна з яких не була власне соціалістичною. Приємно здивований такою позицією, Милуков тільки попросив від імені думського Комітету погодитися з тим, щоб уряд проголосив, «що вій сформований по угоді з Радою», і щоб цей текст, призначений узаконити в очах громадської думки зміну уряду, був опублікований в «Ізвестіях» поруч із прокламацією Ради, бажано на тій же сторінці. Рада прийняла й другу пропозицію Милукова - щоб жодне рішення, яке стосується характеру майбутнього режиму, не приймалося до скликання Засновницьких зборів. Залишалося тільки домовитися відносно складу уряду: князь Г.Львов - голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ, О.Гучков - військовий міністр, М.Терещенко - міністр фінансів, А.Шишгарьов - міністр сільського господарства, О.Коновалов - міністр торгівлі, М.Некрасов - міністр шляхів сполучення. Щоб додати кабінету деяку революційність, думці наполягли на включенні до нього М.Чхеїдзе і О.Корейського. Перший відмовився, а другий, вважаючи, що Рада розвалиться сама собою по мірі повернення до нормального життя, і, вирішивши прийняти пост міністра юстиції, знехтував думкою своїх колег із Виконкому і прямо звернувся до загальних зборів Ради, які й обрали його на цей пост. Обидві делегації залишилися задоволені зборами. Думський Комітет міг поздоровити себе з тим, що досяг основного: визнання революцією законності своєї влади. Рада ж вважала уряд заложником у своїх руках, оскільки підтримка, яка надається нею уряду, обмежувалася умовою - поки уряд не відхиляється від лінії, що відповідає інтересам Ради.

У досягненні і березня компромісу між Державною думою і Радою, безумовно, зіграла роль невпевненість відносно позиції Миколи II і Генерального штабу. Інформований за два дні до цього про серйозність становища, Микола II вирішив відправитися в Царське Село, наказавши генералу М.Іванову відновити порядок у Петрограді. Але ні генерал, чий війська відмовилися коритися, дізнавшись, що весь столичний гарнізон перейшов на сторону революції, ні цар, чий поїзд залізничники направили у Псков, так і не досягли околиць Петрограда. Протягом усього дня 1 березня цар знаходився в дорозі. Прибувши пізно ввечері у штаб Північного фронту, він дізнався про повну перемогу революції. Вночі Родзянко повідомив генералу М.Рузькому, що зречення стало неминучим. Династія могла ще бути врятована, якби цар негайно відрікся від престолу на користь свого брата великого князя Михайла Олександровича. Зі згоди великого князя Миколи Миколайовича новий верховний головнокомандуючий Алексеев запропонував командуючим фронтами направити цареві телеграми з рекомендацією відректися від престолу, «щоб відстояти незалежність країни і зберегти династію». Отримавши від Рузького сім телеграм, Микола II вже не намагався чинити опір. Через слабе здоров'я сина Олексія Микола II відрікся на користь брата Михайла Олександровича. 2 березня він передав текст зречення двом емісарам Думи - Гучкову та Шульгіну, які прибули до Пскова. Але цей акт запізнився, і народ, дізнавшись про плани уряду замінити Миколу II

Михайлом, зажадав проголошення республіки. Незважаючи на зусилля, зроблені Милюковим для порятунку династії, Михайло, якому князь Львов і Керенський не гарантували його безпеки, в свою чергу зрікся престолу.

Повідомлення відразу про два зречення від престолу (3 березня) означало остаточну перемогу революції - таку ж несподівану, як і її початок.

III. РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ

1. «Двовладдя» або багатовладдя?

Зрештою Тимчасовий уряд, який прийшов 2 березня на зміну думському Комітету, складався в основному з організаторів Прогресивного блоку 1915р., тобто з політиків, які хотіли встановлення в Росії парламентського ладу за західним зразком. Прийшовши до влади, вони переслідували мету не змінити економічний і громадський порядок, а тільки оновити державні інститути і виграти війну, надавши проведення структурних реформ Засновницьким зборам.

Одноставні в загальних напрямках своєї діяльності, члени уряду, проте, розділилися з питання взаємовідносин із Радою. Одні, і насамперед Милуков і Гучков, вважали, що потрібно звести до мінімуму поступки Раді і зробити все для перемоги у війні, яка додала б ваги новому режиму. Передбачалося негайне відновлення порядку як в армії, так і на підприємствах. Тим часом продовження війни можна було використати як привід для задушення революції і виправдання відстрочки реформ до скликання Засновницьких зборів, яке могло відбутися тільки після установа миру. На відміну від прихильників «опору», ті, хто ратували за «рух» (Некрасов, Терещенко, Керенський), наполягали на ефективних ініціативах і негайному прийнятті деяких з необхідних Раді заходів, щоб підірвати авторитет останньої і викликати патріотичний підйом, необхідний для перемоги у війні. Тимчасовий уряд, який розривався між цими двома тенденціями і одержимий своєю головною турботою - прискорити повернення до нормального життя, - вживав заходів обмеженого характеру, які могли задовольнити тільки незначний прошарок середніх класів.

Урядова заява, опублікована 6 березня, лише затвердила заходи, які стали очевидними внаслідок перемоги революції і які ніхто, відповідно, не був схильний прираховувати до заслуг уряду: проголошення цивільних свобод, амністія, скликання Засновницьких зборів, скасування смертної страти, припинення всякої станової, національної та релігійної дискримінації, визнання права Польщі та Фінляндії на незалежність, обіцянку автономії національним меншинам. Звертаючись до патріотичних почуттів солдат і закликаючи їх продовжити війну до переможного кінця, декларація від 6 березня не намілилася ні офіційно проголосити республіку, ні торкнутися найбільш пекучих соціальних проблем. Бажаючи показати свою готовність встановити демократичний лад, уряд створив безліч спеціалізованих комісій для розробки різних пунктів своєї програми. Він доручив найважливіші - аграрні - проблеми спеціальному комітету, покликаному вивчити вимогання селян, але позбавленому можливості робити конкретні кроки. Проблема постачання також вимагала першочергового рішення. Поновився ріст цін. За даними Міністерства сільського господарства, запасів продовольства у Петрограді та Москві залишалася на кілька днів. Під тиском Ради уряд ввів хлібну монополію, але тут же заспокоїв виробників і посередників, підвищивши на 60% ціни на зерно і пообіцявши, що монополія буде діяти тільки до кінця війни. Реалізація цієї міри була доручена комітетам із постачання, створеним на різних рівнях при уряді, в районах, повітах, містах і які склалися з виборних представників від усіх громадських організацій.

По відношенню до Тимчасового уряду Ради являли собою другу владу. Петроградська Рада володіла безперечним верховенством, але дуже розрослася - 850 робітничих і 2 тис. солдатських депутатів; велику частину своїх повноважень вона передала Виконкому, де професійні політики, призначені «по праву», витіснили безпартійних активістів. За кілька тижнів за тією ж схемою в країні були обрані сотні Рад. На відміну від Рад 1905 р. величезна більшість Рад 1917 р. були змішаними, а не чисто робітничими, солдатськими або селянськими. Норми представництва породжували конфлікти між різними групами. Політичні діячі, які ввійшли у виконком Рад «по праву», часто старалися витіснити звідти солдат, вважаючи їх аполітичними. Тому в 35 містах країни солдати створили власні Ради.

Друга відмінність від Рад 1905 р. полягала в тому, що Ради 1917 р. були більш політизовані і знаходилися під контролем помірних соціалістів, меншовиків і есерів - як правило, вихідців із середовища інтелігенції і середньої або дрібної буржуазії, які вважали свою участь в уряді передчасною і вважали, що Радам потрібно обмежитися лише наглядом за діями уряду і підштовхувати його до демократичних реформ. Навіть серед більшовиків, які вважалися найбільш близькими до робітників, серед керівників Ради був лише один представник від трудящих - Шляпников. Переважання в керівництві Рад політиків-професіоналів відбувалося за рахунок зменшення числа простих робітників і солдат. Останні визнавали революційну роль Рад, але їм були ближчими організації, створені ними безпосередньо: районні ради, фабзавкоми та інші. Як у столицях, так і в провінції, як в центрі, так і на місцях все суспільство виражало себе й організовувалося через Ради. Ці різноманітні народні об'єднання швидко розширили сферу своєї діяльності і своїх

повноважень, звільнилися від опіки центру і перетворилися восени 1917 р. на безліч же автономних - хоча й часто ефемерних - центрів влади.

Лідери Петроградської Ради закликали трудящих організуватися, маючи намір зміцнити тим самим власну владу. В обстановці, коли профспілки ще не оформилися організаційно, а партії були нечисленними, фабрично-за-водським комітетам відводилася роль зв'язуючої ланки між Радою і робітничою масою. Під ім'ям Рад фабрично-заводських старост деякі з них існували ще до революції, але тоді це були організації без істотного впливу, які ледве терпіла адміністрація. Відразу ж після перемоги революції стихійно утворилися тисячі подібних комітетів. Вони обиралися на загальних зборах трудящих, і ледве сформувавшись, направляли Радам списки вимог, головною з яких було встановлення восьмигодинного робочого дня. Коли Петроградська Рада, яка бажала стати гарантом громадського порядку, закликала до поновлення роботи, фабрично-заводські комітети виявили незгоду, заявивши, що одержання поступку від підприємців це було б передчасним. Під їх тиском, лідери Ради неохоче погодилися вступити в переговори з підприємцями столиці. Внаслідок 10 березня була укладена угода і прийнятий документ, регулюючий відносини робітників і підприємців, який уряд зобов'язався ратифікувати. їм передбачалося встановлення восьмигодинного робочого дня (при сорокасемигодинному робочому тижні) і введення нового інституту - паритетних погоджувальних палат на підприємствах. Деякі права визнавалися і за фабрично-заводськими комітетами (представляти трудящих перед адміністрацією і в державних установах, висловлювати думку з питань суспільно-політичного життя підприємства і г.д.). Комітети одразу ж перевищили надані їм права і зажадали передати їм контроль за адміністративним, економічним і технічним управлінням підприємствами. У цьому вони пішли далі, ніж політичні партії (за винятком анархістів, які вимагали захоплення заводів і експропріації «буржуїв»), що означало конфлікт не тільки з урядом та підприємцями, але й з Радами, партіями і профспілками, які хотіли направляти і контролювати вимоги робітників.

Районні Ради також були організаціями, створеними по заклику Петроградської Ради для об'єднання, незважаючи на класові відмінності, всіх бажаючих захищати революцію. Передбачалося, що Петрорада візьме на себе розв'язання політичних питань, а в обов'язок райрад увійде виконання трьох функцій: гарантувати виконання рішень Ради, забезпечити при необхідності захист столиці, організувати «нове життя» в районах. На практиці третя функція взяла гору над двома першими; райради зайнялися житловими проблемами, допомогою жертвам війни, створенням ясел та їдалень, продовжуючи своєю діяльністю традиції «буржуйських» організацій, заснованих під час війни. За прикладом фабзавкомів у квітні почали об'єднуватися і районні Ради, зробивши перший крок до створення автономного центру влади.

З метою захисту революції Петроградська Рада закликала робітників створити міліцію (Червону гвардію) і озброїти її захопленою 27 лютого в арсеналі зброєю. Спочатку над міліцією шефствували заводські комітети і районні ради, іноді профспілки. Вона була створена в більшості промислових центрів і складалася з молодих робітників, які одночасно продовжували працювати на за-одах. Поступово Червона гвардія оформиться в автономну організацію, незалежну від Рад і партій. Вона зіграє не остапшо роль у жовтневих подіях 1917 р.

Лютнева революція дала вирішальний імпульс національним рухам, починаючи з поляків і закінчуючи бурятами, які з Чити зажадали 6 березня територіальної автономії і створення місцевого самоврядування із законодавчими повноваженнями. Деякі національні рухи, очолювані своїми власними соціалістичними пар гіями (українці, латиші, бундівці), брали участь «по праву» в діяльності Виконкому Петроградської Ради. Здійснюючи на практиці принцип інтернаціоналізму, вони приєднувалися до одного з російських соціалістичних угруповань. Але більшість національних організацій, як соціалістичних, так і не соціалістичних, відмовилися «прищепитися» на Ради, в яких переважали росіяни, і конституювалися в самостійні центри політичних сил, а потім і власті. Так, у Києві, наприклад, вже 4 березня за вплив боролися Рада громадянських організацій, Робітнича Рада (яка включала соціал-демократів та есерів, але в якій українці не були організаційною силою) і Рада українських громадських організацій (РУГО). За кілька днів Рада (РУГО), яка спочатку була лише органом самовираження української інтелігенції, об'єдналася з частиною Ради цивільних організацій і стала популярніше Робітничої Ради, яка відірвалася від національного коріння. Незабаром Рада (РУГО) вже виступала від імені всіх українців, зажадавши в березні внутрішньої автономії, а в червні - визнання національної незалежності України.

Національні рухи наростали і висували все більш радикальні вимоги. У лютому мова йшла тільки про незалежність Польщі та Фінляндії. Незабаром з'ясувалося, що незалежності чекають також Литва і Латвія. Із страху перед турками вірмени з партії Дашнакцутюн не робили упор на національних вимогах. Грузини та бундівці так само пом'якшили свої виступи, оскільки їх лідери (Чхеїдзе, Церетелі, Ерліх, Лібер) зайняли важливі пости при новому режимі. Тільки сіоністи продовжували ратувати за відділення і утворення єврейського центру в Палестині. Національний рух мусульманських народів стикався з великими труднощами через конфлікт між «прогресистами», які підтримували рух за емансипацію жінок ісламу, який тільки зароджувався; і «консерваторами», які об'єднували релігійні асоціації та партії, націоналістів-реформістів і революціонерів, прихильників ідеї соціалістичного панісламізму; «унітаристами», які сподівалися здійснити об'єднання мусульман під егідою кримських татар, і «федералістами», серед яких особливо активними були башкири, узбеки й азербайджанці, які вважали, що автономія дозволить їм краще вирішити власні проблеми і підготувати відділення від російської держави.

Перед обличчям цих різних і суперечливих думок, які створювали загрозу розпаду держави - перспективи, що застала зненацька нових лідерів, - уряд вжив лише найнеобхідніших ліберальних заходів, які повинні були, як воно сподівалося, охолодити нетерпіння і надмірно гарячі вимоги іногородців. 6 березня уряд опублікував маніфест, поновлюючий автономію Фінляндії. Але ш поляки, яким пояснювали, що їх доля буде остаточно вирішена Засновницькими зборами (російськими), ні фіни, які бачили, що новий режим лише підродин установи, створені старим, не були задоволені цими заходами. Литовці і українці, на вимоги яких уряд в черговий раз відповідав, що тільки Засновницькі збори мають право вирішити питання про майбутнє країни, також залишилися незадоволені

19 березня уряд у відповідь на відозву Петроградської Ради, яка зажадала, щоб «усі іногородці могли вільно розвивати свою національність і свою культуру», зробив заяву з питання про національність, в якій лише перерахував нові права громадянина-іногородця: свобода пересування, право власності, право на вибір професії, право бути виборцем, право навчання на національній мові. Ця декларація звільняла іногородців від дискримінації, якої зазнавав кожний з них при царському режимі. Але вона не дала їм почуття «колективної національної гідності», визнання своєрідності нації.

2. «Звільнення» слова

Як і революція 1905 р., Лютнева революція 1917 р. спричинила справжнє звільнення слова. Робітники, солдати, селяни, єврейські інтелігенти, мусульманські жінки, вірменські вчителі через свої організації - заводські і солдатські комітети!, сільський схід надсилали Радам, рідше партіям, в газети і навіть особисто Кереиському - члену уряду, який сприймався як найближчий до «демократичного» табору, тисячі резолюцій, петицій, звернень і послань - справжні «зошити скарг Російської революції», аналіз яких дав М.Ферро. Ці документи відбивали убогість народу і величезну надію, породжену революцією, наказували повій владі вжити термінових радикальних заходів.

Робітники просили в основному негайної реалізації заходів, передбачених соціал-демократичною програмою-мінімумом: насамперед введення восьмигодинного робочого дня, гарантії зайнятості, соціального страхування, права створювати заводські комітети, контролю за наймом і звільненнями, а також полегшення їх матеріального положення - підвищення зарплати (на 25-30%), яке дозволило б їм усього-и-навсього купувати три фунти хліба на день, «пару черевиків раз на півроку», «кип'яток в обідню перерву», «припинення принизливих обшуків», придбання інструмента підприємствами, а не самими робітниками. Тільки незначне число трудящих висловило свою позицію з питання війни. Робітники кількох великих петроградських заводів заявили про незгоду з продовженням війни, але залізничники і трудящі дрібних підприємств встали на «патріотичні позиції». Однак вже у квітні проблема війни вийшла на перший план, а робітники стали найбільш гарячими прихильниками «миру без анексії і контрибуцій». Про «соціалізм» же в березні - квітні не було й мови. Через заводські комітети ставилися питання про робітниче управління і робітничий контроль.

Основними вимогами селян були передача землі тим, хто її обробляє, негайний розподіл запущених земель, земель, що не обробляються, які належали великим власникам або державі. Акцентувалася увага на ролі сільської громади у спільному використанні інвентарю, експлуатації лісів і справедливому розподілі наділів, особливо найбільш бідними селянами. Що стосується «куркулів», вони боялися потрапити в категорію тих, що підлягають експропріації, а тому відмовлялися визнати правомочність сільського сходу і місцевих комітетів до рішення Засновницьких зборів. Селяни були дуже озлоблені на адміністративний апарат і поміщиків. Примітно те, що існував явний зв'язок між програмами соціалістичних партій, їх оцінкою війни або революції і резолюціями робітників, в той час як жоден із лозунгів яких би то не було партій не зустрічався в селянських резолюціях: ні «рівний розділ», ні «муніципалізація», ні «соціалізація», ні «націоналізація», ні «скасування приватної власності». Відкидаючи політичні програми і схеми, запропоновані містом, селяни підуть в революції власним шляхом, анітрохи не менш радикальним. На початку квітня керівники великих маєтків, які знаходилися в гушавині подій, вважали обстановку більш серйозною, ніж в 1905 р. За даними ж влади на той період було відмічено лише біля п'ятдесяти випадків «безладдя».

Що стосується солдат, то вони більше всього бажали, як і солдати всіх воюючих країн, закінчення війни. Прагнучи швидше повернутися до рідних вогнищ, вони чекали, однак, відповідного заклику Петроградської Ради. Солдати почали відкрито виражати антивоєнні настрої, тільки запідозривши, офіцерів, виступаючих проти укладення миру, в тому, що вони експлуатують патріотизм у своїх цілях: для відновлення дисципліни, а потім використання армії для придушення революції. Солдати, як це було сформульовано в Наказі № 1, вимагали пом'якшення дисципліни, припинення зловживань і грубого ставлення, лібералізації і демократизації військових інститутів.

Ні верховне головнокомандування, яке сподівалося, що повий режим дасть йому кошти виграти війну, ні буржуазія, яка погодилася взяти участь в уряді в ім'я власних цілей, не мали наміру виконувати вимог робітників, солдат, селян та іногородців. Яким чином «демократичному» табору вдасться примирити всі ці суперечливі спрямування?

З перших же днів революції більшовики та анархісти передбачали крах угодовської політики, яка проводилася Петроградською Радою. Відмовляючись визнавати угоду, укладену між урядом і Радою, вони

являли собою єдину опозицію політиці двовладдя. Два великих більшовистських лідера - звільнені завдяки амністії І.Сталін і Л.Каменєв - визнали після повернення в Петроград «безплідною і невчасною» систематичну опозицію Раді, яка корпстувалася тоді довірою маси. Лютневі дні показали слабкість партії, в тому числі і в армії. Їй потрібно було спочатку організуватися, завоювати більшість в Радах, добитися довіри солдат, які становили масу, що ще політично не визначилася. А значить, досить критикувати політику есеро-меншовист-ського керівництва Ради, граючи роль меншини при демократичному режимі. У провінції деякі більшої-истські активісти навіть закликали до єдності дій усіх соціал-демократів.

Пішовши проти думки партії, Ленін у своїх чотирьох «Листах здалеку», написаних у Цюріху між 20 і 25 березня («Правда» насмілилася опублікувати тільки перший), зажадав негайного розриву між Радою і урядом, союзу пролетарських сил, активної підготовки наступної фази революції. Ленін прагнув, у що б то не стало повернутися в Росію, тому він прийняв угоду, укладену швейцарським соціал-демократом Ф.Платтеном із німецькою владою: разом з групою революціонерів він покинув Цюріх 27 березня і, проїхавши Німеччину, а потім Швецію у вагоні, що користувався статусом екстериторіальності, 3 квітня прибув у Петроград. Наступного дня, 4 квітня, він виклав керівникам партії свої «Квітневі тези», які частково повторювали ідеї, висловлені в «Листах здалеку». Ленін висловив у них беззастережне заперечення «революційного оборонства» Тимчасового уряду, парламентської республіки і висловився за взяття влади пролетаріатом і найбіднішим селянством, встановлення Республіки Рад, братання з метою покласти кінець війні, націоналізацію всієї землі, скасування поліції. Безпосередня задача партії полягала у викритті уряду, «замість недопустимої, сіючої ілюзії, «вимоги», щоб цей уряд, уряд капіталістів, перестав бути імперіалістичним».

Тези Леніна були зустрінуті із здивуванням і ворожістю більшістю більшовистських лідерів столиці (Л.Каменєвим, М.Калініним, С.Багдатеєвим). Таким чином, йому довелося спочатку відновити контроль над партією за допомогою своїх прихильників, що повернулися із заслання (Г.Зинов'єв, О.Колонтай), і представників у Петроградській Раді (М.Ольмінський, В.Молотов), до яких приєдналися Шляпников і Сталін. Незабаром стало відомо, що більшовистські секції Уралу, Москви, Харкова і Латвії приймають резолюції, близькі до «Квітневих тез». Позиції Леніна посилювалися також завдяки політичній кризі, яка приголомшила уряд і Раду у зв'язку з основним питанням дня - питанням про війну.

3. Проблема війни і квітнева крива

На початку квітня проблема війни стала в центр політичних дебатів. На думку уряду, в якому П.Мілюков і О.Гучков відрізнялися особливою активністю, тільки перемога могла укріпити зв'язку нового режиму і західних демократій, консолідувати суспільство і, можливо, покласти кінець революції.

Керенський пригрозив піти у відставку. У робітничих колах відразу ж розвернулася широка кампанія збору підписів за відставку Мілюкова. На заклик більшовиків і анархістів по вулицях Петрограда пройшли колони демонстрантів із лозунгами «Геть Тимчасовий уряд!», «Вся влада Радам!». Тим часом Рада з ініціативи меншовистських лідерів (Церетелі, Чхеїдзе та Скобе-лева) зажадала від Мілюкова офіційної відмови від своєї позиції, одночасно засудивши демонстрації і «звернення до маси» під тим приводом, що Рада сама досить сильна, щоб без сторонньої допомоги примусити уряд відступити, і що звернення до «вулиці» могло тільки спровокувати виступ реакційних сил. Того ж вечора уряд оголосив дії Мілюкова неправомірними. Рада, яка бажала зберегти рівновагу двовладдя, утрималася від спроб розвинути свій успіх. Обидві сторони вирішили спільно шукати вихід, який задовольнив би Раду, не принижуючи Мілюкова. Однак, не знаючи про ці переговори і бажаючи висловити свою думку, жителі робітничих околиць вийшли на вулиці. Більшість хотіла підтримати Раду і примусити відступити уряд. Але більшовики спробували додати велику «лівизну» цьому руху, добившись скандування частиною демонстрантів лозунгів, опублікованих напередодні «Правдою»: «Тимчасовий уряд у відставку!», «Вся влада Радам!». Дійшовши до багатих кварталів центра міста, учасники ходу зіткнулися там з ідучими назустріч колонами студентів і офіцерів. Війська присутнього при цьому командуючого гарнізоном Корнилова відмовилися стріляти в демонстрантів і повідомили про те, що трапилося, Раду. Корнилов був зміщений із свого поста, а очевидна провокація провалилася. Події цього дня підняли авторитет Ради. Зайшовши дуже далеко «ліворуч», більшовики переоцінили свої сили. Ленін визнав це через кілька днів («Уроки кризи»). Проте, число його прихильників значно збільшилося в порівнянні з березнем.

Уряд офіційно заявив, що Росія не думає ні про яку анексію, і криза, здавалося, була вирішена. Але справа про «Ноту Мілюкова» поставила під сумнів існування двовладдя. Тепер вже кадети, як і більшовики, спробували примусити уряд порвати з Радою, але князь Львов, який виступив у ролі арбітра, висловився на користь прихильників «руху», які бажали партнерства з Радою. Однак керівники останньої коливалися відносно того, чи потрібно їм взяти на себе зобов'язання і розділити відповідальність влади. Не допомогли й домовленості Керенського - якщо вже з основного питання про цілі війни уряд погодився прийняти програму Ради, хіба не прийшов час сформувати коаліційний уряд, більш пристосований для опору екстремізму? 28 квітня після тривалих дебатів Виконком Ради відхилив мінімальною більшістю голосів (24 проти. 22 за і 8 утрималася) участь в уряді.

Тим часом Гучков, вважаючи, що втратив всякий авторитет в армії, подав у відставку. Під тиском численних петицій, більшість з яких виходила від солдат столичного гарнізону, які закликали Раду взяти участь в уряді, і, враховуючи активність околиць, що знову зроста, меншовики, керовані Чхеїдзе і Церетелі, оголосили про свою підтримку ідеї коаліційного уряду. Цього разу за участь в ньому висловилися значна

більшість Ради (44 за, 19 проти). Проти голосували тільки деякі ліві есери і всі більшовики. «Участь» в уряді дуже нагадувала операцію, в якій всі старалися обдурити один одного: помірні розраховували прив'язати соціалістів «участю», примусити їх розділити урядову відповідальність за продовження війни, користуючись одночасно їх впливом на масу: соціалісти сподівалися домогтися реформ і припинення бойових дій, проваливши в той же час контрреволюційні плани.

Переговори про створення коаліційного уряду були проведені в два прийоми за сценарієм міністерської кризи парламентського типу: дискусія про програму; торг навколо формування кабінету. Дай та Церетелі підготували програму Ради, яка віддавала пріоритет зовнішній політиці за рахунок всіх інших важливих питань (аграрна реформа, захист прав трудящих, статус національних меншин). Для розв'язання проблеми війни меншовики пропонували у відповідності зі своєю програмою одночасно робити зусилля для укладення миру без анексії і контрибуцій, заснованого на принципі права нації на самовизначення, зміцнювати безздатність армії, а також провести її демократизацію. На засіданні Ради значною більшістю голосів ця програма була з ентузіазмом прийнята. Проти виступили тільки більшовики і кілька анархістів.

Князь Львов залишився головою нової Ради міністрів, у якій помірні (кадети) зберегли сім портфельів, а соціалісти отримали шість. Завдяки своїй політичній вазі кабінет очолювали три лідери «демократії»: Церетелі (міністр зв'язку), Черпов (міністр сільського господарства) і Керенський (військовий міністр і міністр військово-морського флоту). Входження до складу уряду багатьох міністрів-соціалістів ставило під питання сам принцип двовладдя. Власне, участь Керенського в уряді ще з 2 березня була першим порушенням цього принципу, оскільки лідер трудовиків був одночасно товаришем голови Виконкому Ради. Під час квітневої кризи вододіл, що визначився в кабінеті міністрів, не протиставив Керенського, «заложника демократії», іншим членам уряду. Він розділив Милюкова і Гучкова, прихильників «опору», з одного боку, і з іншого - інших міністрів, прихильників «руху». Дійсно, вододіли і політичні кордони не проходили більше, як в найперші дні революції, суворо між Радою та урядом. Воші ставали все більш різноманітними, по мірі того, як формулювалися вимоги різних течій і груп і оформлювалися автономні центри альтернативної влади - Ради, організації, всякого роду комітети, - які створювалися тими, хто вважав, що діячі, висунеш Лютневою революцією, перестали прислухатися до їх сподівань.

«Примиренство» взяло гору в той момент, коли загострилися конфлікти між тими, хто зліва і справа критикував всяку політику «класової співпраці».

Більшовики, які передбачали розвал коаліції, кадети, що підштовхували підприємницькі кола до опору, і насамперед робітники, які об'єдналися в заводських комітетах, селяни, що почали захоплювати поміщицькі землі, не дожидаючись скликання Засновницьких зборів, інеродці, що заявляли про свою волю до незалежності, - всі були повні рішучості діяти, не беручи до уваги заклики до помірності «примиренців», які вважали, що для досягнення успіху їм потрібен час.

4. Коаліційний уряд і зростання соціальної напруженості

Новий уряд присвятив себе, передусім розв'язанню проблеми укладення миру. Напрямок нової зовнішньої політики визначався і теоретично влаштовувався Церетелі, якому Терещенко - офіційний глава російської дипломатії - слідував не без скептицизму. План укладення миру, розроблений Церетелі, складався з двох пунктів: звернення до урядів з метою заручитися підтримкою ідеї миру без анексії (відмова Росії від домагань на Константинополь повинна була послужити прикладом); організація конференції всіх соціалістичних партій в Стокгольмі для розробки програми миру, яку соціалісти воюючих країн, що відродили Інтернаціонал, повинні нав'язати своїм урядам, якщо ті залишаться глухими до доводів розуму. Цей утопічний проект потерпів повний крах. Терещенко прозонував наміри союзників; відповіді Ллойд Джорджа, Рібо і Вільсона були гранично ясні; війна повинна бути продовжена. Після численних підготовчих зустрічей проект міжнародної соціалістичної конференції також провалився, не витримавши подвійної протидії - як з боку більшовиків, які боялися, що успіх конференції приведе до укладення загального миру, рятівного для капіталізму, так і союзних урядів, які відмовилися видати паспорти «пацифістам».

Потерпівши поразку на «фронті миру», новий уряд був не більш удачливим і на військовому фронті. Щоб зберегти довіру союзників і не втратити повністю довіру генералітету, уряд спробував домогтися від армії поновлення «активних операцій», які могли б послужити прелюдією до масштабного наступу, який, як усі сподівалися, став би останнім. Керенський спробував відновити порядок в армії, яка почала розвалюватися. За приблизними оцінками, число дезертирів незмірно виросло: більше 80 тис. в середині травня тільки у 2-й армії. Сама ідея продовження війни все більше заперечувалася; за місяць (початок квітня - початок травня) зміни були разючими. Більшови-стська пропаганда розповсюджувалася нестримно. Верховне головнокомандування поклало на Раду всю відповідальність за дезорганізацію армії, яка почалася, на його думку, від дня прийняття Наказу А^Г« 1, і вважало, що продовжувані війну в цих умовах неможливо. Прикриваючись політикою, яка відверто заgravала з військами (переміщення генералів, що відкрито протистояли новому режиму, заборона офіцерам йти у відставку, проголошення «Декларації прав солдата», звідки, правда, були заздалегідь вилючені статті, що надавали солдатським комітетам право контролювати призначення офіцерів), Керенський вважав, що тільки рішуче відновлення порядку в армії принесе позитивні результати. Щоб підготувати наступ, він зробив тривале і пам'ятне турне по військових частинах, намагаючись перекопати учасників величезних солдатських зборів, які прийшли його послуухати, що спочатку потрібна військова допомога над німцями, яка покаже союзникам, що Росія шукає миру не із слабкості. На якийсь час це йому вдалося. Як свідчили доповіді про «дух збройних сил» і значне зменшення

числа дезертирів, ініціатива Керепського породила деякі ілюзії. 18 червня почався наступ, який після кількох первинних успіхів захлинувся, частково через нестачу спорядження. І тут невдача уряду була очевидною.

У містах як і раніше не переставала рости напруженість у відносинах робітників із підприємцями. У березні промисловці пішли на окремі поступки: восьмигодинний робочий день, підвищення заробітної плати, яке не перевищувало, як правило, 20% (тоді як вартість життя виросла утрое з 1914 р.). Ці мізерні надбавки не могли компенсувати собою все більш серйозної загрози безробіття. Під приводом труднощів із постачанням підприємства то звільняли, то знову набирали робітників. Заводські комітети, легалізовані нарешті, 23 квітня зажадали представити їм бухгалтерську звітність підприємств, щоб перевірити, чи дійсно в адміністрації не було можливості підвищити оплату труда і чи виправдовувала звільнення кількість запасів.

«Нормальні економічні відносини зруйновані», - констатувала 14 травня кадетська газета «Мова». Поновилися і досяглі широкого розмаху страйки. Підприємці відповіли локаутами. Як же повів себе уряд у умовах загострення цих конфліктів? Зайняті рішенням проблеми війни і миру, міністри-соціалісти поспішно приготували економічну і соціальну програми. Остання зводилася до двох основних пунктів: введення процедури арбітражу соціальних конфліктів; державний контроль над виробництвом і розподілом. По першому - підприємці тягнули час, обіцяючи призначити «комісію» для вивчення пропозицій робітників. По другому - промисловці, вороже настроєні до будь-якого контролю, скористалися (щоб уникнути його) розбіжностями в стані «демократії». Тоді як Рада вимагала введення монополії на м'ясо, шкіру, сіль і встановлення державного контролю за вугле- і нафтовидобутком, металургією, виробництвом паперу і кредитними установами, міністр праці Скобелев згадував лише про створення «комітетів» для обліку і розподілу замовлень, які по характеру своєї діяльності були б спадкоємцями військово-промислових комітетів. Міністр промисловості і торгівлі Коновалов не зміг добитися ніякої угоди і пішов у відставку. Правлячі класи, що вже вчинили пасивний опір новому режиму, не підписавшись на «позику свободи» (яка принесла усього кілька сотень мільйонів рублів замість запланованих 5 млрд.), відкрито підмовилися співробітничати, наполегливіше, ніж коли б то не було, ухилялися від виконання вимог трудящих. Не бажаючи визнавати арбітраж погоджувальних комісій і все частіше вдаючись до локаутів, вони саботували розвиток виробництва, щоб дискредитувати уряд, оголошений ними «некомпетентним».

У цих умовах більш рішучим став рух фабрично-заводських комітетів, які почали об'єднуватися. Спочатку в столиці відбулася конференція заводських комітетів Петрограда, за якою повинне було відбутися скликання всеросійського з'їзду. Петроградська конференція, керована Радою, стала першим результатом творчості народних низів, що виникла ех пішію. Большевики, що були в меншині у профспілках і Радах, перший час всіляко підтримували дії фабзавкомів. У кінці травня відкрилася I Загальноміська конференція фабзавкомів Петрограда, на якій були присутні 500 делегатів з мандатами від 367 підприємств. Конференція прийняла резолюції у большевистсько-му дусі, протиставляючи державному контролю робітничий контроль, і висловилася за перехід «всієї влади Радам». Тоді ж був обраний Виконком, де переважали большевики. Останні використали його не в економічній боротьбі, а перетворили на свого роду плацдарм для поширення політичної пропаганди. Радикалізація руху викликала до життя, незалежно від впливу большевиків, кілька ефемерних спроб введення самоврядування. За радянськими джерелами, з травня-червня по жовтень вони торкнулися 576 підприємств, в більшості своїй дрібних і середніх (що нараховували в середньому 335 робітників). У кінці червня Скобелев опублікував відоzву, направлену проти діяльності заводських комітетів. Складалося враження, що уряд енергійніше протривився робітничому контролю (на декілька підприємств був накладений секвестр), ніж локаутам, що частішали з боку підприємців. Основним результатом цієї відоzви був ще більший підрив довіри трудящих до уряду.

На селі уряд також втрачав популярність. Попередивши селян про неприпустимість незаконних захоплень, уряд постановив створити на всіх рівнях (губернія, повіт, волость) комітети з постачання (що розподіляли зерно і мали право використовувати незасіяні землі за умови виплати власнику ренти, відповідної вартості урожаю) і земельні комітети (до функцій яких входило проведення перепису земель напередодні аграрної реформи, умови якої повинні були визначити Засновницькі збори). Замість цих комітетів, єдина мета яких, здавалося, полягала в позбавленні селян права отримати, нарешті, землю у власність, селяни створили на громадському сході власні комітети, струм ура яких, як правило, не відповідає офіційним інструкціям. Ці комітети відбирали псоброблені землі (без виплати компенсації), захоплювали сільськогосподарський інвентар і худобу, які належали поміщикам, переглядали у бік зниження договори про оренду, встановлювали порядок вико-

ристання випасів. На районному сході приймалися рішення про заходи загального характеру, такі, як негайне припинення всіх земельних операцій, вс га-новлення норми засіву у великих маєтках, створення арбітражних судів, рішення яких повинні мати силу закону до скликання Засновницьких зборів. На рівні волості і в ще більшій мірі повіту селянські побажання формувала й «направляла» «сільська інтелгенція» (вчителі, земські службовці і навіть нижче духовенство). Паралельно з цією діяльністю множилися «порушення порядку» окремими особами. Число офіційно зареєстрованих правопорушень виросло у десять разів з березня по червень. В основному це були безладдя того ж роду, що відбувалися в селі на початку століття. Вони полягали в незаконному занятті маєтків, крадіжці і вирубці лісу, захопленні сіна, розкраданні сільськогосподарського інвентарю.

Великі землевласники, як і промисловці, які вдавалися до локаутів, у відповідь на дії селян скоротили посіви. Вони закликали уряд покласти кінець «анархії». Після місячних роздумів уряд, побоюючись поширення заворушень, на початку квітня все ж вирішив направити війська для відновлення порядку на селі. Пройшов ще місяць, перш ніж уряд скликав (9 травня) першу сесію Головного земельного комітету, якому була доручена підготовка аграрної реформи. В уряді стався розкол з приводу основних положень реформи, умови якої в будь-якому випадку повинні були затверджуватися Засновницькими зборами. Кадети ратували за виплату компенсації власникам; есери пропонували доручити сільському сходу управління розподіленими землями, без всякої компенсації і в максимально урівняному вигляді. Що стосується есера Черпова, міністра сільського господарства, він безупинно повторював, що ніяка акція не може бути проведена до скликання Засновницьких зборів («Наш лозунг - земля з рук Засновницьких зборів»). Місцеві комітети повинні були підкоритися рішенням Головного земельного комітету. Тільки більшовики та окремі ліві есери закликали селян до негайних дій, але їх лозунги, відірвані від реального життя села, могли зустріти відгук лише у селян в солдатській формі, які знаходилися в містах.

Рух неросійських народів також пішов далі, ніж розраховував новий режим. На думку уряду, національне питання не стояло на порядку денному. Воно зверхньо ігнорувало як I з'їзд мусульман, який відбувся 1 травня в Казані, так і успіхи Української Ради. Зі свого боку, Петроградська Рада, настроєна відповідним образом росіянами, що мешкали в неросійських районах і не переставали різко критикувати «реакційних націоналістів», відхилила всі прохання про утворення національних військових частин, на чому особливо наполягали українці та литовці. Вона тільки висловилася незначною більшістю голосів па користь культурної автономії національних меншин (25 квітня), що не відповідало бажанням цих народів. Для уряду, як і для Ради, головним був успіх революції - тільки після перемоги в рамках Європи, звільненої від німецького імперіалізму, можна буде дискутувати про автономію - вірніше, про самовизначення. Проте, на I Всеросійському з'їзді Рад (3-23 червня) соціалістичні партії вперше одностайно визнали право народів на самовизначення, при цьому дуже різко засуджувалися всілякі спроби одностороннього розв'язання національного питання до скликання Засновницьких зборів. Це попередження було звернене насамперед до фінів (чий Сейм готував законопроект про встановлення нових відносин з Росією) і українців. Дійсно, Українська Центральна Рада шойно (10 червня) опублікувала свій перший «універсал», тобто перший суверенний закон. Розуміючи серйозність ситуації, Керенський відправився в Київ, де підписав з Радою (всупереч думці міністрів-кадетів) протокол про визнання Генерального секретаріату України, члени якого будуть призначатися Центральною Радою із згоди Тимчасового уряду. Засновницьким зборам належало затвердити угоду з Україною, яка вирішила б свою долю шляхом референдуму. Кадети різко протестували проти угоди, яка представляла загрозу цілісності держави і створювала небезпечний прецедент.

Незважаючи па зростання напруженості і труднощів (все більш рішучий опір великої буржуазії і кадетів, блокування економічних зв'язків, соціальна криза в містах, поширення безладдя а селі, лінія українців на розкол), I Всеросійський з'їзд Рад робітників і солдатських депутатів (у виборах депутатів якого взяли участь більше 2 млн. громадян) свідчив про політичну перемогу «коаліції». Правлячі партії (есери й меншовики) отримали значну більшість (більше 600 делегатів із правом голосу), тоді як опозиція (більшовики і ліві есери) ледве набрали п'яту частину мандатів (біля 150, з них 105 у більшовиків). З'їзд - справжній «парламент революції» - став театром пам'ятних словесних баталій між більшістю та опозицією. Відразу ж після його відкриття кращі більшовистські оратори - Троцький, Ленін і Лупачарський - «кинулися в наступ» з питання про владу, вимагаючи перетворення з'їзду на революційний Конвент, який взяв би на себе всю повноту влади. На твердження Церетелі, що немає партії, здатної взяти владу в свої руки, Ленін заявив з трибуни з'їзду: «Я відповідаю: - Є! Жодна партія від цього відмовитися не може, і наша партія від цього не відмовляється. Кожної хвилини вона готова взяти владу цілком».

Тим часом частина солдат столичного гарнізону, які були близькими до більшовиків і побоювалися відновлення контролю над армією і відправки на фронт, звернулася в ЦК партії більшовиків із пропозицією організувати демонстрацію проти політики Керенського. Більшовистські лідери коливалися, не знаючи, чи підуть за ними робітники. Боячись втратити підтримку солдат, завойовану ціною наполегливих зусиль, вони в більшості своїй (за винятком Каменева та Зипов'єва) схвалили ідею демонстрації і підготували відозву, яку 10 червня повинна була надрукувати «Правда». Чутки про те, що готується більшовистська демонстрація, до того ж озброєна, досягли з'їзду. Більшість делегатів, згуртувавшись навколо Церетелі та Чхеїдзе, вирішили закликати населення до пильності перед обличчям «зради» і «провокації» більшовиків. Рішуча й одностайна реакція керівних органів з'їзду, боязнь контрдемонстрації, сумніви з приводу її підготовленості примусили Леніна відмінити демонстрацію. «Правда» вийшла 10 червня без відозви. Більшість з'їзду захотіла розвинути свій успіх. Церетелі засудив більшовистську «змову» і зажадав розпуску робітничої міліції. Щоб «показати рішучість і єдність революційних сил» і продемонструвати підтримку своїй політиці, Рада закликала провести демонстрацію 18 червня. На велике здивування її лідерів, тільки більшовики взяли в ній масову участь. Замість лозунгу, запропонованого меншовиками і есерами - «Від Засновницьких зборів до демократичної республіки», більшість транспарантів містили більшовистські заклики: «Геть наступ!», «Хай живе робітничий контроль!», «Вся влада Радам!». Успіх столичних більшовиків, які завдяки своїй активності в заводських і районних комітетах отримали підтримку частини гарнізону і робітничого класу Петрограда, став переломним моментом. Уперше вулиця належала їм неподільно. Але чи не виявиться більшовистська партія, що в більшій мірі слідувала за рухом, ніж його ініціювала, у хвості у власних

прихильників, серед яких солдат було майже стільки, скільки робітників, розчарованих скасуванням Леніним демонстрації 10 червня?

5. Криза літа 1917 р.

Як і в квітні, а потім у червні, каталізатором подій 3 і 4 липня, які були важливим моментом революційного процесу 1917 р., стала проблема війни. Дізнавшись 2 липня про німецький контрнаступ, солдати столичного гарнізону (ті ж, що і в червні), в більшості своїй більшовики і анархісти, переконані в тому, що командування не знехтує можливістю для їх відправки на фронт, не залишивши їм іншого вибору, крім «смерті в окопах в ім'я чужих ім інтересів або смерті на барикадах за їх кровну справу», вирішили підготувати повстання. Його цілями були: арешт Тимчасового уряду, першочергове захоплення телеграфу і вокзалів, об'єднання з матросами Кронштадта, за якими закріпилася репутація «революційних», створення Тимчасового революційного комітету під керівництвом більшовиків та анархістів. Увечері 2 липня відбулися численні мітинги солдат 26 частіш, які відмовилися йти на фронт. Оголошення про відставку міністрів-кадетів ще більш розжарило атмосферу. Свою солідарність із солдатами виказали робітники. Рядові учасники руху постаралися домогтися того, щоб керівництво партії більшовиків очолило їх дії, але в той день Ленін поїхав з І Петрограда. Лідери військової організації (Семашко) заявили, що у них «досить кулеметів для повалення Тимчасового уряду». Був сформований Тимчасовий революційний комітет. Погрібно зазначити, що, в той час як рух набирив силу, серед більшовиків не було єдиної думки. Члени ЦК і більшовики, що засідали у Всеросійському центральному виконавчому комітеті (ВЦВК), обраному на І з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, були проти будь-якого «передчасного» виступу і стримували демонстрації. Військова організація більшовиків і місцевий комітет партії підготували лозунги до демонстрації, які «Солдатська правда» повинна була опублікувати наступного дня (4 липня), оскільки «Правда» відмовилася це зробити.

Демонстрації почалися у другій половині дня 3 липня. Військова організація більшовиків приєдналася до руху, щоб забезпечити керівництво, тримати його в рамках і попередити всяку передчасну дію проти держави та її інститутів. Дійшовши до Таврійського палацу, демонстранти захоплено зустріли виступ Троцького і Зинов'єва, які обрушилися на «контрреволюціонерів, присутніх в уряді», а також на меншовиків з ВЦВК, що відмовлялися взяти владу, запропоновану їм народом. Задоволені цими промовами, тон яких відповідав загальному паст рою, але, не знаючи, що робити далі, демонстранти повернулися на околиці. Повернувшись у І Петроград вранці наступного дня, Ленін визнав продовження демонстрацій невчасним. Але по заклику «Солдатської правди», яка опублікувала лозунги без відома керівництва, озброєні демонстранти знову вийшли на вулиці. До них приєдналися моряки з Кронштадту. Дати зворотний хід виступам було вже неможливо. Керівництво партії більшовиків ледве встигло надрукувати листівку, що закликала до мирної демонстрації в підтримку «нової влади... якою могли бути тільки Ради». Цей двозначний текст видавав розгубленість більшовицького керівництва, яке втратило контроль над ситуацією. Колони демонстрантів знову попрямували до Таврійського палацу, де засідав ВЦВК. Коли Чернов спробував заспокоїти демонстрантів, тільки втручання Троцького врятувало його від смерті. Незабаром бійки і навіть стрілянина спалахнули між кронштадтськими моряками, що збунтувалися, солдатами і частиною демонстрантів, з одного боку, а з іншого - полками, вірними ВЦВК, тими самими полками, які забезпечили перемогу повсталих у лютому (Павловський, Преображен-ський, Волинський).

Ці військові формування повірили інформації, поширюваній міністром юстиції Переверзевим, згідно з якою Ленін не тільки отримав гроші від Німеччини, але й скоординував повстання з контрнаступом Гінденбурга. Зинов'єв безрезультатно намагався перекопати ВЦВК в тому, що більшовики не закликали демонстрантів до насильницьких дій і навіть в думках не допускали повалення режиму. Уряд, підтриманий ВЦВК, висловився за найрішучіші дії. Генералу Половцеву було доручене керівництво репресивними заходами. Ленін сховався у Фінляндії (що дало мотив для тверджень щодо його провини). Троцький, Зинов'єв, Каменев і багато які інші керівники партії були арештовані. Частина, що брала участь у демонстрації, були роззброєні, а «Правда» закрита. Більшовицькі газети знову почали видаватися нелегально. Уряд закрив також газету лівих есерів «Земля і воля», вважаючи її надзвичайно близькою до більшовиків. На фронті відновлювалася смертна страта. Аналізуючи уроки цих подій у статті «Три кризи», Ленін констатував, що лозунг «Вся влада Радам!» потрібно зняти з порядку денного, поки меншовики та есери, з якими стався повний розрив, залишаються в керівництві ВЦВК. Відтепер «справедливим» став заклик: «Вся влада робітничому класу на чолі з його революційною партією комуністів-більшовиків!»

Після цих подій князь Львов доручив Керенському реорганізувати уряд. Переговори між різними політичними силами були складними: урядова криза продовжувалася 16 днів (з 6 по 22 липня). Крайньо ліві були виведені з гри, і кадети, що вважали себе переможцями, висунули свої умови: війна до перемоги, боротьба проти «екстремістів» та анархії, відкладення розв'язання соціальних питань до скликання Засновницьких зборів, відновлення дисципліни в армії. Ці умови влаштували Керенського. Але кадети додали до них вимогу зміщення Чернова, на якого вони поклали відповідальність за безладдя на селі. Керенський підтримав «мужицького міністра» і пригрозив, що сам піде у відставку. Кадети вітали б прихід більш твердого уряду на чолі з військовими, але їм необхідно було нейтралізувати ВЦВК. Зрештою, Керенський дійсно був посередником у даній ситуації. Оскільки лідери меншовиків (за винятком Церетелі)

відмовилися, слідуючи наполегливим рекомендаціям Керенського, від принципу відповідальності уряду перед ВЦВК, кадети вирішили увійти до уряду, розраховуючи на зміцнення власті за допомогою тиску консервативних верств, які, починаючи з «липових днів» відкрито заявляли про свої наміри.

Однією з найбільш активних була група «Суспільство за економічне відродження Росії», яка була заснована з ініціативи великого підприємця Путилова і об'єднувала банкірів і промисловців Петрограда, близьких до кадетів. Літом 1917 р. вони виступали як головна політична сила, що мала в своєму розпорядженні два десятки газет, офіційно пов'язаних із партією, і більше 100 «співчуваючих» видань. Група нараховувала біля 80 тис. членів, об'єднаних у 269 місцевих секціях. У Москві промисловець Рябушинський керував іншою групою тиску, в якій переважали текстильні магнати, «Республіканським центром». Девіз цієї групи не залишав місця для двозначності: «Порядок. Дисципліна. Перемога». До цих груп примикали кілька командуючих арміями. «Союз землевласників», що носив відкрито монархічний характер, об'єднував великих поміщиків, яким безпосередньо загрожувало поширення безладдя в селі. Не залишилися збоку і військові. Для протидії солдатським комітетам під егідою колишнього головнокомандуючого Алексеєва і генерала Денікіна за підтримки Родзянко і лідера монархістів Пуришкевича був створений «Союз армійських і флотських офіцерів», який нараховував у серпні кілька десятків тисяч членів і мав свої секції в головних містах країни. Ця організація заохочувала створення «ударних» батальйонів, покликаних розповсюдити патріотичний настрій у деморалізованих полках.

На Військовій нараді, скликаній після невдачі літнього наступу (16 липня), генерал Корнилов, командуючий Південно-Західним фронтом, став головнокомандуючим, змінивши генерала Брусилова, якого у військовому середовищі вважали недостатньо рішучим (він, зокрема, висловлював сумніви відносно корисності «ударних» батальйонів, які вносили, на його думку, розкол в армію). Уряд і військові кола одностайно схвалили призначення Корнилова. З усіх царських генералів він, син козака-землепашця, був єдиним, хто висловлював республіканські погляди і був прихильником деякої демократизації армії. У той же час він навів порядок у своїй армії, роззброїв 7 тис. солдат, заборонив мітинги на фронті, ввів розстріл дезертирів, суворо обмежив повноваження солдатських комітетів і наклав заборону на більшовистську пропаганду. Він користувався підтримкою Керенського і швидко набув репутації людини, на яку можна покласти, у командування, підприємницьких кіл і навіть союзників, все більш стурбованих «слабкістю» цивільного уряду.

Щоб остаточно звільнитися від контролю Рад, справити сприятливе враження на консервативні сили і забезпечити широку підтримку своєму уряду, який критикувався зліва і зправа, Керенський прискорив формування нових державних інститутів. Він запропонував скликати в Москві свого роду консультативну асамблею - Державну нараду. По відношенню до «правової країни» - членів дум, делегатів кооперативів, профспілкових активістів, представників банків, торгівлі і промисловості - депутати Рад - «реальна країна» - склали б не більше однієї десятої делегатів цієї Наради, скликаній спеціально в місті, що залишилося збоку від революційних пристрастей. Ради в своїй переважній більшості виступили проти цього маневру, направлено на те, щоб «тихо їх поховати». Якщо вже мова йшла про те, щоб зібрати широку нараду, чому б не скликати шляхом загальних виборів Засновницькі збори? Меншовики та есери після відомих коливань у виборі позиції вирішили, зрештою, «протистояти реакційним силам». Замість того, щоб одностайно підтримати свого ініціатора, Держнарада зробила очевидною зростаючу популярність Корнилова, якого бурхливо вітала більшість консервативних делегатів. Таким чином, Керенський знову став, сам того не бажаючи, лідером демократичного табору.

Ставши головнокомандуючим, Корнилов постійно перевищував свої повноваження, вимагав від уряду мілітаризувати залізницю та оборонні підприємства. При гарячому схваленні кадетів Корнилов виклав уряду свою програму виведення з кризи. Вона передбачала демобілізацію 4 млн. солдат і виділення кожному з них по 8 десятин землі, що створило б вірну уряду селянську опору, зацікавлену в порядку, припинення всякого втручання держави в економічні і соціальні справи. Повернувшись у Ставку після московської Наради, Корнилов, який заохочувався кадетами і підтримувався Союзом офіцерів, вирішив зробити спробу перевороту. Він розраховував, що демонстрація в столиці з нагоди шестимісячної «річниці» Лютневої революції дасть йому потрібний привід. Було вжито заходів, щоб послати в Петроград особливо «вірні» війська, в тому числі «дику дивізію» (що складалася з татар, осетин і чеченців), яка входила в кінний корпус під командуванням генерала Кримова. Враховуючи, що німецькі війська зайняли Ригу, Корнилов зажадав підкорення собі військ столичного гарнізону, які знаходилися в безпосередньому веденні уряду, а також розширення компетенції військових трибуналів і відновлення в тилу смертної страти. Керенський відхилив ці вимоги. Отримавши інформацію про намір Корнилова виступити на Петроград, ввести там військове положення і скинути уряд, Керенський змістив головнокомандуючого, який після викриття вирішив діяти відкрито і відмовився піти у відставку. Конфлікт був неминучий. У той час, як Корнилов просував свої війська до столиці, Керенський, покинутий міністрами-кадетами, які подали у відставку, почав переговори з ВЦВК з приводу утворення Головного земельного комітету. Поштові службовці, телеграфісти, солдати і залізничники відреагували вміть: вони вивели з ладу систему зв'язку, а лояльні війська столичного гарнізону виступили назустріч солдатам Корнилова, щоб розкрити їм справжні плани бунтівного генерала. Загроза заколоту знову перетворила Керенського на главу революції. Революційна солідарність виявилася у всьому: більшовистських лідерів випустили з в'язниці; більшовики взяли участь у роботі земельного

комітету і Комітету народної оборони проти контрреволюції, створеного під егідою Рад. За кілька годин заколот був ліквідований. Генерал Кримов покінчив життя самогубством, а Корнилов був арештований.

6. Крах державних інститутів і розпад суспільства

Без корнілівського заколоту, скаже пізніше Керенський, не було б Леніна. І він був, безсумнівно, правий: в політичному плані заколот різко і радикально змінив ситуацію. Кадети, які відкрито підтримали Корнілова і пішли у відставку з уряду в розпал кризи (27 серпня), були дискредитовані. Керенський писав, що він відчув «глибоке розчарування», зрозумівши, що залишений «політичною елітою нації» і що не може більше розраховувати на її підтримку і авторитет, яким вона користувалася у військових, щоб створити протипага Радам і вилуви більшовиків. Останні вирішили взяти участь разом з партіями більшості у ВЦВК (меншовіками і есерами) в опорі заколоту під лозунгом: «Геть Корнілова! Ніякої підтримки Корейському!», який дозволив їм боротися з реакцією, як того вимагала громадська думка, і зазделе-гідь позбавити Корейського кредиту довіри. Більшовики були головними героями дня, оскільки їх лідери були випущені з в'язниці або змогли вийти з підпілля, куди їх загнали після «липневих днів». Ефективність і швидкість відсічі робітників, особливо в Петрограді, де більшовики мобілізували за допомогою завкомів, районних рад і робітничої міліції біля 40 тис. чоловік (з яких 25 тис. мали зброю) за кілька годин, давали підстави припустити, що згуртованість керівництва і робітничої маси посилилася за сім тижнів підпілля. Нестача у цієї згуртованості активістів, солдат і керівників, так помітна під час червневих і липневих подій, схоже, була ліквідована. Керівні органи партії, мабуть, почали краще контролювати рух знизу, завдяки, зокрема, контактам між Червоною гвардією, заводськими комітетами, районними радами і солдатськими комітетами гарнізону.

Відродження більшовизму, який вважався вмираючим власними лідерами (як про це свідчать відповіді делегатів VI з'їзду партії, що відбувся в серпні, на питання анкети про «стан здоров'я» партії) і який кадети поквапилися поховати («Більшовизм помер, так би мовити, раптово», - свідчив заголовок статті в «Мові» від 8 липня), було насправді симптомом двох прихованих феноменів, набагато більш важливих, ніж корнілівщина: радикалізації маси, якій півроку після Лютневої революції кортіло скористатися її результатами, і краху всіх створених революцією інститутів.

Два місяці, що відділяли невдачу корнілівського заколоту від взяття влади більшовиками, були відмічені прискоренням розпаду суспільства і держави в умовах гострої економічної кризи. В армії заколот знищив останні залишки довіри до офіцерів. Він показав також, в якій мірі оперативні накази могли служити прикриттям для контрреволюційних маневрів. Пильність була необхідна більше, ніж будь-коли. Тому всі накази командування аналізувалися, дискутувалися і ставилися під сумнів. У цих умовах армія перестала бути воюючою силою та інструментом придушення. Дезертирство досяг-ло небувалого розмаху. Дезертири і солдати-відпускники дали новий імпульс селянському руху. На селі «незаконні дії» зросли у багато разів з липня, протягом якого владою було зареєстровано і 777 випадків відвертого насильства. З 1 вересня по 20 жовтня сталося 5140 «порушень порядку» - цифра, очевидно, занижена, оскільки власті вже втратили здатність контролювати ситуацію, але вона все ж показує розмах селянських заворушень. З особливою силою вони виявилися на Україні і в Білорусі, але головним чином у п'яти губерніях Центральної Росії (Тулської, Рязанської, Пензенської, Саратовській!, Тамбовській), де відрізнялися все більшим озлобленням. Селяни тепер не задовольнялися лише одним захопленням землі. Вони грабували і сотнями спалювали панські маєтки, вбивали власників, які не встигли сховатися, захоплювали інвентар і худобу, необхідні для обробки привласнених ділянок, які не мали наміру повертати. Насамперед від селянського насильства страждали ненависні поміщики. У районах, де утворився нечисленний прошарок багатих селян, які вийшли з громади завдяки столипінській реформі, селянський рух, який частіше за все об'єднував селян-громадників, повернувся і проти «куркулів», вимушених повертати в «загальний казан» землі, які були визнані громадою «надлишками» по відношенню до зрівнювальної норми, заснованої на «числі їдоків».

На хвилю аграрного безладдя, яка невідступно підіймалася, Тимчасовий уряд спробував відповісти так, як би це зробила будь-яка державна влада. Церетелі, І Іешехонов, Чернов (незважаючи на те, що двоє останніх, будучи «духовними спадкоємцями» народників, вважалися близькими до мужиків) засудили «незаконне захоплення землі», нагадавши, що тільки Засновницькі збори мають право вирішувати аграрне питання. Однак їх домовленості не принесли результатів. У села були направлені війська. Але солдати часто відмовлялися стріляти у своїх «братів селян». У вересні-жовтні близько 40 із 200 випадків застосування військ для придушення цього безладдя закінчилися актами непокори. Просте порівняння цифр - 5140 «порушень порядку». 200 випадків застосування військ для придушення цього безладдя і 40 випадків непокори - вагомий доказ безсилля держави, яку захлеснули події. Більшовики були єдиними, хто підштовхував селян до захоплення поміщицьких земель. Однак аграрне безладдя було все ж таки в основному стихійним рухом, продовженням селянських рухів попередніх років. Завдяки бездіяльності влади він досяг небувалого розмаху, але чи змінилася від цього його природа? Швидше усього, ні, як про це свідчить його спрямованість, не тільки традиційно урівнювальна і антипоміщицька, але й антиміська. Селяни, які віками відчували недовіру до міста, відмовилися від опіки і втручання земельних комітетів і комітетів з постачання, нав'язаних зверху і в більшості своїй не селянських за складом, і визнавали

авторитет лише своїх власних комітетів. Лише місцеві есерівські активісти мали шанс вплинути в політичному плані на дії селянства - за умови, що вони не підуть проти побажань селян.

Не залишалися збоку й робітники. Циркуляр мепшовистського міністра труда Скобелева (28 серпня), який забороняв збори на підприємствах у робочий час, був сприйнятий як справжнє оголошення війни урядом робітничому класу. Більшовики тут же викрили угоду між «Скобелевим і К» і підприємцями. Останні використали цей циркуляр для відновлення своїх «прав» на підприємствах, обмеживши повноваження заводських комітетів і звільнивши «призвідників» безладдя. Підприємці все частіше вдавалися до локаутів, перевезу заводів із «неспокійних» центрів (Петроград, Москва, Харків, Одеса і інш.) до більш «тихих» районів.

У вересні - жовтні сотні підприємств були зупинені під приводом труднощів у постачанні, зниження продуктивності праці, страйків і безладдя. Десятки тисяч робітників виявилися викинутими на вулицю. У цих умовах знизилася активність виступів: у вересні - жовтні кількість страйків поменшала в порівнянні з травнем, але вони відрізнялися більшою агресивністю (значно збільшилося число незаконних арештів підприємців), великим радикалізмом і були більш політизовані; страйкарі часто вимагали встановлення робітничого контролю за виробництвом (особливо, якщо підприємство повинне було ось-ось закритися) і все частіше - за відставку уряду, переходу всієї влади Радам.

Локауті, свідомий економічний саботаж із боку деяких підприємців і страйки (які вели до значного зниження продуктивності праці) остаточно дезорганізували виробниче життя. Загальний застій економіки через труднощі її переорієнтації на військові потреби призвів до дезорганізації роботи транспорту, особливо залізничного: в робочому стані залишалося не більш двох третин вагонного і локомотивного парку, що робило неможливими нормальне постачання промисловості і регулярну доставку продовольства населенню. Наприклад, постачання Путилівським заводам у вересні ледве досягало 4% їх потреб, а підвезення зерна в Петроград становило тільки 45% продовольчих потреб міста. У результаті норма видачі хліба працівникам фізичної праці зменшилася за літо на 50%. З липня у місті була введена карткова система і на інші основні види продовольства (цукор, м'ясо, яйця, жири). Їх недостача викликала зростання цін, які в середньому потроїлися з липня по жовтень. Російська економіка потерпіла крах задовго до жовтня 1917 р.

Паралельно з розвалом економіки розширилися і радикалізувались національні рухи. З ініціативи Української Ради в кінці серпня у Києві відбувся 3^тїзд національностей. На ньому були присутні делегати від тринадцяти національних меншин і півтора десятки соціалістичних партій, які спробували визначити принципи національної політики в колишній імперії. Заключна резолюція визнавала право всіх народів на самовизначення і висловлювалася за вибори не єдиних Засновницьких зборів, де домінували б росіяни, а засновницьких зборів, кількість яких відповідала б числу національних общин у країні. Кожні з них приймали б рішення про доцільність відділення або про характер відносин з федерацією, яка замінить імперію. Радикалізація національного руху змусила уряд вжити термінових заходів: було арештовано багато борців за незалежність Фінляндії, які добилися прийняття Сеймом 5 липня законопроекту про суверенітет Фінляндії; переглянута угода з Українською Радою від 3 липня (Генеральний секретаріат став адміністративним органом, підлеглим І Петрограду, а ідея створення Засновницьких зборів України була категорично знехтувана). Це привело до зростання інцидентів між росіянами та українцями. До жовтня розрив між Петроградом і Києвом завершився. Уряд застосував жорстокі заходи і проти кримських татар: за заклики проти участі солдат-мусульман у війні з турками був арештований муфтії. У Середній Азії політика уряду не порвала з «колоніальною» традицією, ігноруючи національні спрямування мусульман: їх розкол, що став явним вже в Казані (травень 1917 р.), полегшив задачу уряду та укріпив його переконаність у тому, що іслам не більш ніж другорядна сила, яка не може обійтися без російської опіки.

В умовах краху традиційних інститутів і посилення невдоволення різних категорій населення, Керенський, проголосивши 1 вересня республіку («щоб дати моральне задоволення громадській думці»), постарався укріпити законність свого положення створенням нових інститутів: Демократичної наради, а потім Ради республіки. Перша, аналогічна за своїм складом Державній Раді, скликаний в серпні (делегати кооперативів, земств, міських дум складала там більшість), повинна була прийняти у вересні два важливих рішення: виключити або залишити в урядовій коаліції буржуазні партії; визначити характер Ради республіки. Участь буржуазії в третьому коаліційному уряді (остаточно сформованому 26 вересня) була схвалена незначною більшістю голосів після голосування і подачі поправок, що викликало численні суперечки. Виключивши «партії, що скомпрометували себе у справі Корнилова», Рада погодилася на участь в уряді в індивідуальному порядку діячів, які належали до кадетської партії, дозволивши Корейському, який піклувався про підтримку «політичної еліти нації», ввести у свій кабінет Коновалова, Кішкіпа та Тре-тякова. Більшовики, визнавши це провокацією, заявили, що тільки II Всеросійський з'їзд Рад, призначений на 20 жовтня, буде магі право сформулювати «справжній уряд». Демократична нарада схвалила також принцип представництва ценових елементів у майбутній Тимчасовій Раді республіки. Керенський і Церетелі виробили норми представництва різних організацій, які будуть засідати в цьому «передпарламенті». Ці норми поставили в недопустимо невігідне положення Ради (де співвідношення сил якраз змінювалося на користь більшовиків) по відношенню до представників «демократії» і ценових елементів. Бачачи успіхи «більшовизації», «демократія» знову змістилася праворуч.

6 жовтня Керенський відкрив сесію Тимчасової Ради республіки. Він заявив про відповідальність свого уряду перед цим головним інститутом республіки і виклав свою програму: захистити країну,

відновити військовий потенціал, виробити разом із союзниками умови міцного миру. Від імені більшовистської фракції Троцький вибухнув критикою па адресу Тимчасової Ради республіки, яку він охарактеризував, як нове видання булігінської Думи, і уряду, який за наказами кадетських контрреволюціонерів та імперіалістів безпідставно продовжує цю спустошливу війну і готує здачу Петрограда та поразку революції. Після закінчення його промови 53 депутати і-більшовики залишили зал. Їх відхід став першим актом Жовтневої революції.

Поведінка більшовиків частково диктувалася їхніми недавніми успіхами, які виражалися як в завоюванні деяких інститутів влади, так і в більш загальному значенні, в масовому прийнятті широкими верствами суспільства того або іншого більшовистського лозунгу, що, проте, ніяк не означало прямої о приєднання до партії більшовиків, як до політичної сили.

31 серпня більшовистська резолюція, що закликала до створення уряду без буржуазії, вперше отримала більшість у Петроградській Раді. 9 вересня Виконком Петроградської Ради, в якому переважали есери і меншовики, виявився в меншості; Троцький був вибраний головою Ради. Із столиці цей рух розповсюдився на Москву, Київ, Саратов. У вересні вже більше 50 Рад прийняли резолюції про передачу всієї влади Радам. До того ж більшовики завоювали міцні позиції в деяких масових організаціях, таких, як фабзавкоми і районні ради у Петрограді. Об'єднані в Міжрайонну Рад, ці ради зіграли вирішальну роль під час спроби корпилівського заклоту завдяки своїм озброєним дружинам. Коли уряд зажадав роззброєння Червоної гвардії, ради ще більш радикалізувались і приєдналися до Петроградської Ради, в якій відтепер заправляли більшовики. Обидва ці органи, що мали в своєму розпорядженні мережу звільнених активістів, почали тісно співробітничати і разом засідали в Смольному.

У більш зрозумілій формі більшовистські ідеї впроваджувалися в армію і робітниче середовище. Солдати тилу прийняли більшовистські лозунги, розуміючи, що тільки політика «миру будь-якою ціною» врятує їх від відправки на передову. У діючій армії невдачі наступу і корпилівського заклоту прискорили більшовизацію. Солдати вибирали серед більшовистських лозунгів ті, що їм подобалися: «Негайне укладення миру!», «Вся влада Радам!» - та інші. У робітничих колах, крім залізничників, які залишилися вірними меншовикам, ідеї робітничого контролю зустрічали широкий відгук. На II конференції фабрично-заводських комітетів більшовики без великих зусиль добилися прийняття потрібних резолюцій. Що ж до селян, то вони довіряли лише «максималістам», не здогадуючись, що ті грають на руку більшовикам. Радикалізація і поступова більшовизація широких верств суспільства, розчарованих політикою уряду «демократії», який щедро роздавав обіцянки і не припиняв закликати до терпіння в очікуванні скликання Засновницьких зборів, контрастували з нечисленністю партії більшовиків, яка нараховувала приблизно 200 тис. членів. Але за умов організаційного вакууму осені 1917р., коли державна влада поступилася місцем суцвіттю комітетів, рад і нарад, які оспорювали один у одного крихітки влади і законності, було досить енергійних дій однієї групи, нехай навіть нечисленною, але організованою і рішучою, щоб авторитет її негайно виріс до розмірів, непорівнянних з її реальною силою.

7. Взяття влади більшовиками

15 вересня ЦК партії більшовиків почав обговорення двох листів («Більшовики повинні взяти владу» і «Марксизм та повстання»), які були отримані від Леніна, що переховувався у Фінляндії. Він вимагав, щоб партія закликала народ до негайного повстання. «Чекати «формальної» більшості у більшовиків наївно: жодна революція цього не чекає. І Корейський з К° не чекають, а готують здачу Пітеру... Історія не пробачить нам, якщо ми не візьмемо владу тепер», - казав Ленін. Ніхто з членів ЦК його не підтримав. Ще дуже свіжими були спогади про «липневі дні». Висловлювалися навіть думки про необхідність знищити письмове свідчення пропозиції Леніна. ЦК вирішив терміново вжити заходів для запобігання будь-якій демонстрації і брати участь у роботі Демократичної наради. Через два тижні Ленін повернувся до своєї пропозиції у статті «Криза назріла», яка була цього разу опублікована в газеті «Робітничий шлях». «Бо пропускати такий момент і «чекати» з'їзду Рад, - писав він, - є помилковий ідіотизм або повна зрада».

Наполегливість Леніна поступово підточувала «революційний легалізм» більшовистських керівників. З ініціативи Троцького депутати-більшовики 7 жовтня покинули зал Ради республіки. Цього ж дня Ленін таємно повернувся до Петрограда. 10 жовтня, завдяки виступу Свердлова, який доповів про підготовку військової змови в Мінську, Леніну вдалося змінити думку ЦК (принаймні 12 з 21 повноправних членів, які там були присутніми) і отримати 10 голосів за (2 проти - Каменев і Зипов'єв) при голосуванні з питання про озброєне повстання. Опозиція Каменева (до нього приєдналися О.Риков і В.Ногін - обидва з Московського комітету, відомого своєю помірністю) аж ніяк не була несподіваною. З березня - квітня Каменев постійно висловлював свою незгоду з Леніном, вважаючи, що в Росії ще не склалися умови для встановлення соціалізму. На його думку, взяття влади більшовиками було б невчасним, партії не вдасться побудувати справжній соціалізм, що дискредитує саму ідею соціалізму. Каменев і Зинов'єв направили низовим комітетам листа, в якому пояснювали, наскільки ризиковано ставити в залежність від передчасного повстання долю не тільки «нашої партії, але й долю російської та міжнародної революції». У більшовиків, продовжували вони, відмінні шанси на виборак, вони можуть розраховувати приблизно на третину голосів. «У Засновницьких зборах ми будемо настільки сильною опозиційною партією, що в країні загального виборчого права наші противники вимушені будуть поступатися нам шокроку. Або ми складемо разом з

лівими есерами, безпартійними селянами та іншими правлячий блок, який в основному повинен буде проводити пашу програму». Перемога, про яку міркували Ка-менев і Зинов'єв, була б парламентською, а не революційною.

Рішення визнати повстання як «справу, що стоїть на порядку денному», прийняте 10 жовтня, не знімало всіх протиріч. Ленін вважав, що повстання повинне статися до відкриття II з'їзду Рад, призначеного на 20 жовтня. Погрібно було терміново призначити дату і зайнятися ретельною підготовкою повстання за всіма правилами революційного мистецтва. Для Троцького, навпаки, першочерговою метою залишалось взяття влади Радами. Повстання ж повинне було статися лише в разі загрози з'їзду. Троцький не вважав, що більшовикам потрібно взяти на себе ініціативу атаки проти уряду, а пропонував почекати, щоб він напав першим. Таким чином, вимальовувався третій шлях, який робив особливо явними тактичні й теоретичні розходження серед більшовиків напередодні взяття влади. Більшість із них прийняла точку зору Леніна, повіривши чуткам, що уряд готовий здати Петроград німецьким військам і перемістити столицю в Москву. Виставивши себе патріотами, більшовики заявили про свій намір забезпечити оборону міста. З цією метою вони створили Військово-революційний центр (ВРЦ) із п'яти членів (Свердлов, Сталін, Дзержинський, Урицький, Бубнов) для мобілізації мас, в активній підтримці яких, як свідчила доповідь делегатів більшовиків, не було впевненості. У доповіді, зокрема, зазначалося, що в Кронштадті бойовий дух значно впав, населення Василеостровського району зовсім не налаштоване на користь повстання. На Выборзькій стороні маса підтримує. Московська застава: маса вийде на вулицю по заклику Ради, але мало хто відгукнеться на заклик партії. Нарвська застава: загалом ніякого бажання повставати. Охта: серед робітників не виявлено ніяких настроїв на користь повстання.

Зі свого боку Троцький, який був головою Петроградської Ради, 9 жовтня став ініціатором створення самостійної військової організації при Раді - Петроградського Військово-революційного комітету (ПВРК). Виявивши тактичну спритність, він доручив керівництво ним лівому есеру П.Лазіміру. Однак комітет, до якого увійшов ВРК, знаходився під контролем більшовиків, які переважали в ньому. Таким чином, під прикриттям організації, що діяла від імені Ради, більшовики змогли керувати повстанням. ПВРК увійшов у контакт з чотирма десятками військових частин столиці (в якій їх нараховувалося тоді 180), з Червоною гвардією, майже із 200 заводами, півтора десятками районних комітетів, що дозволяло мобілізувати 20-30 тис. чоловік (насправді тільки 6 тис. взяли участь у подіях на боці повсталих). 18 жовтня військова комісія Петроградської Ради організувала збори уповноважених полкових комітетів гарнізону. Більшість комітетів висловила недовіру уряду, який підозрювався в намірі здати Петроград німцям, і заявила про готовність захистити революцію по заклику з'їзду Рад. Але зовсім інша справа була примусити їх прийняти більшовистський лозунг взяття влади шляхом повстання. Троцький резюмував ситуацію таким чином: «Гарнізон був численним, але не хотів битися. Загони моряків не володіли потрібною чисельністю. Червоної гвардії не вистачало уміння». Таким чином, за два дні до відкриття з'їзду Рад ні дата, ні способи проведення повстання не були ще визначені.

Однак повстання ні для кого не було секретом. 17 жовтня меншовистський лівий журнал згадав про існування листа, який ходив у більшовистських колах, в якому «обговорювалося питання про озброєне повстання». Наступного дня «Нове життя» опублікувало статтю Каменева, де засуджувалася ідея озброєного більшовистського повстання і непрямо підтверджувалася автентичність інформації, що з'явилася напередодні. Ця стаття стурбувала громадську думку. Ленін визнав її рівнозначною зраді і зажадав виключення авторів із ЦК, але залишився в меншості, оскільки Каменев і Зинов'єв присягли й обіцяли ніяким чином не заважати здійсненню рішень ЦК. У ВЦВК Троцький був підданий справжньому допиту меншовиками і вимушений був відповісти на питання, чи готують більшовики повстання. Він заявив, що повстання не передбачене більшовиками, але вони повні рішучості захистити з'їзд Рад від будь-яких контрреволюційних вилазок. Таким чином, підготовка більшовиків виглядала «законною». Зі свого боку Корейський демонстрував повну впевненість у своїй силі, оскільки розраховував на підтримку меншовиків і есерів і отримав від Полковникова, командуючого гарнізоном, запевнення в «абсолютній лояльності» військ уряду.

Проте 21 жовтня гарнізон перейшов на сторону 11 ВРК. Останній тут же звернувся до населення з відозвою, яка попереджала, що без підпису ПВРК ніяка директива гарнізону не буде дійсною. Корейський в ультимативній формі зажадав від ПВРК скасування цього документу. Почалася проба сил. Вранці 24 жовтня Керенський наказав закрити друкарню більшовиків. Вони захопили її знову. Для розробки плану дій у Смольному зібрався ЦК більшовиків. У повстанні повинні були злитися два самостійних потоки: державний переворот, організований ПВРК від імені Петроградської Ради, щоб захистити революцію, і пролетарське повстання під керівництвом Військово-революційного центру. Видимість двох етапів операції - оборонного («захистити з'їзд Рад від дій уряду та його Виконкому з есеро-меншовистською більшістю») і наступального (пов'язаного з діяльністю Леніна, який вийшов 25 жовтня з підпілля) - повинна була бути витримана до кінця.

Увечері 24 жовтня Червона гвардія і кілька військових частин, діючи від імені Петрограда, захопили, не зустрівши опору, невські мости і стратегічні центри (пошта, телеграф, вокзали). За кілька годин усе місто перейшло під контроль повсталих. Тільки Зимовий палац, де засідав Тимчасовий уряд, був не зайнятий. Керенський марно намагався встановити контакт із штабом. Там не цілком усвідомлювали характер подій і не поспішали надати допомогу переможцю Корнілова. Вранці 25 жовтня Керенський відправився за під-

кріпленням. Не дожидаючись відправки ультиматуму уряду, з ініціативи Леніна була опублікована о 10-й годині ранку відозва ПВРК, в якій говорилося, що уряд позбавлений влади і що влада перейшла в руки ПВРК. Ця заява до взяття влади 11 з'їздом Рад являла собою справжній державний переворот. У першому варіанті відозви ПВРК Ленін писав: «ПВРК скликає сьогодні на 12.00 Петроградську Раду. Вживаються невідкладні заходи для встановлення радянської влади». Зміна симптоматична. Відчуваючи недовіру до «революційного легалізму» Петроградської Ради, тобто Троцького, до «уго-дівницького духу» своїх товаришів із ЦК, яких він підозрював у готовності увійти в переговори з іншими соціалістичними силами, Ленін хотів зосередити всю повноту влади в руках органу, створеного в процесі повстання, органу, який ні в чому не залежав би від з'їзду Рад. Цей крок робив неминучим ще до відкриття II з'їзду Рад розрив між Леніном та іншими революційними організаціями, які вважали себе в праві претендувати на частку нового авторитету і нової влади.

У другій половині дня 25 жовтня Ленін, з'явившись уперше після червня перед народом, заявив па сесії Петроградської Ради: «Робітнича і селянська революція, про необхідність якої весь час говорили більшовики, здійснилася. Пригноблена маса сама створить владу. У корені буде розбитий старий державний апарат і буде створений новий апарат управління в особі радянських організацій.

Відтепер настає нова смуга в історії Росії, і дана, третя російська революція повинна в своєму кінцевому результаті привести до перемоги соціалізму». «Але ви зумовлюєте волю з'їзду Рад», - заперечив хтось. «Ні, - відповів Троцький, - саме робітники і солдати, повставши, зумовили волю з'їзду».

Однак перемога більшовиків залишалася неповною, оскільки в Зимовому палаці ще засідав Тимчасовий уряд. У половині сьомого вечора він отримав ультиматум ПВРК, який давав йому 20 хвилин на прийняття рішення про капітуляцію. Насправді ж штурм Зимового палацу стався пізніше, вночі, після того, як крейсер «Аврора» зробив кілька холостих пострілів у бік палацу. О другій годині ранку Антонов-Овсієнко від імені ПВРК арештував членів Тимчасового уряду. Бої, в яких взяли участь з того і з іншого боку не більше кількох сотень чоловік, завершилися з мінімальними втратами (6 убитих серед оборонців, жодного серед нападників).

За кілька годин до падіння Зимового палацу, у 22,40, відкрився 11 Всеросійський з'їзд Рад. Засудивши «військову змову, організовану за спиною Рад», меншовики покинули з'їзд, за ними - есери і бундівці. Їх відхід прирік на поразку Мартова та його прихильників, які шукали компромісу і пропонували створити уряд, в якому були б представлені соціалістичні партії і всі демократичні групи. Троцький поіронізував над цією пропозицією: «Народ пішов за нами, ми отримали перемогу, а тепер нам кажуть: відмовтеся від вашої перемоги, зробіть поступки, прийміть компроміс. З ким, я вас питаю" З незрозумілими групами, що нас залишили, а тепер роблять нам пропозиції? Ми їм говоримо: ви - нікчемності і потерпіли крах. Ваша роль закінчена, йдіть же туди, куди вам призначено: на звалище історії». Цей виступ прискорив відхід Мартова та його прихильників із з'їзду. Тоді з ініціативи Троцького з'їзд (на якому залишалися тільки більшовики і ліві есери) прийняв наступну резолюцію: «II з'їзд констатує, що відхід меншовиків та есерів є злочинною і відчайдушною спробою позбавити ці збори чинності в той самий момент, коли маса старається захистити революцію від наступу контрреволюції».

Трохи пізніше з'їзд проголосував за резолюцію, складену Леніним, яка передавала «всю владу Радам». Ця резолюція була чистою формальністю, адже насправді влада знаходилася в руках партії більшовиків, але вона узаконювала результати повстання і дозволяла більшовикам правити від імені народу, оскільки інші партії, за винятком лівих есерів, покинули з'їзд. Потім були зачитані і схвалені декрети про мир і про землю - перші акти нового режиму.

Розділ IV

Роки виживання і формування держави (1918 -1921)

I. ПЕРЕТВОРЕННЯ БІЛЬШОВИЗМУ НА ДЕРЖАВНУ СТРУКТУРУ

1. Перші декрети

Через дві години після арешту Тимчасового уряду II Всеросійський з'їзд Рад ратифікував два основних декрети, підготовлених Леніним. У Декреті про мир говорилося: ...робітничий і селянський уряд, який був створений революцією 24-25 жовтня і спирається на Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, пропонує всім воюючим народам та їх урядам почати негайно переговори про справедливий демократичний мир. Крім того, новий уряд вирішив відмінити таємну дипломатію і опублікувати секретні договори, укладені царським і Тимчасовим урядом.

Насправді декрет був адресований не урядам, а швидше міжнародній громадській думці і свідчив про бажання нової влади підірвати світову систему держав, яка склалася на той час. Великі держави не могли прийняти пропозицію, висунену більшовиками. Декрет свідчив, що мир «без анексії і контрибуцій» означає загальну відмову від будь-якого панування, нав'язаного народам Європи або Америки. Це було не чим

іншим, як заклик до руйнування колоніальних імперій. Більшовики сподівалися, що обнародування декрету (на який фактично ніхто не звернув уваги), підкріплене їх перемогою (яка справила більше враження), викличе заворушення, достатні, щоб змусити уряди шукати миру. Декрет свідомо виходив за рамки традиційної дипломатії, він був розрахований на перемогу революції в Європі. Союзники Росії відмовилися розглянути ці пропозиції і визнати новий уряд, приречений, на їх думку, на швидке зникнення. Вільсон у своїй відповіді нагадав про «14 пунктів» і відмовився від сепаратного миру з центральними державами, а ті, зацікавлені в тому, щоб отримати свободу дій на сході, дали зрозуміти, що згодні на переговори з більшовиками.

Через кілька тижнів до Декрету про мир додався ще один документ - Декларація прав народів Росії, який також різко виходив за рамки існуючих норм, оскільки засновувався на принципі революційного звільнення народів. Декларація проголошувала рівність і суверенність народів колишньої Російської імперії, їх право на вільне самовизначення, аж до відділення, скасування всяких національних та релігійних привілеїв і обмежень.

Декрет про землю, прийнятий 26 жовтня, узаконював те, що було зроблено починаючи з літа численними земельними комітетами: вилучення земель у поміщиків, царського дому і заможних селян. Його текст включав наказ про землю, підготовлений есерами на базі 242 місцевих наказів: «Приватна власність на землю відміняється назавжди. Всі землі передаються у розпорядження місцевих Рад». Есери заявили протест: більшовики вкрали їх програму.

«Нехай так, - відповів їм Ленін. - Чи не все одно, ким він складений, але, як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч би з нею були не згідні. У вогні життя, застосовуючи його на практиці, проводячи його на місцях, селяни самі зрозуміють, де правда... Життя - кращий вчитель, а воно покаже, хто правий, і нехай селяни з одного кінця, а ми з іншого кінця будемо вирішувати це питання... У нашому дусі, чи в дусі есерівської програми, - не в цьому суть. Суть у тому, щоб селянство отримало тверду впевненість у тому, що поміщиків у селі більше немає, нехай самі селяни вирішують всі питання, нехай самі вони влаштовують своє життя».

Згідно з Декретом про землю, кожна селянська сім'я повинна була отримати в середньому по дві-три десятини землі. Надбавка значна, але, в той час мало значуща, оскільки за відсутності худоби і техніки земля не могла бути оброблена. Проте, протягом кількох місяців престиж більшовиків у селі до-сяг вищої точки (про це свідчить збільшення числа сільських партійних осередків у перші місяці 1918 р.). Селяни, звичайно, не дочекалися декрету, щоб вершити «свою» революцію, однак він укріпив їх у переконанні, ніби більшовики, про яких попи тільки чули, (тими «максималістами», які схвалюють їхні дії.

2. Робітничий контроль і початок націоналізації

26 жовтня Ленін заявив, що новий режим буде засновуватися на принципі «робітничого контролю». Декрет від 27 листопада визначив його форми. Теоретично робітничий контроль повинен був здійснюватися всіма трудящими підприємства через виборний заводський комітет, а також перебуваючих при ньому представників адміністрації та інженерно-технічних працівників. Трудящі отримували доступ до бухгалтерських книг, складів, могли контролювати обґрунтованість найму та звільнень. Цей декрет як би узаконював стан речей, реально існуючий на багатьох підприємствах із літа 1917р. Практично ж він усував заводські комітети від управління підприємствами. Вони тепер входили до ієрархічної структури, де більшість складала люди, далекі від проблем робітничих комітетів. При кожній міській Раді була створена Рада робітничого контролю, яка складалася з представників профспілок і кооперативів. Їх вищим органом була Всеросійська Рада робітничого контролю. Структура її узаконювала поглинання заводських комітетів профспілками і Радами, де заправляли більшовики.

Перший З'їзд профспілок (7-14 січня 1918 р.) повинен був підтвердити підкорення завкомів профспілкам. У остаточній резолюції, представленій більшовиком Лозовським, зазначалося, що контроль над виробництвом ні в якій мірі не означає переходу даного підприємства в руки трудящих. Останній пункт недвозначно свідчив про те, що заводські комітети і комісії профспілкового контролю повинні підкорятися інструкціям, які надходили від Всеросійської Ради робітничого контролю.

Насправді ця Рада жодного разу не збиралася як самостійний орган. Від самого початку вона влилася у Вищу Раду Народного Господарства (ВРНГ), створену декретом від 15 грудня. На неї покладалася задача по перевірці економічної діяльності держави, централізації і керівництву всіма економічними органами і підготовці економічних законів. Вона підкорялася безпосередньо уряду і мала подвійну структуру: вертикальну (главки - центральні органи, які керували роботою різних галузей промисловості) і горизонтальну (раднаргопси або регіональні Ради народного господарства). ВРНГ володіла великими повноваженнями: могла коифікувати, придбавати, опечатувати будь-яке підприємство. Її співробітниками стали представники різних міністерств (народних комісаріатів з економіки), яким допомагали «буржуазні спеціалісти». Залучення радянською державою «буржуазних спеціалістів» передбачалося Леніним (у «Чергових задачах Радянської влади») як «компроміс», необхідний, оскільки комітети робітничого контролю, Ради і заводські комітети не вмiли «організувати виробництво». Робітничий контроль заводських комітетів був витіснений профспілками і Радами, а потім установами ВРНГ.

Робітничий контроль, який вівся дуже невміло, на деяких підприємствах в період червня-жовтня 1918 р. змінився державним «робітничим контролем» над самими робітниками, «нездібними організуватися».

Робітники не зрозуміли того, що відбувається: для них головним було, що колишній господар переможений і визнані заводські комітети. Крім того, на п'ятий день після революції був, нарешті, урочисто проголошений 8-го-динний робочий день, заборонявся дитячий труд, стала обов'язковою виплата допомоги по безробіттю та хворобі.

14 грудня уряд підписав перший декрет про націоналізацію ряду промислових підприємств. За твердженням С.Маля, перші націоналізації (мова йде про 81 підприємство, націоналізоване до березня 1918 р.) санкціонувалися з ініціативи на місцях. Ця націоналізація була, передусім, мірою покарання і заделегідь не планувалася, па відміну від тієї, яка стала систематично проводитися з літа 1918 р. Управління націоналізованими підприємствами було виведене з-під робітничого контролю і передане гловкам ВРНГ. На велим підприємства главки призначали «комісарів» (представника державної влади) і двох директорів (технічного та адміністративного). Адміністративний директор, названий потім «червоним» (звичай член партії, яким часто був робітник або майстер цього підприємства), підтримував відносини із заводським комітетом. За відсутністю «інженерно-технічних кадрів пролетарського походження», технічним директором ставав колишній інженер або керівник підприємства. Якщо промислові підприємства націоналізовувалися поступово, то великі банки, які припинили всі операції і розрахунки, відразу ж із 27 грудня стали об'єктом державної націоналізації. У січні 1918 р. чеки, що належали їм і акції були конфісковані, а державна заборгованість (всього 60 млрд. руб., з них 16 млрд. - зовнішнього боргу) анульована.

Крім основних вищезазначених декретів, уряд, який засідав по п'ять-шість годин кожний день, у перші тижні свого існування прийняв ряд реформ. Ось найбільш важливі з них: скасування старорежимних чинів, титулів і нагород, а також нерівності звань; виборність суддів; створення революційних трибуналів, зокрема трибуналу, який займався «злочинами друку»; визнання цивільного шлюбу; обговорення закону, який полегшував процедуру розлучення; секуляризація цивільного стану; відокремлення церкви від держави і школи від церкви; перехід на григоріанський календар з 1 (14) лютого 1918 р.

3. Витіснення Рад і розпуск Засновницьких зборів

Уряд, створений 26 жовтня па II з'їзді Рад, складався виключно з більшовиків. Очолована Леніним Рада І Народних Комісарів (Радпарком) включала в себе 15 комісарів: Рпков відповідав за внутрішні справи, Троцький за зовнішню політику, Луначарський - за народну освіту, Сталін за національну політику, Антонов-Овсієнко - за військове відомство і т.д. Есери та меншовики відмовилися бути присутніми па засіданні обраного з'їздом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) па знак протесту проти більшовистського акту насильства. Таким чином, уряд Леніна визнали тільки більшовистські делегати, ліві есери та кілька делегатів від дрібних угруповань, які підтримали повстання. У ВЦВК були обрані 67 більшовиків і 29 лівих есерів. 20 місць було залишено для меншовиків та есерів на той випадок, якщо вони повернуться на з'їзд.

Поки створювався новий уряд, ПВРК, па чолі якого стояли маловідомі політичні діячі, прийняв ряд жорстких заходів, які відображали низову концепцію «демократії»: були закриті сім газет («День» - щоденне видання помірних соціалістів, «Мова» - щоденне видання кадетів, «Новий час» - найбільша щовечірня газета, «Вечірній час», «Російська воля», «Народна правда», «Біржові відомості»), встановлений контроль над радіо та телеграфом, розроблений проект вилучення пустих приміщень, приватних квартир та автомобілів. Через два дні закриття газет узаконив декрет, який залишав за новою владою право припиняти діяльність будь-якого видання, «що сіє неспокій в розумах і публікує явно помилкову інформацію».

Проти цих жорстких заходів і тотального захоплення влади більшовиками росло невдоволення, в тому числі всередині партії більшовиків. Першим виступив Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів, який знаходився в руках есерів; за ним пішли меншовики та есери з Петроградської Ради, інші організації. Вони закликали народ об'єднуватися навколо Комітету захисту батьківщини і революції, який зібрався у Петроградській думі, єдиній організації, яка представляє всі верстви населення. Цей Комітет заявив про те, що він бере на себе тимчасові повноваження до скликання Засновницьких зборів.

Як тільки з'ясувалося, що новий режим виражає волю більшовистської партії, а не Рад, частина прихильників повстання різко змінила свою позицію. Меншовики-інтернаціоналісти та ліві есери, які об'єдналися навколо газети «Нове життя», що видавалася Горьким і анархо-синдикалістської газети «Знамено труда», підтримуваної Бундом і Польською соціалістичною партією, виступили за утворення соціалістичного революційного уряду, який складався б не тільки з більшовиків. Ця течія отримала підтримку численних робітничих профспілок, Рад, заводських комітетів. Рада Виборзької сторони, яка беззастережно підтримувала більшовиків із квітня, опублікувала відозву, підписану і меншовиками і більшовиками, про формування коаліційного соціалістичного уряду.

Керівництво «соціалістичною» опозицією взяла на себе профспілка залізничників, де більшовики завжди були в меншості. Не бажаючи брати участь у «братовбивчій боротьбі», профспілка направила владі ультиматум (29 жовтня), вимагаючи утворення соціалістичного уряду, звідки були б виключені Ленін і Троцький, і загрожувала загальним страйком залізничників.

3 питань свободи друку і створення коаліційного соціалістичного уряду думки більшовиків розділилися. Одинадцять членів уряду і п'ять членів Центрального Комітету партії (Каменєв, Зинов'єв, Риков, Милютін, Ногін) подали у відставку на знак протесту проти «підтримки чисто більшовистсько-го уряду за допомогою терору». Ленін же назвав «інцидент» зрадою кількох «окремих інтелігентів». Насправді в жовтні, так само як і в липні, до захоплення влади і після, йшла боротьба двох внутрішньопартійних концепцій більшовизму. Більшовистська дисципліна виявилася таким же далеким від реальності міфом, як і так звана «влада Рад». Опозиція більшовиків-«дисидентів» продовжилася, однак, недовго. ЦК зажадав, щоб опозиціонери змінили свою думку, пригрозивши виключенням із складу ЦК. Зинов'єв підкорився 9 листопада. Інші протрималися до 30 листопада і також визнали свої помилки. Рим часом, під тиском залізничників, Ленін уклав договір про спільні дії з лівими есерами. Меншовистські та правесерівські делегати були виведені з Виконкому II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів 26 листопада 1917 р. Внаслідок цієї спільної акції ліві есери увійшли до уряду. Склад його був тимчасовим, оскільки, на загальну думку, тільки Засновницькі збори, які повинні були зібратися в січні, могли призначити законний і представницький уряд, здатний примусити більшовиків піти на поступки.

До жовтня більшовики постійно звинувачували Тимчасовий уряд у затягненні скликання Засновницьких зборів. Не говорити про це вони не могли. Представляється малоімовірним, що Ленін заделегідь вирішив розпустити Засновницькі збори, хоча Суханов стверджує, що ще у Швейцарії Ленін називав Засновницькі збори «ліберальним жартом». Проте, з жовтня місяця Ленін багато разів повертався до ідеї, висуненої Плехановим в 1903 р., суть якої в тому, що успіх революції - це «вище право», що стоїть навіть над загальним виборчим правом. Природно, будь-які вільні вибори до Засновницьких зборів перетворилися б на перемогу есерів над більшовиками, тому що основну масу виборців склали селяни. Заохочуючи експропріацію, більшовики завоювали деяку довіру частини селян, але аж ніяк не більшості. Із 41 млн. чоловік, які проголосували на виборах у грудні 1917 р., за есерів віддали свої голоси 16,5 млн., за різні інші помірні соціалістичні партії - трохи менше 9 млн., за різні національні партії 4,5 млн., за кадетів - менше 2 млн., за більшовиків - 9 млн. Із 707 обраних до Засновницьких зборів депутатів 175 склали більшовики, 370 - есери, 40 - ліві есери, 16 - меншовики, 17 - кадети і більше 80 - «різні». У цій ситуації ліві есери та більшовики відкрито розглядали питання про розпуск Засновницьких зборів. Марія Спиридонова, лідер лівих есерів, роз'яснювала, що Ради «показали себе найкращими організаціями для вирішення всіх соціальних протиріч...». Від імені петроградських більшовиків Володарський заявив про можливість «третьої революції» у випадку, якщо більшість Засновницьких зборів буде противитися волі більшовиків. 11 грудня уряд звинуватив кадетів у підготовці державного перевороту, призначеного на день відкриття Засновницьких зборів, і арештував основних керівників партії. Проти застосування силових заходів по відношенню до Засновницьких зборів були заперечення і всередині партії більшовиків (Каменєв, Ларін, Милютін, Сапронов). У «Тезах про Засновницькі збори» Ленін, зокрема, писав: «Всяка спроба, пряма або непряма, розглядати питання про Засновницькі збори з формально-юридичної сторони, в рамках звичайної буржуазної демократії, поза урахуванням класової боротьби і громадянською війни, є зрадою справі пролетаріату і переходом на точку зору буржуазії».

До відкриття Засновницьких зборів 5 січня 1918 р. більшовики підготували простору «Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу», яка повторювала резолюції з'їзду Рад по аграрній реформі, робітничому контролю і миру. Один із пунктів декларації, зачитаної Свердловом, свідчив: «Засновницькі збори вважають, що їхні задачі вичерпуються встановленням корінних основ соціалістичного перевлаштування суспільства». Делегати відкинули цю заяву про капітуляцію і 244 голосами проти 153 обрали головою есера В.Чернова, а не М.Спиридонову, яку підтримували більшовики. Крім того, Засновницькі збори відмінили жовтневі декрети. Тоді на засіданні Ради Народних Комісарів більшовики зажадали негайного розпуску Засновницьких зборів. Ліві есери заявили про необхідність альтернативи: нові вибори або негайне об'єднання сил, опозиційних Засновницьким зборам, у Революційні збори. ВЦВК також висловився за розпуск. Наступного дня, 6(19) січня червоноармійці, що чергували біля дверей залу засідань, не допустили туди делегатів Засновницьких зборів, які були оголошено розпущеними. Це свавілля не викликало в країні особливого відгуку. Лише окремі петроградські есери спробували вчинити озброєний опір, але він потерпів фіаско. Війська, вірні більшовикам, відкрили вогонь по кількох сотнях беззбройних демонстрантів, які протестували проти розпуску Засновницьких зборів, що обурило демократів, помірних соціалістів, деяких більшовиків. Громадськість залишилася байдужою. Досвід парламентської демократії продовжився всього кілька годин.

Із постійно діючого органу ВЦВК перетворився на той, що скликається періодично: він збирався вже раз на два місяці, втратив можливість анулювати «термінові» декрети, які приймалися Радпаркомом. Президія ВЦВК, яка повністю контролювалася більшовиками, стала постійно діючим органом. Вона монополізувала всі функції контролю, володіла правом підтверджувати рішення Радпаркому і призначати народних комісарів, які пропонувалися Радпаркомом.

«Влада знизу», тобто «влада Рад», яка набирала силу з лютого по жовтень, через різні децентралізовані інститути, створені як потенційне «протистояння влади», почала перетворюватися на «владу зверху», привласнивши собі всі можливі повноваження, використовуючи бюрократичні заходи і вдаючись до насильства. Тим самим влада переходила від суспільства до держави, а в державі до партії

більшовиків, які монополізували виконавчу і законодавчу владу. Ще деякий час в Радах знаходилися небільшовики, але ще до того, як була заборонена їх діяльність, до їх думки перестали прислухатися.

П. БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ ДОГОВІР ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Першочерговою задачею нового режиму було укладення миру, до якого прагнула переважна більшість населення. 3 грудня 1917 р. почалися переговори про перемир'я між радянською делегацією (очолюваною Іоффе, Каменевим і Радеком, до яких потім приєднався Троцький) і делегаціями центрально-європейських імперій¹. 15 грудня було підписано перемир'я на чотири тижні з подальшим поновленням перемовин. На першому етапі (3-22 грудня) мова йшла про застосування принципу права народів на самовизначення на західних рубежах Росії. 22 грудня німецька делегація дала зрозуміти, що, на її думку, на територіях Російської імперії, зайнятих німецькою армією (Галичина, Литва, Латвія, Естонія, Польща), народи вже виразили свою волю на користь Німеччини. Така позиція спричинила першу паузу в переговорах. 9 січня до Брест-Литовська для повноправної участі в переговорах прибули представники Української Ради, яка стала незалежним урядом. Оскільки між більшовиками та центрально-європейськими державами велася «пропагандистська війна» з національного питання, Троцький був вимушений визнати делегацію Ради як повноважних представників і виразників інтересів незалежної України.

18 січня Троцький поїхав з Бреста у Петроград для участі в обговоренні партійним керівництвом майбутнього переговорів, невдачу яких також необхідно було передбачити. Думки керівників більшовиків із приводу того, яку тактику виробити, розділилися. Ленін був за негайне підписання в ім'я «порятунку російської революції» сепаратного миру на умовах, які пропонувалися Німеччиною. Бухарін відкидав подібний вихід із становища. З його слів, це було б на руку німецькому імперіалізму, чийм «пособником» ставала радянська держава. Таке рішення змусило б революційну державу піти на компроміси і поступки, від чого міг похитнутися престиж радянської влади. Бухарін виступав за революційну війну і «загальним захист російської землі та світового пролетаріату», що стало б мовим стимулом до європейської революції. Під час першого голосування в ЦК прихильники революційної війни отримали явну перемогу над Леніним. Тоді Троцький і запропонував компромісне рішення:

прийняти декларацію про те, що Росія виходить з конфлікту в односторонньому порядку, не підписуючи миру, - пропозиція безпрецедентна в історії дипломатії. Ленін був проти, але це рішення здавалося йому кращим за бухарінське. Більшовики вирішили продовжити переговори, затягуючи їх як можна довше. У разі припинення переговорів було намічено спробувати варіант Грецького.

26 січня Троцький повернувся до Бресту. І Природжений оратор, він пустився у словесні маневри. Німецькі військові почали тим часом втрачати терпіння. Делегації центрально-європейських держав підписали мирний договір із представниками Української Ради. Ті тут же попросили у Німеччини військової допомоги, щоб протистояти більшовикам, війська яких щойно увійшли до Києва. Це прохання послужило поводом для нового німецького вторгнення. Відтепер час грав проти більшовиків.

10 лютого Троцький перериває переговори, заявляючи, що центральноєвропейські держави і Росія не знаходяться більше в стані війни. Через кілька днів ленінські побоювання підтвердилися і центрально-європейські держави почали широкий наступ від Прибалтики до України. 18 лютого ЦК зібрався для визначення лінії подальших дій. Ленін запропонував негайно послати телеграму в Берлін з проханням про мир. При голосуванні його пропозиції не вистачило одного голосу. Троцький, як і більшість тих, хто був проти, вважав, що треба почекати, поки розвернеться наступ, і подивитися на реакцію німецьких трудящих. Він думав, що явна агресія проти Радянської Росії, яка вийшла з війни і оголосила демобілізацію, повинна викликати революційні заворушення в Німеччині. Однак німецький пролетаріат, за словами Розі Люксембург, залишався «нерухомим, неначе труп».

Увечері того ж 18 лютого, на фоні швидкого просування німецьких військ, які вже дуже скоро могли підійти до Петрограда, ЦК зібрався знову. Цього разу ленінська пропозиція перемогла і в Берлін була відправлена телеграма. Відповідь прийшла тільки через чотири дні, протягом яких німецька армія продовжувала просуватися вглиб країни. Уряд у розгубленості висунув лозунг революційного захисту вітчизни. 23 лютого німецькі війська були зупинені біля Нарви та Пскова. У цей день стали відомі умови Німеччини. Вони були більш жорсткими, ніж на переговорах у Брест-Литовську. У відповідь на протести ЦК і уряду Ленін пригрозив, що подасть у відставку, якщо на протязі двох діб, встановлених Німеччиною, не будуть прийняті всі умови. 3 березня у Брест-Литовську був підписаний договір. У порівнянні з 1914 р. територія Росії скоротилася на 800 тис. кв. км. Червона армія повинна була піти з України, Росії треба було укласти мир з Українською Радою, відмовитися від претензій на Фінляндію та Балтійські країни, віддати Туреччині Каре, Батум і Ардаган. На цих територіях проживало 26% населення, вироблялося 32% сільськогосподарської і 23% промислової продукції, 75% вугілля та металу. Крім того, радянський уряд зобов'язаний був виплатити значну репарацію (встановлену в серпні в розмірі 6 млрд. марок) і припинити революційну пропаганду в центрально-європейських державах.

Після укладення Брест-Литовського договору в країні з'явилися дві опозиції: «ліві комуністи» серед більшовиків і ліві есери, які з 19 березня припинили всяку співпрацю з більшовиками. «Ліві комуністи», які об'єдналися навколо журналу «Комуніст», очолюваного Бухаріним, Радеком, Урицьким, а потім

Оболенським та Смирновим, не були згодні із встановленням німецького диктату і вели кампанію за «революційну війну». Після підписання договору «ліві комуністи» заявили, що «ганебний мир» означає поступку «найменш передовим елементам пролетаріату і селянства», загрожує основним соціалістичним принципам. На їх думку, необхідні були більш жорсткі заходи: негайне упорядкування націоналізації, встановлення достовірно робітничого контролю, звільнення з підприємств усіх «спеціалістів»-некомуністів, спільна і колективна обробка землі. «Лівим комуністам» вдалося здійснити свої ідеї тільки відносно націоналізації. Коли вибухнув лівоесерівський заколот 6-7 липня 1918 р., «ліві комуністи» поспішили примкнути до партійної більшості і відмежуватися від бунтівників. Заколот лівих есерів став логічним кінцем їх опору більшовикам, який розпочався під час підписання договору у Брест-Литовську, і завершив собою тримісячну співпрацю з більшовиками.

III. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ТА ІНОЗЕМНА ІНТЕРВЕНЦІЯ

1. На фронтах громадянської війни

Громадянська війна почалася в листопаді 1917 р. Після кількох днів збройних зіткнень, які спричинили сотні жертв, влада в Москві перейшла до більшовиків. У провінції за класифікацією Д.Кіпа, захоплення влади більшовиками відбувалося трьома способами. У містах і районах зі старими робітничими традиціями, де робітничий клас був відносно однорідний (Іваново, Кострома, шахти Уралу), Ради і заводські комітети ще до Жовтня склалися в основному з більшовиків. У цих містах революція виразилася просто в мирному узаконенні цієї більшості в нових революційних установах, наприклад у комітетах народної влади (місцевих варіантах ПВРК). У великих промислових і торгових центрах (Казань, Самара, Саратов, Іжпій Новгород), соціально менш однорідних і наповнених біженцями, в Радах переважали есери і меншовики. У жовтні там була створена більшовистська, друга влада, частіше за все на базі гарнізону або заводського комітету. Після недовгої боротьби ця влада брала верх, що не виключало надалі тимчасової участі меншовиків і есерів у місцевому управлінні. Нарешті, в середніх містах із слабо розвинутою промисловістю, але потужними торгівлею та сільським господарством (Курськ, Воронеж, Орел, Тамбов, Калуга, міста Сибіру), де більшовики були в явній меншості, місцеві Ради створювали антибільшовистські «комітети порятунку». Тут захоплення влади більшовиками супроводжувалося озброєними кривавими зіткненнями.

Проте, через місяць після Жовтневої революції нова влада контролювала велику частину півночі і центру Росії до Середньої Волги, а також значне число населених пунктів аж до Кавказу (Баку) і Середньої Азії (Ташкент). Вплив меншовиків зберігався в Грузії, у багатьох невеликих містах країни в Радах переважали есери.

Основними осередками опору були райони Дону й Кубані, Україна та Фінляндія (засновуючись на Декларації прав народів Росії, Україна та Фінляндія заявили про свою незалежність). У травні до них приєдналися частина Східної Росії і Західного Сибіру.

Першою «Вандеєю» став бунт донського козацтва. Козаки різко відрізнялися від інших російських селян: вони мали право отримувати 30 десятин землі за військову службу, яку несли до 36 років. У нових землях вони не мали потреби, але хотіли зберегти те, чим вже володіли. Було достатньо лише кількох невдалих заяв більшовиків, в яких вони таврували «куркулів», щоб викликати невдоволення козаків. Противники радянської влади зверталися до козаків в надії перетворити їх на своїх прихильників. Генералом Алексее-вим була створена Добровольча армія під командуванням генерала Корни-лова. Після смерті Корнилова в квітні 1918 р. цей пост зайняв генерал Дені-кін. Добровольча армія складалася в основному з офіцерів. Взимку 1917/18 р. її чисельність не перевищувала 3 тис. чоловік (царська армія нараховувала в 1917 р. 133 тис. офіцерів). Переслідувана більшовистськими військами генерала Сіверса, обтяжена політичними діями, що приєдналися до неї, журналістами, викладачами, дружинами офіцерів, Добровольча армія понесла великі втрати між Ростовом та Єкатеринодаром і врятувалася тільки завдяки тому, що в армії Сіверса збунтувалися козаки.

10 квітня повсталі донські та кубанські козаки обрали генерала Красно-ва отаманом Великого війська Донського. Після переговорів з німцями, які захопили Україну, був укладений договір про постачання зброї для першої «білої» армії.

У перші ж дні нової влади Українська Рада відмовилася визнати більшовистський Раднарком законним урядом країни, зажадала його заміни соціалістичним представницьким урядом і оголосила про незалежність України. На скликаному у Києві з'їзді Рад України прихильники Ради отримали більшість. Більшовики покинули цей з'їзд і в Харкові зібрали власний, який визнав себе єдиним законним урядом України і заявив про свою єдність із центральною владою у Петрограді. 12 грудня харківські більшовики усунули з Виконавчого комітету Ради представників інших партій. 6 тис. червоно-армійців і моряків під командуванням Антонова-Овсієнко почали військові дії проти Української Ради. 9 лютого радянські війська вступили в «буржуазний» Київ. При цьому не обійшлося без «крайнощів». Рада попросила допомоги у центрально-європейських держав, з якими вона вела переговори про мир у Брест-Литовську. 1 березня німецькі війська увійшли в Київ, де була відновлена влада Української Ради, але під опікою окупаційної армії

Третій фронт громадянської війни знаходився на Сході. Десятки тисяч чеських і словацьких солдат, відмовившись захищати австро-угорську імперію, оголосили себе військовополоненими у «російських братів» і отримали дозвіл добратися до Владивостоку, щоб потім приєднатися до французької армії. Згідно з договором, укладеним 26 березня 1918 р. з радянським урядом, ці 30 тис. солдат повинні були просуватися «не як бойовий підрозділ, а як група громадян, яка має в своєму розпорядженні зброю, щоб відбивати можливі напади контрреволюціонерів». Однак під час просування почастишали її конфлікти з місцевою владою. Оскільки бойовою зброєю у чехів і словаків було більше, ніж передбачалося угодою, власті вирішили її конфіскувати. 26 травня в Челябінську конфлікти перейшли у справжні битви і білочехи зайняли місто. Через кілька тижнів вони взяли під контроль багато міст вздовж Транссибірської магістралі, які мали стратегічне значення, такі, як Омськ, Томськ, Самара, Єкатеринбург. З цього часу могутня армія (на той час 30 тис. озброєних людей) були великим військовим угрупованням на радянській території) перерізала життєдайну артерію, яка зв'язувала європейську частину Росії з Сибіром.

Наступ білочехів отримав негайну підтримку есерів. Вони організували в Самарі Комітет з депутатів розігнаних Засновницьких зборів, який закликав селян до боротьби «проти більшовизму, за свободу». Казань, Сибірськ, Уфа прилучилися до них, однак мобілізація, оголошена Комітетом, продовжувалася недовго: населення не бажало служити в якій би то не було армії. Вдалося зібрати в народну армію не більше 30 тис. чоловік. Найбільш боєздатну її частину склали робітники Іжевського та Воткінського заводів, які повстали проти більшовиків і заявили про свою солідарність із Комітетом.

8 вересня після кількох невдалих спроб Комітету вдалося скликати в Уфі конференцію опозиційних сил. На ній були присутні біля 150 делегатів, половина з них - есери. Були представники кадетів, три меншовики і члени групи «Єдність», близької до Плеханова. Делегати розділилися на дві групи. Ліве крило вимагало створення уряду, яке визнавало б Засновницькі збори і на нього спиралося; праве на чолі з кадетами наполягало, передусім, на створенні сильного колегіального органу влади, незалежного від яких би то не було виборних зборів. Суперечки продовжувалися два тижні - нарешті, перемогла друга точка зору. На конференції був створений Всеросійський тимчасовий уряд - колегія з п'яти членів, куди увійшли есери Авксент'єв та Зензі-нов - лідери Комітету, кадет Астров, генерал Болдирев - помірних поглядів, і Вологодський - президент сибірського уряду, нещодавно створеного в Омську і набагато більш правого, ніж Комітет. Із самого початку колегія була приречена на невдачу компромісом. 8 жовтня пала Самара, знову взята більшовиками, що остаточно ослабило позицію лівих. Вплив правих сил в Омську, навпаки, зріс. Вологодський зажадав повернення земель їх колишнім власникам. ЦК есерів різко засудив цю міру і порвав з колегією. 18 листопада 1918 р. адмірал Колчак і офіцери царської армії, що приєдналися до нього, скинули колегію. Роз'єднана і безсила демократична опозиція була поглинена військовою контрреволюцією.

Крім трьох вже сталих більшовистських фронтів - Дону, України і Транссибірської магістралі, - на території, яка контролювалася центральною владою, вели боротьбу розрізнені підпільні групи, в основному есерівські. Вони діяли тими ж методами, як і проти царського режиму: їх арсенал як і раніше складався із замахів, страйків, терористичних актів. Найбільш активні противники нової влади об'єдналися в Союз захисту Батьківщини-матері і свободи на чолі із Савинковим. Ця організація була непрямо пов'язана з Добровольчою армією. 6 липня 1918 р. групи Савинкова захопили Ярославль (250 км від Москви). Потім, погодивши свої дії з наступом Добровольчої армії, групи Савинкова повинні були виступити на Москву. Але операція провалилася. Групам Савинкова довелося залишити Ярославль, де протягом двох тижнів вони здобули прихильність населення, яке боялося контрнаступу більшовиків.

За радянськими офіційними даними, влітку 1918 р. в районах, що знаходилися під контролем більшовиків, через політику продрозкладки, яка велася продовольчими загонами і комітетами селянської бідноти, створеними в липні, сталося 108 «куркульських бунтів». Розверталася справжня партизанська війна, що свідчило про поновлення вічного конфлікту між двома суспільними силами, на які ділилася російська нація: село виступило проти міста, а місто - проти села. Після революції було стільки ж селянських бунтів, скільки й до Жовтня.

24 червня 1918 р. ЦК лівих есерів, які різко виступали проти підписання Брест-Литовського договору і все більше критикували аграрну політику Леніна, вирішив «в інтересах російської і міжнародної революції» організувати ряд терористичних актів проти найвидніших представників німецького імперіалізму».

Це рішення повинне було бути розголошене, «щоб в цій сутичці партія не була використана контрреволюційними елементами». Було постановлено «негайно приступити... до широкої пропаганди необхідності твердої, послідовної інтернаціональної і революційно-соціалістичної політики в Радянській Росії». Ліві есери - невинуваті утопісти, вірні послідовники політичних переконань Лаврова, Бакуніна і терористичних традицій народництва, підготували замах на німецького посла в Москві фон Мірбаха. Він був убитий 6 липня лівим есером, співробітником ВНК Блюмкіним. Після цього есери безуспішно спробували здійснити державний переворот, арештувавши більшовистських керівників ВНК Дзержинського та Лациса. Оскільки не було попереднього плану дій, військові частини, вірні есерам, не виступили, продовжуючи охороняти ЦК своєї партії. Тільки одному загону з 20 чоловік вдалося захопити Центральний телеграф і відправити кілька телеграм у провінції, що припинили дію всіх наказів, підписаних Леніним. Есери навіть не спробували захопити інші стратегічні пункти столиці і через кілька годин повстання було придушене. Більшовики віддали наказ про терміновий арешт усіх есерівських керівників і лівоесерівських

депутатів з'їзду Рад, сесія якого проходила в цей час у Великому театрі. Марія Спиридонова була арештована, засуджена до одного року тюремного ув'язнення, але потім помилувана. Більшовики не наважилися спровокувати народне обурення надмірною суворістю по відношенню до винних у замасі на Мірбаха, схваленому народом. Більшовики скористалися повстанням, про яке, за деякими джерелами, Держинський був заделегідь інформований, і вирішили позбутися есерів у політичному відношенні. Їх газети були заборонені. На засіданні з'їзду Рад було дозволено залишитися лише тим есерам, хто погодився «категорично відмежуватися від своєї участі в подіях 6 і 7 липня». Багато які ліві есери дезавували свій ЦК у надії залишитися в Радах. На практиці їх участь у політичному житті звелася до мінімуму і через кілька місяців есерів видалили з усіх місцевих органів.

Сили, опозиційні більшовикам, були дуже неоднорідні. Вони боролися як з більшовиками, так і між собою. Ліві есери не мали нічого спільного з прихильниками Савинкова, а самарський Комітет - з царськими офіцерами, які мали намір скинути омський уряд. Проте, влітку 1918 р. опозиційні групи, здавалося, об'єдналися і стали реальною загрозою для більшовистської влади, під чийм контролем залишилася тільки територія навколо Москви. Україну захопили німці, Дон і Кубань - Краспов і Дєп'їкін, Ярославль - Савинков. Армія російського народу, зібрана Комітетом, займала територію аж до Казані, білочехи перерізували Транссибірську магістраль. 30 серпня терористична група (савинковського напрямку) вбила голову петроградської НК Урицького, а права есерка Каплан важко поранила Леніна. До внутрішньої опозиції додалася незабаром іноземна інтервенція.

2. Іноземна інтервенція

Ледве уклавши договір в Брест-Литовську, Німеччина тут же його порушила. У квітні німецькі та українські війська захопили Крим. У травні німці вступили в Грузію «на прохання грузинських меншовиків», які проголосили незалежність своєї республіки. Те, що в Грузії, як і на Україні, меншовики погодилися на введення німецьких військ, згодом стало мотивом для насильного придушення сепаратистських режимів центральною владою. У січні 1918 р. Румунія захопила і анексувала Бесарабію.

Країни Антанти вороже піднеслися до більшовистського режиму. Вони були впевнені, що «переворот» 25 жовтня був здійснений за сприяння Німеччини. Однак, відсутність альтернативної влади в країні і опір більшовиків щодо виконання німецьких вимог, висунених у Брест-Литовську, змушували їх деякий час зберігати нейтралітет по відношенню до нового режиму. Спочатку інтервенція переслідувала в основному антинімецькі цілі. Щоб перешкодити масовому наступу німців на заході, треба було будь-якою ціною зберегти Східний фронт. У березні 1918 р. в Мурманську висадилося 2 тис. англійських солдат із метою зірвати очікуваний німецький наступ на Петроград. Більшовистські керівники віднеслися до цього схвально, оскільки це могло обмежити експансіоністські прагнення Німеччини. Леніном була розроблена теорія «міжімперіалістичних протиріч», яка стала на кілька десятиріч одним із ключових положень радянської зовнішньої політики. 16 березня 1918р. Військова рада в Лондоні за пропозицією Клемансо ухвалила рішення про висадку японських військ на Далекому Сході. Перші японські з'єднання висадилися у Владивостоку 5 квітня, за ними пішли американські. Але якщо американців було всього 7500 чоловік, то японців - більше 70 тис. У Японії дійсно були не стільки антибільшовистські, скільки експансіоністські наміри. Наприкінці літа 1918 р. характер інтервенції змінився. Війська отримали вказівки підтримувати антибільшовистські рухи. У серпні 1918 р. змішані частини англійців і канадців, які повернулися з Месопотамії, вступили у Закавказзя, зайняли Баку, де за допомогою місцевих помірних соціалістів скинули більшовиків, а потім відступили під натиском Туреччини. Англо-французькі війська, які висадилися в серпні в Архангельську, скинули там радянську владу, потім підтримали омський уряд адмірала Колчака. Французькі війська в Одесі забезпечували тилові служби армії Дєп'їкіна, яка діяла на Дону. Американці, які прибули на Далекий Схід швидше для обмеження японських амбіцій, ніж для боротьби з більшовиками, взяли мінімальну участь в антибільшовистському хрестовому поході, який літом 1918 р. являв собою смертельну загрозу радянській владі.

ІV. «ВІЙСЬКОВИЙ КОМУНІЗМ»

1. Створення Червоної Армії

Враховуючи складність ситуації, більшовики в найкоротші терміни сформували армію, створили особливий метод управління економікою, назвавши його «військовим комунізмом», і встановили політичну диктатуру.

У жовтні 1917 р. в армії (в основному на фронті) нараховувалося 6,3 млн. чоловік, 3 млн. знаходилися в тилу. Солдати більше не хотіли воювати. Прийняття Декрету про мир і проведення демобілізації в розпал Брест-Литовських переговорів прискорили розвал збройних сил. Взимку 1918 р. декрет про створення Червоної Армії (28 січня 1918 р.) ще залишався на папері. У поволі влади фактично не було армії. Для оборони столиці вона мала всього 20 тис. чоловік, з них приблизно 10 тис. склали червоноармійці. Оскільки проблема озброєного захисту влади вимагала негайного рішення, перед більшовиками постав вибір: або використати структури старої армії, яку вже почали демобілізувати, або ввести обов'язкову

службу робітників, розширюючи, таким чином, Червону гвардію і позбавити заводи робочої сили, або створювати озброєні загони нового типу із солдат-добровольців і обраних командирів. На початку 1918 р. був прийнятий останній варіант. Перші «червоні» збройні сили склалися з добровольців, що часто набиралися за сприяння профспілок. Що стосується червоногвардійців, близьких до заводських комітетів, то вони також поступово вливалися в Червону Армію. Аж до осені бої велися підрозділами набраних на швидку руку добровольців і червоногвардійців. Слабо озброєні, вони билися кожний із своїми ворогами: Червона гвардія - із «внутрішніми партизанами», а добровольці - з білочехамн та білою армією, відносячись з повним презирством до традиційної військової науки. Зростання опозиції і початок іноземної інтервенції виявили недостатність цих сил, і уряд повернувся до старої практики: 9 червня 1918 р. він оголосив про обов'язкову військову службу. Чисельність армії зросла з 360 тис. чоловік в липні 1918 р. до 800 тис. у листопаді того ж року, а потім до 1,5 млн. в травні 1919 р. і до 5,5 млн. в кінці 1920 р. Проте, війна була настільки непопулярною серед солдат-селян (деякі з них були призвані в армію ще чотири роки тому), що дезертирство прийняло масовий характер. За рік їх кількість досягла приблизно 1 млн. чоловік. Спроба створення демократичної армії з тріском провалилася. Народний військовий комісар, голова Реввоєн-ради (РВР) Троцький встановив жорстку дисципліну і став енергійно боротися з дезертирством. Він не зупинився навіть перед введенням системи заложників, коли за дезертира відповідали члени його сім'ї.

Крім проблеми дезертирства, перед більшовистським керівництвом стояли ще два життєво важливих питання: спорядження і командування новою армією. Спорядження було зосереджене в руках апарату надзвичайного уповноваженого по постачанню Червоної Армії і Флоту (Нупостачарм), безпосередньо підлеглого Раді робітничо-селянської оборони, очолюваній Леніним. Вона відповідала за координацію дій фронту і тилу. Главою Нупостачарм був голова ВРНГ Риков. Паралельно він же очолював Промвоєнраду - спеціальний орган, який розпоряджався всіма військовими об'єктами, іде в 1920 р. працювала третина всіх робітників, зайнятих у промисловості. У 1919-1920 рр. Червона Армія була одночасно основним роботодавцем і основним споживачем у країні. Половина всього одягу, взуття, тютюну, цукру, виробленого в країні, йшла на потреби армії, роль надзвичайних органів постачання в економіці була визначальною. Для вирішення проблеми військових кадрів, за наполяганнями Троцького і всупереч запереченням «лівих комуністів», керованих Бухаріним, довелося звернутися до спеціалістів і офіцерів царської армії. Приблизно 50 тис. із них пішли на службу в нову армію. Частіше за все це були «окопні» офіцери, так само як і солдати, настроєні проти кадрових офіцерів - цвіту білої армії. У кожному підрозділі накази воєнспе-ців повинні були бути підписані політичним комісаром, призначеним партією і зобов'язаним стежити за виконанням наказів командування. Випадки зради були рідкими. Якщо восени 1918 р. воєнспеци становили 3/4 командного складу, то до кінця громадянської війни їх було вже не більше 1/3. За цей час десятки тисяч «червоних офіцерів» вийшли із солдат. У новому суспільстві, створеному після революції, служба в Червоній Армії була одним із основних способів просування соціальними сходами.

В армії, передусім, вчили читати: мільйони безграмотних селян закінчили різні курси, створені в частинах. Там же вчили «правильно думати», засвоюючи основи нової ідеології. Армія була головним постачальником кадрів для комсомолу, який па третину в 1920 р. складався з колишніх військово-службовців. Саме в армії більше всього вступали в партію: восени 1919 р. після проведеної ідеологічної кампанії в партію записалися 40 тис. чоловік. Більшість новоспечених партійців потім поповнила кадри радянської адміністрації, особливо в селах і невеликих містах. У 1921 р. біля 2/3 голів сільських Рад були з колишніх бійців Червоної Армії. Вони відразу ж починали нав'язувати своїм підлеглим армійський стиль керівництва. Проникнення військових у всі сфери культурного, економічного, соціального і політичного життя країни спричинило «огрубіння» (Р.Петібрідж) суспільних відносин.

2. Націоналізація та мобілізація економіки

«Огрубіння» зачепило й економічні відносини. Після трьох із половиною років війни та вісьми місяців революції економіка країни знаходилася в руїнах. З-під контролю більшовиків відійшли найбільш багаті райони: Україна, Прибалтика, Поволжя, Західний Сибір. Економічні зв'язки між містом і селом вже давно були розірвані. Страйки і локауті підприємців довершили розкладання економіки, породжене війною. Остаточо відмовившись від досвіду робітничого самоврядування, приреченого на невдачу в умовах економічної катастрофи, більшовики зробили ряд надзвичайних заходів. Вони продемонстрували авторитарний, нейтралістський державний підхід до економіки. У радянській історії сукупність цих заходів отримала назву «військового комунізму». У жовтій 1921 р. Ленін писав: «На початку 1918... ми зробили ту помилку, що вирішили зробити безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу».

Той «комунізм», який, за Марксом, повинен був швидко привести до зникнення держави, навпаки, дивним образом гіпертрофував державний контроль над усіма сферами економіки. Після націоналізації торгового флоту (23 січня) і зовнішньої торгівлі (22 квітня) уряд 28 червня 1918 р. приступив до загальної націоналізації всіх підприємств з капіталом понад 500 тис. рублів. Відразу після створення з грудні 1917 р. ВРНГ, вона зайнялася націоналізацією, але спочатку експропріації проходили безладно, з ініціативи на місцях і частіше за все як репресивна міра проти підприємців, які намагалися чинити опір зловживанням робітничого контролю. Декрет від 28 червня був невідготовленим і кон'юнктурним засобом, його прийняли в поспіху, щоб піти від виконання одного з пунктів Брест-Литовського договору, де говорилося, що

починаючи з 1 липня 1918 р. будь-яке підприємство, вилучене у підданих Німеччини, буде повернено їм у тому випадку, якщо це майно не було вже експропрійоване державою або місцевою владою. Такий прийом із націоналізацією («що йде за зазделегідь розробленому планом», як було телеграфовано радянському послу в Берліні, щоб додати декрету більше переконливості в очах німців) дозволив радянському уряду замінити передачу сотень заводів «справедливою компенсацією». До 1 жовтня 1919 р. було націоналізовано 2500 підприємств. У листопаді 1920 р. вийшов декрет, який розповсюдив націоналізацію на всі «підприємства з числом робітників більш десяти або більше п'яти, за умови використання механічного двигуна», яких виявилось біля 37 тис. Із них 30 тис. не фігурували в основних списках ВРНГ.

Подібно декрету від 28 червня 1918 р. про націоналізацію, постанова від 13 травня 1918 р., яка надала широкі повноваження Народному комісаріату з продовольства (Наркомпрод), звичайно вважається актом, з якого почалася політика «військового комунізму». У ньому держава проголосила себе головним розподільником ще до того, як стала головним виробником. В економіці, де розподільні зв'язки були підірвані як на рівні засобів виробництва (різке погіршення стану транспорту, особливо залізничного), так і на рівні причинно-слідчих відносин (відсутність промислових товарів не спонукала селян збувати свою продукцію), життєво важливою проблемою стало забезпечення постачання і розподіл продуктів, особливо зерна. Перед більшовиками постала дилема: відновити подобу ринку в умовах економіки, що розвалювалася на очах або вжити примусових заходів. Вони обрали друге, оскільки були впевнені, що посилення класової боротьби в селі вирішить проблему постачання продовольством міста і армії. 11 червня 1918 р. були створені комітети селянської бідноти (комбіди), які в період розриву між більшовиками та лівими есерами (які ще контролювали значне число сільських Рад) повинні були стати «другою владою» і вилучити надлишки сільськогосподарської продукції у заможних селян. З метою «стимулювання» бідних селян (що визначалися як «селяни, що не використовують найману робочу силу і не мають надлишків») передбачалося, що частина вилучених продуктів буде поступати членам цих комітетів. Їх дії повинні були підтримуватися частинами «продовольчої армії» (продармія), яка складалася з робітників і більшовиків-активістів. У кінці липня 1918 р. в продармії було 12 тис. чоловік (потім їх число збільшилося до 80 тис.). З них добру половину склали робітники петроградських заводів, яких «заманили» оплатою натурою пропорційно кількості конфіскованих продуктів. Після розпуску цих загонів у кінці громадянської війни багато хто з учасників цієї кампанії пішов в адміністративний і партійний апарати і мало хто з них повернувся на заводи.

Створення комбідів свідчило про повне незнання більшовиками селянської психології. Вони уявляли, згідно з примітивною марксистською схемою, що селяни були розділені на антагоністичні класи куркулів, середняків, бідняків і батраків. Насправді селянство, передусім, було єдине в протистоянні місту як зовнішньому світу. Коли прийшов час здавати «надлишки», в повній мірі виявилися громадський і урівнюючий рефлекс сільського сходу: замість того, щоб покласти тягар поборів тільки на заможних селян, його розподіляли більш-менш рівномірно, в залежності від можливостей кожного. Від цього постраждала маса середняків. Виникло загальне невдоволення: в багатьох районах спалахнули бунти; на «продовольчі загони» влаштовувалися засідки - насувалася справжня партизанська війна. 16 серпня 1918 р. Ленін відправив телеграму всій місцевій владі, де закликав їх «припинити переслідувати середняка». Кампанія з продрозкладки влітку 1918 р. закінчилася невдачею: було зібрано всього 13 млн. пудів зерна замість 144 млн., як було заплановано.

Проте, це не перешкодило владі продовжити політику продрозкладки до весни 1921 р. Декретом від 21 листопада 1918 р. встановлювалася монополія держави на внутрішню торгівлю. Вже з початку року багато які магазини були «муніципалізовані» місцевою владою, часто на прохання громадян, роздратованих до межі відсутністю продуктів і зростанням цін, причина яких бачилася їм у діях «спекулянтів» і «перекупників». У листопаді 1918 р. комітети бідноти були розпущені і поглинені новообраними сільськими Радами. Власті звинуватили комбіди в малоефективності і нагнітанні «напруженості» в селянському середовищі, в той час як новий режим потребував встановлення тосіиз УІУЄПСІ з усім селянством, оскільки воно постачало велику частину солдат для Червоної Армії.

З 1 січня 1919 р. безладні пошуки надлишків були замінені централізованою і плановою системою продрозкладки. Кожні область, повіт, волость, кожна селянська громада повинні були здати державі зазделегідь встановлену кількість зерна та інших продуктів, в залежності від передбачуваного урожаю (який визначався дуже приблизно, за даними передвійських років, оскільки тільки за ці роки була більш або менш правдоподібна статистика).

Крім зерна, здавалися картопля, мед, яйця, олійні культури, м'ясо, сметана, молоко. Кожна селянська громада відповідала за своє постачання. І тільки коли все село їх виконувало, власті видавали квитанції, які давали право на придбання промислових товарів, причому в кількості набагато меншій, ніж було потрібно (в кінці 1920 р. потреба в промислових товарах задовольнялася на 15-20%). Асортимент обмежувався лише товарами першої необхідності: тканини, цукор, сіль, сірники, тютюн, скло, гас, зрідка інструменти. Особливо відчувалася нестача сільськогосподарського інвентарю. Що стосується оплати продрозкладки девальвованими грошима (до 1 жовтня 1920 р. рубль втратив 95% своєї вартості по відношенню до золотого рубля), то це, природно, селян не задовольняло. На продрозкладку і дефіцит товарів селяни відрагували скороченням посівних площ (на 35-60%) в залежності від району) і поверненням до натурального господарства.

Держава заохочувала створення бідняками колективних господарств (у жовтні 1920 р. їх було 15 тис. і вони об'єднували 800 тис. селян) за допомогою урядового фонду. Цим колективним господарствам було надане право продавати державі свої надлишки, але вони були такими слабкими (колективне господарство мало в середньому в своєму розпорядженні 75 десятин орної землі, які оброблялися приблизно півсотнею чоловік), а їх техніка такою примітивною, що ці колективні господарства не могли виробити значну кількість надлишків. Тільки деякі радгоспи, організовані на базі колишніх маєтків, забезпечували серйозний внесок у постачання першорядної важливості (призначені для армії). До кінця 1919 р. в країні нараховувалося усього кілька сотень радгоспів.

Продрозкладка, налаштувавши проти себе селянство, в той же час не задовольнила й городян. У 1919 р. за планом планувалося вилучити 260 млн. пудів зерна, але насилу було зібрано тільки 100 млн. (38,5%). У 1920 р. плай був виконаний лише на 34%. Городян поділили на п'ять категорій, від робітників «гарячих професій» і солдат до утриманців, враховувалося й соціальне походження. Через нестачу продуктів навіть найбільш забезпечені отримували лише чверть передбаченого раціону. Отримуючи півфунта хлібу на день, фунт цукру на місяць, півфунта жирів і чотири фунти оселедця (така була в березні 1919 р. норма петроградського робітника «гарячого цеху»), прожити було немислимо. «Утриманці», інтелігенти й «колишні» забезпечувалися продуктами в останню чергу, а часто і зовсім нічого не отримували. Крім того, що система забезпечення продовольством була несправедливою, вона до того ж була надзвичайно заплутаною. У Петрограді існувало щонайменше 33 види карток з терміном дії не більше місяця!

За таких умов розквітав «чорний ринок». Уряд марно намагався законодавчо боротися з мішочниками. їм було заборонено пересуватися на поїздах. Місцеві власті та сили правоохорони отримали наказ арештовувати будь-яку людину з «підозрілим» мішком. Весною 1918р. застрайкували робітники багатьох петроградських заводів. Вони вимагали дозволу на вільне провезення мішків «до півтора пуду» (24 кг). Цей факт свідчив про те, що не одні селяни приїжджали потай продавати свої надлишки, не відставали від них і робітники, які мали рідних в селі. Всі були зайняті пошуками продуктів. Почастішали самовільні відходи з роботи (у травні 1920 р. прогулювали 50% робітників московських заводів), робітники кидали роботу і в міру можливості поверталися в село. Уряд протиставив цьому ряд заходів, символізуючих «нове мислення»: введення славнозвісних суботників (комуністичних субот) - «добровільна» праця у вихідні дні, розпочата членами партії, яка стала потім обов'язковою для всіх. Були вжиті такі примусові заходи, як введення трудової книжки (червень 1919 р.) з метою зменшити плинність робочої сили і «загальна трудова повинність», обов'язкова для всіх громадян від 16 до 50 років (29 січня 1920 р.). Найбільш екстремістським способом вербування трудящих була пропозиція перетворити Червону Армію на «трудова армію» і мілітаризувати залізницю. Ці проекти були висунепі Троцьким і підтримані Леніним. У районах, що знаходилися під час громадянської війни під безпосереднім контролем Троцького, і раніше робилися спроби здійснити ці плани: на Україні були воєнізовані залізниця, а будь-який страйк розцінювався як зрада. Після перемоги над Колчаком 3-я Уральська армія стала 15 січня 1920 р. Першою Революційною Трудовою армією. У квітні в Казані була створена Друга Революційна Трудова армія. Результати виявилися гнітючими: солдати-селяни були абсолютною некваліфікованою робочою силою, вони поспішали повернутися додому і зовсім не горіли бажанням працювати. Залізничників, звиклих до того, що їх права захищає профспілка, дратувала необхідність підкорятися військовим. «Військовий комунізм», народжений марксистськими догмами в умовах економічного краху і нав'язаний країні, втомленій від війни і революції, виявився повністю неспроможним. Але надалі його «політичним досягненням» було уготоване довге життя.

3. Встановлення політичної диктатури

Роки «військового комунізму» стали періодом встановлення політичної диктатури, яка завершила двоєдиний процес, що розтягся на роки: знищення або підкорення більшовикам незалежних інститутів, створених протягом 1917 р. - ради, заводські комітети, профспілки, і знищення небільшовистських партій.

Цей процес (до якого трохи пізніше додалася заборона на внутрішньопартійні фракції) проходив поетапно і різноманітно. Згорталася видавнича діяльність, заборонялися публіцистські газети, проводилися арешти керівників опозиційних партій, які потім оголошувалися поза законом, постійно контролювалися і поступово знищувалися незалежні інститути, посилювався терор політичної поліції - ВНК, насильно були розпущені «непокірні» Ради (в Лузі і Кронштадті). Всі ці заходи проводилися іноді з ініціативи ВНК або її місцевих органів, іноді з санкції вищих партійних ешелонів. Але, загалом, вони завжди йшли в одному напрямку.

Ми вже простежили за тим, як з'їзд Рад, а потім і його керівні органи були усунені від влади, як автономія і повноваження заводських комітетів підпали під опіку профспілок. У свою чергу профспілки, значна частина яких не підкорилася більшовикам (залізничники, листоноші, службовці, робітники шкіряних заводів), були або розпущені за обвинуваченням у «контрреволюції», або приручені, щоб виконувати роль «привідного рем'я». Проблема незалежності профспілок від радянської держави була піднята на тому самому I з'їзді профспілок (січень 1918 р.), який завершився втратою незалежності заводськими комітетами. Більшовики завжди вважали «нейтральність» профспілок «буржуазною» концепцією. Оскільки новий режим «виражав інтереси робітничого класу», то, зі слів Зинов'єва, профспілки «поступово входять складовою частиною в загальний механізм державної влади, стають одним із органів робітничої державності,

підкоряючись Радам, як історично даній формі диктатури пролетаріату». Той же з'їзд відкинув пропозицію меншовиків, які наполягали на праві на страйк, заявивши (ця теза повторювалася тепер на кожному кроці), що Республіка Рад - робітнича держава і було б абсурдним робітникам страйкувати проти самих себе. Трохи пізніше, щоб посилити залежність профспілок, більшовики поставили їх під прямий контроль партії. Всередині профспілок комуністи повинні були об'єднуватися в осередки, які підкоряються безпосередньо партії, і, отже, бути насамперед членами партії, а вже у другу чергу - членами профспілки. Ці дії проти незалежності профспілок зазнали суворої критики з боку деяких більшовиків, що організували так звану «робітничу опозицію» всередині партії.

Що ж до небільшовистських політичних партій, то вони послідовно знищувалися різними способами. 28 листопада 1917 р. кадетів оголосили «ворогами народу». Ліві есери, які підтримували більшовиків до березня 1918 р., розійшлися з ними по /двох пунктах: терору, зведеному в ранг офіційної політики, і Брест-Литовському договору, який вони не визнавали. Після трьох місяців «легальної» опозиції ліві есери спробували здійснити державний переворот (6-7 липня 1918 р.), який закінчився невдачею. Більшовики скористалися цим, щоб видалити лівих есерів з тих органів (наприклад, сільських Рад), де їх позиції були ще дуже міцними. Але, незважаючи на суди, амністію. потім нові арешти (в лютому 1919 і в березні 1921 р.), загалом доля лівих есерів виявилася менш трагічною, ніж інших партій. У 1921 р. всього лише 26 лівоесерівських керівників були розстріляні більшовиками, кілька десятків заслані, більшість же обернулася в «більшовистську віру» і багато з них почали працювати в НК.

Інші есери ще в жовтні оголосили себе непримиренними ворогами більшовиків. Вірні своїм принципам, вони мали намір одночасно розібратися і з більшовиками, і з білими. Але це бажання здійснити було неможливо у зв'язку з крайньою слабкістю їх організації. Із складу ВЦВК Рад, на засіданнях якого есери зрештою погодились бути присутніми, їх видалили (14 червня 1918р.) одночасно з меншовиками за «сівбу смуги». Почалося переслідування, газети есерів були закриті. Від імені Засновницьких зборів, де есери були в більшості, вони спробували створити тимчасовий уряд (влітку - восени 1918 р. в Самарі, потім в Уфі). Але їхній план провалився, оскільки есери виявилися між більшовиками і монархічною контрреволюцією. Вони дуже боялися, «б'ючись з комуністами, мимовільно допомогти приходу до влади реакційної диктатури» (Л.Шапіро). Крах тимчасового уряду спричинив розвал партії есерів. Деякі з них, об'єднавшись навколо Вольського, відмовилися застосовувати проти більшовиків силу. За це вони дістали право видавати газету «Справа народу», заборонену в січні 1918 р. Ця «свобода» продовжилася дев'ять днів (20-28 березня 1919 р.). Велика частина есерів емігрувала разом з Авксентьевим та Зепзіповим. Після закінчення громадянської війни більшовики організували великий публічний процес над есерами (8 червня-25 липня 1922 р.), щоб покласти на них провину за замах на Леніна 30 серпня 1918 р. і довести, що, публічно відмовившись від озброєної боротьби в червні 1919 р., керівники цієї партії тільки прикривали свою істинну політику змов, тероризму і співпраці з білими. Практика «амальгами» в політичних процесах використовувалася не вперше в історії. 9 липня 1919 р. ЦК більшовиків закликав своїх активістів «викривати та арештовувати кадетів, меншовиків та есерів, спільно діючих проти радянського уряду, тобто в підтримку Дені-кіна».

Меншовики, об'єднавшись навколо своїх керівників Дана і Мартова, спробували організуватися в легальну опозицію в рамках законності. Якщо в жовтні 1917 р. вплив меншовиків був незначним, то до середини 1918 р. він неймовірно зріс серед робітників (друкарі, металурги, працівники текстильної та хімічної промисловості). З літа 1918 р. меншовиків почали поступово видаляти з Рад. Проте, в січні 1919 р. їм вдалося обрати біля 60 делегатів (з 430) на II з'їзд профспілок. До 1921 р., незважаючи на арешти, заборону меншовистських газет і махінації на виборах, у них ще були представники в Радах. За винятком грузинських соціал-демократів, які порвали з іншою частиною і підтримували втручання союзницьких держав, лише б не допустити більшовистської інтервенції, основна частина меншовиків не займалася нелегальною діяльністю. На початку 1921 р. вони завоювали велике число прихильників у профспілках, пропагуючи заходи з лібералізації економіки, які потім були перероблені Леніним і ознаменували собою початок непу. У лютому - березні 1921р. більшовики провели останній наступ на меншовиків: за кілька тижнів було проведено 2 тис. арештів, в тому числі були арештовані всі члени ЦК. Десяти членам ЦК було дозволено виїхати за кордон, де вже знаходився Мартов, інші були заслані в Сибір. Що ж до анархістів, які один час разом з лівими есерами були «попутниками» більшовиків, то з ними вчинили, як із звичайними карними злочинцями. ВНК провів кілька крупнома-сштабних операцій проти трьох основних анархістських об'єднань («Голос труда» в Петрограді, «Вільний труд» в Москві і «Набат» на Україні). У Москві 12 квітня 1918р. внаслідок серйозних збройних конфліктів загонами ВНК було вбито біля 40 анархістів. Приблизно 500 чоловік зазнали арешту. Подібна ж операція мала місце в Петрограді 23 квітня. Українські анархісти продовжували опір: на Україні сталося велике селянське повстання під керівництвом Махно.

Напередодні жовтня Ленін говорив, що, взявши владу, більшовики її не упустили. Сама концепція партії, з березня 1918 р. званої комуністичною, не допускала розділення влади: ця організація нового типу вже не була політичною партією в традиційному розумінні, оскільки її компетенція розповсюджувалася на всі сфери: економіку, культуру, сім'ю, суспільство. За цих умов будь-яка спроба перешкодити партійному контролю за суспільним і політичним розвитком розцінювалася як саботаж.

Правда, в конституції, прийнятій 10 липня 1918 р., не говорилося, що комуністична партія керує, управляє та відає всім державним апаратом; інші політичні утворення не заборонялися, але в 23 статті було

записано, що, керуючись інтересами усього робітничого класу, РРФСР позбавляє окремих громадян і соціальні групи прав, які воші можуть використати па шкоду соціалістичній революції. Це узаконювало будь-яке свавілля влади. Проголошуючи в преамбулі знищення експлуатації людини людиною і встановлення соціалізму, при якому не буде ні розподілу на класи, ні державної влади, Конституція 1918 р. затверджувала рівність націй, обов'язковий для всіх труд і воїнську повинність, загальне виборче право. Однак вона ж створювала категорію знедолених «позбавленців», які не мали права голосувати і бути обраними. У цю категорію підпадали «тунеядці», священники, колишні «буржуї», «дворяни» і ті, хто отримував прибутки не тільки від своєї праці, - тобто багато мільйонів людей, які стали об'єктом всіляких підозр Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби із контрреволюцією, спекуляцією і саботажем (ВНК), вищої зброї здійснення волі пролетаріату, створеної 7 грудня 1917 р. за пропозицією ФДзержинського, який став її першим головою. Спочатку ВНК задумувалася як орган розслідування і її репресивні заходи зводилися до конфіскації майна та продовольчих карток. Задача по організації такої поліції покладалася на місцеві Ради. Місцеві НК швидко привласнили собі право після короткого суду розстрілювати арештованих. Більшовистсь-кі керівники, і особливо Ленін, вітали зростаючий «народний терор», готовий захлеснути всю країну. «Треба заохочувати енергію і масовидність терору», писав Ленін 26 червня 1918 р. За роки громадянської війни чисельність ВНК збільшилася з 1 тис. чоловік у квітні 1918 р. до 37 тис. в січні 1919 р. Весною 1921 р. в її рядах нараховувалося вже 233 тис. чоловік. Декрет від 6 червня 1918 р. відновив смертну кару. Але чекісти не дочекалися цього закону, щоб розправитися із своїми політичними противниками. Правда, масовий характер страти придбали тільки після замахів на Леніна та Урицького 30 серпня 1918 р. Ось тоді й почався справжній «червоний терор»: 3 вересня в Петрограді було розстріляно 500 заложників та підозрілих осіб. У вересні 1918 р. місцеві НК (приблизно 400) отримали від Дзержинського розпорядження, де уточнювалося, що у своїх діях, тобто обшуках, арештах і стратах. НК абсолютно незалежні, але після їх проведення чекісти повинні направляти звіти в Раднарком. Одиночні страти тепер в розрахунок не бралися. Звичайно ж, лютували не тільки чекісти, але й білогвардійці, які «вогнем і мечем» наводили свій порядок у «червоних районах».

ВНК ввела два каральні заходи, які до революції в Росії не застосовувалися: взяття заложників і трудові табори - структура, яка отримала згодом величезний розвиток. Троцький першим приклав серйозні зусилля до створення таборів (наказ від 4 червня 1918 р.). Туди були поміщені білочехи, що відмовилися здати зброю. У серпні в Муромі та Арзамасі було організовано два табори для «провокаторів, контрреволюційних офіцерів, саботажників, паразитів і спекулянтів». 5 вересня 1918 р., в розпал «червоного терору», Раднарком схвалив створення таборів і визнав, «що необхідно убезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах». 15 квітня 1919 р. уряд своїм декретом схвалив цю структуру, в якому детально були розроблені умови примусової роботи в таборах, що знаходяться у веденні НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ). Функціонували два види таборів: одні були у веденні НКВС (туди прямували люди, вже осуджені трибуналом), інші -ВНК (там знаходилися «потенційні класові вороги», «ворожі елементи», «паразити», арештовані про всякий випадок в адміністративному порядку). Дані щодо кількості ув'язнених в таборах під час громадянської війни дуже неточні. Пошлемося на відомості самих репресивних органів. 1 січня 1921 р. в 107 таборах НКВС нараховувалося 51 тис. ув'язнених, в таборах ВНК - 25 тис. Один із керівників ВНК, Лацис, на сторінках «Ізвестій» 6 лютого 1920 р. писав, що в 1918-1919 рр. політична поліція арештувала 128 тис. чоловік. 54500 з них були звільнені, 9641 - страчені. Цифри, без сумніву, одночасно занижені і перебільшено точні, тим більше, що сотні місцевих НК діяли без узгодження з центральним органом. Конквест, а потім Леггетт приводять цифру в 140 тис. жертв ВНК за 1917-1922 рр., але й вона, зі слів Леггетта, залишається «дуже сумнівною».

4. Кінець громадянської війни: чому більшовики перемогли?

Рік 1919 був для більшовиків вирішальним. Вони створили надійну і постійно зростаючу армію. їх противники, активно підтримувані колишніми союзниками, об'єдналися між собою. Заколот адмірала Колчака (18 листопада 1918р.) поклав кінець безладним діям антибільшовистської коаліції, куди вже не входили есери. Колишні союзники вирішили уточнити цілі інтервенції: «ізолювати більшовизм - нове і жахливе явище... за допомогою санітарного кордону, який... примусив би його загинути від виснаження; створити центри союзницьких сил, навколо яких змогли б об'єднатися під егідою Антанти здорові елементи Росії з метою оновлення своєї країни».

Протягом 1919 р. білогвардійці провели три грандіозних, але погано скоординованих наступи проти більшовиків, які контролювали центр Росії. У березні адмірал Колчак почав широким фронтом наступати від Уралу до Волги. Після перших успішних операцій, замість того щоб просуватися на з'єднання з арміями Денікіна, які наближалися до Саратова, і погодити свої дії з південними арміями, він вирішив наступати на схід і першим увійти в Москву. Це дало більшовикам можливість направити проти його військ свої ударні сили, щоб потім повернути їх проти білої армії, що рухалася з півдня. Розбитий Колчак вимушений був відступати в найважчих умовах, оскільки сибірські селяни повстали проти свого уряду, який підписав наказ про повернення землі колишнім власникам. І Ісрслідуванип партизанами, Колчак був взятий у полон і розстріляний в Іркутську в лютому 1920 р.

Почавши своє просування з Кубані, генерал Денікін внаслідок наполегливих боїв (кінець 1918-літо 1919 р.) зрештою, встановив контроль над переважною частиною України. Він зломив опір Ієтлюри, ватажка Української Директорії, яка захопила владу після відходу німців, і розгромив більшовиків, підтримуваних у той момент прихильниками анархіста Махно. У червні 1919 р., зібравши армію в 150 тис. чоловік, Денікін почав наступ на Москву по всьому 700-кілометровому фронту від Києва до Царицина. У вересні його війська дійшли до Воронежа. До столиці залишалося менше 400 км. У цей час війська генерала Юденіча виступили з боку Прибалтики. Цей наступ, підтриманий латвійськими та естонськими частинами, а також англійськими танками, було зупинено в кінці жовтня менш ніж в 100 кілометрах від Петрограда. Денікінські війська вимушені були залишити Орел і Воронеж. Червона Армія перейшла в наступ. Білі відступили до Криму, де Денікін передав командування армією (в якій залишилося менше 40 тис. чоловік) барону Вра-игелю, який чинив опір до листопада 1920 р.

У кінці 1919 р. перемога більшовиків не викликала більше сумнівів. Іноземні війська поверталися додому: після повстання, піднятого 6 квітня в їх частинах, французи почали евакуацію з Одеси. 27 вересня англійці залишили Архангельськ. Восени 1919 р. інтервенти вимушені були піти з території Кавказу (в Батумі вони залишалися до березня 1921 р.) і Сибіру. Лише японці, які сподівалися зберегти позиції на Далекому Сході, не вивели звідти свої війська. За кілька місяців більшовикам вдалося поправити своє положення, яке серйозно похитнулося. Цей несподіваний успіх (великі держави були впевнені, що більшовистський режим протримається не більше кількох місяців) пояснювався не стільки здатністю більшовиків мобілізувати свої сили і створити досить надійну армію, скільки безупинними політичними помилками їх противників.

У 1919 р., незважаючи на велику кількість дезертирів, Червона Армія стала реальною силою. Нею командували відомі воєначальники (Тухачевський, Фрунзе, Блюхер, Єгоров, Будьонний і багато інших), вона користувалася всіма економічними привілеями (країна насамперед годувала й одягала армію) і своїм стратегічним розташуванням в центрі країни, тобто єдиній її частині, де досить густа мережа залізниць дозволяла переміщувати війська на будь-яку дільницю фронту, щоб досягти тимчасової, але вирішальної переваги.

Політичні прорахунки білих сил виявилися для них фатальними. Колчак і Денікін відмінили жовтневий декрет про землю, настроївши проти себе селян саме в той момент, коли ті були незадоволені більшовистським режимом і політикою продрозкладки. Але з двох зол - першого, що здавалося їм тимчасовим, і другого, що представлялося остаточним поверненням до ми- нулого, селяни вибрали менше. У тилу колчаківської та денікінської армії почалася партизанська війна, яка серйозно ускладнила їх відступ. Крім того, білогвардійці виявилися нездатними на переговори з демократичною опозицією і помірними соціалістами. Були заборонені профспілки і просоціалістичні партії. Свавілья білих, при яких було звершено багато каральних операцій, особливо погромів (тільки в липні 1919 р. на Україні було організовано біля 50 погромів, направлених в основному проти євреїв), позбавило їх підтримки широких верств міського населення, які ніяк не бажали приєднуватися до більшовиків. Лозунг Денікіна «Росія буде великою, єдиною, неподільною» не залишав ніякої надії іногородцям, прагнучим до автономії і незалежності. Союзники запропонували білогвардійцям падати фінам і полякам незалежність, а Прибалтиці і Кавказу автономію. Білі відмовилися від таких «операцій», що загрожували єдності «Великої Росії». Тому восени 1919 р. у вирішальний момент спільного наступу Денікіна та Юденіча вони втратили підтримку Естонії, Фінляндії і Польщі. Пілсудський, який чудово знав, що польські національні домагання напевно не будуть задоволені білими генералами, яким він міг би надати велику допомогу, вважав за краще чекати їх поразки, перш ніж почати наступ на радянську державу. Білі втратили й довіру кавказьких народів, готових задовольнитися статусом федерації. Упертість Денікіна, а потім Врангеля по відношенню до вимог козаків позбавило білих довіри і їх найбільш вірних союзників.

На чолі білої армії стояли професійні військові, але нікчемні політики. Роз'єднані особистими амбіціями, вони обмежувалися єдиною непопулярною програмою - реставрацією старих порядків.

Більшовики, навпаки, з надзвичайною спритністю оволоділи мистецтвом пропаганди в найрізноманітніших формах. Відкривалися курси політг-рамоти, там, де це було можливо, використовувалося кіно, по країні курсували агітпоїзди, мільйонними тиражами випускалися революційні плакати, листівки, брошури, газети, які розповсюджували ленінські ідеї. Іноземна інтервенція в підтримку білих дозволила більшовикам представити себе захисниками Батьківщини-матері: вони охороняли землі Росії від іноземних загарбників, спільники яких всередині країни могли вважатися тільки «ворогами народу».

Крім цього, більшовики були сильні тим, що кожному, хто приєднався до них надавалася можливість увійти в новий державний апарат, який тільки створювався і відкривав принадну кар'єру в майбутньому суспільстві. За роки громадянської війни чисельність партії значно зросла (від 200 тис. в кінці 1917 р. до 750 тис. в березні 1921 р.). Звичайно ж, усі нові члени партії, наполовину робітники та солдати-селяни, та інші «різні» елементи (в основному дрібні службовці), не могли одразу отримати просування по службі. Однак паралельно з кардинальними змінами в соціальній сімці рук турі партії (більшовистська «стара гвардія», яка складалася в основному з вихідців із «дрібної буржуазії») та інтелігенції, витіснялася народними і люмпен-пролетарськими елементами різних політичних відтінків зароджувалася нона, особлива система висунення. За роки громадянської війни для колишніх членів солдатських комітетів, делегатів Рад, активістів районних

І заводських комітетів, чер-воногвардійців, профспілкових діячів, робітників, що перебували в «продовольчій армії», «червоних офіцерів» (в переважній більшості молодих людей, які вступили в партію) звільнилося багато вакансій в партійному апараті, політичній поліції, армії, громадських організаціях (профспілках), політичних і адміністративних установах (Радах). Цю тенденцію ілюструють два приклади. Перший стосується однієї групи петроградських робітників (2 тис. чоловік) - членів партії, влітку 1918 р. закликаних до «продзагонів». Що з ними стало через три роки? Тільки 22% повернулися на підприємства, лише 8% - в села, деякі (9%) відновили навчання, всі інші пішли на «адміністративну» роботу. Другий приклад такого переміщення-просування: згідно з частковим переписом комуністів в жовтні 1919 р., існувала дивна диспропорція між їх соціальним походженням і професійною діяльністю. 52% були вихідцями з робітничих сімей, 18% - з селян, 30% - іншого соціального походження; при цьому 11% залишалися робітниками, 3% - селянами, 25% служили в Червоній Армії, а 61% - знаходилися на «адміністративній» роботі.

На початку 1920 р. тільки Врангель продовжував безнадійно битися в Криму. Вища рада союзницьких країн вирішила зняти економічну блокаду, ідо, проте, не означало відновлення торгового обміну з Радянською країною. До цього часу Фінляндія, Польща і Прибалтика отримали незалежність, а Грузія, Вірменія і Азербайджан збиралися від'єднатися. Підписавши в 1920 р. мирний договір з Естонією, радянський уряд спробував нормалізувати свої відносини з Польщею. Він запропонував Варшаві розв'язання питання про кордони, більш вигідне в порівнянні навіть із варіантом східних кордонів лорда Керзона після укладення Версальського договору, яким фактично санкціонувалося відродження польської держави. Однак ці пропозиції були відхилені. Глава польської держави Ю.Пілсудський сподівався відновити «велику Польщу» в колишніх кордонах (до розділів Польщі), щоб вона очолила об'єднання країн-союзників, куди б увійшли Україна, Білорусь, Литва і райони мешкання козацтва. У квітні 1920 р., уклавши союз із Петлюрою, який переховувався в Галичині, польська армія окумувала Україну. Цю операцію підтримала Франція, яка мріяла про як можна більш сильну Польщу, що протистояла б Росії і 1 Німеччині. Поляки просувався стрімко: 8 травня був взятий Київ. Однак Червоній Армії вдалося оволодіти ситуацією, піднявши селян на боротьбу з вічними «гнобителями-феодалами» і, додавши війні патріотичного забарвлення. 13 червня поляки залишили Київ. У липні Червона Армія просувалася по 20 км. на день і до кінця місяця досягла лінії Керзона. Питання про те, чи переслідувати ворога на території Польщі, обговорювалося керівництвом партії. На відміну від позиції по Брест-Литовську, цього разу Ленін виступив за продовження революційної війни. Троцький був проти, вважаючи, що якщо війна стане визвольною для Польщі, то вона тільки укріпить авторитет Пілсудського. Ленін же сподівався, що звитяжний вступ Червоної Армії в Польщу спричинить повстання польського робітничого класу.

Насправді Ленін розраховував на більше: революція в Польщі могла викликати революційні виступи в Німеччині. Довгоочікуваній і такій важливій німецькій революції можна було б допомогти силами Червоної Армії. Наприкінці липня 1920 р. радянські війська вступили на територію Польщі. У Білостоці Червона Армія підтримала створення Тимчасового революційного комітету, який склався з поляка Мархльовського і голови ВНК Дзер-жинського. Комітет звернувся до трудящих із лозунгом: «Земля - селянам, влада - Радам!» Революційний оптимізм більшовиків підігрівся багатообіцяючими фактами. Німецькі робітники Данцига - головного порту, звідки надходила західна допомога Польщі, - застрайкували, не бажаючи більше доставляти зброю польської армії, їх підтримали англійські докери. Цей пролетарський інтернаціоналізм, однак, різко пішов на спад, коли в середині серпня Червона Армія під командуванням Тухачевського і Будьопного перейшла Віслу і підійшла до воріт Варшави. Патріотичні настрої робітничого класу Варшави дозволили Пілсудському в останній момент мобілізувати 80-ти-сячну армію. Франція направила в Польщу в якості військового радника генерала Вейгана. Тепер Червона Армія сприймалася вже не як «пролетарська армія», а як загарбницькі війська заклятого ворога. Вантаж історії і націоналізму працював проти більшовиків всім своїм тягарем. Ситуація на театрі військових дій знову круто змінилася: Червону Армію витіснили з Польщі за кілька тижнів. Цього разу внаслідок перемир'я східний кордон Польщі проліг по лінії Керзона, що було для неї менш вигідно, ніж пропозиція Москви в 1920 р. Через кілька місяців цей кордон був узаконений мирним договором, підписаним у Ризі 18 березня 1921 р. Закінчення війни з Польщею дозволило Червоній Армії остаточно розібратися з останньою білою армією барона Врапгеля, який, поки більшовики займалися «поширенням революції» на Заході, добився в Криму тимчасового успіху. Революція на Заході не вдалася, і розгром Врангеля в листопаді 1920 р. ознаменував собою кінець іноземної інтервенції, а потім і громадянської війни.

5. Народження Комінтерну

У Росії перемогли більшовики. Правда, вони вважали, що така відстала країна зможе побудувати соціалізм тільки за умови його перемоги у великих капіталістичних розвинених країнах. З моменту краху 11 Інтернаціоналу і початку війни Ленін був переконаний у необхідності відновити Інтернаціонал, але на новій основі, порвавши з реформізмом. Каталізатором і трампліном для створення нової організації повинна була стати перемога більшови-стської революції, яку більшовики вважали прелюдією до світової революції. У 1918 р. внутрішні задачі зміцнення пової впади і налагодження зв'язків, зруйнованих війною, а також ізоляція Росії ускладнили роботу з утворення Інтернаціоналу. Поразка у війні і революція в 1 Німеччині,

створення Німецької комуністичної партії, підготовка до з'їзду в Берні партій II Інтернаціоналу - все це спонукало більшовиків терміново скликати I конгрес по заснуванню Комінтерну (6-9 березня 1919 р.). Незважаючи на заперечення німецького делегата Еберлейна, який висловився від імені своєї партії проти створення такої організації, вважаючи його передчасним (Німецька комуністична партія, вірна в цьому відношенні заповітам Рози Люксембург, убитої в січні 1919 р., побоювалася, що Інтернаціонал буде узурпований компартією Росії; Роза Люксембург багато разів критикувала її падецентралізовану структуру військового типу, стримуючу «творчу активність» маси і внутрішню демократію). 34 делегати (30 з них жили в Москві і працювали в комісаріаті закордонних справ, двоє - випадкові гості, і тільки у двох були мандати) більшістю голосів схвалили це рішення. На I конгресі Комінтерну до Виконавчого комітету були обрані в основному росіяни, українці та латиші. Виражаючи свою вдячність російському пролетаріату та його керівній партії, у своєму першому ж документі Комуністичний Інтернаціонал закликав всі трудящих чинити тиск на свої уряди, в тому числі революційними засобами, щоб ті припинили інтервенцію проти Республіки Рад.

Якщо на I конгресі було тільки зареєстроване створення Комінтерну (II Інтернаціонал ніяк не міг відродитися), то на II конгресі, який проходив у Москві з 19 липня по 9 серпня 1920 р., панувала обстановка загального натхнення. Червона Армія наступала на Варшаву. Йшла побудова «нового світу». Конгрес проходив в месіанському очікуванні розквіту класової боротьби. Учасники конгресу (200 делегатів з 35 країн) вважали, що існують усі необхідні об'єктивні умови для світової революції. Єдине, чого не вистачало, - партій, здатних скористатися цими умовами і створити суб'єктивні передумови для її остаточної перемоги. Головною перешкодою на шляху до перемоги залишався вплив реформістів і соціал-демократів на робітничий клас. Тому основна задача II конгресу полягала в поглибленні розриву із соціал-демократією. Комінтерн повинен був стати бойовим органом міжнародного пролетаріату, єдиною комуністичною партією з філіями в кожній країні. Відчуваючи себе великими переможцями, Ленін і Троцький висунули двадцять одну драконівську умову для вступу в Комінтерн. Ці умови передбачали зміцнення єдності вчення, єдність дій і єдину владу даної організації, ядром якої як і раніше була Москва, але тепер положення Москви стало більш міцним, ніж коли-небудь.

V. КРИЗА «ВІЙСЬКОВОГО КОМУНІЗМУ»

1. Економічна відсталість і соціальна деградація

На початку 1921 р. громадянська війна закінчилася, радянська влада зміцнилася. Однак положення в країні ставало все більш катастрофічним. Політика «військового комунізму» викликала хвилю обурення в селі. В середині самої партії намітився розкол. Навіть ті, хто знаходився в авангарді Жовтневої революції - моряки та робітники Кронштадта, і ті підняли повстання. Для нового ладу це було найсуворішим вироком.

Експеримент «військового комунізму» був проведений на економіці, яка повністю розклася, і привів до нечуваного спаду виробництва: на початку 1921 р. обсяг промислового виробництва становив тільки 12% довоєнного, а випуск заліза і чавуну - 2,5%. Створений у лютому 1920 р. центральний плановий орган (Держплан) і ВРНГ виявилися нездібними до крупномасштабного планування й управління. Значна частина начебто націоналізованих підприємств не піддавалася ніякому державному контролю, кожне підприємство діяло своїми силами, як могло, збуваючи свою мізерну продукцію на чорному ринку. Держава, яка привласнила собі монополію на розподіл, могла запропонувати селянам для «обміну» дуже мізерний асортимент промислових товарів. У 1920 р. їх вироблялося на суму 150 млн. руб. золотом. Ціна вирощеного зерна перевершувала цю суму в 20 разів, і складала менше 64% довоєнного рівня. Крайня нестача товарів, їх дорожнеча не стимулювали селянина виробляти продукти на продаж, тим більше що будь-які надлишки тут же вилучалися. У порівнянні з довоєнним періодом об'єм продуктів, що йшли на продаж, скоротився на 92%. Дроблення великих володінь, зрівню-вальщина, що нав'язувалася сільською владою, руйнування комунікацій, розрив економічних зв'язків між містом (де вже не було ні робочих місць, ні продуктів) і селом, продрозкладка - все це призвело до ізоляції селянства і поверненню до натурального господарства. Замкнувшись у собі, селянство легше, ніж інші класи, пережило неймовірні соціальні потрясіння, породжені світовою війною, революцією і громадянською війною. Воно увібрало в себе нокидаючих міста городян, більшість з яких ще зберегли зв'язки з рідним селом. Після революції Росія виявилася більш аграрною і селянською, ніж до війни.

Продовження політики продрозкладки, за рахунок якої державна скарбниця поповнювалася па 80%, було для селянства нестерпним тягарем (вона у два рази перевищувала земельні податки і виплати 1913 р.), і це як і раніше було головною причиною невдоволення в селах. У 1918 р. радянська статистика зареєструвала 245 селянських бунтів проти більшовнетської влади. У 1919 р. цілі райони перейшли під контроль повсталих селян, організованих у загони, що нараховували тисячі, іноді десятки тисяч чоловік. Вони билися то з червоними (в білоруському Поліссі, в Поволжі), то з білими (в тилу Колча-ка, в Сибіру і на Уралі). Боротьба Махно спочатку проти білих, потім проти червоних була яскравим тому прикладом як по термінах (вона тривала майже три роки), розмаху (50 тис. партизан склали цілу армію), різномірності соціального складу (серед бійців армії Махно були селяни, залізничники, службовці різних національностей, що населяли Україну, - євреї, греки, росіяни, козаки), як і по своїй політичній анархістській програмі. «Ми за більшови-

ків, але проти комуністів», - говорив Махно. Це означало: за більшовиків, що схвалювали захоплення земель селянами, але проти комуністів, що вилучали надлишки, що насаджували колгоспи і забирали владу в свої руки, прикриваючись Радами. Махно вважав, що ніяка влада не може диктувати масі свою волю. Структура політичного життя повинна ґрунтуватися на існуванні вільних об'єднань, у всьому відповідних «свідомості і волі самих трудящих». Незважаючи на те, що Махно бився разом із червоними проти Петлюри, переслідував відступаючі війська Денікіна, відбивав наступ Врангеля, він був оголошений більшовиками поза законом. У серпні 1921 р., після виснажливих боїв, що тривали кілька місяців, Махно і залишки його армії перетнули румунський кордон.

Після розгрому білих зникла загроза повернення великих власників. Селянські повстання проти більшовиків спалахували з новою силою. Взимку 1920/21 р. організувалися десятки «повстанських армій», в тому числі у Західному Сибіру, Тамбовській і Воронежській губерніях. У січні 1921 р. селянська армія під керівництвом есера Антонова, яка нараховувала 50 тис. чоловік, захопила всю Тамбовську губернію. Програма цього повстання, прийнята в травні 1920 р. селянським губернським з'їздом у Тамбові, включала в себе повалення комуністичної партії, скликання Засновницьких зборів на основі загальних виборів, владу Тимчасового уряду, що складається з представників усіх партій та організацій, які боролися проти більшовиків, передачу землі тим, хто її обробляє, припинення продрозкладки, скасування розподілу народу «на класи і партії». У травні 1921 р. генерал Тухачевський, який раніше, в період радянсько-польської війни дійшов з Червоною Армією майже до Варшави, на чолі 35 тис. чоловік, посиленних загонами спеціальних військ ВНК, що мали на озброєнні сотні артилерійських знарядь, броньовики і літаки, виступив на придушення антонівського заколоту. Червоній Армії знадобилося кілька місяців, щоб «утихомирити» область. «Виселяли» цілі села.

Весною і влітку 1921 р. па Волзі вибухнув страшний голод. Після конфіскації попередньою осінню надлишків у селян не залишилося навіть зерна для наступного посіву, до цього додалися сильна засуха і руйнівні наслідки громадянських і «селянських» воєн. Незважаючи на прийняті (дуже пізно!) заходи створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим і звернення до міжнародної допомоги (організованої «Амерікен Реліф Адміністрейшн «АГА»), від голоду загинуло більше 5 млн. чоловік. До цієї цифри потрібно додати 2 млн. померлих від тифу в 1918-1921 рр., 2,5 млн. убитих в першій світовій війні і мільйони жертв громадянської війни (за різними підрахунками, їх число коливається від 2 до 7 млн.).

На початку 1921 р. положення в місті було не кращим, ніж на селі. Як і раніше дуже не вистачало продовольства. Наслідки неврожаю позначилися і в промисловості: продуктивність праці в деяких галузях знизилася на 80% в порівнянні з довоєнним рівнем. Багато які заводи закрилися через нестачу палива. У лютому 1921 р. зупинилися 64 найбільших заводи Петрограда, в тому числі Путилівський. Робітники виявилися на вулиці, деякі з них поїхали в рідні села в пошуках прожитку. До 1921 р. Москва втратила половину своїх робітників, Петроград - 2/3. У 1921 р. російський промисловий пролетаріат складав всього біля 1 млн. чоловік. 600 тис. фабрично-заводських робітників служили в армії, 180 тис. з них були убиті, 80 тис. перебували в «про-дзагонах», дуже багато хто почав працювати в «апараті» і органах нової держави.

За роки громадянської війти різко поменшало число міських жителів (які склали в 1913 р. лише 18% населення). Більшість із 2 млн. російських емігрантів були городянами. В основному це були люди із заможних класів старої Росії, а також представники вільних професій та інтелігенція - найбільш «європеїзований» прошарок російського суспільства. У 1917-1921 рр. великі міста не тільки спорожніли, але й змінилися по своїй соціальній структурі. Демографічні дані по Москві та Петрограду 1920 р. кажуть про зниження рівня економічної та культурної еліти, скорочення числа робітників, зменшення кількості торговців і ремісників і одночасно з цим про дивну виживаність таких маргінальних категорій, як лакеї, кур'єри, посередники та інші, яким було на руку пануюче безладдя і які наживалися на невеликих і великих операціях чорного ринку. Лише одна соціальна категорія дійсно збільшилася: стало більше державних службовців, оскільки основним роботодавцем була держава. До цієї категорії долучилася «робітнича інтелігенція», безліч дрібних чиновників із дореволюційних установ, а також представники колишніх правлячих класів, яким вдалося завдяки своїй освіті знайти роботу і хоч би тимчасовий притулок. Для більшовистського режиму ця категорія службовців була ненадійною через її «непролетарське» походження. Згодом воно етапе для цих людей причиною великих прикрощів. Тавро з «колишніх» стерти було неможливо.

2. Зміни і криза в партії

У 1919-1920 рр. в партії почалися розкол і внутрішні розбіжності, які відображали розчарування багатьох більшовиків невдачею «військового комунізму». Після Жовтня партія значно збільшилася: іуди вступило багато тих, кого в 1918 р. журнал «Комуніст» визначив як «папівіптелігентів» (розсильні в лавках, секретарі, дрібні чиновники та інші), хто при старому режимі не міг навіть і думати про яку-небудь кар'єру і висунувся завдяки революції. Цей прошарок, як відмічалось в «Комуністі», грав роль консервативної соціальної групи, що з недовірою відноситься до робітничої маси. Щоб перешкодити притоці в партію елементів, які сприяють її «бюрократизації», на VIII з'їзді керівництво партії вирішило провести «чистку» своїх рядів. Кампанія «ідеологічного контролю» продовжувалася півроку. Біля 150 тис. комуністів (третина всього складу) або вийшли з партії, або були виключені (частіше за все за кар'єризм, політичну пасивність,

незнання статуту і програми, пияцтво, віру в бога і за інші дії, «несумісні з чесним ім'ям комуніста»). На цьому ж з'їзді керівництво партії виробило принципи вступу в партію (діяли до кінця 30-х рр.), згідно з якими прийняття в партію істинних пролетарів було єдиним засобом проти «бюрократизації» її апарату. Селяни були кандидатами «другого порядку», вступ інших було обмежено. У той же час керівництво усвідомлювало, що істинних пролетарів обмаль (Ленін і Бухарці довго розробляли тезу про «декласування» пролетаріату) і їхньої компетенції недостатньо, щоб займати відповідальні посади. Ця принципова проблема була частково вирішена в 30-і рр., коли внаслідок широкої кампанії професійного навчання робітників-комуштів чистота соціального походження почала відповідати рівню освіти, що дозволило найкращим бути одночасно «комуністами і фахівцями». Тим часом, незважаючи на чистку 1919 р., в партію продовжували вступати люди «непролетарського» походження. У березні 1921 р. робітники-комушті становили тільки 40% членів партії (і то ці цифри завищені, оскільки кожний вступаючий старався приписати собі «істинно» пролетарське походження). Що стосується більшовистської «старої гвардії» (тобто тих, що вступили в партію до лютого 1917 р.), то вона ще займала більшість відповідальних постів, але складала менше 2% всіх комуністів (12 тис. із 750 тис.).

На фоні економічних і соціальних труднощів зростало напруження між робітниками, що жили як ніколи погано (на свою зарплату вони могли придбати тільки половину прожиткового мінімуму), і «добре нагодованими і добре одягнутими» керівниками. «Ми відчуваємо до них класову ненависть», - писав у листопаді 1920 р. один робітник в «Петроградській правді». Розбіжності, що наростали всередині партії з 1919 р., проявилися до кінця 1920 р. Лідери першого опозиційного руху («робітнича опозиція»), профспілкові діячі Шляпников, Лутовинов і Кисельов, до яких прилучилася Коллон гай, зажадали передати управління промисловістю профспілкам, створити для цього на їх основі спеціальний виборний орган. На кожному підприємстві керівництво повинне були заснувати робітничі комітети, що підкорялися б тільки вищестоящому профспілковому органу. Така політика вела до ліквідації керівництва місцевих і центральних партійних органів. Однак в тезах «робітничої опозиції» не було статті, яка б указувала на те, що в майбутніх всемогутніх профспілках влада повинна належати не тільки комуністам, які в 1921 р. склали в профспілках меншину і впливом не користувалися. У них говорилося тільки про те, що робітникам надається право вільно обирати своїх представників з будь-яких партій.

На відміну від «робітничої опозиції» Троцький прагнув, з одного боку, до найшвидшого злиття профспілок із державним апаратом, а з іншого - до введення так званої «виробничої демократії», ідея якої полягала в тому, щоб збільшити прошарок робітничої аристократії в рамках мілітаризованої промисловості, покликаний замінити бюрократію партійних функціонерів. Іа армійським зразком зміцнилися б центральна партійна влада і робітнича дисципліна, при цьому найбільш відданим рядовим комуністам давалася б можливість просунути по службі.

У серпні 1920 р. за пропозицією Троцького замість профспілки залізничників була створена Центральна транспортна організація Центран. Проти «поліцейської диктатури Центрану, який тероризує залізничників за допомогою буржуазних спеціалістів» (Зинов'єв), повстали не тільки профспілкові керівники па чолі з Томським і членами «робітничої опозиції», але й Зинов'єв, який на сторінках «Петроградської правди» розгорнув дискусію про свободи і необхідну демократизацію партії. Вій вважав, що час повернутися до принципу виборності всередині робітничо-селянської демократії. Такої ж думки дотримувалися з 1919 р. «демократичні централісти» па чолі з Обо-ленським, Сапроновим і Максимовським.

Протягом трьох місяців (грудень 1920 - лютий 1921 р.) ці різні позиції були об'єктом безперервних публічних дебатів, що свідчило про розбіжності в керівництві партії. З питання про профспілки Ленін виробив компромісне рішення («платформа десяти»), що поставило па одну дошку «робітничу опозицію» і Троцького, якого критикували за те, що він допустив «виродження централізму і мілітаризованих форм роботи в бюрократизм, самодурство, казенщину».

Напередодні відкриття X з'їзду партії, який повинен був початися 8 березня 1921 р., коли йшло обговорення всіх запропонованих платформ, сталася подія, яка остаточно вирішила долю всіх форм внутрішньопартійної опозиції: повстали моряки і робітники Кронштадта.

3. Кронштадтське повстинні

У лютому економічне становище в Петрограді погіршилося: закрилися десятки заводів, хлібна норма робітників була знову урізана. Робітники вимагали можливості вільно запасатися продуктами в селі, не боячись бути арештованими як мішочники. Власті їм відмовили. Почалися демонстрації, потім страйки. 24 лютого партійні власті Петрограда оголосили надзвичайний стан і арештували всіх меншовиків, які ще знаходилися на свободі та есерів, запідозрених у підтримці робітничих заворушень. ЦК партії дозволив робітникам їздити в село за продовольством, що зняло напруження в Петрограді. Тим часом заворушення досягли Кронштадта. Ще влітку 1917 р. моряки цієї військової бази зарекомендували себе як найбільш неспокійний елемент більшовистської партії. У «липневі дні» вони в своїх діях пішли далі, ніж партійне керівництво. Спочатку вони були прихильниками терору, потім зблизилися з анархістами (деякі з них були родом з України, в топ час захопленої Махно) і почали критикувати «диктатуру більшовистських комісарів». 28 лютого 1921 р. екіпаж броненосця «Петропавловськ» проголосував за резолюцію, яка повинна

була стати хартією повстання. Основними вимогами були: переобрання Рад таємним голосуванням із попередніми дискусіями та вільними виборами; свобода слова і друку на користь «робітників, селян, а також анархістів і лівих соціалістів»; звільнення всіх політ'язнів; зрівнювання пайків для всіх, крім «робітників гарячих цехів»; припинення насильних конфіскацій, вільний труд ремісників, які не використовують найманих робітників; для селян - повна свобода «робити із своєю землею все, що бажаєш... і вирощувати худобу, при умові, що вони не застосовують найману робочу силу».

Ці вимоги, що виходили відразу від усіх соціалістичних і анархічних угруповань, а не від якої-небудь окремої партії, в якійсь мірі повторювали тези Зинов'єва, надруковані в «Петроградській правді». Дізнавшись про прийняття резолюції моряків «Петропавловська», у Кронштадт виїхав Калінін, голова ВЦВК. Його випроводили звідти під улюлюкання 12 тис. моряків, до яких приєдналася, щонайменше, половина з 2 тис. комуністів Кронштадта. Центральний Комітет партії поспішив затаврувати повстання, як контрреволюційну змову, підбурювану із Заходу білогвардійцями, керовану царським генералом і підтримувану кадетами, меншовиками та есерами. 2 березня бунтівники організували Тимчасовий революційний комітет, який повністю складався з матросів робітничого або селянського походження. Комітет очолив Петриченко - писар із «Петропавловська». Обидва військових комісари Кронштадта зазнали арешту, цим акти насильства обмежилися. Кілька військових офіцерів, які знаходилися на базі, не були згодні з Тимчасовим комітетом, і вже тим більше вони не стояли на чолі повстання, як затверджував ЦК партії. Офіцери хотіли б негайно встановити зв'язок із материком, щоб повстання перекинулося на столицю. Комітет із свого боку, наївно впевнений у правоті своєї справи, відмовлявся від застосування зброї, за винятком оборони у разі атаки. Радянський уряд направив Тимчасовому комітету ультиматум, в якому кожному, хто готовий був здатися, гарантувалося життя.

Для партії ситуація була дуже серйозною. Заклик повсталих до «третьої революції», яка «вигнала б узурпаторів і покінчила б із режимом комісарів», міг бути з радістю підтриманий не тільки петроградськими робітниками, але й на Україні і в центрі Росії, де ще не були придушені селянські бунти Махно й Антонова. Троцький доручив генералу Тухачевському придушити повстання. Для того, щоб стріляти в народ, герой польської кампанії набрав молодих курсантів із військової школи, які не мали «революційного досвіду», і солдат із спеціальних військ ВНК. Військові дії почалися 7 березня, а через десять днів Кронштадт пав. Після захоплення морської військової бази репресій зазнали тисячі людей. Офіційний процес над ними так і не відбувся.

4. X партійний з'їзд - вирішальний поворот

Коли війська Тухачевського придушували кронштадтський заколот, у Москві почав роботу X з'їзд партії (8 березня 1921 р.). На з'їзд були винесені два найважливіших питання: перше - про заборону фракцій всередині партії (постанова з цього питання потім ще довго визначала політичне життя в СРСР), і друге - про заміну продрозкладки, яка три роки тяжіла над селянами, продподатком - мірою на перший погляд обмеженою, але наслідки якої було важко відразу передбачити і з введення якої почалася нова економічна політика (неп).

Основоположні документи приймалися майже поспішно, в останній день з'їзду, після довгих дискусій про профспілки (представлення і обговорення заходів, що вводять неп, займають усього 20 сторінок із 330 в повному виданні стенографічного звіту з'їзду). Після з'їзду резолюція по продовольчому податку повинна була бути доповнена іншими економічними заходами. Один узаконував свободу внутрішньої торгівлі, інший - надання концесій приватним підприємцям. У травні 1921 р. було дозволено створювати дрібні приватні підприємства, в липні денационалізувалися підприємства, де за наймом працювало менше 21 людини. Тільки за один рік більше 10 тис. підприємств було віддано приватним особам, що іноді були власниками, на термін від двох до п'яти років за 10-15% продукції, що вироблялися ними. Частина з них стали змішаними підприємствами з участю іноземних фірм. Робітники дістали право перейти із заводу на завод, зріс авторитет інженерів і технічних кадрів.

Чи було введення непу викликано подіями в Кронштадті? Навряд чи. Ідея змінити політику по відношенню до селянства, про яку давно говорили меншовики, вже витала у повітрі. У кіпці 1920 р. Ленін в опублікованій згодом бесіді з Кларою Цеткін визнав «помилковість політики продрозкладки». 17 і 23 лютого в «Правді» з'явилися дві статті, де говорилося про можливість введення продовольчого податку, який натхнув би селян на збільшення посівних площ. Кронштадтський заколот і весняна сівба, що наближалася, прискорили прийняття рішення, яке, очевидно, обдумувалося протягом всього лютого. Можна легко пояснити обачність, виявлену Леніним, який вживав цих заходів «під шумок» і в кілька етапів. Серед комуністів вони не могли не викликати глибокого здивування. Так само як при укладенні Брест-Литовського миру, їм здавалося, що радянська влада відмовляється від своїх принципів і законності і що це веде до «реставрації капіталізму». Тисячі комуністів вийшли з партії. Звикнувши вважати примус єдиною можливою формою відносин з непокірливим селянством, нижні партійні чини, чия кар'єра почалася в армії, так і не змогли позбутися звичок, набутих ними протягом перших років радянської влади.

Для Леніна нова економічна політика не була лише тимчасовою, кон'юнктурною мірою. «Знадобляться цілі покоління, - пояснював він на з'їзді, - щоб перебудувати сільське господарство і змінити селянську психологію». На його думку, досягти цієї мети можна було тільки через розвиток індустріалізації,

електрифікації, кооперації, союзу робітників і селян. «Пролетаріат керує селянством, але цей клас не можна так вигнати, як вигнали і знищили поміщиків і капіталістів. Потрібно довго і терпляче і з великими позбавленнями його переробляти».

Після чотирьох років революції і громадянської війни Ленін, здавалося, прийшов до поглядів, близьких тим, яких дотримувалися в 1917 р. майже всі марксисты, які сперечалися з ним, - до розуміння того, що для переходу до соціалізму необхідний час, що до перемоги соціалізму пройде не одна зміна поколінь. Оскільки форма держави є відображенням економічної ситуації, існування різних економічних укладів, визнане, нарешті, непом, повинне було, слідуючи марксистській логіці, привести до співіснування різних політичних формувань, що представляли б протилежні інтереси суспільних груп, особливо робітничого класу і селянства. Однак заміси, того, щоб зробити політичне життя більш демократичним, комуністичне керівництво посилювало партійну диктатуру.

Одним із перших наслідків введення непу стало остаточне знищення меншовиків, не із страху перед їх можливим опором новим заходам, а через те, що вони довели правильність своїх прогнозів і аналізу ситуації, оскільки вже давно вимагали введення такої політики.

Неп сприяв появі опозиції серед самих комуністів: деякі заявили про «реформістський», навіть «буржуазний» ухил керівництва, що спонукало Леніна запропонувати з'їзду дві резолюції, які гарантували єдність партії. Згідно з першою, було потрібно негайно розпустити всі групи, утворені на власних платформах, під загрозою виключення з партії. В одній статті, що залишалася неопублікованою до жовтня 1923 р. цією резолюцією Центральний Комітет наділявся владою для здійснення цієї міри. Друга резолюція засуджувала погляди «робітничої опозиції», особливо на роль і місце профспілок. У резолюції говорилося: «Марксизм вчить, що тільки політична партія робітничого класу, тобто Комуністична партія, спроможна об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всієї трудящої маси, який один спроможний протистояти неминучим дрібнобуржуазним коливанням цієї маси, неминучим... рецидивам професіоналістської вузькості або професіоналістських забобонів серед пролетаріату». Те розуміння ролі партії, яке Ленін сформулював у 1902 р., було зведене в ранг однієї із складових частин марксистського вчення. Положення «робітничої опозиції» ставали, таким чином, «ан-тимарксистськими». Ці дві основні резолюції були прийняті майже без обговорення переважною більшістю за кілька годин до закриття з'їзду. Приголомшена їх несподіваністю, більшість членів «робітничої опозиції» проголосувала «за». Нав'язлива ідея зберегти єдність партії спонукала її керівників до всіляких компромісів і зречень.

Після X з'їзду пішло згуртування партії, яке проявилось в повій «чистці», зміцненні влади і повноважень скороченого апарату, а також пильності, що зросла по відношенню до виникнення будь-яких політичних течій, які загрожували б єдності партії.

3 серпня 1921 р. всі члени партії повинні були пройти нову перевірку, що розтяглася на багато місяців, після якої біля чверті всіх комуністів виявилися виключеними з партії (в основному за тими ж причинами, що й під час «чистки» 1919 р.) або вийшли з неї за власним бажанням. У березні 1922 р. XI з'їзд прийняв чіткі правила прийому в партію, які змінювалися в залежності від соціальної приналежності вступаючого: в партію легше всього було вступити робітникам, а селянам - легше, ніж «іншим». Незважаючи на ці заходи, партія не стала більш пролетарською за своїм складом: в 1922 р. приблизно 15 тис. робітників, незадоволених «буржуазним переходом» до непу, вийшли з її рядів. Як і раніше вступ в партію означав можливість зайняти новий пост в партійній адміністративній системі, в профспілках або іншій «громадській організації», і тому багато хто прагнув стати комуністами. Кордон між керівниками і підлеглими залишався нестабільним і відкритим. На фоні зруйнованої економіки, коли майже не створювалося нових робочих місць, весь час ріс «апарат», що підживлювався десятками тисяч демобілізованих військових. Під час громадянської війни і! партії встановився «командний стиль» керівництва, введений колишніми офіцерами і солдатами, які вважали, що вони просто «мобілізовані» па інший фронт. Стало звичним, що місцеве начальство призначається зверху. Низові організації, потребуючи керівників, відразу ж зверталися в спеціальні відомства ЦК, що займалися розподілом кадрів. З квітня 1920 р. по березень 1921 р. ці відомства зробили 40 тис. призначень па різні посади.

Ця практика продовжувалася і в мирний час. Значно зросла роль Оргбюро, що відало всіма організаційними партійними питаннями, і Секретаріату, який контролював усі відомства Центрального Комітету. У Секретаріаті, створеному одночасно з Політбюро в березні 1919 р. під егідою Центрального Комітету, який складався спочатку з п'яти чоловік та міг ухвалювати термінові рішення, не дожидаючись чергового засідання ЦК, вже в 1921 р. працювало більше 600 чоловік. На чолі Секретаріату стояв Свердлов, потім Крестинський. Після XI з'їзду партії генеральним секретарем ЦК партії став Сталін, а Молотов і Куйбишев - його заступниками. Цей начебто формальний пост дозволяв Сталіну тримати під контролем усі посади і забезпечувати собі надійну підтримку в апараті. До розширення влади і компетенції апарату додався ще більш жорсткий контроль за низовими організаціями і поліцейський нагляд за членами фракцій, засуджених на X з'їзді. Правда, цей контроль ще не був довершеним, оскільки в березні 1922 р. не існувало докладного досьє на кожного комуніста. Позбавившись права голосу, «робітничої опозиція» вимушена була звернутися («Декларація 22-х», лютий 1922 р.) до Комуністичного Інтернаціоналу з висловленням заклопотаності «Диктатурою апарату», яка панує в робітничому і профспілковому середовищі, відсутністю «пролетарської демократії» в країні. Контроль над профспілками посилювався: з грудня 1921 р. тільки

досвідчені члени партії з великим стажем, що не перебували до цього ні в якій іншій партії, крім комуністичної, могли стати профспілковими лідерами.

Вживання цих заходів завершило «перетворення більшовизму на державну структуру» (М.Ферро), яке почалося в жовтні 1917 р. розгоном інакомислячих політичних партій, позбавленням Рад їх повноважень, опікою над профспілками і заводськими комітетами. При такій жорсткій політичній диктатурі в нову систему, проте, проникала певна частина «маси», не настільки пролетарська, як цього хотілося б радянській владі. Така «колонізація» нових установ елементами плебсу, що різко відрізнялися від перших більшовиків, вплинула на саму природу радянської влади, на напрями і можливості розвитку, зберігаючи на час відкритими і нечіткими кордони між керівниками і керованими.

Розділ V

Роки непу (1921-1928)

I. УТВОРЕННЯ СРСР: НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ І КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Право на самовизначення: теорія і реальність

Союз Радянських Соціалістичних Республік виник 30 грудня 1922 р. відповідно до договору, який об'єднав Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку (РРФСР) з Україною, Білорусією та Закавказькою федерацією. Утворення СРСР завершило довгий та неймовірно складний процес, коли після іноземної інтервенції, вдалих і невдалих спроб самовизначення та об'єднання окремих республік в рамках федерації, форми якої змінювалися в залежності від обставин і співвідношення сил, Російська імперія поступово розповзалася по швах.

Право на самовизначення, визнане в Декларації прав народів Росії, в перші роки радянської влади здійснювалося по-різному через особливості умов життя кожної нації. Багато що залежало від географічного положення, значення для нової держави даного регіону, міжнародного оточення, масштабу національного руху. Деякі народи - поляки, фіни, литовці, латиші, естонці - завоювали свою незалежність в основному завдяки підтримці європейських країн, які прагнули уберегтися від «більшовпстської зарази» за допомогою «кордону», спорудженого на західних околицях Росії. Інші автономії виявилися менш міцними, наприклад українська. Будучи справжньою «експериментальною лабораторією» противників радянської влади, зробивши ставку почергово на переможено Німеччину, далеку Францію і Польщу, яка щойно прогнала Росії, і, що найголовніше, будучи найбільш багатою частиною Російської імперії, Україна втратила незалежність, здавалося отриману після Брест-Литовської угоди. Білорусія, навпаки, дуже бідна, де національний рух перебував у зачатковому стані, набула статусу суверенної республіки з розрахунком на те, що вона, з одного боку, покаже зразок зближення з Росією, до якого всі інші республіки віднеслися без натхнення, а з іншого - допоможе «здобути» Литву. У лютому 1919 р. на з'їздах Рад Білорусії та Литви з ініціативи місцевих більшовиків, переважно росіян, був проголошений союз двох республік. Це дозволяло зробити Литву, яка завжди прагнула до незалежності, частиною штучно створеної білорусько-литовської спільноти, де більшість населення благоволила до Росії (білорусів там було набагато більше, ніж литовців). Здійсненню цього задуму перешкодила Польща, яка окупувала дані території.

Коли більшовики прийшли до влади, ситуація в Закавказзі була складною не тільки через міжнаціональні конфлікти, відмінності в релігії, культурі, економічних інтересах, але й через близькість Туреччини до кордонів Грузії та Вірменії. Одностороннє рішення центральної влади віддати Туреччині, згідно з Брест-Литовським договором, Батум, Каре і Ардаган спричинило відділення Закавказзя. 25 квітня 1918 р. була проголошена Закавказька республіка. Через місяць вона розвалилася під тиском національних розбратів на три незалежних держави, кожна з яких очолювалася певною політичною партією: меншовиками - в Грузії, дашнаками - у Вірменії, мусаватістами - в Азербайджані. Влітку 1918 р. вірменська та азербайджанська незалежність були втрачені на кілька місяців внаслідок наступу турецьких військ. Грузії вдалося відстояти свою свободу завдяки підтримці іноземних держав: спочатку Німеччини (договір з нею був підписаний 28 травня 1918 р.), потім - Англії. До 1920 р. внутрішній і міжнародний стан змушували більшовиків до обережності у відносинах із Закавказзям. Наприкінці громадянської війни відхід англійців із цього економічно багатого і тому життєво важливого для Радянської держави регіону дав можливість більшовикам знову його завоювати. Азербайджан був завойований дуже швидко: в квітні 1920 р. пробільшовистсько налаштований Військовий революційний комітет позбавив влади мусаватистський уряд і закликав Росію на допомогу. Такий прийом став згодом розхожим. Він полягав у тому, що завжди і скрізь знаходилися більшовики-«іногородці», які бажали союзу з Росією і яких центральні власті вважали партією революційної законності. Від їхнього імені Червона Армія виступала проти прихильників незалежності. Доля Вірменії була остаточно вирішена тільки в листопаді 1920 р., оскільки оголошенню її Радянською республікою заважала боротьба за владу в Туреччині. Протягом цього часу (1920 р.) меншовистській Грузії вдалося зберегти свою автономію. 7 травня вона навіть підписала із РРФСР договір, який визнавав

незалежність Грузії. Підписання договору свідчило про тимчасово несприятливе міжнародне положення для центральної більшовистської влади, яка вела війну з Польщею. До того ж грузинський уряд набув певного міжнародного авторитету та симпатію європейських соціалістів. Проте, Грузія відчувала подвійний тиск: зсередини з боку грузинської компартії (секретна стаття договору від 7 травня змушувала грузинську державу узаконити її діяльність), і ззовні, з боку Кавбюро (Кавказьке бюро) і Червоної Армії, яка знову захопила Баку і підійшла до кордонів Грузії. 12 лютого 1921 р. під приводом припинення «міжнаціональних конфліктів» між грузинами та вірменами Червона Армія вступила в Грузію і 25 лютого в Тифлісі була проголошена радянська республіка.

В історичному ланцюгу вдалих або невдалих спроб самовизначення про стежуються певні закономірності: продовжуючи заявляти про прано пародій на самовизначення, нова влада підпорядкувала це право інтересам соціалістичної держави, життєвій необхідності зберегти в цьому випадку українське зерно, нафту і рудні родовища Кавказу.

«Визнання права на розлучення, - говорив Ленін, - не виключає агітації в тому або іншому випадку проти розлучення».

2. Спроби союзного об'єднання

Декларація прав народів Росії, яка формально поставила проблему внутрішньої політичної організації нової держави (буде вона централізованою або федеративною?), але не дала на неї відповіді, визнавала, що як альтернатива розколу існує «добровільний і чесний союз народів Росії», які, як було заявлено, рівні між собою. Незважаючи на те, що Ленін був проти федералізму, перед загрозою розвалу колишньої Російської імперії він вирішив заснувати нову, радянську державу на принципі федерації. У другій статті Декларації прав працюючого та експлуатованого народу говорилося: «Радянська Російська республіка засновується па основі вільного союзу вільних націй, як федерація Радянських національних республік». Крім усього іншого, в документі уточнювалася процедура приєднання до Росії: рішення про це повинне було прийматися на з'їзді Рад кожної національності. Однак федерація мислилася як перехідний етап напередодні світової революції, як обов'язковий крок на шляху до злиття і подолання національних відмінностей. У березні 1918 р. Ленін писав, що федерація націй - це «перехід до свідомої та більш тісної єдності трудящих». Перша радянська конституція, прийнята в липні 1918 р., умовчувала про політичне наповнення цього союзного устрою та його функціонування.

З 1918 по 1922 р. розвиток Союзу ішов у двох напрямках:

- входження республік і автономних областей в Російську Федеративну Республіку,
- двосторонні договори між теоретично незалежними республіками і Російською Федеративною Республікою,

У березні 1918 р., коли дуже ослаблена радянська влада шукала підтримки, Наркомнац (Народний комісаріат з національностей, який очолював Сталін) спробував створити першу дослідну автономію в рамках федерації. 23 березня 1918 р. він опублікував декрет, підготовлений за допомогою Султана Галієва і Мулли нур Вахітова - двох представників нещодавно створеного Центрального мусульманського комісаріату, - де частина території Південного Уралу і Середньої Волги оголошувалися Татаро-Башкирською Радянською Республікою, яка входить у Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку. Незважаючи на навмисно неясні формулювання, обіцянка створити на такій величезній території національну мусульманську республіку втілювала в життя давню мрію всіх мусульман Росії: створити нарешті, автономну мусульманську державу. Але Султан Галієв прагнув до більшого: він вважав, що Татаро-Башкирська Республіка повинна стати вогнищем, революційні іскри якого потрапили б у саме серце Сходу. Однак цим мріям не дано було збутися. У травні 1918 р. Сталін нагадав про кордони «радянської автономії», заснованої, на відміну від «націоналістської буржуазної автономії», не на расових або релігійних принципах, а на класових позанаціональних критеріях. Усвідомлюючи необхідність мати власні кадри, щоб затвердити самостійність нової республіки, Султан Галієв вирішив організувати нову адміністративну структуру, мусульманську організацію РКП(б) - «орган усіх революціонерів-мусульман, хто більш або менш приймає програму РКП(б)», і мусульманську Червону Армію (в основному з татар), яка становила б приблизно половину Червоної Армії, що билася на Східному фронті проти Колчака.

Стривожені зростанням татарського націоналізму, центральні власті від-реагували негайно. VIII з'їзд партії (березень 1919 р.) проголосував за скасування всіх комуністичних національних організацій. Відтепер вони повинні були бути напряму пов'язані з РКП(б). Новий декрет від 22 травня 1920 р. значно обмежував автономію Татаро-Башкирської Республіки, надану в березні 1918 р. Побоюючись ідеєю пантюркізму, центральний уряд розділив республіку і замість великої мусульманської держави створив дві маленькі автономні республіки, чия компетенція обмежувалася місцевими адміністративними питаннями. Самостійність, надана в 1920-1922 рр. іншим народам - киргизам, марійцям, дагестанцям, бурятам, монголам, калмикам, кримським татарам і т.д., - була такою ж нікчемною. Виключення складав Туркестан, який отримав більш широку автономію. Сильна національна буржуазія, могутній націоналістичний рух (особливо в Бухарі та Хіві), дуже строкатий етнічний склад, значна питома вага російського населення - все це змушувало центр дуже обережно розмежовувати сфери впливу місцевої і центральної влади.

Позицію Султана Галієва, першого великого комуністичного діяча, арештованого в травні 1923 р. за «націоналістичний ухил», засудив з'їзд народів Сходу, який пройшов у вересні 1920 р. в Баку під егідою Комінтерну. Прихильники Султана Галієва мали намір перетворити Казань на столицю східного комунізму, використати велику Татаро-Башкирську державу як плацдарм для революційної експансії в Азії. Бакинський з'їзд повинен був дати поштовх початку великої визвольної боротьби пригноблених народів Сходу проти Заходу. Для радянських і європейських керівників Комінтерну звернення до Сходу потрібне було лише для того, щоб тимчасово допомогти західному промислому пролетаріату в його боротьбі з буржуазією та ослабити європейські колоніальні держави. Визнання бакинським з'їздом першорядного значення революції на Заході зруйнувало надії татарських комуністів на «перманентну революцію» в Азії, яка дозволила б їм зіграти головну роль посередників між Комінтерном і революційними рухами Сходу. Обережні московські керівники вважали за краще позбавити голосу пантюркізм і забезпечити собі контроль над периферійними областями колишньої імперії, надавши їм обмежену автономію.

Другий шлях до союзного об'єднання лежав через двосторонні відносини між РРФСР і незалежними радянськими республіками. Складна система двосторонніх договорів поступово прив'язала ці республіки до РРФСР і звузила сферу їх компетенції. Так, підписані 30 листопада 1920 р. договори між РРФСР і Азербайджаном передбачали, що в дуже короткі терміни обидві республіки повинні були об'єднати свої зусилля в наступних шести галузях: оборона, економіка і зовнішня торгівля, продовольство, залізничний і річковий транспорт, пошта і телеграф, фінанси. Договір між РРФСР та Україною від 28 грудня 1920 р. принаймні на папері зберігав незалежність України, у неї ще залишався свій комісаріат закордонних справ. Після трьох років незалежного політичного життя не можна було не рахуватися з національними особливостями, і, крім того, український президент Раковський, як надто сильна особистість, не підходив на пост глави маріонеткової держави. У січні 1921 р. подібний договір повинен був бути підписаний між РРФСР та Білорусією, до якої завжди, принаймні формально, відносилися як до привілейованого партнера. У Грузії російські більшовики повинні були діяти ще більш делікатно, оскільки під час лютого (1921 р.) «повторного завоювання» центральна влада і, головне, Ленін втратили ініціативу, піддавши під тиск військових і політичних діячів Закавказзя. 2 березня 1921 р. Ленін спеціально направив у Грузію Орджопікідзе па пошуки «прийняттого компромісу для блоку з Жорданія або подібними йому грузинськими меншовиками, які ще до повстання не були абсолютно ворожі до думки про радянський лад у Грузії на відомих умовах». Ленін писав, що «і внутрішні і міжнародні умови Грузії вимагають від грузинських комуністів не застосування російського шаблону, а вмілого і гнучкого створення своєї тактики». Незважаючи на ці здорові думки, центральні власті підштовхували всі три кавказькі республіки до найшвидшого об'єднання в Закавказьку республіку, яка в свою чергу підписала б договір з РРФСР. Грузинські комуністи - Махарадзе, Ора-хелашвілі, Мдівапі - різко чинили опір такому союзному об'єднанню, нав'язаному зверху Москвою і Кавбюро, яке було знаряддям центру проти національних комуністичних партій. Однак під тиском Орджопікідзе і Кавбюро на конференції, скликаній 11-12 березня 1922 р. в Тифлісі, був створений Союз республік Закавказзя, у ведення якого переходили зовнішні стосунки, оборона, фінанси, зовнішня торгівля, весь транспорт та економіка трьох республік. Ряд додаткових договорів, підписаних у наступні тижні, повинен був включити Закавказьку федерацію в економіку РРФСР і уповноважити останню представляти кавказькі республіки на міжнародній арені. Літом 1922 р. радянські керівники завершили об'єднання територій, до цього протягом п'яти років не пов'язаних між собою, у систему республік-планет, які обертаються навколо РРФСР. Залишалося тільки визначити принципи відносин всередині нової федерації. Це питання стало причиною серйозного конфлікту між Леніним і Сталіним.

3. Яким бути Союзу?

У 1920 р. свою позицію з питання про майбутні відносини між радянськими республіками Ленін визначив так: «Федерація, яку ми вводимо... послужить найважливішим кроком до найбільш міцного об'єднання різних національностей Росії в єдиний демократичний центр - Радянську державу». Але якщо деякі республіки (наприклад, Білорусія) були готові розвивати ці зв'язки і згодні з таким розумінням федерації та її динаміки, то інші (наприклад, Грузія) саботували спільну діяльність. У Грузії розділення комуністичної партії на прихильників і противників федерації призвело до розриву договірних зв'язків, які насильно підтримувалися з центру. Тривалий кавказький конфлікт, труднощі на Україні спонукали Леніна прискорити процес федералізації. 10 серпня 1922 р. для підготовки проекту федеративної держави була створена комісія на чолі із Сталіним. Федерацію представляли Куй-бишев, Молотов, Орджопікідзе, Раковський, Сокольников, а республіки - Огли (Азербайджан), М'ясникова (Вірменія), Черв'яков (Білорусія), Петро-вський (Україна), Мдівані (Грузія). Представлений 10 вересня проект, відомий як проект «автономізації», насправді означав поглинання республік РРФСР, уряд якої ставав на чолі федерації. Вірменія, Азербайджан і Білорусія прийняли цей проект, але українці, підтримані Раковським, і особливо грузини повністю його розкритикували. ЦК Компарті Грузії відкинув проект, наполягаючи на бажанні зберегти незалежність республіки. Ленін хворів і дізнався про проект і викликаним ним суперечки лише наприкінці вересня. Засудивши «дуже поспішні» дії Сталіна, він відкинув ідею автономізації і запропонував абсолютно інший варіант, згідно з яким у федерацію об'єднувалися рівні республіки, а не підлеглі РРФСР.

Для того, щоб ця рівність стала реальною, федеративні органи влади потрібно було поставити над республіканськими. Сталіну довелося переробити свій план згідно з ленінськими вказівками. 6 жовтня новий текст був схвалений Центральним Комітетом. Всім республікам гарантувалися рівні права всередині Союзу Радянських Соціалістичних Республік і кожній теоретично надавалося право вільного виходу із Союзу. Цей проект прийняли всі національні партії. Проте, грузинські керівники зажадали, щоб їхня республіка увійшла до Союзу самостійно, а не в складі Закавказької федерації, Сталін і його представник у Тифлісі Орджонікідзе чинили опір прямому входженню Грузії до Союзу, посилаючись на складну національну обстановку на Кавказі взагалі і в кожній з республік зокрема, щоб виправдати федеративну структуру цього регіону, необхідну для зняття міжнаціональної напруженості. Під час суперечок пристрасті так розгорілися, що Орджонікідзе вдарив одного із своїх співрозмовників. Дізнавшись про цей випадок і обурившись поведінкою Сталіна й Орджонікідзе, Ленін написав 30 грудня 1922 р. великого листа грузинським комуністам, де він оголошував війну великоруському шовінізму. За кілька днів до того, як хвороба остаточно усунула Леніна від політичної діяльності, він встиг відправити два листи. Один - Троцькому (від 5 березня 1923 р.), де він писав: «Я дуже просив би Вас узяти на себе захист грузинської справи на ЦК партії. Справа ця зараз знаходиться під «наглядом» Сталіна і Дзержинського, і я не можу покласти на їх неупередженість», і другий (від 6 березня 1923 р.) - до керівників грузинської компартії Мдівані та Махарадзе, в якому повідомляв, що всією душею стежить за їхньою справою. Того ж дня він повідомив Сталіну, який кілька місяців тому грубо повів себе з Надією Костянтинівною Крупською, що пориває з ним усі особисті стосунки.

Однак Політбюро і ЦК не звертали уваги на грузинський опір. 30 грудня 1922 р. 1 з'їзд Рад СРСР в основному затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР, підписані чотирма республіками (РРФСР, Україною, Білорусією, Закавказзям). Кожна республіка вже мала власну конституцію. Однак створення Союзу робило необхідним прийняття спільного документа, підготованого протягом 1923 р. конституційною комісією на чолі з Калініним і остаточно схваленого 11 з'їздом Рад СРСР 31 січня 1924 р. Конституція 1924 р. формально узаконювала союз рівноправних і суверенних націй. Вона проголошувала право республік на відділення і входження в СРСР нових соціалістичних республік, створених всередині країни або поза нею. У другій половині 20-х років сталися численні територіальні зміни. Утворилося кілька автономних республік і три союзні (Туркменія і Узбекистан, що до цього входили до складу РРФСР, і Таджикистан, який у 1929 р. відділився від Узбекистану). Значну частину своїх повноважень ці республіки передали союзним органам: міжнародне представництво, оборона, перегляд кордонів, внутрішня безпека, зовнішня торгівля, планування, транспорт, бюджет, зв'язок, гроші і кредити. Які ж органи були союзними?

Передусім, це був з'їзд Рад Союзу. Його вибори проходили на основі посереднього виборчого права з обмежувальними цензами, встановленими державою. Місцеві Ради обиралися безпосередньо чоловіками і жінками старшими 18 років. Виключення складали деякі категорії осіб, усунені від участі у виборах ще в 1918 р. За пірамідальною системою кожна Рада обирала потім делегатів (від міста у п'ять разів більше, ніж від села) в більш велику Раду - району, області, республіки, а потім на з'їзд Рад Союзу, який скликався раз на два роки. Останній у свою чергу передавав повноваження Центральному Виконавчому Комітету (ЦВК), що складався з двох законодавчих палат: Ради Союзу (приблизно 400 чоловік, які представляли союзні республіки пропорційно їх населенню) і Ради Національностей (приблизно 130 чоловік, по 5 від автономних або союзних республік і по одному від автономного округу, що компенсувало чисельну перевагу РРФСР в Раді Союзу). Збираючись три рази на рік, ЦВК передавав свої повноваження двом постійним паралельним органам: Президії ЦВК (що спочатку складалася з 21 чоловіка) і Раді Народних Комісарів (Раднаркому), виконавчому і адміністративному органу, наділеному ще й деякими законодавчими функціями. Народні комісаріати керували галузями народного господарства. За Конституцією були створені три види комісаріатів: союзні (закордонних справ, армії та флоту, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, зв'язку); союзно-республіканські, існуючі одночасно па союзному і республіканському рівнях (економічні і соціальні питання); і республіканські, які розглядали справи, що не входили в компетенцію Союзу і об'єднаних органів (внутрішні справи, юриспруденція, народна освіта та інші). Державне політичне управління (ДНУ), що замінило ВНК в 1922 р., мало статус союзного комісаріату.

Незважаючи на аванси, надані республікам, Конституція 1924 р. «заохочувала» постійне втручання центральної влади у справи республік (розділ IV, статті з 13 по 29). Рішення виходили з центру, він же контролював периферійні власті. Навіть при тому, що не було формально заявлено про тимчасовий характер союзної структури, введеної Конституцією 1924 р., стало ясно, що вона була задумана як тимчасова конструкція, як «навчання, школа інтернаціоналізму» (Елен Каррер д'Анкос). Радянська союзна структура, яка була тимчасовою поступкою відсталій суспільній свідомості, повинна була створити умови для самостійного занепаду.

4. Як створити «новий соціум смільної долі»?

Яким чином можна було забезпечити цей процес в такому неоднорідному об'єднанні, як СРСР? У 20-х роках було випробувано багато досить суперечливих підходів до створення «нового соціуму спільної долі», який знищив би місцевий сепаратизм, знайшов би компроміс між комуністичними планами загального об'єднання і національними традиціями, породив би нову культуру - «пролетарську за змістом і національну

за формою» (Сталін). Це передбачало вкорінення і проникнення національних комуністичних партій у місцеві умови; знищення культурних традицій неслов'янського населення, все більша одноманітність умов життя і соціальних структур; перевага окремих мов і культур за рахунок інших, щоб не допустити об'єднань навколо національних рухів (наприклад, татар і казахів); послідовну інтеграцію місцевої промисловості в державну.

У 1921-1922 рр. більшість національних комуністичних партій були вичищені від «підозрілих елементів». У Туркестані місцеві партійні організації втратили 75% комуністів, в Грузії 38%, у Вірменії 27%. Росіяни становили 55% від числа тих, хто вступив до компартії України у 1922 р. У 20-і роки заохочувалося поповнення політичних кадрів за рахунок місцевого населення. Результати такої політики незабаром проявилися на Україні (в 1927 р. 72% керівників були українцями), в Білорусії, на Кавказі. У Середній Азії вони відчувалися менше (у 1929 р. місцеві жителі становили лише 16% партійної адміністрації Узбекистану).

У той же час, бажаючи знищити традиції неслов'янського населення, центральні власті почали активно боротися законодавчо і на практиці з «пережитками феодального і первісного ладу». Ряд декретів встановлював мінімальний вік для вступу в шлюб, необхідність згоди нареченого і нареченої, відмінняв калім, викрадення нареченої, багатоженство, левірат. У протигагу релігійним і світським судам створювалися народні суди. Центральні власті спробували - правда, без особливого успіху - залучити молодь і жінок до громадських організацій (комсомол, жінвідділи), щоб розірвати пута сім'ї та звичаїв. Що стосується релігії, то до мусульман спочатку відносилися з більшою терпимістю, ніж до православних. У грудні 1917 р. уряд гарантував мусульманам, що їх не будуть переслідувані, як при царському режимі. їм надавалася свобода віри і гарантувалася недоторканість культових споруд і предметів, що підтверджувалося республіканськими конституціями у 1922-1923 рр., за якими служителі культу наділялися рівними з усіма правами. Однак у них нічого не говорилося про антирелігійну пропаганду. Проте, у другій половині 20-х років власті змінили свою позицію: коифіскували майно, що належало мечетям і медресе, у 1927-1928 рр. знищили традиційні суди і склепіння законів звичайного права, почали закривати медресе. Розпочавши загальний наступ на релігію, культурні і соціальні традиції, успадковані від минулого, центральні власті провели справжню «революцію в писемності» (десятки тюркських мов перейшли па латинський алфавіт), розширили мережу шкіл, сприяли поширенню друкованих органів на місцевих мовах. За всіма цими заходами переховувалася й політична підоснова: крім впровадження нової ідеології і пролетарської культури, переслідувалася мета розвитку однієї народності (башкирів, каракалпаків, чий діалект отримав статус літературної мови, киргизів, що адміністративно відділилися від казахів, хоча в культурному відношенні вони склали єдине ціле) за рахунок інших (татар, казахів, узбеків), чие стрімке зростання викликало побоювання у центру.

Нарешті, союзний уряд здійснив важливу сільськогосподарську реформу (в Узбекистані, наприклад, 66 тис. бідних сімей отримали 320 тис. га землі). Була введена зрівняльна система розподілу води, організовані комітети бідних селян, яким належало вести класову боротьбу на селі.

5. Політика в області культури та релігії

Звичайно неп вважається періодом культурної, ідеологічної, соціальної та економічної розрядки між двома дуже напруженими епохами. Загалом ця оцінка є вірною, хоч і з деякими обмовками, для більшої частини країни, де відбувалися незначні і поступові зміни. Для неслов'янського населення, і зокрема для мусульман, особливо з 1925 р. неп був періодом «худжума» («наступу по всіх фронтах») в рамках спільної стратегії розриву з минулим. Нова влада прагнула до одноманітності і хотіла вирівняти різні рівні розвитку регіонів всередині СРСР.

Започатковані у 1921 р. поступові і помірні зміни сприяли розгортанню суперечливої культурної політики, яка поєднувала репресії по відношенню до «ухильницьких» ідеологій з відносним нейтралітетом стосовно художньої творчості і літератури (звичайно, не аптимарксистських за змістом) і як і раніше примусовою освітою маси, менш догматичною, але, як з'ясувалося незабаром і менш «ефективною».

6 червня 1922 р. декрет визначив компетенції Главліту (цензура), зобов'язаного здійснювати попереджувальний і репресивний контроль за ворожими випадками проти марксизму і культурної революції, за пропагандою національного та релігійного фанатизму, поширенням помилкових відомостей і порнографії. Наступного року до Главліту додався Главрепертком для контролю за репертуаром театрів. Наприкінці серпня 1922 р. 160 діячів культури, яких було визнано «особливо активними контрреволюційними елементами», за наказом ДПУ були вислані з СРСР або відправлені у Сибір. У перші роки непу особливих репресій зазнали священослужителі. 23 січня 1918 р. радянська влада обнародувала закон про відділення церкви від держави і школи від церкви, згідно з яким церква вже не була «юридичною особою», не мала права на власність, права отримувати субсидії і вести навчання в державних і приватних школах. Вона могла безкоштовно користуватися культовими спорудами і предметами, а також вільно відправляти релігійні обряди, якщо вони не порушували громадського порядку. Кожний громадянин був вільним у виборі релігії, яку він міг сповідувати або не сповідувати. Ієрархи церкви визнали цей закон (що має певні аналогії з французьким законом 1905 р.) неприйнятним. Патріарх Тихон піддав комуністів анафемі.

Священослужителі були оголошені «класовими ворогами» і стали жертвами репресій, оскільки під час громадянської війни вони часто надавали під гримку контрреволюціонерам.

По закінченні громадянської війни власті вжили нових заходів проти церкви. У лютому 1922 р. держава конфіскувала у церкви коштовності на боротьбу з голодом. Опір сь-щеників і віруючих викликав заворушення, за якими пішли процеси і страти. У липні 1922 р. група священників, готових співробітничати з радянською владою, сформувалася в течію «живої церкви», її представники провели в 1923 р. Собор, який відмінив патріаршество і рекомендував церкві наблизитися до потреб народу. Цей розкол змусив кожного священника зробити для себе вибір. 28 червня 1923 р. патріарх Тихон визнав законність радянської влади. Проте, більшовики були непохитними по відношенню до церкви і розгорнули антирелігійну кампанію. У 1925 р. в неї включився «Союз безбожників», заснований О.Ярославським. Держава всіляко підтримувала видання різноманітної атеїстичної літератури (видавництва «Атеїст», ілюстрована газета «Безбожник»), тираж якої до кінця 20-х років досяг 500 тис. примірників, псевдонаучний журнал «Антирелігіозник»), Антирелігійна пропаганда велася різними шляхами, висміюючи віру і звичаї (комуністичний Великдень, паради і карнавали під час релігійних свят) і прагнучи показати перевагу науки і розуму. Після смерті патріарха Тихона у квітні 1925 р. вибори нового патріарха не відбулися. Його обов'язки взяв на себе митрополит Петро, висланий в 1926 р. в Сибір, а потім митрополит Сергій, який закликав у червні 1927 р. «підкоритися законній владі Росії». Проти цього виступила група священників, що об'єдналися навколо митрополита Іосифа (багато з них були відправлені на Соловки). У той час як церква розділилася у відношенні до влади, остання посилила контроль місцевої влади за ще існуючими приходами, видавши 8 квітня 1929 р. відповідний декрет. Введення в серпні 1929 р. тривалого робочого тижня (5 робочих днів, один день вихідний), по суті, скасовувало неділі та релігійні свята. Розпочався повий виток репресій, пов'язаних із селянськими заворушеннями, які супроводжували колективізацію села починаючи з 1928-1929 рр.

«Методи марксизму - не методи мистецтва... Область мистецтва не така, де партія покликана командувати. Вона може і повинна надавати умовний кредит своєї довіри різним художнім угрупованням, які щиро прагнуть ближче підійти до революції, щоб допомогти її художньому оформленню», - писав Троцький. У 20-і роки радянська влада ще не визначила чіткого відношення до «лефівців» («Лівий фронт»), авангардистів, футуристів, пролетку-львівців (вони відкидали «буржуазне» мистецтво і проповідували самостійну пролетарську культуру, яка відкидала як зв'язок із минулим, так і партійну опіку) і попутників (що не прираховували себе ні до якого напрямку). У цьому значенні неп був періодом виняткового розквіту всіх областей духовного життя.

Різно контрастуючи із блискучим інтелектуальним життям інтелігенції, культурний рівень маси піднімався дуже повільно. У березні 1922 р. Ленін писав: «У нас була смуга, коли декрети служили формою пропаганди. Це був час, це була смуга... Але ця смуга минула, а ми цього не хочемо зрозуміти». Як і в інших статтях останніх років (1922-1923 рр.), Ленін відмежовувався від тієї концепції «освіти маси», що переважала під час громадянської війни. Тоді «освіта» частіше за все зводилася до поверхневої ідеологічної обробки і до поспішного і неглибокого охоплення зачатків культури, в основному в армії. Ленін вважав за необхідне взяти від культурної спадщини Росії все «прогресивне» і зайнятися навчанням мас на більш широкій основі. Тільки підняття загального культурного рівня могло покінути з відсталістю країни і довести до свідомості людей політичні задачі. У той же час Ленін відкидав будь-яку ідею самостійного і незалежного розвитку народної культури. Як це повелося з 1917 р., навчанням маси повинні були керувати власті, визначаючи, яку потрібно вибрати учбову програму або книгу для читання.

Із введенням непу вибір книг став різноманітнішим, слабшав політичний контроль. Держвидав уже не володів монополією на книговидавницьку справу. Знову виникли приватні видавництва, які випускали твори російських, радянських і зарубіжних авторів. Двадцять років були унікальним часом в історії Радянської держави, коли тираж книг частково визначався запитами читачів. Кількість політичної літератури різко скоротилася. У 1927 р. її частка склала менше 15% усіх друкарських видань (не враховуючи газет).

Навчання грамоті не рухалося з місця, незважаючи на зусилля, які докладалися в армії і суспільством «Геть неписьменність». Із самого початку ця організація добровольців виявилася нежиттєздатною через відсутність коштів. Мета була настільки грандіозна, що навчання доводилося вести вибірково. У 1924 р. у Смоленській області (2,5 млн. жителів, з них 58% безграмотних) тільки 4500 - в основному молоді робітники - навчалися грамоті. За переписом 1926 р. з'ясувалося, що 55% сільського населення старшого 9 років (сільські жителі складали більше 4/5 населення) не вміли читати. Зрозуміло, що в таких умовах ідеологічний вплив ускладнювався. Про це красномовно свідчило поширення газет на селі: в залежності від району одна газета припадала на 200 або 1000 дорослих. За винятком великих міст, друковане слово займало нікчемне місце в свідомості величезної більшості радянських людей. Політична неписьменність як наслідок загальної неписьменності, особливо серед тих, хто повинен був бути посередником між владою і народом, ускладнювала поширення політичного впливу: більше 90% членів партії в кінці 20-х років мали лише початкову освіту; 70% з них взагалі не читали газет. Таке положення не могло не позначитися на ході політичних суперечок.

II. «СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН»

На думку Леніна, сутністю непу повинен був стати союз робітників і селян, оскільки тільки він міг вирішити проблему економічної відсталості країни. Економіка Росії була слабо розвинутою, вільного капіталу не вистачало, сподівання на допомогу іноземного капіталу були тепер безнадійними. Вирішити насущні задачі можна було одним із двох взаємовиключаючих способів: або поліпшити постачання села засобами виробництва і таким чином підвищити продуктивність праці в сільському господарстві (при цьому потрібно було врахувати відтік капіталів з промисловості і сповільнення її розвитку), або всі кошти направити на індустріалізацію, щоб створити робочі місця поза сільським господарством. В останньому випадку постраждалою стороною ставали селяни. Царський уряд свого часу пропонував піти іншим шляхом. Ленінська концепція непу заперечувала можливість розвитку тільки промисловості або тільки сільського господарства і неминучість ущемлення (прямого або непрямого) одного іншим як єдиного джерела економічного зростання. Промисловість і сільське господарство повинні були допомагати одне одному і розвиватися одночасно, за слідуною схемою «виробничого союзу»: відновлення важкої промисловості, орієнтованої, передусім на те, щоб забезпечити сільське господарство засобами виробництва; заохочення дрібних сільських підприємств; імпорт сільськогосподарської техніки в обмін на сировину, яку радянська промисловість ще не могла обробляти. Швидке поліпшення технічної бази сільського господарства спричинило б негайне збільшення його продуктивності і приріст сільськогосподарської продукції, яка буде направлена на рийок. Таким чином, місто буде нагодоване і країна знову зможе експортувати сільськогосподарську продукцію, отримуючи натомість машини і обладнання для промисловості. В той же час надлишки цієї продукції стимулювали б розвиток внутрішнього ринку і дозволили б промисловості накопичити нові кошти, необхідні для подальшого розвитку народного господарства.

Що ж залишилося від цього чудового проекту через шість років після введення непу? Якщо взяти тільки цифри зростання виробництва, то вони кажуть про відносний успіх. У порівнянні з 1913 р. загальне промислове виробництво збільшилося в 1927 р. на 18%. Однак в період з 1924 по 1927 р. виробництво зерна скоротилося на 10% у порівнянні з довоєнним часом. Загалом було відновлене поголів'я худоби, за винятком коней, чисельність яких поменшала на 15% у порівнянні з 1913 р. Збільшення площ під промисловими культурами було певною мірою причиною того, що загальний обсяг сільськогосподарського виробництва виріс на 10% у порівнянні з 1909-1913 рр. Але, незважаючи на ці цифри загального характеру, ленінська програма була ще далекою від реалізації. Той факт, що в 1927 р. сільське господарство і промислове виробництво наблизилися до рівня 1913 р., не міг приховати цілого ряду економічних і соціальних проблем, які ставили під загрозу майбутню нову економічну політику. Наведемо тільки одну ключову цифру, по якій можна судити про масштаби аграрних труднощів. У 1926 р. кількість зерна для продажу на внутрішньому ринку було в два рази меншою, ніж у 1913 р. Мало того, що країна, яка в 1905-1914 рр. експортувала в середньому 11 млн. т зерна на рік, більше його не продавала, але тепер кожного року поставало питання про постачання міст, оскільки селяни наполегливо не хотіли торгувати з державою і тим самим сильно гальмували розвиток всієї економіки.

Таке становище витікало як із слабкості структури сільського господарства після семи років війни і революції, так і з серйозних помилок, допущених урядом у внутрішній політиці в роки непу.

1. Неп у сільському господарстві

Спочатку революція на селі полягала у зведенні всіх господарств до єдиного економічного рівня і загальмування соціальної диференціації. Знищення великих володінь та їх розподіл дали кожній селянській сім'ї в середньому по 2 га придатної для обробки землі (приблизно 0,5 га на одну дорослу людину). Це було нікчемно мало, але все-таки дозволило багатьом вийти за межу бідності. Найбільш бідним безземельним селянам (12% в 1913 р. і 3% в 1926 р.) дістався чисто символічний шматочок землі, найбільш багатим - тим, хто обробляв площі більше 10 га, - довелося повернути частину своїх земель під час перерозподілу 1918-1921 рр., коли відроджена сільська громада почала боротьбу за зрівнялівку. Наступні переділи землі все більше дробили наділи, число яких за час революції виросло з 16 млн. в 1914 р. до 24 млн. в 1924 р. Зникнення великих землевласників і значне ослаблення заможних селян спричинило зменшення виробництва зерна, призначеного на продаж, оскільки до війни саме ці дві категорії виробників постачали 70% товарного зерна. У 1926-1927 рр. селяни споживали 85% власної продукції. Із 15% зерна, що йшло на продаж, 4/5 виготовлялося в господарствах бідняків та середняків. Куркулі, які становили 3 - 4% сільського населення, продавали 1/5 частину зерна. Все це не полегшувало роботу державних органів, які скуповували сільськогосподарські надлишки.

Ще одним наслідком революції на селі була «архаїзація» селянства. Вона проявилася, передусім, у різкому падінні продуктивності праці - наполовину в порівнянні з довоєнним періодом. Це пояснювалося постійною нестачею знарядь виробництва і нестачею тяглових коней. У 1926-1927 рр. 40% орних знарядь складала дерев'яні сохи; третина селян не мали коней, основного «знаряддя виробництва» в селянському господарстві. Не дивно, що урожаї були найнижчими в Європі. Ця «архаїзація» проявилася також у замкненості селянського суспільства на самому собі, в поверненні до натурального господарства і зупинці механізму соціальної мобільності. 20-і роки стали періодом розквіту сільської громади - органу дійсного

селянського самоврядування. Вона відала всіма питаннями колективного життя, але вже не здійснювала, як раніше, дріб'язкової адміністративної опіки за кожним селяни-ном-члепом громади, ця функція перейшла до сільради та місцевих партійних осередків. Громадські традиції, живі, як ніколи, відбивали бажання ставати повноправними незалежними господарями своїх наділів навіть у найбільш заповзятливих (в основному молодих селян, що повернулися з армії). У 20-і роки менше 700 тис. селян вийшло із громад. До революції сезонні роботи були клапаном, який знімав напруження, що нагніталось перенаселеністю села. У 20-і роки ця проблема залишалася як і раніше гострою. При загальному скороченні продуктивності праці надлишок сільського населення становив 20 млн. чоловік. Однак тепер вибір шляху його стоку значно обмежився. Якщо до війни приблизно 10 млн. селян щорічно йшли із села і займалися господарськими роботами на лісозаготівлі, або йшли в місто, то в 1927 р. ця цифра становила всього 3 млн. Труднощі, породжені сильним скороченням відходництва, переважували економічні вигоди, принесені революцією селянству, що складалися з незначного розширення наділів і зниження непрямих податків та орендної плати.

У порівнянні з дореволюційним періодом селяни програли в дуже важливій області - в товарообміні, і зобов'язані цим вони були економічній політиці держави. Промислові товари були дорогими, поганої якості і, головне, важкодоступними. У 1925-1926 рр. сечо переживало страшну пес гачу сільськогосподарського обладнання (яке не оновлювалося з 1913 р.). Державні ж закупівельні ціни на зерно були дуже низькими і часто не покривали навіть його собівартості. Вирощувати худобу і технічні культури було набагато вигідніше. Цим і займалися селяни, ховаючи зерно до кращих часів, коли їм могла представитися можливість продати його приватним особам за більш високою ціною. Навіть неминуче за таких умов зростання закупівельних цін на вільному ринку не надихало селян на продаж продуктів державі. Дефіцит товарів і занижені закупівельні ціпи, що робило для селян невигідним продаж зерна, примусили їх прийняти єдино логічну економічну позицію: вирощувати зернові, виходячи тільки з власних потреб і купівельних можливостей. Ця тактика селян пояснювалася, крім усього, згубним досвідом «військового комунізму» і спогадами про продрозкладку. Селянин, таким чином, виробляв стільки зерна, скільки було йому необхідно для прожитку і можливих покупок, але при цьому відмінно розуміючи, що варто владі помітити у нього найменший достаток, як він відразу буде прирахований до «класу куркулів». Насправді ці «сільські капіталісти» дуже постраждали під час революції. Щоб виявитися в «класі куркулів», досить було найняти сезонного робітника, мати сільськогосподарську техніку, трохи менш примітивну, ніж звичайний плуг, або тримати двох коней і чотири корови (куркулі становили приблизно 750 тис. -1 млн. сімей). Самі критерії (частіше за все невизначені) приналежності до куркульства («ворогів радянської влади») говорили про дуже неміцне положення цих землевласників, заможних хіба що за мірками російського села. «Небезпека з боку куркульства» пояснювалася наділі крайнім напруженням між владою і селянами, яке виникало кожної осені, коли державні відомства та кооперативи не справлялися з планом по закупівлі на ринку зерна для міста й армії. Оскільки заможні селяни виробляли 1/5 зерна для продажу, власті зробили висновок, що закупівельні кампанії зриваються через куркулів, яким вдається виплачувати податки за рахунок технічних культур і продукції тваринництва і які приховують надлишки зерна, для того щоб продати їх весною за більш високими цінами. Насправді невдача закупівельної кампанії (кількість зерна меншала з кожним роком: в 1926/27 м. було закуплено 10,6 млн. т, в 1927/28 м. - 10,1 млн. т, а в 1928/29 м. - 9,4 млн. т) пояснювалася ворожим відношенням не тільки куркулів, а всього селянства, незадоволеного умовами купівлі-продажу і політикою влади.

У 1926-1927 рр. стало очевидним, що «союз робітників і селян» па грані розпаду. Прорахунки влади не обмежувалися пезбалансованою політикою цін. Уряд без уваги віднісся до різних форм кооперації, починаючи з артілей, і закінчуючи «товариствами по спільній обробці землі», які виникли стихійно і до 1927 р. вже об'єднували біля 1 млн. селянських господарств. Абсолютно занедбаними виявилися радгоспи. Це здається тим більше дивним, що радгоспи були рідкими острівцями державного сектора на селі. Однак вони не могли бути зразком для дрібних землевласників, оскільки були дуже бідними. Що ж до селекції насіння, поліпшення культури землекористування, сівозміни, укрупнення господарств, поширення агрономічних знань па селі, навчання агрономів та механіків - все це було записано в рішеннях і документах, що приймалися на найвищому рівні. Однак частіше за все такі рішення залишалися на папері.

2. Неп у промисловості

Всупереч ленінському плану промисловість не забезпечувала селян необхідними товарами. Судячи по конфліктах, що виникали між керівниками ВРНГ, промислова політика 20-х років була непослідовною. Заступник голови ВРІІГ з 1923 р. П'ятаков, талановитий адміністратор, але нікчемний економіст, виступав за централізовану індустріалізацію, яка планується при абсолютному пріоритеті важкої промисловості, яка позбавляла б трести, що з'явилися під час непу, їх фінансової незалежності, заснованої на умовах ринку. У 1924-1926 рр. П'ятаков спробував встановити контроль за прибутком і амортизаційними фондами трестів легкої промисловості, щоб створити інвестиційні фонди для важкої промисловості. На відміну від П'ятакова, який почав здійснювати з 1926 р. свої грандіозні задуми прискореної індустріалізації, розраховані на найближчу десятирічку, Держинський, що очолив у 1924 р. ВРНГ, ратував за розвиток легкої промисловості, який приніс би державі тимчасові, але швидкі прибутки і частково задовольнив би запити селян. Однак мова йшла про виробництво досить обмеженого асортименту товарів, в основному текстилю, і

селяни, що потребували головним чином інвентарю і техніки, не могли цим задовольнитися. У липні 1926 р. стався конфлікт між Держжинським і П'ятаковим відносно економічної орієнтації ВРНГ. Після смерті Держжинського (в липні 1926 р.) головою ВРНГ став Куйбишев - людина, абсолютно некомпетентна в області економіки, але близька до Сталіна. Курс на «надіндустріалізацію», запропонований П'ятаковим (незабаром зміщеним із своєї посади за зв'язки з Троцьким), був продовжений новими керівниками, серед яких тепер переважали «сталшці» - Косі-ор, Межлаук та інші.

У занепаді знаходилася і дрібна сільська промисловість, яка могла забезпечити хоч би частину селянських потреб. Відсутність кредитів і податковий гніт унеможливили практично розвиток цього сектора, який процвітав до революції. Рівень забезпеченості сільськогосподарською технікою в 1925-1926 рр. впав до найнижчої відмітки в порівнянні з 1913 р. Якою до 1926 р. у промисловості вже закінчувався відбудовний період, то в сільському господарстві, особливо в його технічному оснащенні, погірбно було починати з нуля. Цього року поновилися роботи існуючих промислових підприємств і загалом був досягнутий рівень 1913 р. Повинен був розпочатися повий, набагато складніший період. У 1926 р. перед промисловістю постала серйозна проблема: було потрібне кардинальне оновлення промислового обладнання, яке використовувалося ще з довоєнних років. Модернізація передбачала не тільки спорудження нових виробничих потужностей, але й набагато більші капіталовкладення, ніж було потрібно на відновлення існуючих промислових структур. Необхідно було ухвалювати термінові рішення.

Уповільнені темпи промислового зростання в 20-і роки викликали постійно зростаюче безробіття (і млн. городян в 1923-1924 рр. і більше 2 млн. у 1927-1928 рр.). Безробіття, викликане кризою ремісничого виробництва і непродуманим розподілом малокваліфікованої робочої сили, насамперед ударило по молоді. Після розрухи 1917-1921 рр. під час економічного підйому 1923 р. в промисловість в основному наймали досвідчених робітників.

Незважаючи на встановлене профспілками правило, згідно з яким підприємства зобов'язувалися брати на роботу певне число молодих людей, останні становили тільки 20% від загального числа найнятих. Крім того, цій погано навченій робітничій молоді довелося витримувати конкуренцію сільських робітників, згодних на меншу зарплату. Безробіття все більше ускладнювало соціальний та моральний клімат міста. Кожний четвертий дорослий був безробітним.

3. Суспільне невдоволення

Перед молоддю на довгий час постала проблема реальних перспектив і соціального просування. Незважаючи на боротьбу з неписьменністю, яка охопила більше 5 млн. чоловік, 40% сільських дітей від 8 до 12 років залишалися поза школою. Асигнування на культуру були мізерними: реальна зарплата викладачів була вдвічі меншою, ніж до революції. На XV з'їзді партії нарком освіти Луначарський говорив, що радянська влада виділяє школам коштів менше, ніж царський уряд. Можливість дістати освіту як і раніше була дуже малою і в місті, незважаючи на робітничі університети (робіфаки) - 50 тис. учнів і фабрично-заводські училища (ФЗУ) - 90 тис. В інститутах (120 тис. студентів) чверть місць виділялося для «рекомендованих» від партії або профспілок. Таке положення не могло загасити зростаюче невдоволення міської молоді, що розчарувалася в нені.

Почуття незадоволення особливо виражалася через «розбещеність» в особистому житті: законодавчо проводилася лінія на руйнування сімейного укладу (дозвіл абортів, брак «сіє гасіо» був прирівнений до законного браку, розлучення стало можливим за усною заявою одного з подружжя, без рішення суду). Починаючи з 1921 р. в Москві та Петрограді середня тривалість шлюбів не перевищувала восьми місяців, число розлучень у період з 1922 по 1928 р. зросло в шість разів. На одне народження дитини доводилося три офіційно зареєстрованих аборти. У 20-і роки справи про встановлення батьківства і виплату аліментів збільшилися одночасно з кількістю розлучень і досягли в 1929 р. 200 тис.

Ще одним свідченням хвороби суспільства стала корупція, породжена існуванням цілого прошарку посередників, дрібних спекулянтів і приватних торговців, які уклали угоди з продажними чиновниками. У суспільстві існували дві ієрархії і два шляхи для кар'єри: один (що вже відмирав) засновувався на багатстві (загалом, дуже відносному) - шлях непмаїв, підприємців і торговців, інший (на зльоті) визначався місцем у державному або партійному апараті. У суспільстві, де економічне зростання не забезпечувало зайнятості населення, величезний бюрократичний апарат - більше 3,5 млн. державних службовців, - бездіяльний, корумпований і малокваліфікований (в 1928 р. на всю країну нараховувалося тільки 233 тис. фахівців з вищою освітою і 228 тис. із закінченою середньою спеціальною), залучав до себе всіх, хто мріяв про малостомлюючу роботу або про частинку влади.

Існування паразитичної бюрократії, культурний застій, корупція, «розбещеність», неможливість просунути по службі, безробіття загрожували радянській владі. У країні, відсталій майже у всіх галузях народного господарства, суспільство, про яке мріяли більшовики, придбавало вигляд соціуму, де заправляли тунейдці, паразити, спекулянти та продажні чиновники. Щодня збільшувалося провалля між незбутньою ідеєю та реальністю. Загальне «нехлюйство» і «соціальна деградація» за поблагливого потурання влади призвели до того, що в кінці 20-х років переважена більшість комуністів висловила за необхідність «великого стрибка» уперед, який означав би, як у часи «військового комунізму», повернення до першоджерела і чистоти революційного вчення, «перекрученого» новою економічною політикою.

4. Суперечки про шляхи розвитку країни

Проблеми, викликані різними труднощами, і все більш явна невдача ідеї «союзу робітників і селян» викликали жваві внутрішньопартійні суперечки протягом усіх 20-х років. Зіткнулися два напрями: «лівий», що найбільш послідовно відстоювався Троцьким, Преображенським і П'ятаковим, який проводив цю лінію через ВРНГ, і «правий», головним теоретиком якого був Бухарці, а провідником цих ідей в ВРНГ - Держинський. Ще на XII з'їзді партії в 1923 р. Троцький наполягав на встановленні «диктатури промисловості». «Ножиці» між високими цінами па промислові товари і низькими закупівельними сільськогосподарськими цінами відразу проявили нездатність промисловості виробляти дешеві товари. Однією з головних задач стало зниження собівартості і збільшення продуктивності праці. Троцький вважав, що ці задачі можуть бути вирішені тільки особливими зусиллями пролетаріату, оскільки він володіє командними важелями держави і повинен бути готовий до того, щоб падати кредит своїй державі, якщо ця держава в даний момент не може виплачувати йому повну зарплату. У подальші роки він часто повертався до думки про те, що «товарний голод» загрожує економічному балансу. Однак нарівні з проблемою зростання промислового виробництва поставало найважливіше питання про інвестиції. У книзі «Нова економіка», яка вийшла в 1926 р., Преображенський знову повернувся до питання про «первинне соціалістичне накопичення», піднятого Троцьким у 1923 р. В умовах ворожого міжнародного оточення і економічної відсталості країни кошти, необхідні для індустріалізації, могли бути отримані тільки за рахунок їх «перекачки» з приватного сектора (в основному сільського господарства) в державний (соціалістичний). Це «переміщення капіталів» можна було зробити за рахунок оподаткування селянства (в основному заможного) і нерівного товарообміну. Таке «соціалістичне накопичення», що природно могло викликати невдоволення великої маси дрібних селянських виробників, дозволяло збільшити обсяг промислового виробництва в рамках одного плану і знизити ціни на промислові товари, що згодом повинне було переконати селян в правильності такої політики.

Бухарін вважав, що така політика «вбивала курку, яка несе золоті яйця» і позбавляла «союз робітників і селян» останньої надії на майбутнє. На його думку, потрібно було, передусім, забезпечити потреби селян, переконати їх у вигідності виробляти більше продуктів і послідовно розвивати ринкову економіку. Про це він говорив у своєму знаменитому виступі 17 квітня 1925 р., де закликав селян «збагачуватися, не боячись ніяких репресій». Щоб якимось чином ліквідувати технічне відставання, у селян залишався один вихід: об'єднуватися у виробничі і розподільні кооперативи, підтримувані державою. Завдяки цим кооперативам селянська економіка поступово вийшла б на рівень державного сектора, надавши йому потрібні кошти для того, щоб він «черепашачими кроками» рухався до соціалістичної економіки. Бухарін вважав, що цей процес повинен продовжуватися кілька десятків років, але все ж це було менш небезпечно, ніж різкий розрив відносин із селянством, який неминуче стався б через дуже високі темпи індустріалізації, здійснюваної за рахунок села.

У інших партійних керівників - Сталіна, Каменева, Зинов'єва - не було чіткої позиції в питанні про шляхи економічного розвитку країни. У своїх рішеннях вони керувалися поточною політичною стратегією, метою якої була боротьба за владу. Так, до 1924 р. Зипов'єв і Каменев підтримували Сталіна проти Троцького, але, починаючи з 1925 р. вони перейшли на «ліві» позиції і виявилися на одній стороні з Троцьким проти Сталіна та Бухаріна. Сталін же умів майстерно лавірувати і вставати в позу неупередженого судді між тими й іншими, щоб забезпечити за собою політичну перемогу і завоювання влади.

III. ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА

1. «Остання лєнінська битва»

25 травня 1922 р. Ленін переніс перший приступ хвороби з подальшим правостороннім паралічем та афазією. До роботи він зміг повернутися, хоч і не в повній мірі, лише наприкінці вересня. До того як 16 грудня його уразив другий приступ, а потім 10 березня 1923 р. - третій, після якого він остаточно був усунений від всякої політичної діяльності, Ленін написав кілька важливих статей, де по багатьох пунктах висловлював незгоду зі своїми колегами, особливо із Сталіним, і де він виявляв занепокоєння відносно майбутнього партії. Перший конфлікт між Леніним і Сталіним виник у зв'язку з тим, що Сталін запропонував відмовитися від монополії зовнішньої торгівлі. Другий, набагато більш серйозний, стосувався національного питання. 11 ід час хвороби Ленін продиктував замітки і статті про можливих наступників, про необхідну, на його думку, реорганізацію партійного апарату і про перспективи непу. У трьох основних статтях (від 23-31 грудня 1922 р. і 4 січня 1923 р.), часто помилково званих «лєнінським заповітом», Ленін дав оцінку шести найближчим своїм соратникам. Він вважав головною небезпечкою для стабільності і єдності партійного керівництва суперництво Сталіна і Троцького. Перший «зосередив у своїх руках неосяжну владу», і Ленін не був упевнений, що Сталін «зуміє завжди досить обережно користуватися цією владою». Другий - «мабуть, найбільш здібна людина в справжньому ЦК», але «виділяється надзвичайною самовпевненістю і надмірним захопленням чисто адміністративною стороною справи». Ленін вважав, що Каменеву та Зинов'єву не можна докоряти в їх помилках під час революції, але, проте, це, «звичайно, не

було випадковістю». Кілька слів було присвячено Бухаріну і П'ятакову: Ленін називав їх «найбільш видатними силами (із наймолодших сил)». «Бухарін не тільки найцінніший і найбільший теоретик партії, він також законно вважається улюбленцем всієї партії, але його теоретичні переконання дуже з великим сумнівом можуть бути віднесені до цілком марксистських». Що стосується П'ятакова, то він був «людиною, безсумнівно, видатної волі і видатних здібностей, але дуже захопливою... адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покластися в серйозному політичному питанні». Через десять днів Ленін додав кілька критичних рядків про Сталіна: «Сталін дуже грубий, і цей недолік, цілком терпимий в середовищі і в спілкуванні між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека. Тому япро-понуго товаришам обдумати спосіб зміщення Сталіна з цього місця...»

У січні - лютому 1923 р. Ленін продиктував ще п'ять статей, де знову повертався до двох питань першорядної важливості, вже порушених у грудні. Перше стосувалося реформи урядового апарату. Це питання непокоїло Леніна з початку 1922 р., коли він особисто наполягав на тому, щоб в основних великих містах Росії був проведений облік радянських чиновників. Документ був готовий до осені, але за наказом Сталіна до Леніна він так і не дійшов. Усвідомлюючи, що відбувається бюрократизація партії і зростання впливу таких установ, як Секретаріат, Політбюро та Оргбюро, Ленін запропонував посилити авторитет ЦК, подвоївши число його членів (за рахунок партійців пролетарського походження), обрати нову Центральну Контрольну комісію (яка засідала б разом із Центральним Комітетом), яка також складалася з «істинних пролетарів», і, нарешті, значно скоротити величезний (12 тис. чоловік) апарат Робітничо-селянської інспекції, з 1919 р. очолюваної Сталіним, довівши його до кількох сотень непідкупних людей «хорошого» соціального походження (тобто пролетарського). Однак цих пропозицій було недостатньо, щоб позбавити Секретаріат, і зокрема Генерального секретаря, тієї неосяжної влади, яку він отримав після заборони в березні 1921 р. фракцій, що ослабило авторитет партійного з'їзду. Було передбачено, що члени ЦКК будуть тепер не виборними, а призначатися Оргбюро. За таких умов контроль партійних органів за викликаючими підозрою бюрократичними структурами дуже обмежувався.

Всі останні ленінські пропозиції будувалися на одному ідеалістичному постулаті: хороші особисті якості людей здатні перемогти будь-які труднощі. Ленін не розумів, що в суспільстві, послабленому революцією, інертному, іноді відкрито ворожому по відношенню до нової влади, вплив бюрократії стає величезним. Інша проблема, що непокоїла Леніна, про яку він говорив у останніх роботах, стосувалася майбутнього російської революції, що відбулася, всупереч усій марксистській логіці, в економічно відсталій країні, яка стояла на півдорозі між капіталістичною Європою та Азією, в країні, якій не вистачало культури, щоб відразу перейти до соціалізму. Ленін визнавав, що більшовики захопили владу за наполеонівським принципом: «Спочатку треба вплутатися в серйозний бій, а там вже видно буде», не рахуючись із відсутністю для цього соціальних та економічних передумов. Комуністи встановили диктатуру пролетаріату, коли пролетаріат складав меншість населення, створили робітничу партію, де робітники склали меншину; почали відновлювати капіталізм (неп) після революції, званої «соціалістичною». Яким могло бути майбутнє революції, яка виходить із помилкових посилянь? Ленін вважав, що революції загрожують дві серйозні небезпеки: розвал єдності партії і «союзу робітників і селян». Першої небезпеки можна було позбутися, негайно реорганізувавши ешелони влади і усунувши від керівництва Сталіна. Боротьба з другою вимагала політичної обережності і часу. Ні в якому разі не можна «нести відразу чисто і вузькокомуністичні ідеї в село», вважав Ленін. Тільки довга і послідовна «культурна революція» могла б справитися з «напівазіатським нецтвом маси» і в майбутньому відкрити шлях до соціалізму. Цій «культурній революції» повинна була допомагати кооперація. «Зараз усе, в чому ми маємо потребу, - це в тому, щоб організувати населення в кооперативи в широких масштабах». По цьому пункту (як і по багатьом іншим) Ленін займав тепер позицію, протилежну тій, якої раніше дотримувався. Ленін завжди вважав систему кооперативів «буржуазною» діяльністю, тепер же він роз'яснював, що «при суспільній власності на засоби виробництва і з перемогою пролетаріату над буржуазією система цивілізованих кооператорів стає системою соціалізму». Ставка на «союз робітників і селян» і «особисті якості» виявилася помилковою.

2. Перші битви за владу

Через кілька тижнів після третього приступу, що знову вразив Леніна, відбувся XII з'їзд РКП(б). З'їзд ухвалив пропозиції Леніна про розширення складу ЦК і злиття Робітничо-селянської інспекції з Центральною контрольною комісією. Керував нею Куйбишев - людина, особисто віддана Сталіну. Доповідь з національного питання не викликала особливої критики, незважаючи на виступи грузинських комуністів, які заявили, що безглуздо вести мову про яку-небудь автономію республік, коли все вирішує центральна влада. Троцький вирішив не виступати з національного питання із замітками, переданими йому Леніним. У них різко критикувалася політика Сталіна, Держинського та Орджонікідзе в Грузії, що робило позицію Сталіна в цьому питанні особливо хиткою. Пізніше Троцький пояснював, що він не обнародував ленінські вказівки, побоюючись, що подібний виступ міг бути витлумачений як бажання розпочати боротьбу за ленінську спадщину ще за його життя. Мовчання Троцького, без сумніву, пояснювалося також боязню похитнути єдність партії та її апарату в той момент, коли катастрофічна економічна ситуація в країні посилювала вплив «робітничої опозиції», що вже виявлялася в численних страйках і створенні підпільних груп («Робітничая правда», «Робітничая група»). Ці об'єднання, які зуміли розповсюдити свої листівки навіть

серед делегатів з'їзду, викривали «нову буржуазію» - партійних функціонерів - і закликали до створення достовірно робітничих організацій у партії та профспілках, які могли б допомогти пролетаріату знайти класову самосвідомість, необхідну для оволодіння владою.

Замість того, щоб виступити з національного питання, Троцький говорив на з'їзді про економічну кризу. Нін блискуче визначив «кризу ножиць» і добився прийняття резолюції про необхідність поліпшити планування промислового виробництва. І незважаючи на зусилля І Гятакова, який намагався реалізувати резолюцію через ВРНГ, протягом кількох років це залишалося лише благим наміром. У результаті побоювання зруйнувати єдність партії зіграли на руку Сталіну, який отримав найбільшу вигоду від цього вичікувального з'їзду.

Уявна єдність, продемонстрована XII з'їздом, продовжилася недовго. На вересневому пленумі ЦК 1923 р. відбулася дискусія з проблемами «ножиць»: невеликою перевагою голосів було прийняте рішення про пониження цін на промислові товари. З питання про «партійну дисципліну» думки також розділилися. Доповідач від підкомітету з «партійної дисципліни» Держинський запропонував деякі заходи до зміцненню ідеологічної єдності партії: наприклад, зобов'язати кожного комуніста передавати ДПУ будь-які відомості про існування фракцій і ухилів. Ця пропозиція, сприйнята багатьма як справжня провокація, була подібна до рішення Троцького відправити 8 жовтня лист у ЦК, де він звинувачував «диктатуру апарату» в економічних труднощах у країні, а також в огидній обстановці всередині партії і оголошував про свій намір публічно висловитися про це на зборах активістів. Через тиждень ті ж ідеї з'явилися в платформі, адресованій Центральному Комітету і підписаній 46 ветеранами революції (Преображенським, Серебряковим, Бубновим, Сапроновим, П'ятаковим, Мураловим, Антоновим-Овсієнко та інш.). «Платформа 46-ти» звинувачувала «фракцію більшості в Політбюро» в гострій економічній кризі. Вона пояснювала «кризу партії» розривом, що постійно збільшується між верхівкою Секретаріату і рядовими членами, між чиновниками, призначеними зверху, і масою, яка не бере участі в партійному житті, вважала хибною практику призначення відповідальних осіб усіх рівнів радянської ієрархії. Для Політбюро не складало труднощів затаврувати «декларацію 46-ти» як «акт фракційності» переважною більшістю голосів, використавши загальне здивування тим, що Троцький, відомий своєю авторитарністю і бажанням підпорядкувати суспільство жорсткій дисципліні, раптом перетворився на «головного демократа». В той же час Політбюро висловилося за «демократизацію» партії, «яка затрималася виключно через громадянську війну» і «низький політичний рівень» комуністів. Протягом місяця сотнями публікувалися резолюції первинних партійних організацій про способи подолання цих недоліків. 5 грудня 1923 р. Політбюро закрило вміло організовану дискусію, прийнявши документ, який повинен був задовольнити опозицію і в економічній, і в політичній областях. Не зовсім довіряючи цій заяві, складеній із суцільних загальних фраз, Троцький спробував закликати первинні парторганізації домогтися справжньої демократизації. 11 грудня була опублікована стаття «Новий курс», де Троцький пояснював, що ніяка демократизація не може статися «зверху». Партія повинна взяти під контроль свій апарат, перетворивши його у виконавця колективної волі, і прибрати тих, хто не вносить ніякої критики. До того ж тільки демократизація дозволила б партії забезпечити дійовий контроль над роботою підприємств. Втручання в цю роботу партійного апарату, який не знає ні реального положення справ, ні місцевих умов, може тільки дезорганізувати виробництво. З появою статті Троцького дискусія поновилася у засобах друку і партійних осередках.

XIII партконференція (16-18 січня 1924 р.), на якій Троцький був відсутній через хворобу, беззастережно засудила Троцького й опозицію, звинувативши їх в антибільшовистському ревізіонізмі та антиленінському ухильництві. Щоб довести, що керівництво партії не потерпить ніякого вияву інакомислення, з ініціативи Сталіна конференція обнародувала сьомий пункт резолюції про «Єдність партії», який був прийнятий на X з'їзді і до того часу залишався в таємниці: «З'їзд дає ЦК повноваження застосовувати в разі порушення дисципліни або відродження або допущення фракційності всі заходи партійних стягнень аж до виключення з парти, а по відношенню до членів ЦК переведення їх у кандидати і навіть, як крайню міру, виключення з парти». Виключення загрожувало й тим, хто буде розповсюджувати необі'рум товани чутки і заборонені документи (натяк на «ленінський заповіт», текст якого, як і раніше, не був офіційно оголошений). Нарешті, конференція прийняла резолюцію про економічну політику, яка відкидала «індустріалістсь-ку» орієнтацію Троцького. Найбільш послідовних його прихильників вислали із столиці або відправили за кордон із дипломатичними місіями (Юффе - в Китай, Крестинського - в Німеччину, Раковського - в Англію).

3. Ленінська спадщина

Ленін помер 21 січня 1924 р. Сталін як Генеральний секретар партії очолив організацію похоронів. За кілька тижнів по всій країні виник справжній культ особи Леніна. Він розпочався із створення «Комісії з увічнення пам'яті В.І.Ульянова», якій доручалося здійснити обряд поховання Великої Людини, чие муміфіковане тіло повинне було покоїтися в мавзолеї на Червоній площі. Л.Красіну було доручено організувати бальзамування тіла. Культ Леніна виражався в будівництві численних пам'ятників вождів, відкритті численних музеїв, «червоних кутків» навіть в найдрібніших установах, лавині публікацій, починаючи від тоненьких брошур з життєписом Леніна, закінчуючи повними зборами його творів.

Сталін спробував, і безуспішно, монополізувати право на ленінську спадщину, представивши себе єдиним законним пояснювачем його ідей. У квітні 1924 р. в Комуністичному університеті ім.Свердлова Сталін прочитав серію лекцій, виданих потім під назвою «Основи ленінізму». Основні положення, взяті ним із ленінського вчення, - необхідність дисципліни і єдності партії- авангарду і лідера маси. І Популярне видання «Основ ленінізму» повинне було стати першою обов'язковою для прочитання «теоретичною» роботою для 203 тис. нових членів партії «ленінського призову». Через десять днів після смерті Леніна ЦК розгорнув широку кампанію по набору в партію молодих людей, переважно робітників, з метою значно змінити соціальний склад, середній вік і політичний рівень партії. Під скороспішний «ленінський заклик» потрапили в основному політично малограмотні робітники. За задумом організаторів набору вони повинні були підтримати боротьбу більшості Політбюро проти опозиції - хоч вони й були кандидатами, а не повноправними членами партії, їх всупереч Статуту допустили до виборів делегатів на XIII з'їзд у квітні 1924 р. Як і попередній, XIII з'їзд партії (23-31 травня 1924 р.) пройшов у атмосфері зовнішньої одноставності. Напередодні відкриття ЦК ухвалив рішення не розбурхувати учасників з'їзду і не зачитувати їм «заповіт» Леніна, на чому наполягала Крупська. З його текстом ознайомилися тільки глави делегацій. З'їзд, таким чином, пройшов без особливих ексцесів. Знову був розширений ЦК (з 57 до 87 чоловік). З'їзд підтвердив своє рішення продовжувати економічну політику, засновану на дбайливому відношенні до селянства і подальшому зниженні цін на промислові товари. Однак кожний залишився при своїй думці: Сталін повторив, що оголошення війни апарату означає руйнування партії; Троцький, наполягаючи на деяких своїх позиціях, уперше ввів поняття «принципової самокритики».

4. Розкол «трійки»

Після закінчення з'їзду тактичний союз Сталін, Зинов'єв і Каменєв, що виник на початку 1923 р., почав тріщати по швах. Сталін розкритикував «теоретичні помилки» Зинов'єва (який начебто сплутав «диктатуру партії» з «диктатурою пролетаріату») і Каменєва (який, співставивши «непманську» і «соціалістичну» Росію, насмілився припустити, що в Росії немає соціалізму). Цей німецький союз («трійка») на час знову згуртувався в кінці серпня 1924 р. через меншовистське повстання в Грузії, швидко придушене, і, передусім, у відповідь на видану в жовтні 1924 р. книгу «Уроки Жовтня» Троцького. При-водячи різні історичні аналогії, Троцький розвивав тему, що стала основною в подальших його роботах: революція зраджена «правими». Особливо він обрушувався на Зинов'єва та Каменєва, які в жовтні 1917 р. не зрозуміли, що революцію треба було починати в той момент, про який говорили Ленін і Троцький. Шість років потому, тепер уже разом із Сталіним, Зинов'єв та Каменєв знову продемонстрували свій «правий» ухил, не вірячи в успіх революції в Німеччині. Після цього їх не можна вважати ленінцями. Для Троцького полеміка на історичні теми, які легко інтерпретувати в залежності від бажання, була ходінням по лезу бритви. Суперечка була нерівною і в політичному, і в практичному відношенні (чого не враховував Троцький): в той час як «Уроки Жовтня» зникали із обігу, вся пропагандистська партійна машина була мобілізована на критику вирваних з контексту уривків із цієї «негожої» роботи. Каменєв, не вагаючись, звинуватив Троцького в його меншовистському минулому. Сталін став заперечувати роль Троцького в Жовтневій революції і громадянській війні. У цій суперечці народилася сталінська теорія «соціалізму в окремо взятій країні», джерело якої- зауваження Леніна, що промайнуло в одній із статей, написаних в 1915 р., де він говорив, що за виняткових історичних обставин революція може статися не одночасно в декількох країнах, а в одній, окремо взятій країні. На цьому хиткому підмурівку Сталін розвинув теорію про можливість побудови повноцінного соціалістичного суспільства в окремо взятій радянській країні на основі людських і природних ресурсів, і військової сили, яку потрібно зміцнювати у зв'язку з капіталістичним оточенням, очікуючи на більш сприятливі для світової революції обставини. Ця примітивна теорія тішила націоналістичні почуття і була прекрасно пристосована до психології рядового члена партії, втомленого очікуваннями світової революції та остаточної побудови соціалізму (11 ід-твердження цьому я знайшов у архівах Смоленська. - Н.В.). Значення цієї теорії полягало ще й у тому, що вона парировала аргументацію Троцького, який докоряв своїм противникам у відсутності революційного пориву, вони ж відповідали, що його мрії про світову революцію лише свідчать про невіру в сили своєї країни і комуністичну партію.

Преса обрушила на Троцького град обвинувачень, проти нього були направлені сотні резолюцій, прийнятих на партійних зборах, його позицію засудив січневий пленум ЦК 1925 р. У зв'язку з цим йому довелося передати пост військового наркома М.В.Фрунзе, однак Сталін наполіг на тому, щоб Троцький залишився в Політбюро, тоді як Каменєв та Зинов'єв вимагали виключення його з партії.

Розгром Троцького зумовив долю «трійки». У 1925 р. почав намічатися конфлікт між центром і ленінградською партійною організацією. XIV парт-конференція, однак, пройшла без особливих зіткнень. Завдяки наполегливим зусиллям Бухаріна (який незадовго до того висунув свій знаменитий лозунг: «Збагачайтеся!») на конференції був прийнятий ряд заходів на користь селянства (зниження промислових цін і земельного податку, пільги на оренду землі і наймання робочої сили). Незабаром після конференції, на якій Сталін повністю підтримав тези Бухаріна, Зинов'єв, глава ленінградської парт-організації, різко засудив цю політику «поступок куркульству». Свої погляди він виклав у роботі «Ленінізм», де по-своєму трактував ленінські ідей. Зинов'єв нагадував, що Ленін завжди вважав неп стратегічним відступом, а не еволюцією, і, отже, не можна йти до соціалізму, коли підтримка селян ведеться не соціалістичними методами, і що теорія

«побудови соціалізму в окремо взятій країні» помилкова з точки зору ленінізму. 5 вересня Зинов'єв, Каменєв, Сокольников і Крупська підписали «платформу чотирьох», яка в основних положеннях повторювала роботу Зинов'єва. У Ленінграді намітилася нова опозиція, очолювана Зинов'євим. Все літо «Ленінградська правда» полемізувала з центральною пресою, намагаючись довести не тільки те, що саме вона є єдиною спадкоємицею дореволюційної «Правди», але й те, що Ленінград - «цитадель пролетарської диктатури в країні» і ленінградський пролетаріат - «творець трьох революцій» і «сінь землі пролетарської». Зинов'єв писав, що ленінградський пролетаріат складається з потомствених робітників, серед яких дуже великий відсоток комуністів; московський пролетаріат, навпаки, дуже нестабільний, оскільки в ньому багато недавніх вихідців із села. Виходило, що пролетарська партійна організація Ленінграда на чолі із Зинов'євом гідна ленінської спадщини більше, ніж будь-хто. Конфлікт загострився, коли Секретаріат ЦК усунув від роботи Залуцького, заступника Зинов'єва. У відповідь у Ленінграді були усунені з посад усі комуністи, що розділяли позицію Москви. Передвиборні конференції, на яких обиралися делегати на XIV з'їзд партії, проходили дуже бурхливо. Аж до того, що 10 грудня ленінградська партконференція направила лист московській організації, де звинувачувала її в «ліквідаторській невірі у перемогу соціалізму». За три дні до відкриття з'їзду (15 грудня) більшість у Політбюро запропонувала ленінградській організації «перемир'я»: не виносити на з'їзд розбіжності між організаціями, відновити на посадах усунених ленінградських секретарів і ввести до складу Секретаріату представника Ленінграда. Зинов'єв розцінив це, як пропозицію про «капітуляцію» і категорично відкинув її.

XIV з'їзд партії (18-31 грудня 1925 р.) відкрився в дуже напруженій обстановці. Сталін представив звітну доповідь. Він узяв на себе роль неупередженого посередника між «правими» і «лівими», між Бухарінін і Зинов'єв-им. Зинов'єв у дуже делікатній формі, без яких-небудь випадів проти Сталіна відкинув припущення, що основна загроза виходить від «лівих». Обстановка розжарилася, коли Крупська, виступаючи від імені опозиції, навела як зразок Стокгольмський з'їзд (1906 р.), де більшовики виявилися в меншині, і сказала, що більшість не завжди є правою. Загальне обурення викликав Каменєв, який звинуватив Сталіна в «диктаті» та заявив, що той не здатний здійснювати єдність більшовистського керівництва і що він «проти ідеї вождя». У одному із своїх риторичних виступів на з'їзді Сталін підтвердив, що тільки колективне керівництво може привести партію до мети. Звітна доповідь Сталіна була прийнята 559 голосами проти 65 (ленінградська опозиція). Знову був збільшений склад ЦК і Політбюро, куди увійшли Молотов, Ворошилов і Калінін.

Відразу після з'їзду Політбюро доручило комісії під головуванням Молотова навести порядок в ленінградській партійній організації. «Обробивши» місцеві партійні організації, зробивши кадрові переміщення відповідальних працівників, скориставшись повноваженнями, наданими їй з'їздом, комісія за один місяць добилася майже одноголосного (96%) схвалення ленінградськими комуністами лінії, прийнятої на XIV з'їзді. Зинов'єва усунули від керівництва ленінградською партійною організацією і замість нього призначили Кірова, якого викликали з Баку.

5. «Об'єднана опозиція»

Невдовзі за розпадом «трійки» (квітень 1926 р.) пішло створення нової, дуже різномірної опозиції, до якої увійшли Зинов'єв, Каменєв, Троцький та їхні прихильники - Радек, Преображенський, Серебряков, П'ятаков, Соколь-ников, Аптопов-Овсієнко, Муралов та інші, активісти з «робітничої опозиції» (Шляпников) і з групи «демократичних нейтралістів» (Сапронов). Об'єднання було дуже неміцним, оскільки всі ці люди, які сварилися один з одним з особистих і теоретичних мотивів, були єдині тільки в своїй неприязні до Сталіна. За останні роки більшість із них втратила свої пости і політичний вплив. Зинов'єв більше не керував партійною організацією Ленінграда, Троцький - «Бонапарт без армії» - більше не був військовим наркомом. Наприкінці 1925 р. він позбавився головної ідеологічної зброї проти Сталіна, публічно спростувавши автентичність ленінського «заповіту», опублікованого в Сполучених Штатах Максом Істманом. Ідеї опозиції не доходили до первинних організацій через численні «фільтри» й перепони, що стояли на шляху інакомислення. Крім того, патологічний страх перед «фракціями», що проник вже і в первинні організації, позбавляв майбутнього будь-які дії меншини проти «робітничої держави». Всяка боротьба з апаратом була заздалегідь приречена на невдачу, і опозиції залишалося тільки спробувати аргументовано переконати масу. Троцький висунув тезу про те, що революція зраджена бюрократами і що країна знаходиться напередодні нового термидору, який приведе до перемоги бюрократії над пролетаріатом. Єдиним виходом була радикальна зміна політичного курсу: швидкий розвиток важкої промисловості, поліпшення умов життя робітників, демократизація партії, боротьба із збагаченням куркулів. Як тільки була вироблена система аргументації, яка могла торкнутися певного прошарку робітників-комуністів, опозиція опинилася перед необхідністю розповсюдити ці ідеї в масі. Опозиціонери (їх було кілька тисяч) почали створювати підпільні організації та виступати на зборах партійних осередків деяких підприємств, намагаючись налаштувати їх проти партійного керівництва. І Іаралельно з цим керівники опозиції підготували заяву, представлену на липневому пленумі І ЦК 1926 р. Дискусії були настільки лютими, що в розпал засідання у Держнпського (голова ВРНГ та ДПУ) стався серцевий приступ, який спричинив його смерть. І Іолітбюро було перетасовано на угоду Сталіну: Зинов'єв замінений Рудзутак, з'явилися нові

кандидати в члени Політбюро: люди, близькі Сталіну - Мікоян, Апдрє-єв, Каганович, Орджонікідзе та Кіров. Обидва заступники Зинов'єва - Євдо-кимов і Лашевич - були зміщені зі своїх постів.

У подальші місяці окремі опозиціонери намагалися продовжити пропагандистську роботу в первинних партійних організаціях, на підприємствах і в інститутах Москви та Ленінграда. Тепер за їх діяльністю невідступно стежило ДПУ, а Секретаріат і ЦК посилали на місця загони «інструкторів». Дискусії часто заходили у глухий кут. Боячись, що їх обійдуть «екстремісти» з «робітничої опозиції», і побоюючись накликати на себе гнів всієї партії, шість найвпливовіших діячів опозиції - Троцький, Зинов'єв, Каменєв, Соко-льников, Євдокимов і П'ятаков 16 жовтня 1926 р. опублікували справжнє покаяння, де вони визнавали неправильність своєї фракційної боротьби і давали зобов'язання надалі підкорятися партійній дисципліні. Через кілька днів відбувся пленум ЦК (23-26 жовтня 1926 р.), який суворо засудив керівників опозиції, дискредитованих своєю заявою. Троцького і Каменєва виключили із складу Політбюро, Виконкому Комінтерну було запропоновано усунути Зинов'єва з посади голови, і в грудні його замінив Бухарін. На XV партійній конференції (27 жовтня - 3 листопада 1926 р.) розбита опозиція не мала ні права голосу, ні можливості висувати свої пропозиції. Капітуляція Крупської (яка вирішила, що опозиція зайшла надто далеко в критиці розколу між апаратом і масою) ще більше ослабила її позиції. Стінограма цього засідання, де виступи опозиціонерів перериваються практично без кінця, не піддаються прочитанню, свідчить про погіршення відносин всередині партії, зниження рівня політичної культури і культури поведінки делегатів, про зростаючу нетерпимість. «Тези» Сталіна про «побудову соціалізму в одній, окремо взятій країні» були прийняті одностайно. Випущені сотнями тисяч примірників, вони озброїли «більшість» примітивною аргументацією, зрозумілою низовому партійному пропагандисту, оскільки в її основі лежала національна честь і віра в сили народу, який першим проклав дорогу до соціалізму. Резолюція XV партконференції не тільки засудила опозицію, але й зажадала від неї публічного визнання своїх помилок.

Протягом кількох місяців повалена опозиція не подавала ознак життя. Придушення китайських комуністів у Шанхаї в травні 1927 р. дало привід 48 опозиціонерам 25 травня підписати декларацію, де вони викривали бездарність і пепролетарський характер уряду, який виявляв довіру Чан Кайши. Справа була дуже делікатною, оскільки Великобританія щойно порвала дипломатичні відносини з СРСР, і «більшість» під приводом загрози війни клеймила будь-яку форму опозиції у зв'язку із складним міжнародним становищем. Липневий пленум вирішив виключити із складу ЦК Троцького і Зинов'єва. Але рішення було відкладене після того, як обидва лідери погодилися черговий раз публічно покаятися і «беззастережно підкоритися владі ЦК». Однак восени 1927 р., усвідомлюючи реальний стан речей, знаходячись під постійним контролем ДПУ, опозиція, на яку щодня обрушувалися на десятках партзборів (часто висувуючи аргументи антисемітського глузду: «Можливо, походження Троцького заважає йому повірити в можливості російського народу?»), вирішила дати останній бій. У вересні вона представила програму реформ і зажадала, щоб наступний ЦК, обраний на XV з'їзді, був тісно пов'язаний з масою і не залежав від апарату. Оскільки ЦК заборонив розповсюджувати цю програму серед делегатів з'їзду, опозиція спробувала надрукувати її підпільно. ДПУ використало цей привід, щоб знищити всю організацію. Пленум ЦК, який відбувся 21-23 жовтня, вивів із свого складу Троцького та Зинов'єва. Через два тижні Троцький відкрито завдав останнього удару: 7 листопада, в 10-у річницю Жовтневої революції, під час святкової демонстрації його сподвижники (Зинов'єв і Радєк у Ленінграді, Раковський в Харкові, Преображенський і сам Троцький в Москві) розгорнули лозунги із своїми закличками. 14 листопада Троцького та Зинов'єва виключили з партії, а Каменєва і Раковського - з ЦК. Ще 93 видних діячів опозиції були виключені з партії на XV з'їзді. Деякі з опозиціонерів - Каменєв, Зинов'єв і ще біля 20 чоловік - покаялися в надії відновитися в партії після піврічного випробувального терміну, більшість же (Троцький та його прихильники) відмовилися від такого публічного приниження. 19 січня 1928 р. «Правда» повідомила про «від'їзд» з Москви Троцького і ще 30 опозиціонерів. Насправді за два дні до цього вони були заслані в Алма-Ату.

6. Роздуми над невдачею

Через десять років, аналізуючи причини розгрому опозиції, Троцький пояснював його «перемогою сталінської бюрократії над масою». Подібне пояснення не витримує перевірки фактами: «маса» була на стороні опозиції в 1926-1927 рр. не в більшій мірі, ніж на початку 20-х років, тобто до «перемоги сталінської бюрократії». Насправді в структурі партії (по визначенню, даному їй на X з'їзді), де меншина зобов'язана було підкорятися більшості, щоб уникнути обвинувачення у фракційності, зміна напрямів була справою випадку. Вона залежала від змін у складі партії; умов, у яких велися політичні спори в первинних організаціях, і від того, кому належали важелі управління і структури влади всередині партії. У 20-і роки всі ці три чинники були проти опозиції і грали набагато важливішу роль, ніж тактичні прорахунки різних діячів опозиції.

Через десять років після Жовтневої революції в партії нараховувалося 1 млн. 300 тис. членів і кандидатів. Число «старих» більшовиків постійно скорочувалося (в 1927 р. залишилося всього 8 ніс. чоловік, що вступили в партію до жовтня 1917 р.). Одночасно з цим йшов процес «плебеїзації» та оселяння партії. «Плебеїзація» - не те ж, що «пролетарювання». Незважаючи на масові кампанії по залученню робітників у партію («ленінський призов» 1924 р., «жовтневий набір» 1927 р.), тільки третину комуністів склали робітники, 60% членів партії займалися частіше за все некваліфікованою, але не фізичною працею

в гігантському державному бюрократичному апараті. Так само як і на початку 1920-х років, вступ у партію був основним способом піднятися соціальними сходами. Ось деякі характеристики партії, що розвивалася та набирала силу: великий відсоток молоді (85% комуністів молодші 40 років), нестача політичного досвіду (лише 2% секретарів парторганізацій вступили в партію до революції), низький освітній рівень (тільки 1% закінчив вищі учбові заклади). Низький політичний рівень - переважна більшість членів партії на відміну від «старих» більшовиків ніколи не читала класиків марксизму (щонайбільше вони знайомилися з популярними теоретичними роботами на зразок «Азбуки комунізму» Бухаріна і Преображенського або «Основ лєнінізму» Сталіна) - значно полегшував ідеологічну обробку первинних організацій райкомаами та обкомаами.

Стінограма звичайних партзборів, яка збереглася в Смоленському пар-тархіві, каже про те, що в 20-і роки рядовий комуніст не мав ніякого уявлення про суть ідеологічних розбіжностей в партії. Відгуки суперечок, які стрясали керівні кола, доходили до партосередків у спотвореному, навмисно спрощеному вигляді, через подвійний фільтр курсів політграмоти і присланих зверху «інструкторів». Так, судячи із стінограми, суперечка між Сталінін і Троцьким зводилася до того, що перший хотів будувати соціалізм в СРСР, а другий не хотів. Коли в 1930 р. секретаря партосередку попросили дати визначення «правій позиції» Бухаріна, він дав наступну відповідь, дивну за своїм неумцвом і наївністю: «Праве ухильництво - це ухил праворуч, лівє ухильництво - це ухил ліворуч, а сама партія прокладає дорогу між ними». Сила сталінської позиції була в ідентифікуванні її з «центризмом», крайній простоті та неймовірному схематизму, що робило її доступною більшості неосвічених партійців. Будь-яка політична суперечка зводилася до боротьби «генеральної лінії» центру, рупором якої був ЦК, з різними ухилами. Комуністам постійно нагадували про загрозу капіталістичного оточення і, отже, про небезпеку для радянської влади будь-якого конфлікту в керівництві партії, викликаного політичними суперечками. Партії потрібно було згуртуватися навколо «генеральної лінії», яка визначалася не внаслідок дискусій, а Центральним Комітетом, єдиним гарантом єдності партії. Щоб зберегти його, партія повинна була бути не місцем дебатів, а полем дії. Якщо немає інструкцій - виникають «анархія» і «дискусії». Термін «дискусія» придбав все більш принизливе забарвлення, по-перше, як протиставлення конструктивним і конкретним діям і, по-друге, внаслідок тієї концепції поняття «політична боротьба», яка склалася у низових комуністів. Десять років більшовистської влади не притупили гостроти внутрішнього і зовнішнього протистояння. Боротьба проти внутрішніх і зовнішніх ворогів партії і держави завжди залишалася насущною задачею комуністів, а політичним суперечкам відводилося дуже незначне місце. Дискусія завжди «нав'язувалася», до неї «примушували» опозиція та які-небудь ухильники. Розглянути яке-небудь політичне питання означало, передусім, навішати ярлик на опонента (в 30-і роки - на «ворога»). Якщо суперечки не можна було уникнути, вона ретельно готувалася і планувалася. Кожний новий напрям або зміна лінії партії ще до обговорення в осередках пояснювався і коментувався «інструкторами» і «пропагандистами», які на попередніх зборах або курсах політграмоти роз'яснювали, хто правий, хто винен.

У 20-і роки посилювали контроль вищестоящих організацій за низовими: під час обговорення важливих питань на зборах був присутнім представник райкому з функціями фіскала, якому було доручено стежити за найменшими відхиленнями від «генеральної лінії». В особливо «важких» випадках па місце прислали інструкторів з Оргрозподілу, що підкорювався безпосередньо Секретаріату. Оргрозподіл був створений в 1924 р. внаслідок злиття Оргбюро і Навчрозподілу і перетворився у головний відділ Секретаріату, на який поклалися обов'язки по управлінню партійними органами і призначенню кадрів.

У 1926 р. вийшла нова постанова, яка встановлювала порядок призначення на той або інший партійний пост. Кандидати на 5500 найбільш важливих партійних посад (загальна кількість партійних постів становила 25 тис.) призначалися безпосередньо Оргрозподілом і ЦК. Інші рекомендувалися райкомаами та обкомаами, які мали власну номенклатуру. Теоретично всі відповідальні пости вважалися виборними, але насправді ці вибори завжди «готувалися» інстанцією, якій був підпорядкований цей пост. Партійні власті спробували скласти досьє на всіх комуністів. Це досьє (неповне і з великими труднощами) було зібране тільки до кінця 30-х років. У 20-х роках почала набирати силу Центральна контрольна комісія, на чолі якої стояли соратники Сталіна: до 1926 р. її очолював Куйбишев, потім Орджонікідзе. За Статутом 1924 р. функції ЦКК і місцевих контрольних комісій полягали в послідовній боротьбі проти всіх угруповань і фракційних рухів всередині партії, систематичному спостереженні за нездоровими явищами в області ідеології, чистці ідеологічно шкідливих або морально розбещених елементів. Кожний рік контрольна комісія викликала 4-6% комуністів за різними мотивами, в основному за пияцтво (25-30%), політичну пасивність (25%) - частіше, ніж за «активну опозицію» (5-6%), за різні вияви кар'єризму, зловживання владою, бюрократизм (18-20%), неприкриту крадіжку (10%), віру і! Бога (5-6%), приналежність до соціально далекого класу (2-4%), - Пр" непі контрольні комісії обмежувалися «легкими чистками» (попередженнями, осудом, рідко - виключеннями: в 1924-1927 рр. щорічно виключався тільки 1% усіх комуністів), стараючись зберегти більш або менш гідний образ партії і караючи тільки за найбільш волаючі порушення. Однак з 1927 р. нами пняся зміни, які потім призвели до чисток всієї партії і державного апарату 1929-1932 р. Цього разу під лозунгом «ідеологічної монолітності» ставало біліли суворим відношення до політичної опозиції (тисячі троцькістів були виключені з партії наступного дня після закінчення роботи XV з'їзду). Зв'язки між ДПУ і контрольними комісіями, що стежили за найменшими відхиленнями в будь-яку сторону, стали більш тісними.

IV. КІНЕЦЬ НЕПУ

1. Зима 1927-28 р., хлібозаготовча криза

XV з'їзд підвів підсумки багаторічної боротьби з троцькізмом і заявив про його ліквідацію. Суперечки про визначення економічної політики були короткими. У резолюціях з'їзду намітилася поки ще погано сформульована тенденція до зміни політичного курсу «ліворуч». Це означало «посилення ролі соціалістичних елементів на селі» (делегати мали на увазі розвиток рад-госпів-гігантів, наприклад радгосп ім. Шевченка в Одеській області, про досвід якого писали годі всі газети); обмеження діяльності куркулів і непманів шляхом значного підвищення податків; заохочувальні заходи відносно най-біднішого селянства; переважний розвиток важкої промисловості. Виступи партійних діячів свідчили про глибокі розходження; Сталін і Молотов були особливо вороже настроєні проти куркулів-«капіталістів», а Риков і Бухарін попереджали делегатів з'їзду про небезпеку дуже активної «перекачки» коштів із сільського господарства в промисловість. І, проте, всі вони лише формулювали загальні задачі. З'їзд не прийняв ніякої конкретної програми. Здавалося, що майбутнє непу ще попереду.

Гім часом, як тільки закінчився з'їзд, власті зіткнулися із серйозною кризою хлібозаготівель. У листопаді постачання сільськогосподарських продуктів державі сильно скоротилися, а в грудні положення стало просто катастрофічним. Партія була захоплена зненацька. Ще в жовтні Сталін публічно заявив про «прекрасні відносини» із селянством. У січні 1928 р. довелося поглянути правді в очі: незважаючи на хороший урожай, селяни поставили тільки 300 млн. пудів зерна (замість 430 млн., як у попередньому році). Експортувати було нічого. Країна виявилася без валюти, необхідної для індустріалізації. Більше того, продовольче постачання міст було поставлене під загрозу. Зниження закупівельних цій, дорожнеча і дефіцит промтоварів, зниження податків для найбідніших селян (що позбавляло їх від необхідності продавати надлишки), плутанина на пунктах здачі зерна, чутки про початок війни, поширювані па селі. - все це незабаром дозволило Сталіну заявити про те, що в країні відбувається «селянський бунт».

Для виходу із цього становища Сталін і його прихильники в Політбюро вирішили вжити термінових заходів, які нагадували продрозкладку часів громадянської війни. Сам Сталін відправився у Сибір. Інші керівники (Анд-реєв, Шверпк, Мікоян, Постішев, Косіор) роз'їхалися по основних зернових реї іонах (Поволжя, Урал, Північний Кавказ). Партія направила в село «оперуповноважених» і «робітничі загони» (було мобілізовано 30 тис. комуністів), їм було доручено провести чистку в ненадійній і непокірній сільраді і партосередках, створити на місцях «трійки», яким належало знайти сховані надлишки, заручившись допомогою бідняків (за що отримували 25% зерна, вилученого у більш заможних селян) і використовуючи 107 статтю Карного кодексу, згідно з якою будь-яка дія, «що сприяла підняттю ціп», каралася позбавленням волі терміном до трьох років. Почали закриватися ринки, що вдарило не лише по заможних селянах, оскільки велика частина зерна па продаж знаходилася, природно, не тільки у «куркулів», але й у середняків. Вилучення надлишків і репресії посилили кризу. Звичайно, власті зібрали зерна майже стільки ж, як у 1927 р. Але наступного року селяни зменшили посівні площі.

Хлібозаготовча криза зими 1927-28 р. зіграла вирішальну роль в подальшому: Сталін зробив ряд висновків (у багатьох його виступах в травні-червні 1928 р.) про необхідність змістити акцент з кооперації, яка раніше гаряче захищалася Леніним, на створення «опор соціалізму» в селі - колгоспів-гігантів і машино-тракторних станцій (МТС). Завдяки значним можливостям цих «опор» по виробництву сільськогосподарської продукції для продажу на ринку передбачалося, що вони дадуть державі 250 млн. пудів зерна (одну третину дійсних потреб), що дозволить забезпечити постачання ключових галузей промисловості та армії, а також вийти на внутрішній і зовнішній ринок, тим самим змусивши селян продавати надлишки державі. Починаючи з 1927 р. почала складатися система «контрактації» (контракт передбачав, що в обмін на продукцію, яку селяни постачають державі, вони отримують від неї необхідну техніку), що дозволяло державі покращити контроль за продовольчими надлишками. Влітку 1928 р. Сталін вже не вірив у неп, але ще не прийшов остаточно до ідеї загальної колективізації. За планом подальшого розвитку народного господарства (який був складений на невеликий термін: три-чотирі роки) приватний сектор повинен був існувати й надалі. У той же час набирала силу політична боротьба з «правою опозицією».

2. Розгром «правої опозиції»

На квітневому пленумі ЦК 1928 р. було висловлене невдоволення політикою продрозкладки, яка знову почалася, що нагадувало про часи громадянської війни. На одному із засідань стало відомо також про промисловий саботаж у тресті «Донвугілля» (Шахтинський район Донбасу), де для роботи залучалися буржуазні фахівці і підтримувалися зв'язки із західними фінансовими колами. Через кілька тижнів розпочався публічний процес проти 53 чоловік, (останній раз подібний суд відбувся над есерами в 1922 р.). Цей показовий процес, якому належало згуртувати комуністів у боротьбі проти опозиціонерів, ухильників та інших ворогів, укріпив міф про «найманих саботажників» (услід за ним з'явилися міфи про «куркульську загрозу» і «небезпеку праворуч»). Незважаючи на дуже напружену обстановку, у квітні 1928 р. більшість

членів ЦК ще не була готова слідувати за Сталіним. У резолюціях, прийнятих на пленумі, підкреслювалася важливість ринкових відносин, засуджувалися перегини по відношенню до заможних селян. Був знехтуваний законопроект про новий сільськогосподарський Статут, де довічне землекористування дозволялося тільки членам колгоспів. Суперечки між прихильниками і противниками непу велися одночасно в ЦК, Політбюро (де Сталін, підтримуваний Куйбишевим, Молотовим, Рудзутаком і Ворошиловим, мав у своєму розпорядженні незначну більшість; Калінін коливася, а Риков, Томський і Бухарін складали «праву опозицію») і в установах, що займалися плануванням. Економісти Держплану розробили план помірною промислового зростання, де темпи накопичення капіталу співвідносилися з темпами зростання сільськогосподарського виробництва в рамках непу. Зі свого боку економісти з ВРНГ на чолі з Куйбишевим запропонували план більш швидкого зростання (135% за п'ять років), заснований головним чином на вірі в ентузіазм радянських людей і на положеннях економіста Стру-міліна, що розробив теорію, згідно з якою «задачею більшовиків було перебудувати економіку, а не вивчати її. І Гемає такої фортеці, яку більшовики не могли б узяти штурмом... Питання темпів промислового зросту вирішується за допомогою людської волі».

На пленумі ЦК, який відбувся з 4 по 12 липня 1928 р., сталося зіткнення різних точок зору. У промові Сталіна, опублікованій лише через кілька років, підкреслювалося, що політика непу зайшла у глухий кут, що озлоблення класової боротьби пояснюється все більш відчайдушним опором капіталістичних елементів, що селянству доведеться витратитися на потреби індустріалізації. Останнє з цих положень Сталін запозичив у Преображенського, не прийнявши, однак, ні обмовок, ні сумнівів останнього. Проте, у своїх резолюціях пленум не пішов за Сталіним. Бухарін за його власним висловом «прийшов у жах» від висновків, які, як він вважав, доведуть країну до терору, громадянської війни і голоду, був упевнений, що Сталін буде маневрувати з метою добитися переваги на наступному пленумі і вирішив перенести полеміку в маси. Раніше піхто, навіть делегати VI конгресу Комінтерну (Москва, 17 липня - 1 вересня), не були інформовані про розбіжності в керівництві партії. 30 вересня Бухарін публікує в «Правді» «Замітки економіста», в яких викладає економічну програму опозиції. Згідно з автором статті, криза в країні була викликана ущербністю планування, помилками в політиці ціноутворення, дефіцитом промислових товарів, неефективністю допомоги сільськогосподарській кооперації. Курс ще можна було змінити, але тільки за рахунок певних поступок селянству (відкриття ринків, підвищення закупівельних цін на хліб, а при необхідності і купівля хліба за кордоном). Таким чином, Бухарін виступав за повернення до економічних і фінансових заходів впливу на ринок в умовах непу. Створювати колгоспи належало тільки в тому випадку, коли вони виявлялися більш життєздатними, ніж індивідуальні господарства. Індустріалізація необхідна, але тільки якщо вона буде «науково спланована», провести її треба з урахуванням інвестиційних можливостей країни і в тих межах, в яких вона дозволить селянам вільно запасатися продуктами.

Незважаючи на високий науковий рівень, стаття Бухаріна викликала мало відгуків. Тим часом Сталін, передбачливо не розкриваючи імен (хто б повірив, що Бухарін або голова Совнаркому Риков стоять на чолі «небезпе-чЕЮГО ухилу?»), виводив міф про «опозицію праворуч», про небезпечний ухил у партії, кінцева мета якого - створення умов для реставрації капіталізму в СРСР. У листопаді 1928 р. пленум ЦК одностайно засудив «правий ухил», від якого відмежувалися Бухарін, Риков і Томський. І цього разу вони керувалися бажанням зберегти єдність партії. Пригрозивши відставкою, добившись незначних поступок, вони все ж в ім'я збереження єдності партії проголосували за сталінські резолюції, які суперечили їх принципам про необхідність наздогнати і перегнати капіталістичні країни завдяки прискореній індустріалізації і розвитку величезного соціалістичного сектору в сільському господарстві. Така поведінка лідерів опозиції, по суті справи, закріплювала їх поразку. Взявши фактичну участь в одностайному голосуванні в Політбюро і ЦК, які засудили все ще анонімний «правий ухил» і схваливши нову лінію партії, вони не могли висловлювати свої думки без ризику бути звинуваченими в двоєдушності і фракційності. Протягом кількох наступних тижнів «права опозиція» втратила два bastioni: московську парторганізацію, перший секретар якої, прихильник Бухаріна Угланов, був знятий із свого поста, і профспілки. VIII з'їзд профспілок, порушивши обіцянку ввести семигодинний робочий день, схвалив сталінські течі про прискорену індустріалізацію. Вплив голови профспілок Томського було значно послаблено введенням у президію п'яти сталиців (в тому числі Кагановича) і встановленням більш жорсткого контролю Політбюро над керівництвом профспілок. Бажаючи попередити можливу угоду між опозиційними угрупованнями, Сталін, нарешті, вирішився видворити засланого в Алма-Ату Троцького за межі СРСР.

Проте, «ліва опозиція», ослаблена розрізненістю її активістів і розгублена у зв'язку з прийняттям нової лінії партії - на перший погляд близької «лівій ідеї», - небезпеки більше не являла. Коли Троцький зважився (21 жовтня 1928 р.) закликати комуністів усіх країн на боротьбу з планами Сталіна, Політбюро, скориставшись цим, звинуватило його в створенні нелегальної «ан-тирадянської партії». 21 січня 1929 р. Троцький був висланий у Туреччину. У той же день, у п'яту річницю смерті Леніна, Бухарін повторив свою концепцію, опублікувавши статтю в «1 Правді», присвячену «Політичному заповіту Леніна». Він показав різницю між ленінським планом кооперації - «мирним, поступовим і добровільним» внаслідок справжньої «культурної революції» - і сталінським проектом колективізації, заснованим на примусі. Висновок: третьої революції бути не повинно. Призначена, як і «Замітки економіста», для обізнаного читача, ця стаття не викликала особливої реакції Сталіна. А ось повідомлення, які з'явилися наступного дня, що 11 липня 1928 р. мали місце контакти Бухаріна і Сокольникового з Каменевим, значно підірвали престиж лідерів

опозиції. Тепер вони повинні були пояснюватися перед ЦКК і вислуховувати обвинувачення в «дворушництві» і «фракційності». Квітневий пленум ЦК партії 1929 р. завершив розгром нарешті публічно викритої опозиції. У ході його засідання, яке відкинуло останню пропозицію «правих» (дворічний план, задуманий з метою поліпшити становище у сільському господарстві), Сталін в не опублікованій тоді промові затаврував минулі та нинішні помилки Бухаріна: від ного опозиції Леніну в 1915 р. до «підтримки куркуля».

На XVI партконференції (квітень 1929 р.) опозиція вже не виступала проти п'ятирічного плану у варіанті, запропонованому ВРНГ, який передбачав колективізацію 20% селянських господарств протягом п'яти років і прискорену індустріалізацію. Незабаром Бухарін був знятий з посади головного редактора «Правди», а потім (3 липня) усунений від керівництва Комінтерном. На чолі профспілок став Шверник. Риков подав у відставку з поста Голови Раднаркому. ЦКК зробила загальну перевірку і чистку рядів партії, яка за кілька місяців призвела до виключення 170 тис. більшовиків (11% партскладу), причому третина з них - із формулюванням «за політичну опозицію лінії партії». Протягом літа 1929 р. проти Бухаріна та його прихильників розгорнулася рідкісна за своєю силою кампанія в пресі. Їх щодня звинувачували у «посібництві капіталістичним елементам» та у «змові з троцькіста-ми». На листопадovому пленумі ЦК повністю дискредитована опозиція піддала себе публічній самокритиці. Бухарін був виключений із Політбюро.

3. Уперед без оглядки

У той час, як у вищих ешелонах влади один за одним розгорталися епізоди боротьби прихильників і противників непу, країна все глибше й глибше занурювалася в економічну кризу, яка посилювалася непослідовними заходами, в яких відбивалося «бродіння» в керівництві і відсутність певної політичної лінії. Показники сільського господарства в 1928-29 р. були катастрофічними. Незважаючи на цілий ряд репресивних заходів по відношенню не тільки до заможних селян, але й в основному до середняків (штрафи та ув'язнення у разі відмови продавати продукцію державі за закупівельними цінами, в три рази меншими, ніж ринкові), взимку 1928-29 р. країна отримала хліба менше, ніж рік тому. Обстановка в селі стала дуже напруженою: друк зазначив біля тисячі випадків «застосування насильства» по відношенню до «офіційних осіб». Поголів'я худоби поменшало. У лютому 1929 р. в містах знову з'явилися продовольчі картки, відмінені після закінчення громадянської війни. Дефіцит продуктів харчування став загальним, коли власті закрили більшість приватних лавок і кустарних майстерень, кваліфікованих як «капіталістичні підприємств,». Підвищення вартості сільськогосподарських продуктів призвело до загального підвищення цін, що відбилося на купівельній спроможності населення, зайнятого у виробництві. В очах більшості керівників, і насамперед Сталіна, сільське господарство несло відповідальність за економічні труднощі ще н том\, що в промисловості показники зростання були цілком задовільними. Однак уважне вивчення статистичних даних показує, що всі якісні характеристики: продуктивність праці, собівартість, якість продукції - йшли по низхідній"! Цей насторожуючий феномен свідчив про те, що процес індустріалізації супроводжувався неймовірною розтратою людських і матеріальних ресурсів. Це призвело до падіння рівня життя, непередбаченої нестачі робочої сили і розбалансованості бюджету у бік витрат.

Видиме відставання сільського господарства від промисловості дозволило Сталіну оголосити аграрний сектор головним і єдиним винуватцем кризи. Цю ідею він, зокрема, розвинув на пленумі ЦК у квітні 1929 р. Сільське господарство необхідно було повністю реорганізувати, щоб воно досягло темпів зростання індустріальної о сектора. Іа думкою Сталіна, перетворення повніші були бути більш радикальними, ніж передбачені п'ятирічним планом, затвердженим XVI партконференцією а потім і з'їздом Рад (квітень -травень 1921) р.). При всій своїй сміливості - варіант ВР! !Г май намір збільшити капіталовкладення в чотири рази в порівнянні з періодом 1924-1928 рр., домогтися за п'ять років зростання промислового виробництва на 135%, а національного прибутку на 82%, що й привело до його остаточної перемоги над більш скромним варіантом Держплану, - п'ятирічний план все ж засновувався на збереженні переважаючого приватного сектору, співіснуючого з обмеженим, але високопродуктивним сектором державним і колективним Його автори розраховували на розвиток спонтанного кооперативного руху і на систему договорів між кооперативами та селянськими товариствами. Нарешті, план передбачав, що до 1933-1934 рр. приблизно 20% селянських господарств об'єднуються в товариства по спільній обробці землі, в яких усу-спільнення торкнеться виключно земель, які обробляються та обслуговуються «тракторними колонами», без скасування прва пюї власності і без колективного володіння худобою. Поступова й обмежена колективізація повинна була будуватися виключно на добровільному принципі, з урахуванням реальних можливостей держави постачати техніку і фахівців.

На думку Сталіна, критичне положення на сільськогосподарському фронті, яке призвело до невдачі останньої хлібзаготовчої кампанії, було викликане діями куркулів та інших ворожих сил, що прагнули до «підриву радянського устрою». Вибір був простий: «або сільські капіталісти, або колгоспи». Мова тепер йшла не про виконання плану, а про біг наввипередки з часом.

Щойно прийнятий план зазнав численних коректувань у бік підвищення, особливо в області колективізації- Спочатку передбачалося усуніти до кінця п'ятирічки 5 млн. селянських господарств. У червні Колгоспцентр оголосив про необхідність колективізації 8 млн. господарств тільки за один 1930 р. і

половини селянського населення до 1933 р. У серпні Мікоян заговорив вже про 10 млн., а у вересні була поставлена мета усупільнити в тому ж 1930 р. 13 млн. господарств. У грудні ця цифра виросла до 30 млн.

Таке роздування показників плану свідчило не тільки про перемогу сталінської лінії. Воно живилося ілюзією зміни стану речей на селі: той факт, що, починаючи із зими 1928 р. сотні тисяч бідняків під впливом закликів і обіцянок об'єдналися в ТОЗи, щоб за під гримкі держави хоч якось підвищити свій добробут, в очах більшості керівників свідчив про «загострення класових протиріч» у селі і про «невблаганну ходу колективізації». 200 «колгос-пів-гігантів» і «агропромислових комплексів», кожний площею 5-10 тис. га, ставали тепер «бастіонами соціалізму». У червні 1929 р. друк повідомив про початок нового етапу «масової колективізації». Всі парторганізації були кинуті владою на виконання подвійної задачі: заготовчої кампанії та колективізації. Всі сільські комуністи під загрозою дисциплінарних заходів повинні були показати приклад і вступити в колгоспи. Центральний орган управління колективними господарствами - Колгоспцентр - отримав додаткові повноваження. Органи сільськокооперації, власники нечисленно техніки, зобов'язувалися надавати машини тільки колгоспам. Мобілізація охопила профспілки і комсомол: десятки тисяч робітників і студентів були відправлені в село у супроводі партійних «активістів» і співробітників ДПУ. У цих умовах насильна заготовча кампанія прийняла характер реквізиції, вираженої ще яскравіше, ніж під час двох попередніх. Восени 1929 р. ринкові механізми були остаточно зламані. Незважаючи на посередній урожай, держава отримала більше 1 млрд. пудів зерна, тобто на 60% більше, ніж у попередні роки. По закінченні кампанії сконцентровані в селі величезні сили (біля 150 тис. чоловік) повинні були приступити до колективізації. За літо частка селянських господарств, об'єднаних у ТОЗи (у переважній більшості це були бідняки), склала в окремих районах Північного Кавказу, Середньому та Нижньому Поволжі від 12 до 18% від загального числа. З червня по жовтень колективізація зачепила, таким чином, 1 млн. селянських господарств.

Натхнені цими результатами, центральні власті всіляко спонукали місцеві парторганізації змагатися у завзятті і встановлювати рекорди колективізації. За рішенням найбільш завзятих партійних організацій кілька десятків районів країни оголосили себе «районами суцільної колективізації». Це означало, що вони приймали на себе зобов'язання в найкоротші терміни усупільнити 50% (і більше) селянських господарств. Тиск на селян посилювався, а в центр йшли потоки тріумфальних і нарочито оптимістичних звітів. 31 жовтня «Правда» закликала до суцільної колективізації. Через тиждень у зв'язку з 12-ю річницею Жовтневої революції Сталін опублікував свою статтю «Великий перелом», засновану на в корені помилковій думці, що «середняк повернувся обличчям до колгоспів». Не без обмовок листопадовий (1929 р.) пленум ЦК партії прийняв сталінський постулат про корінну зміну відношення селянства до колективних господарств і схвалив нереальний план зростання промисловості і прискореної колективізації. Це був кінець непу.

Розділ VI

Тридцять років. Вирішальне десятиріччя

I. «ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» (1929-1933)

I. Колективізація

У доповіді Молотова на листопадному (1929 р.) пленумі ЦК відмічалось: «Питання про темпи колективізації в плані не стоїть... Залишається листопад, грудень, січень, лютий, березень - чотири з половиною місяці, протягом яких, якщо добродії імперіалісти на пас не нападуть, ми повинні здійснити рішучий прорив в області економіки та колективізації». Рішення пленуму, в яких прозвучала заява про те, що «справа побудови соціалізму в країні пролетарської диктатури може бути проведена в історично мінімальні терміни», не зустріли ніякої критики з боку «праних», які визнали свою беззастережну капітуляцію.

Після завершення пленуму спеціальна комісія, очолювана новим наркомом землеробства Яковлевим, розробила графік колективізації, затверджений 5 січня 1930 р. після неодноразового перегляду і скорочень планових термінів. На скороченні термінів наполягало Політбюро. Відповідно до цього графіка Північний Кавказ, Нижнє й Середнє Поволжя підлягали «суцільній колективізації» вже до осені 1930 р. (найпізніше до весни 1931 р.), а інші зернові райони повинні були бути повністю колективізовані на рік пізніше. Переважаючою формою колективного господарювання визнавалася артіль, як більш передова в порівнянні з товариством по обробці землі. Земля, худоба, сільгосптехніка в артілі усупільнювалися.

Інша комісія на чолі з Молотовим займалася вирішенням долі куркулів. 27 грудня Сталін проголосив перехід від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркулів до ліквідації куркульства як класу. Комісія Молотова розділила куркулів на 3 категорії: до першої (63 тис. господарств) увійшли куркулі, які займалися «контрреволюційною діяльністю», до другої (150 тис. господарств) - куркулі, які не чинили активного опору радянської влади, але були в той же час «великими експлуататорами і тим самим сприяли контрреволюції». Куркулі цих двох категорій підлягали арешту і виселенню у віддалені райони країни

(Сибір, Казахстан), а їх майно підлягало конфіскації. Куркулі третьої категорії, визнані «лояльними по відношенню до радянської влади», засуджувалися на переселення в межах областей з місць, де повинна була проводитися колективізація, на необроблені землі.

З метою успішного проведення колективізації власті мобілізували 25 тис. робітників (так званих «двадцятип'ятитисячників») в доповнення до вже направлених раніше в село для проведення хлібозаготівель. Як правило, ці нош мобілізовані рекомендувалися на пости голів новостворених колгоспів. Цілими бригадами їх відправляли по центрах округів, де вони вливалися у вже існуючі «штаби колективізації», що склалися з місцевих партійних керівників, міліціонерів, начальників гарнізонів і відповідальних працівників ДПУ. Штабам ставилося в обов'язок стежити за неухильним виконанням графіку колективізації, встановленим місцевим партійним комітетом: до певного числа необхідно було колективізувати встановлений відсоток господарств. Члени загонів роз'їжджалися по селах, скликали загальні збори і, переважаючи загрози всякого роду обіцянками, застосовуючи різні способи тиску (арешти «привідників», припинення продовольчого і промтоварного постачання), намагалися схилити селян до вступу в колгосп. І, якщо навіть незначна частина селян, піддавшись на умови і погрози, записувалася в колгосп, «то колективізованим на 100%» оголошувалося все село.

Розкуркулення повинне було продемонструвати всім неподатливим непохитність влади і безглуздість всякого опору. Проводилося воно спеціальними комісіями під наглядом «трійок», що склалися з першого секретаря партійного комітету, голови виконавчого комітету і керівника місцевого відділу ДПУ. Складанням списків куркулів першої категорії займався виключно місцевий відділ ДПУ. Списки куркулів другої і третьої категорій склалися на місцях з урахуванням «рекомендацій» сільських активістів та організацій сільської бідноти, що відкривало широку дорогу різного роду зловживанням і зведенню старих рахунків. Кого віднести до куркулів? Куркуль «другої» або «третьої» категорії? Колишні критерії, над розробкою яких у попередні роки трудилися партійні ідеологи та економісти, вже не годилися. Протягом попереднього року сталося значне збідніння куркулів через постійно зростаючі податки. Відсутність зовнішніх виявів багатства спонукала комісії звертатися до податкових списків, що зберігалися в сільраді, часто застарілих і неточних, а також до інформації ДПУ та до доносів.

В результаті розкуркулення зазнали десятки тисяч середняків. У деяких районах від 80 до 90% селян-середняків були осуджені як «підкуркульники». Їхня головна провина полягала в тому, що вони ухилилися від колективізації. Опір на Україні, Північному Кавказі і на Дону (туди навіть були введені війська) був більш активним, ніж у невеликих селах Центральної Росії. Кількість виселених на спецпоселення в 1930-1931 рр. склала, за архівними даними, виявленими В.Н.Земськовим, 381 026 сімей загальною чисельністю і 803 392 чоловік.

Одночасно з «ліквідацією куркульства як класу» небаченими темпами розверталася сама колективізація. Кожну декаду в газетах публікувалися дані про колективізовані господарства в процентах: 7,3% на 1 жовтня 1929 р.; 13,2% на 1 грудня; 20,1% на 1 січня 1930 р.; 34,7% на 1 лютого, 50%, на 20 лютого; 58,6% на 1 березня... Ці відсотки, роздуті місцевою владою з бажання продемонструвати керівним інстанціям виконання плану, насправді нічого не означали. Більшість колгоспів існували лише на папері. Результатом цих процентних перемог стала повна й тривала дезорганізація сільськогосподарського виробництва. Загроза колективізації спонукала селян забивати худобу (поголів'я великої рогатої худоби поменшало на чверть в період між 1928-1930 рр.). Недостача насіння для весняної сівби, викликана конфіскацією зерна, передвіщала катастрофічні наслідки.

У своїй статті «Запаморочення від успіхів», яка з'явилася в «Правді» 2 березня 1930 р., Сталін засудив численні випадки порушення принципу добровільності при організації колгоспів, «чиновницьке декретування колгоспного руху». Він критикував зайву «завзятість» у справі розкуркулення, жертвами якої стало багато середняків. Усуспільнення часто зазнавала дрібна худоба, птиця, інвентар, споруди. Необхідно було зупинити це «запаморочення від успіхів» і покінчити з «паперовими колгоспами, яких ще немає насправді, але про існування яких є купа хвалькуватих резолюцій». У статті, однак, абсолютно була відсутня самокритика, а вся відповідальність за допущені помилки покладалася на місцеве керівництво. І в якій мірі не поставало питання про перегляд самого принципу колективізації. Ефект від статті, слідом за якою 14 березня з'явилася постанова ЦК «Про боротьбу проти викривлення партійної лінії в колгоспному русі», позначився негайно. Поки місцеві партійні кадри перебували у повній паніці, почався масовий вихід селян з колгоспів (тільки в березні 5 млн. чоловік). До 1 липня колективізованими залишалися не більше 5,5 млн. селянських господарств (21% загального числа селян), або майже в 3 рази менше, ніж на 1 березня.

Відновлена з новою силою до осені 1930 р. кампанія хлібозаготівель сприяла зростанню напруженості, яка тимчасово спала весною. Виключно сприятливі погодні умови 1930 р. дозволили зібрати прекрасний урожай у 83,5 млн. т (на 20% більше, ніж в попередньому році). Хлібозаготівлі, здійснювані перевіреними методами, принесли державі 22 млн. т. зерна, або в два рази більше, ніж вдавалося отримати в останні роки непу. Ці результати, досягнуті насправді ціною величезних поборів із колгоспів (що доходили до 50-60%) і навіть до 70%, урожаю в найбільш родючих районах, наприклад на Україні), могли тільки спонукати власті до продовження політики колективізації. На селян Ліону різними засобами чинився тиск: районам, які чинили опір колективізації, відмовлялося у промтоварному постачанні; колгоспам віддавалися не тільки конфісковані куркульські землі, але й усі пасовища та ліси, що знаходилися в загальному

користуванні селян; нарешті, прокотилася нова хвиля розкуркулення, що охопила на Україні 12-15% селянських господарств.

Реакція селян на цей грабіж серед біла дня була запеклою: під час хлібозаготівель 1930-1931 рр. відділи ДПУ зареєстрували десятки тисяч випадків підпалів колгоспних споруд. Незважаючи на це, до 1 липня 1931 р. відсоток колективізованих господарств повернувся до рівня 1 березня 1930 р. (57,5%).

Відібране у селян зерно призначалося для вивозу, переважно в Німеччину. Ця країна зобов'язалася в рамках торгової германо-радянської угоди, підписаної в квітні 1931 р., надати Радянському Союзу значні кредити (більше 1 млрд. марок). В обмін на необхідну для індустріалізації техніку (з 1931 по 1936 р. половина всієї техніки, що ввозилася в СРСР була німецького походження) радянська сторона брала зобов'язання забезпечувати Німеччину сільськогосподарською сировиною та золотом. Видобуток цього металу з початку 30-х років досяг небувалих розмірів, передусім на Колимі і в районах Крайньої Півночі, де як робоча сила використовувалися ув'язнені - в основному розкуркулені селяни.

До кінця літа 1931 р. хлібозаготівлі почали давати збої: знизилася надходження зернових. Власті вирішили направити в село 50 тис. нових уповноважених, як підкріплення місцевому апарату. Через неврожай у східних районах країни особливо суворому обкладенню піддали Україну. Тисячі колгоспів залишилися повністю без кормів і майже без насіння. Незважаючи на дуже посередній урожай (69 млн. т), під час хлібозаготівлі була вилучена рекордна кількість зерна (22,8 млн. т), з них 5 млн. т пішли на експорт в обмін на техніку. Насильне вилучення однієї третини (а в деяких колгоспах до 80%) урожаю могло лише остаточно розладнати виробничий цикл. Доречно нагадати, що при непі селяни продавали всього від 15 до 20% урожаю, залишаючи 12-15%) на насіння, 25-30% - па корм худобі, а інші 30-35%) - для власного споживання. Уряд, окрилений успіхами хлібозаготівлі, намітив на 1932 р. план в 29,5 млн. т. А на Україні тим часом з'являлися перші ознаки «критичної продовольчої ситуації». Цей евфемізм, вжитий українським ЦК, насправді означав голод.

Назрівав і ставав неминучим конфлікт між тими селянами, що йшли на всілякі прийоми в ім'я збереження частини урожаю, з одного боку, і владою, зобов'язаною будь-якою ціною виконати план по хлібозаготівлі, - з іншого. Заготівля 1932 р. протікала дуже повільно. З початком нових жнив селяни, часто в змові зі своїми керівниками, прагнули пустити у вживання або приховати все, що тільки можна. Власті негайно ж обурилися з приводу «розбазарювання народного багатства». 7 серпня 1932 р. був виданий закон, що дозволяв засуджувати до висилки терміном до 10 років за збиток, нанесений колгоспу. Восени 1932 р. уряд мав намір завдати рішучого удару по колгоспниках, які, зі слів Сталіна, цілими загонами виступали проти Радянської держави. Згідно із законом від 7 серпня і статтею 58 Карного кодексу (яка дозволяла засудити всякого, хто здійснив будь-яку дію, спрямовану на підрив радянської влади) десятки тисяч колгоспників були арештовані за самовільне зрізання невеликої кількості колосся жита або пшениці. Про розмах репресій може свідчити секретний циркуляр, датований 8 травня 1933 р. У ньому вказувалося на необхідність навести порядок у проведенні арештів, що здійснюються ким попало, розвантажити місця ув'язнення і протягом двох місяців знизити загальне число ув'язнених з 800 до 400 тис. чоловік. Репресії зазнавали не тільки рядові колгоспники, але й голови колгоспів. Тільки за 1932 р. 36% з них були зміщені з посад, і майже всім було пред'явлене звинувачення в антидержавній діяльності, направленої на саботаж хлібозаготівлі. Чистка торкнулася й партійців - приблизно третина з них постраждала. Продзаго-ни, що проводили заготівлю, здійснювали справжні каральні експедиції, передусім в зернових районах. У своїх діях вони не зупинялися навіть перед вилученням усього колгоспного зерна, в тому числі виділеного на насіння і оплату за роботу.

Результатом цих дій був страшний голод, від якого загинуло, головним чином на Україні, від 4 до 5 млн. чоловік. На відміну від 1921 р., коли голод був офіційно визнаний і власті звернулися за міжнародною допомогою, на цей раз існування «критичної продовольчої ситуації» в українському селі повністю заперечувалося урядом. Відомості про масовий голод переховувалися навіть всередині країни. У найбільш потерпілих районах військові підрозділи стежили за тим, щоб селяни не залишали свої села. У результаті масового відходу з сіл, як в 1921-1922 рр., не сталося.

Після цієї катастрофи уряд визнав необхідність перегляду методів проведення заготівель. Були зроблені кроки по централізації і об'єднанню розрізнених органів у єдиний Комітет по заготівлі (Комзаг), що підкорявся безпосередньо Раді Народних Комісарів. Цими діями керівництво визнало першорядну значущість щорічної хлібозаготовчої кампанії, що була, із слів Кірова, концентрованим вираженням всієї політики в селі, пробним каменем нашої сили і слабкості, сили і слабкостей наших ворогів. Були проведені також зміни в структурі органів управління. Створювалися політвідділи, що склалися з перевірених людей, які мали всі підстави «гордитися» своїм багатим досвідом роботи, частіше за все в органах держбезпеки або в армії. Політвідділи керували діяльністю машинно-тракторних станцій, що були основними органами контролю за сільськогосподарським виробництвом, а також «наглядали» за місцевими партійними інстанціями, які вважалися занадто ліберальними по відношенню до селян.

І (арешті, згідно з Постановою від 19 січня 1933 р. заготівлі ставали складовою частиною обов'язкового податку, що стягується державою і не підлягає перегляду місцевою владою. Ця міра в принципі повинна була захистити колгоспи від безконтрольних багаторазових обкладень, які довільно призначалися місцевою владою. Але насправді, не знижуючи розміру відрахувань на користь держави, постановова лише обтяжувала долю селян. У додачу до податку колгоспники зобов'язувалися оплачувати

натурою послуги, надані їм через МТС. Цей дуже значний збір давав в 1930-і роки мінімум 50% хлібозаготівлі. Зверх того держава повністю брала на себе контроль за розмірами посівних площ і урожаю в колгоспах, незважаючи на те, що вони, як передбачалося за їх статутом, були соціалістичними кооперативами і підкорялися тільки загальним зборам колгоспників. Розмір державного податку при цьому визначався виходячи із бажаного результату, а не з об'єктивних даних.

Нарешті, щоб закрити будь-яку лазівку, через яку продукція могла б піти з-під контролю держави, в березні 1933 р. була видана постанова, згідно з якою, поки район не викопав план з хлібозаготівлі, 90% намолоченого зерна віддавалося державі, а 10%, що залишалися, розподілялися серед колгоспників як аванс за роботу. Відкриття колгоспних ринків, легалізованих з літа 1932 р. з метою пом'якшення катастрофічної ситуації з продовольством в містах, також залежало від того, чи справлялися колгоспи району з виконанням плану. Для встановлення повного контролю держави над селом залишалося колективізувати 5 млн. одноосібних господарств, які збереглися ще до початку 1934 р.. На липневому (1934 р.) пленумі ЦК існування цих 5 млн. «спекулянтів» було визнано неприйнятним. Власти оголосили про встановлення виключно високого грошового обкладення селян-приватників. Крім того, розмір державного податку був збільшений для них на 50%) і в такому вигляді значно перевищував рівень платоспроможності дрібних виробників. Для приватників залишалося тільки три виходи з цієї ситуації: піти в місто, вступити в колгосп або стати найманим робітником у радгоспі. На Другому з'їзді колгоспників (по суті, колгоспних активістів), що проходив в лютому 1935 р., Сталін гордо заявив, що 98% усіх земель, що обробляються в країні вже є соціалістичною власністю.

У тому ж 1935 р. держава вилучила у села більше 45% всієї сільськогосподарської продукції, тобто в три рази більше, ніж в 1928 р. Виробництво зерна при цьому знизилося, незважаючи на зростання посівних площ, на 15% у порівнянні з останніми роками непу. Продукція тваринництва ледве становила 60% від рівня 1928 р.

За п'ять років державі вдалося провести «блискучу» операцію по здирству сільгосппродукції, купуючи її за сміхотворно низькими цінами, які ледве покривали 20% собівартості. Ця операція супроводжувалася небувало широким застосуванням примусових заходів, які сприяли посиленню поліцейсько-бюрократичного характеру режиму. Насильство по відношенню до селян дозволяло відточувати ті методи репресій, які пізніше були застосовані до інших суспільних груп. У відповідь на примушення селяни працювали все гірше, оскільки земля, по суті, їм не належала. Державі довелося уважно стежити за всіма процесами селянської діяльності, які у всі часи і у всіх країнах дуже успішно здійснювалися самими селянами: оранкою, сівбою, жнивими, обмолотом і т.д. Позбавлені всіх прав, самостійності і всякої ініціативи, колгоспи були приречені на застій. А колгоспники, переставши бути господарями, перетворювалися на громадян другого сорту.

2. Перша п'ятирічка: Індустріалізація. Культурна і соціальна революція

XVI партійна конференція (квітень 1929 р.), а потім V з'їзд Рад СРСР (травень 1929 р.) затвердили після неодноразового перегляду у бік підвищення «оптимальний варіант» першого п'ятирічного плану. Цей план, який критикувався «правими», що вважали його виконання нереальним, передбачав зростання промислової продукції на 136%, продуктивності праці на 110%, зниження собівартості промислової продукції на 35%. Великі будівництва, розпочаті в 1927-1928 рр. - передусім Дніпрогес і Турксиб, - повинні були бути завершені до 1930 р. Планувалося будівництво більш ніж 1200 заводів (зі слів одного з делегатів V з'їзду Рад, при затвердженні цих планів створювалося враження, що Риков сидить на величезній скрині з грошима і роздає їх усім бажаним). За планом пріоритет віддавався важкій промисловості, яка отримувала 78% усіх капіталовкладень. Їх об'єм повинен був зрости з 8,4 до 16,2% валового національного продукту. На початку 1930 р. планові показники були ще раз переглянуті і збільшені: тепер вже мова йшла про видобуток до кінця п'ятирічки від 120 до 150 млн. т вугілля (замість 75 млн. т, передбачених спочатку), про виплавку 17-20 млн. т чавуну (замість 10 млн. т), про видобуток 45 млн. т нафти (замість 22 млн. т), про виробництво 450 тис. тракторів (замість 55 тис), про будівництво більше 2 тис. нових заводів.

Газети в січні - лютому створювали міф про безгрошову соціалістичну економіку, в якій безпосередній обмін між виробниками замінить торгівлю. Наступав час колгоспів-гігантів і трудових комун на промислових підприємствах, прибутки яких повинні були розподілятися порівну між працівниками.

XVI з'їзд партії (червень - липень 1930 р.) схвалив дії прихильників прискорення темпів соціалістичного будівництва (п'ятирічку за чотири роки!). На цьому з'їзді Куйбишев заявив, що необхідно кожний рік подвоювати об'єм капіталовкладень і збільшувати виробництво продукції на 30%! «Темпи вирішують усе!» Плани перетворювалися на свого роду «виклики», які передові підприємства повинні були приймати, висуваючи зустрічний план, здійснюваний через соціалістичне змагання між бригадами ударників.

Мові збільшені плани не відповідали реальним можливостям виробництва, а сприяли його дезорганізації. Будівництво сотень об'єктів було розпочате і не завершене через нестачу сировини, палива, обладнання, робочої сили.

До кінця 1930 р. 40% капіталовкладень в промисловість були заморожені в незавершених проектах. Вони паралізували безліч матеріальних ресурсів, нестача в яких відчувалася в інших областях економіки.

Невиконання планів зумовило ланцюгову реакцію розвалу економіки: один невиконаний проект служив перешкодою для виконання іншого і т.д. З метою подолання нестачі матеріальних ресурсів (проте, відносно, оскільки вона існувала лише по відношенню до явно нездійснених показників першого п'ятирічного плану) постачання підприємств поступово повністю переходило в руки адміністративних структур. Вони намагалися забезпечити централізований розподіл основних ресурсів і робочої сили, необхідних у промисловості, виходячи з ними ж визначеної важливості того або іншого підприємства. Діяльність підприємств виявилася, таким чином, в сильній залежності від черговості отримання асигнувань, порядок якої визначався значенням підприємства. Система пріоритетів в розподілі сировини, обладнання, робочої сили розповсюджувалася, передусім, на кштак ударних об'єктів, які ставилися в приклад всій країні (металургійні комбінати в Кузнецьку та Магнітогорську, тракторні заводи в Харкові та Челябінську, автомобільні заводи в Москві та Нижньому Новгороді). Недостача ресурсів все зростала, і відповідно зросло число пріоритетних підприємств. Дуже скоро система пріоритетів привела до конфліктів між підприємствами, що викликало необхідність введення системи надзвичайної черговості. Так адміністративний спосіб (спочатку тільки розподілу ресурсів) згодом підмінив собою планування, і йому призначено було на довгі роки стати однією з найважливіших особливостей радянської економіки.

Система пріоритетів була результатом імпровізації. Вона, правда, дозволила уникнути повного паралічу, яким загрожувала нестача ресурсів, що різко збільшилася в найбільш важливих галузях виробництва. Але в діяльності підприємств, які не увійшли в число «першорядних», вона тільки посилила анархію. Ця система являла собою напівміру, яка дозволила ненадовго відстрочити вияв негативних наслідків тих протиріч, які існували між плановими показниками і реальною можливістю їх виконання. Ці протиріччя неминуче вели до значного посилення тиску як на економічні, політичні, культурні структури, так і на окрему людину. Не випадково зусилля, направлені на здійснення індустріалізації, підносилися як справжня революція. Всередині країни це була «культурна революція», «війна класів» («... наші класові вороги існують. І не тільки існують, але ростуть, намагаючись виступати проти Радянської влади», стверджував Сталін в травні 1928 р.) і боротьба за виживання соціалізму в міжнародному масштабі («Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть», - говорив Сталін в лютому 1931 р.).

Всі направлені на здійснення індустріалізації зусилля робилися в рамках двох взаємопов'язаних тенденцій: з одного боку, здійснювалася нейтралізація і ліквідація старих кадрів і фахівців, що не вступили в партію і скептично настроєних по відношенню до «великого перелому»; з іншого боку, робилися зусилля по висуненню «нової технічної інтелігенції», яка підтримувала радикальні зміни, викликані індустріалізацією, тому що вона отримувала від них найбільшу вигоду.

Заява квітневого (1928 р.) пленуму ЦК про розкриття на шахтах Донбасу організованого «буржуазними фахівцями» саботажу знаменувала собою кінець розпочатого в 1921 р. періоду залучення на сторону радянської влади досвідчених фахівців - вихідців із старої інтелігенції. У постанові містився, з одного боку, заклик до посилення пильності по відношенню до фахівців, а з іншого - заклик до масового висунення на відповідальні пости робітників. У 1928 р. величезна більшість фахівців на підприємствах і в державних установах все ще складалася з представників дореволюційної інтелігенції. І лише нікчемно мала частина з них (2%) були членами партії. Значення Шахтинської справи, організованої якраз напередодні прийняття п'ятирічного плану, ставало абсолютно ясным: скептицизм і байдужість по відношенню до великої справи, зробленої партією, неминуче ведуть до саботажу. Сумнів вже означав зраду. У 1928-1931 рр. була розгорнута широка кампанія проти «буржуазних фахівців». Протягом 1928-1929 рр. тисячі співробітників Держплану, ВРНГ, Народного комісаріату землеробства, ЦСУ, Народного комісаріату фінансів були звільнені під приводом правого ухилу (занадто м'яке оподаткування куркулів і пепманів) або приналежності до ворожого класу (з'ясувалося, що 80% вищого керівництва з фінансових органів служили ще при старій владі). Загальне число взятих під контроль службовців за чотири роки становило 1256 тис. чоловік і, як вже говорилося, 138 тис. із них (11%) були усунені від виконання службових обов'язків (23 тис. з числа усунених були прираховані до «першої категорії» - «вороги радянської влади») і позбавлені громадянських прав. До 1933 р. було усунено ще біля 153 тис. службовців.

Введення нового законодавства на підприємствах поклало кінець розділенню влади між «червоним» генеральним директором (обов'язково членом партії, але, як правило, некваліфікованим: у 1929 р. 89% «червоних» директорів мали тільки початкову освіту) і технічним директором («буржуазним фахівцем»). Управлінський трикутник, що складався із секретаря парткому, «червоного» директора і голови профкому, скасовувався. Відтепер вся влада на підприємстві належала виключно генеральному директору.

Манія саботажу, яка виникала всякий раз, коли відбувався нещасний випадок або не викопувався план, робила положення кадрових працівників і «буржуазних фахівців» дуже нестійким. Тільки на підприємствах Донбасу в 1930-1931 рр. половину кадрових працівників було звільнено або арештовано. На транспорті протягом перших шести місяців 1931 р. було «викрито» 4500 «саботажників». Відбулися численні судові процеси. Одні проходили за закритими дверима (процеси над фахівцями ВРНГ, над членами Селянської трудової партії). Інші були відкритими (процес над Промпартією, в ході якого всім обвинуваченим «зізналися» у створенні великої підпільної організації, що складалася з 2 тис. фахівців, які ставили своєю метою вести за вказівкою іноземних посольств підривну діяльність в економіці). Ці процеси закріплювали міф про саботаж і виконували потрібну функцію. По-перше, був знайдений «винуватий» за

зриви в економіці. По-друге, примушували мовчати кадрових працівників, які не підтримували політику прискореної індустріалізації. І по-третє, вони ставили в приклад іншим пильність та ефективність нових пролетарських кадрів.

Одночасно з веденням боротьби проти старих кадрів уряд розвернув літом 1928 р. широку кампанію по висуненню на відповідальні пости робітників-комуністів і формуванню в найкоротші терміни нової, «червоної» технічної інтелігенції, добре підготовленої і пролетарської за духом. Вона була направлена на створення у деякої частини робітничого класу, і, передусім у наймолодших його представників, розчарованих повою економічною політикою, яка не знищила безробіття і не відкрила досить широких можливостей для зросту, відчуття, що країна, нарешті, вступила в нову еру і простому трудящому відкриті всі дороги. Кілька цифрових даних кажуть про розмах цієї висуванської кампанії, що ставила однією із своїх цілей популяризацію політики прискореної індустріалізації. Між 1928 та 1932 рр. число місць на робітфаках збільшилося з 50 тис. до 285 тис. Більше 140 тис. робітників «від станка» були висуєні на керівні технічні та управлінські пости. До кінця першої п'ятирічки «практики» становили 50% керівних кадрів у промисловості. Біля 660 тис. робітників-комуністів (тобто велика їх частина) покинули цехи і перетворилися на службовців та управлінців або пішли на навчання. На початку 1932 р. біля 233 тис. колишніх робітників проходили стажування або який-небудь курс навчання, яке повинне було дозволити їм згодом швидко просунути службовими сходами. Загальне число робітників, висуваних таким способом під час першої п'ятирічки, досягло, щонайменше, 1 млн. чоловік. Студенти й учні технічних училищ - кілька десятків тисяч молодих комуністів - склали основний контингент висуванців. Вони являли собою майбутню «народну інтелігенцію», яка прийшла згодом, в 1936-1937 рр., на зміну знищеним під час чисток колишнім «буржуазним фахівцям» і представникам «старої гвардії більшовиків», які всього лише на 15 років були старшими за них.

Політика висунення нових кадрів приводила до корінної зміни складу робітничого класу і його соціальної поведінки. Він міняв своє класове обличчя. Заводи втратили найбільш досвідчених робітників, які могли б допомогти мільйонам новачків отримати належну професійну підготовку. За першу п'ятирічку кількість робітників у промисловості і в будівництві збільшилася з 3,7 млн. до 8,5 млн. чоловік. Безробіття серед робітників було ліквідоване протягом двох років. Значна частина нових робітників являла собою селян, які ще вчора ухилилися від колективізації. У 1930 р. в містах влаштувалося 3 млн. селян. У 1931 р. їх було вже більше 4 млн. У тому ж році ще 7 млн. селян «поглинули» сезонні будівництва. Підприємства, із слів Орджопі-Кізде, часто нагадували гігантські табори кочовиків. Не маючи ні коріння, ні кваліфікації, часто знаходячись на нелегальному положенні (йшли з колгоспів без дозволу), нові пролетарі у пошуках кращих умов праці, більш високого заробітку і кращого харчування без кінця змінювали роботу. Заводські цехи заповнювалися безграмотними робітниками. Їх потрібно було навчити користуватися технікою, привчити до незвичайної для них організації труда, навчити грамоті, прищепити їм повагу до влади, змінити їх поняття про час і привчити користуватися хоч би найпростішими атрибутами міського життя. Все це вело до величезного соціального травматизму, розхитувало монолітність робітничого класу і спричиняло сильне напруження між владою та субпролетаріатом, який прийшов із зневажаного та приреченого на знищення середовища (доколгоспного села).

Болочий процес адаптації нових пролетарів спричиняв за собою цілий ряд негативних явищ. Почастішали невиходи на роботу, посилилася плинність кадрів, збільшилася кількість випадків хуліганства та поломок техніки, випуску бракованої продукції, різко виросли виробничий травматизм, алкоголізм і злочинність. Ці явища в не меншій мірі, ніж завищені плани і перебої в постачанні, посилювали дезорганізацію промислового виробництва в роки першої п'ятирічки. Три роки пролетаризації, культурної революції і, зрештою, соціалістичної утопії, відмічені наступом на старі кадри, прискореним висуненням на відповідальні пости робітників-комуністів, впливом мільйонів нових пролетарів, змусили керівництво партії визнати, що така політика вела до соціальної нестабільності, здатної викликати руйнівні наслідки для економіки. Підрив авторитету кадрів означав підрив авторитету і дисципліни на виробництві. Дуже поспішне просування службовими сходами великої кількості робітників приводило, з одного боку, до виникнення кризи пролетарської самосвідомості в середовищі робітничого класу, а з іншого - до формування погано підготовлених кадрових працівників. Застосування зрівнювального принципу в оплаті праці означало скочування в «дрібнобуржуазну зрівнялівку», не дуже сприятливу для ідеї соціалістичного змагання.

23 червня 1931 р. Сталін висунув свої знамениті «шість умов», які фактично поклали кінець форсованому здійсненню культурної революції. Він припинив висунення робітників, засудив зрівнялівку, «спецеїдство» і закликав до більшої турботи про фахівців старої школи, які остаточно вступили в союз із робітничим класом. Через кілька тижнів 40 тис. недавно висуваних на керівні пости робітників були знову відправлені на виробництво. Була відмінена велика частина стипендій, а також щоденні дві години для робітників-учнів, що надавалися за рахунок підприємств. Були переглянуті розміри заробітної плати і відмінені дискримінаційні заходи по відношенню до старих кадрів, які виражалися, передусім в обмеженні доступу їх дітей до вищої освіти. Згідно із законом, виданим у липні 1931 р., об'єм соціальних благ був поставлений у пряму залежність від безперервності стажу на підприємстві. У вересні 1932 р. були введені обов'язкові трудові книжки, які підлягали пред'явленню робітниками на підприємствах. У них відмічалися всі колишні місяці роботи. З метою зменшення плинності робочої сили була введена система прописки

(діюча й понині). Нез'явлення на роботу суворо каралося згідно із законом від 15 листопада 1932 р., що передбачав негайне звільнення, позбавлення продовольчих карток і звільнення наданої житлової площі.

Заходи, спрямовані на збільшення продуктивності праці (що знизилася в 1928-1930 рр. па 28%), не обмежувалися цими діями. Значно розширювалися повноваження директорів підприємств. Була введена нова система оплати праці - відрядна, розміри якої залежали від виробітку і від темпів праці. За Марксом, ця система оплати являла собою найпримітивнішу форму капіталістичної експлуатації.

Всі ці вищеназвані заходи відкривали новий період - період «відновлення порядку». Вони знаменували собою перехід до політики захисту в соціальній сфері (названий соціологом М.Тимашевим «великим відступом»). Метою нової політики була стабілізація та консолідація розбитого соціального організму, що перетворився, за визначенням Моше Левіна, на «суспільство сипучих пісків». Її здійснення повинне було відбуватися шляхом впровадження в суспільство таких соціальних цінностей, як дисципліна, влада, законслухняність, патріотизм.

На початку 1933 р. було заявлено, що п'ятирічний план виконаний через 4 роки і 3 місяці після його затвердження. Підводячи підсумки, Сталін лукаво оперував цифрами первинного варіанту плану, прийнятого в квітні - травні 1929 р., а не затвердженого трохи пізніше (в 1930 р.) набагато сміливішого варіанту. Фахівці досі по-різному оцінюють підсумки першої п'ятирічки. У різних дослідників показник щорічного приросту продукції коливається від 10,5 до 21%, в залежності від того, чи обчислюється він по об'єму або по вартості (в останньому випадку важливо також встановити, про які ціни йде мова: про оптові або роздрібні). Однак, не вдаючись глибоко в полеміку з приводу цифр, можна сказати, що сьогодні більшість як західних, так і російських вчених сходиться в оцінках за наступними пунктами:

Зростання виробництва обладнання, напівфабрикатів важкої промисловості, видобутку сировини і виробництва електроенергії було досить значним, але не досягало показників, запланованих в 1929 р. (вугілля - 64 млн. т замість 75; чавун - 6,2 млн. т замість 10 млн. т за планом 1929 р. або 17 млн. т за планом 1930 р.; електроенергія - 14 млрд. кВт/год замість 20).

Виробництву товарів легкої промисловості і народного споживання не приділялося належної уваги (план був виконаний приблизно на 70%).

Були зроблені величезні капіталовкладення в промисловість (об'єм капіталовкладень у промисловість по відношенню до валового національного продукту за п'ять років збільшився в 3,5 рази). Правда, за рахунок зниження рівня життя народу.

Необхідність капіталовкладень в соціальну і культурну сфери постійно ігнорувалася.

Індустріалізація проводилася екстенсивними методами, з величезними витратами. Вона супроводжувалася високою інфляцією (збільшення грошової маси на 180% за п'ять років, зростання па 250-300% роздрібних цін на промислові товари), що привело до зниження приблизно на 40% купівельної спроможності робітників.

Продуктивність праці, яка за планом повинна була збільшитися на **110%**, залишилася па колишньому рівні і (за даними Р.В.Деї'шиса і (.Г.Віткрофта) знизилася па 8%, що саме по собі вже говорить про те, наскільки великими були труднощі першої п'ятирічки і якш'ї опір зустрічали проекти прискореного розвитку.

Безладна, «вакханальна» (за висловом М.Ясного) індустріалізація, підвладна нескінченним імпровізаціям («переломи» квітня - травня 1929 р., січня - лютого 1930 р., червня 1931 р.), навантажила країну в перманентний стан загальної, як на війні, мобілізації і напруження, тому що плани, як правило, були нездійсненними. Вона посилювала ступінь економічного хаосу і суспільного безладдя. Вона викликала все більшу необхідність політичного керівництва економічною сферою. Адміністративно-командна система замінювала собою закони ринкової економіки. Риси, властиві цій системі, спосіб її функціонування і система економічних пріоритетів, які затвердилися в ході першої п'ятирічки і підлегли постулату побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні, дають про себе знати досі.

3. Партія і «великий перелом»

Після розгрому правої опозиції, завершеного на листопадовому (1929 р.) пленумі I (К, політика «великого перелому»), здавалося, отримала односторонню підтримку. У привітаннях Сталіна з приводу його п'ятдесятиріччя (грудень 1929 р.) він називався не тільки найвидатнішим теоретиком лєнінізму, але й - уперше - «Лєніним наших днів», генієм, чудові якості якого були необхідні робітничому класу. До цього часу більшість колишніх лівих опозиціонерів, виключених із партії в 1927 р., домоглися відновлення і приєдналися до політичної лінії Сталіна, яку вони визначили як близьку тій, яку нони захищали в попередні роки. Безсумнівно, їх позиція була зумовлена також іншими міркуваннями, викладеними, зокрема, П'ятаковим, першим великим опозиціонером, що перейшов до сталінського табору в лютому 1928 р.: для комуніста немає життя без партії. «Абсолютно ясно, - писав П'ятаков 23 грудня 1929 р. в газеті «Правда», - що неможливо одночасно бути за партію і виступати проти її нинішнього керівництва, бути за ЦК і проти Сталіна».

Проте, політика насильної колективізації зустріла опір - хоч переважно пасивний - з боку нечисленних сільських партосередків, кожний п'ятий член яких був згодом виключений з партії під час чистки 1929 р. за пасивність, за зв'язок з ворожими елементами або за викривлення партлінії (тобто частіше

за все за відмову вступити в колгосп). З іншого боку, перерва у проведенні колективізації, декретована статтею Сталіна від 2 березня 1930 р., викликала невдоволення багатьох місцевих партробітників, які обурювалися з приводу обвинувачення їх у допущенні перегинів і у викривленні політики партії. Керівники місцевих організацій висловили здивування у так званих «Дискусійних трибунах», що публікувалися «Правдою» в травні-червні 1930 р., під час підготовки до XVI з'їзду. Деякі з них навіть натякали на те, що зроблений Сталіним відступ мав характер правого ухилу. 27 травня 1930 р. «Правда» у своїй передовиці заявила, що такі оцінки являли собою тактику, направлену на дискредитацію ленінського партійного керівництва.

XVI з'їзд ДЖП(б), на якому обговорювалися питання подальшого розюрт...я колективізації і прискорення темпів індустріалізації, проходив без яких побудь ознак існування орієнтованої опозиції. І в Ірлі опозиціонери знову були засуджені, а Гіпкон і Томський примушені до розкаяння, на цей раз ще більш при низькій оцінці, під час шостопадового пленуму 1929 р. З'їзд схвалив масове вигнання сіарпх профспілкопх кадрів, які звинувачувалися в тому, що воші провідні опортуніст і тредіопіпістську політику, несумісну з будівництвом соцлізму. Гезіопіція по профспілках перетворювала їх на простий іспі румспі виконання плану Ста і іі і, відмітивши в політичній доповіді, що непрозрілі троцікісти, ям перерошлися «в типових дрібнобуржуазних контрреволюціонерів, перетворившись на ділі в інформаторів капіталістичного друку у справах НКП(б)», розвинув ідею, відповідно до якої різні відхилення розглядалися як відлуння «опору відживаючих класів». «... Неможливо, - резюмував він, - розвернути справжню боротьбу з класовими ворогами, маючи в тилу їх агентуру...» Ухильники, таким чином, були вперше названі зрадниками. Був пройдений важливий рубіж в ідентифікації ворога, хоч поки ще співвідношення сил у Іюлітбюро не дозволяло Сталіну і найближчим його соратникам відразу ж перейти до практичних дій, витікаючих із формули: ухильник - ворог.

Лунали, однак, поодинокі голоси з критикою позиції генерального секретаря з питань темпів індустріалізації. Це зробив Риков, останній представник колишньої правої опозиції. Пізніше, в грудні 1930 р., він буде виключений зі складу Політбюро, а на його місце висунуть Орджонікідзе, близького соратника Сталіна.

Офіційне засудження всіх ухилів і уявна однаковість, що настали навколо Сталіна, не означали, однак, що було покінчено з усіма опозиційними настроями. У грудні 1930 р. Сирцов, кандидат у члени Політбюро, та Ломі-надзе, секретар Закавказької парторганізації, були виведені із складу ЦК. Першому поставили в провину скептицизм з приводу темпів індустріалізації, другому - обвинувачення партії і Рад у феодальному відношенні до робітників і селян. Висловлювання Сирцова і Ломінадзе, їх контакти з іншими членами партії були кваліфіковані як змова. Все було відповідним чином висвітлено у пресі, розглянуто у всіх парторганізаціях і додано до інших справ про саботаж у народному господарстві. Ця справа була в якійсь мірі етапною з точки зору статутних принципів партії. Вперше члени ЦК були виключені не на пленарному засіданні ЦК, яке тільки й могло за статутом вирішити це питання, а на спільній сесії Політбюро і Центральної контрольної комісії (тобто невеликою групою вищих керівних працівників).

Влітку 1932 р. була відкрита справа Рютіна, відомого московського пра-воухильницького лідера. Він підготував і розповсюджував документ, який покладав на Сталіна особисту відповідальність за згубну політику колективізації, і вимагав його зміщення. Цей документ, виявлений ДПУ, був негайно ж оголошений платформою опозиції. Сталін наполягав на арешті і смертному вироді Рютіпу, але несподівано стикнувся з опором більшості членів Політбюро, котрі поки що не допускали застосування вищої міри покарання до ухильників. Рютін був засланий, Зинов'єва та Каменева, які вступали з ним у контакт, знову виключили з партії і також заслали в Сибір. Кількома місяцями пізніше, якщо вірити листу, відправленому Троцькому його сином Л.Сєдовим, був сформований, хоч і досить ефемерний, блок опозиції. Цей блок, створений, передусім для обміну інформацією, включав у себе різних представників як правої, так і лівої опозиції.

Спроби створення організованої опозиції робилися на фоні дуже напруженої соціальної та економічної ситуації (значне зниження життєвого рівня в містах, голод на Україні) і справжньої кризи віри в свої сили, яка охопила партію. Ця криза досягла кульмінації до осені 1932 р., коли здавалося, що катастрофа в сільському господарстві загрожувала обернутися повним крахом всієї системи.

Сталінська політика в цей час починала викликати невдоволення з боку кадрових народногосподарських працівників - директорів підприємств і голів колгоспів. Ці фахівці, призначені на свої пости недавно, були погано підготовлені і відчували на собі щоденний тиск з боку вищого керівництва, яке вимагало виконувати непосильні задачі. Вони були затиснуті в лещата нездійснених вимог, з одного боку, і пасивного опору своїх підлеглих - з іншого. Потопи критики обрушувалися на них за невміння освоїти нову техніку. Загроза обвинувачення в саботажі нависала над ними кожного разу, як тільки кероване ними підприємство або галузь не справлялися з планом. За цих умов молода, ще недосвідчена й незміцніла бюрократія вчилася вишукувати засоби захисту від посягання державної машини, подібно тому, як навчилися чинити опір селяни, стараючись працювати як можна менше на колективізованих землях, подібно тому, як робітники відповідали на погіршення умов життя низькою продуктивністю праці і частою зміною робочих місць. У службовців також з'являлися свої методи захисту. Вони навчилися приховувати дійсний стан речей, допомагали один одному в пошуках нових, більш престижних місць, знали, як захистити своє невелике «сімейне коло», як зберегти зв'язки та клієнтуру.

Починаючи з 1931 р. кадри підприємств відчували все більшу підтримку з боку заступника голови Радпаркому Орджонікідзе - прихильника більш помірних темпів індустріалізації. Не без його впливу стався вже згаданий вище «перелом» літа 1931 р., внаслідок якого політика партії по відношенню до фахівців змінилася. Позиції помірної крила ще більше зміцнилися до літа 1933 р., коли значно зросли труднощі економічного і соціального плану, що були викликані кризою наднакопичення (об'єм капіталовкладень перевищив всі реально допустимі існуючими ресурсами розміри).

Це вплинуло і на цифри другого п'ятирічного плану, розробленого в 1933 р. і затвердженого XVII з'їздом партії (26 січня - 10 лютого 1934р.). Намічені показники були більш помірними і здавалися більш здійсними, ніж показники першого п'ятирічного плану. Крім того, новий план приділяв помітно більше уваги потребам населення. У політичній сфері також спостерігалася деяка розрядка. Помітно знизилася у порівнянні з попередніми роками кількість випадків застосування найбільш жорстоких репресивних заходів - розстрілів і виселення. На політичну сцену повернулися колишні опозиціонери, такі, як Каменев та Зинов'єв, в черговий раз помилувані після чергового покаяння, і Бухарін, що опублікував численні статті з обґрунтуванням необхідності покласти кінець жорстокості «революції зверху» і розпочати новий період. Деякі сучасні дослідники зв'язують цю відносну лібералізацію з існуванням опозиційної течії, очолюваної Кіровим. Незважаючи на правдоподібність цього припущення, все ж факт існування такої течії ніколи не був переконливим образом доведений. Ця течія, якщо вона й існувала, не мала ніякої організації і ніякого офіційного друкованого органу (із страху перед вироками, що виносилися будь-якій групі, яку можна було назвати «фракцією»). До того ж не можна вважати, що Кіров був противником Сталша, хоч його погляди після XVII з'їзду партії іноді розходилися із сталінськими.

1933 р. був відмічений значною чисткою в партії, оголошеною на січневому (1933 р.) пленумі ЦК і розгорнутою в травні. Постанова ЦК від 28 квітня визначала, які категорії членів партії підлягали виключенню: класово чужі та ворожі елементи; дворушницькі елементи, що під прикриттям брехливої клятви у вірності намагаються зірвати на ділі політику партії; відкриті і приховані порушники залізної дисципліни партії і держави, які піддають сумніву і дискредитують рішення і встановлені партією плани базіканням про їх «нереальність» і нездійсненність; переродженці; кар'єристи; шкурники і морально розкладені особи; політично малограмотні, не знайомі з програмою, статутом і основними рішеннями партії.

Масштаби чистки, яка тривала півтора року замість намічених спочатку п'яти місяців і завершилася виключенням 18% комуністів (в той час як 15% членів «вийшли» з партії добровільно), цілком відповідали масштабам кризи, що охопила партійну організацію внаслідок надмірно швидкого її зростання у попередні роки. Протягом 1928-1932 рр. кількість членів партії збільшилася з 1,5 до 3,7 млн. чоловік. 11 ід час масових прийомів цих років чисельний склад партії збільшився більш ніж на 2 млн. чоловік. Більшість їх склали робітники, частіше за все ідеологічно не підготовлені. Серед них були як щирі ентузіасти «великого стрибка вперед», так і обачливі кар'єристи, яким партійний квиток відкривав широкі можливості для досягнення успіху в професійній та суспільній сферах. У реальності партія була дуже далека від образу, який отворювався офіційною ідеологією і не була монолітною та дисциплінованою організацією, здатною очолювати бурхливі суспільні і економічні процеси, які відбувалися в країні. Вона все більше перетворювалася на окремих суспільний організм, що ставав все менш монолітним і об'єднував людей з різними переконаннями, різними рівнями освіти, неоднорідною ідеологією. Деякі з них - приблизно один з шести - були «мертвими душами», чий імена тільки значилися в картотеках. Багато рядових членів партії, приголомшених тим, що вони побачили, що зробили або вимушені були робити в попередні роки (масове виселення селян, голод, погіршення умов життя), стали, якщо вживати офіційну термінологію, пасивними членами.

Неоднозначним було відношення до партії і в середовищі посадових партійних працівників, в тому числі тих, що займали невисокі пости (в 1933 р. нараховувалося більше 30 тис. звільнених працівників). Деякі з них, відверті пристосуванці, утворювали справжні мафіозні угруповання (звані в офіційній термінології «сімейними гуртками»). Єдине, до чого вони прагнули, - збереження своєї отчини, в якій вони, приховані від очей центральної влади, безкарно господарювали. Інші, особливо недавні висуванці, вважали своїм обов'язком беззаперечно виконувати накази зверху. Їх психологія була пронизана бюрократичним духом і раболіпством перед владою, прагненням і йняти більш високі пости. Вони, не задумуючись, викривали істинні або учи ні помилки своїх керівників під час розв'язаної вищим партійним керівництвом кампанії по викриттю саботажу серед партійно-господарських кадрів. По рівню ідеологічної підготовки ці члени партії сильно відрізнялися від і і і рих більшовиків і комуністів покоління громадянської війни, які аж до I 'M > 1937 рр. все ще зберігали ключові пости в партії і чие минуле дозволяло їм якщо не висловлювати відкрито критичні думки з приводу рішень партійно го керівництва, які вважалися незаперечними, то хоч би виявляти деяку гну чкість у виконанні нереалістичних директив, що виходили з центру. І Іа пра к тиці це означало приховування істинного положення справ, що допомаї ал <> дещо ослабити тиск на простих працівників і рядових членів партії.

Отже, до кінця першої п'ятирічки партія виявилася в самій гушавині пап гостріших соціальних протиріч і являла собою неповоротку, хаотичну конструкцію, примхливий і незавершений інструмент влади - організацію, в якій росло внутрішнє напруження і з'являлися паростки розколу.

II. РОЗРИВ І ЗМОВА (1934-1939 рр.)

1. XVII з'їзд партії. Початок розриву

26 січня 1934 р. відкрився XVII партійний з'їзд, який повинен був підвести підсумки «великого перелому» і затвердити планові показники другої п'ятирічки (через рік після її початку). Здавалося, що цей, зі слів Кірова, «з'їзд переможній» продемонстрував повернення до єдності і перемогу Сталіна. Під час з'їзду був розіграний спектакль повернення до партійної лінії кількох видних діячів колишньої опозиції- Бухаріна, Рикова, Томського, П'ятакова. Зипов'єва, Каменева. Піддавши себе спочатку більш або менш заслуженій самокритиці, копи перейшли потім до славослів'я на адресу Сталіна, проголошуючи його вождем світового пролетаріату, незрівнянним генієм епохи або, просто, найбільшою людиною всіх часів і народів. У цьому згадано му хорі підлабузників не прозвучало жодного голосу, який засумнівався б у правильності гігантських планів, що були прийняті в 1929-1930 рр. і привели до відомих результатів. Оратори вважали за краще повернутися щопиною до реального 'життя і, користуючись свого роду закодованою мовою, вносили свій внесок у створення міфу. Вони викривали тих комуністів, які не здатні були втілити в життя завжди непогрішні директиви вищого партійного керівництва.

І все ж плани другої п'ятирічки стали на з'їзді предметом жвавих суперечок. В результаті численних дискусій курс на прискорену індустріалізацію (19% щорічного росту виробництва), запропонований Сталіним і підтриманий Молотовим, було відкинута. Вз'яв гору більш помірний напрям (16% росту), підтриманий Кіровим, Орджонікідзе та переважною більшістю керівництва народним господарством, яке прагнуло дещо ослабити ту напруженість, що виникла в ході реалізації прискореного курсу. На з'їзді, як не парадоксально, виявилось деяке ослаблення позицій Сталіна. Одне з новітніх радянських джерел повідомляє, що під час виборів нового ЦК, які проводилися таємним голосуванням, Сталін отримав менше голосів, ніж багато які інші кандидати. Кіров, дуже тепло зустрінутий з'їздом, отримав найбільшу кількість голосів, а багато колишніх, опозиціонерів (П'ятаков, Бухарін, Риков, Томський) знову були обрані до складу Центрального Комітету партії.

Однак ніхто на з'їзді не насмілювався піддати сумніву ні основи самої системи, ні правильність планів періоду «великого перелому». У результаті Сталін не тільки зумів за допомогою витонченої аргументації запобігти можливій критиці на адресу його методів керівництва країною починаючи з 1929 р., але й намітив деякі передумови майбутньої політики терору і репресій. Він заявив про перемогу партійної лінії в побудові соціалізму. «Якщо на XV з'їзді ...мусили ще доводити правильність лінії партії і нести боротьбу з відомими антилепіпськими угрупованнями, а на XVI з'їзді - добивати останніх прихильників цих угруповань, то па цьому з'їзді - і доводити нічого, та, мабуть - і бити нікого». «після того, як надана правильна лінія, після того, як надане правильне розв'язання питання, успіх справи залежить від організаційної роботи, від організації боротьби за проведення в життя лінії партії...» «... Організаційна робота вирішує все, в тому числі п долю самої політичної лінії...» Висновки, що виходять з доповіді Сталіна, були ясні: оскільки лінія партії вірна, то існуючі проблеми пояснюються розривом між директивами партійного керівництва і тим, як вони виконуються. Цей розрив виник внаслідок організаційних слабкостей, поганого підбору кадрів, відсутності самокритики, бюрократизму і злочинної недбалості місцевих органів, які спотворюють політику партії, ігноруючи її директиви. Сталін розробив цілу класифікацію винуватців: «непоправні бюрократи», що обманюють своє керівництво і зривають виконання вказівок партії; чесні говоруни, віддані радянській владі, але нездібні керувати, нездібні що-небудь організувати; «люди з відомими заслугами в минулому, люди, що стали вельможами, люди, які вважають, що партійні та радянські закони пишуться не для них, а для дурнів». Дев'яносто відсотків усіх труднощів, на думку Сталіна, виникали з відсутності організованої системи контролю за виконанням прийнятих рішень.

Ідея розриву дозволяла розвивати ідею змови. Адже насправді дуже складно було провести грань між нездійсненністю плану та умисним саботажем. Поява ідеї розриву і змови була результатом жадливої політичної сліпоті, відмови від аналізу дійсних причин невдач і труднощів у виконанні намічених задач. Відмовившись від цього аналізу, власті все більше вступали на шлях міфотворчості. Прагнення піти від дійсності проявилось і в появі в мові своєрідного кліше і штампів, патетичних за звучанням, але які мало відповідали істині. Це містифікування було направлене на перетворення будь-якого партійного рішення на непорушну істину. Таким чином, партійна лінія ставала догмою. Сумнів у ній вже означав зраду.

Таким чином, одержувала право на існування ідея змови, що легко пояснювала весь нелад і швидко впроваджувалася в свідомість маси. Про це яскраво свідчать, зокрема, скарги населення, витягнуті із справ непідчищеного Смоленського архіву, який зберігся в недоторканості. Як видно із цих скарг, прості громадяни ніколи не піддавали сумніву основ самої системи, а винних у своєму важкому, часто нестерпному існуванні шукали серед конкретних особистостей - частіше за все серед місцевих партійних і радянських працівників, з якими їм звичайно доводилося мати справу. Це було причиною їх глибоко ворожого відношення до бюрократів - кадрових працівників, чії кар'єризм, продажність, неробство і «панські привілеї» викликали глибоку ненависть у простих трудівників. Антибюрократичні установки Сталіна носили чисто популістський характер, пояснюючи труднощі моменту темними махінаціями «лжекомуністів». Вони були прийняті в низах і сприяли зміцненню союзу між народом і їх вождем.

1934 р., межі якого - XVII з'їзд партії (26 січня - 10 лютого) і вбивство Кірова (1 грудня), характеризувався суперечливими тенденціями. З одного боку, спостерігалось посилення репресивних

заходів, що нагадувало найбільш похмурі роки першої п'ятирічки. - завершена колективізація останніх 5 млн. індивідуальних селянських господарств, проведені численні арешти голів колгоспів, виданий закон про відповідальність сімей репресованих. З іншого боку, сталися деякі очевидні послаблення. Нулі і частково амністовані спец-переселенці - переважно розкуркулеш селяни, - чесніш труд яких і лояльне відношення до радянської влади бралися до у на і п. Сталася деяка лібералізація виборчого режиму, внаслідок якої кількість «позбавленців», тобто осіб, позбавлених громадянських прав, знизилася з 4 до 2,5% від загальної чисельності населення. Було оголошено про майбутнє з 1 січня 1935 р. скасування карткової системи. Недавно прийнятий зразковий статут колгоспів передбачав збільшення площі присадибних ділянок.

Відображенням цих суперечливих тенденцій з'явилася череда перетворень в органах держбезпеки. 10 липня було розпущено ДПУ. Питання державної безпеки і ієреходили у ведення Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), очолюваного Г.Ягодою. Ці органи позбавлялися своїх юридичних повноважень і права виносити смертні вироки. Над їх діяльністю встановлювався прокурорський нагляд. На жаль, всі ці заходи не здобули тієї дії, на яку розраховували прихильники менш твердої політики. У листопаді були встановлені особливі наради НКВС, які володіли такими ж повноваженнями, що й колишні юридичні колеги ДПУ. Що стосується процедури видачі ордерів на арешт, здійснюваної з санкції прокурора, то необхідність у ній відпала. Генеральний прокурор Вишинський, який зайняв цей пост в червні 1933 р., надав органам безпеки повну свободу дій. Суперечність цих заходів легко пояснювалася наявністю в керівних партійних органах двох тенденцій: однієї - сталіністської, направленої на проведення жорсткої лінії, та другої -більш помірної, підтримуваної Кіровим. Як зазначалося вже вище, думки деяких радянських істориків, висловлені незабаром після XX з'їзду КПРС, про існування опозиційної течії на чолі з Кіровим, не є переконливими. Нічого тут не міняє й виступ Кірова, опублікований 19 липня у «Правді», в якому він піддав критиці політику здириства і зловживань по відношенню до селянства під час хлібозаготівель. Така політика, зі слів Кірова, лише підривала розвиток сільського господарства, а в більш широкому значенні і побудову соціалізму взагалі.

2. Вбивство Кірова. Втілення ідеї змови

1 грудня 1934 р. С.Кіров був убитий із коридорі Смольного молодим комуністом Л.Ніколаєвим, який зумів пробратися із зброєю в штаб-квартиру лєнінградської партійної організації- Власті негайно ж вжили надзвичайних заходів. Увечері того ж дня був підготовлений документ, який дозволяв скорочувати термін слідства у справах державної важливості до десяти днів, розглядати їх за відсутності обвинувачених і присуджувати смертну кару, що не підлягає оскарженню і перегляду. Протягом короткого часу було представлено декілька незв'язних і суперечливих офіційних версій у справі про вбивство. 4 грудня газети сповістили про арешт тридцяти семи «білогвардійців», що ніби проникли в країну з метою організації терористичних актів. 22 грудня ТАРС повідомило, що цей «мерзотний злочин» - справа рук «лєнінградського центру», до складу якого входили, крім Ніколаєва, тридцять колишніх зінов'євців. 28-29 грудня проходив закритий процес над членами цього «центру». Усі вони були засуджені до смертної страти і вирок негайно привели у виконання. Розкриття «лєнінградського центру» дозволило виявити також існування «московського центру», 19 членів якого (в тому числі Зинов'єв та Каменєв) звинувачувалися в «ідеологічному посібництві» вбивцям Кірова. Під час суду над ними (16 січня 1935 р.) Зинов'єв та Каменєв визнали, що колишня діяльність опозиції могла внаслідок ряду обставин сприяти етичному падінню злочинців. Визнання в цьому дивному «ідеологічному посібництві» після стількох випадків публічного розкаяння цих двох лідерів дало мотив зробити з них «козлів відпущення» під час однієї з майбутніх пародій на правосуддя. А поки воно коштувало їм відповідно п'яти та десяти років позбавлення свободи. 23 січня розпочався ще один процес, пов'язаний з убивством Кірова, - процес над дванадцятьма керівниками лєнінградського шдді лу НКВС. їм було пред'явлене обвинувачення в тому, що вони мали в своєму розпорядженні інформацію про замах, який готувався на Кірова, допустили злочинну недбалість і не зробили ніяких дій для його запобігання. І незважаючи на тягар обвинувачення, покарання виявилось відносно м'яким. Вперше на цей дивний вирок звернув увагу Троцький в опублікованому в 1935 р дослідженні «Сталінська бюрократія і вбивство Кірова». У ньому він висловив думку про те, що Ніколаєв діяв не один і що організатором вбивства був не хто інший, як сам Сталін, який отримував від цього найбільшу вигоду Кількома роками пізніше це припущення було підтримане агентами радянських секретних служб В.Кривицьким та А.Орловим, які перебігли на Захід їх заяви були зустрінуті скептично. Скепсису, проте, поменшало після прозрінь Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду партії 25 лютого 1956 р.

Нічого принципово нового, однак, ці прозріння не містили. Вони обмежувалися тими інтригуючими подробицями, на які свого часу звернув увагу Троцький: арешт Ніколаєва і швидке звільнення його з-під варті за кілька тижнів до замаху і загадкова загибель в дорожній пригоді охоронця Кірова наступного дня після вбивства. Але вже сама уміло піднесена констатація того факту, що в обставинах вбивства Кірова багато неясного і підозрілого, примушувала задуматися над тим, що Сталін, можливо, зіграв в цій справі далеко не останню роль. Теза про безпосередню причетність Сталіна до вбивства Кірова недавно була піддана сумніву деякими західними вченими (А.Б.Улам, Дж.А.Гстті). Нона, однак, знаходить останнім часом все більше поширення серед радянських істориків і публіцистів. Але нічого принципово нового до цієї справи вони не додали. Сьогоднішній об'єм відомостей з цього питання не дозволяє нам випести

остаточної думки. Єдине, що можна затверджувати з упевненістю, - вбивство Кірова у величезній мірі сприяло матеріалізації ідеї змови.

Це вбивство згодом важким тягарем давило на політичну обстановку в країні. Воно використовувалося вищим керівництвом для нагнітання атмосфери кризи та напруженості, могло в будь-який момент послужити конкретним доказом існування таємної організації, яка загрожувала країні, її керівникам, зрештою, соціалізму. А існування такої організації дозволяло знаходити зручні пояснення слабкостям системи. Адже якщо труднощі в країні постійно зростали, а життя ставало все важчим (в той час як воно повніше було, зі слів Сталіна, бути «веселим і щасливим»), винні в цьому вбивстві Кірова ва.

3. Рік 1935-й, вирішальний

У 1935 р. спостерігалось зміцнення позицій Сталіна та його прихильників. Одночасно була розгорнута широка кампанія антибюрократичного і популістського характеру проти тих діячів, на яких покладалася відповідальність за спотворення партійної лінії при її втіленні в життя. Після лютогового пленуму 1935 р. на багато які ключові посади були призначені прихильники Сталіна - Мікоян введений до складу Політбюро, Жданов і Хрущов призначені відповідно першими секретарями Ленінградської і Московської парт-організацій. Начальник управління кадрів Секретаріату ЦК Єжов був переведений на пост голови Центральної контрольної комісії та обраний секретарем ЦК. За кілька місяців він провів рішучу чистку комісії. Ще в свою бутність начальником управління кадрів він відрізнявся «антибюрократичною пильністю», жертвами якої стали, передусім, представники низового партійного апарату, керівники підприємств і фахівці, які підозрювалися в різних ухилах, корупції і навіть у саботажі. Призначення Маленкова заступником Єжова, а Вишинського - генеральним прокурором поставило крапку в процесі зайняття найбільш важливих носіїв у партійному та державному керівництві вірними прихиль-...ами Сталіна. Логічним завершенням цих перетворень явилось прийняття кількох нових законодавчих актів, які посилили тоталітарний характер системи.

Найбільш яскравим прикладом нових віянь був прийнятий 9 червня 1935 р. закон, відповідно до якого будь-який радянський громадянин за втечу за кордон засуджувався до смертної страти. Тюремний вирок загрожував також всякій особі, яка не донесла про цей «акт зради».

У 1935 р. розпочався рішучий наступ сталіністів на історичну науку, що ставив своєю метою «одержавлення» пам'яті про минуле. Історія, що визначає законність будь-якої влади, була повністю переглянута, перероблена і перетворена на «конкретну науку», «об'єктивну істину», на «грізну зброю в боротьбі за соціалізм», за визначенням Сталіна. У березні 1935 р. твори Троцького, Зинов'єва та Каменева, як і велика кількість інших «застарілих» і неугодних книг політичного або історичного змісту, були вилучені з бібліотек. 25 травня постановою ЦК було скасовано Товариство старих більшовиків. Місяцем пізніше було ліквідоване Товариство колишніх політкаторжан. Цим двом організаціям ставилося в провину, що вони клопоталися про скасування смертної страти для членів опозиції і дуже старалися в культивуванні революційного духу колишніх років - іншими словами, зберігали пам'ять про минуле партії. І наприкінці липня в «Правді» за підписом першого секретаря Закавказької партійної організації Л.Берії був опублікований перший фрагмент з єдиної дозволеної роботи по історії більшовизму на Кавказі. Цей повий історичний «твір» являв собою справжній панегірик Сталіну, видавав його за фундатора й організатора більшовицького руху на Кавказі. Ще через кілька місяців Сталін опублікував свої «Замітки» про підручники історії, привласнивши собі, таким чином, роль головного історика. Ці «Замітки» поклали початок фундаментальному перегляду історії відносин Росії з перо сійськими народами і стали основою для створення «нової» історичної лінії у ки. Її головна мета полягала в обґрунтуванні законності влади Сталіна. Сталін уособлював собою партію. Партія уособлювала пролетаріат. Пролетаріат в свою чергу був уособленням ідей прогресу. Фальсифікування подій і підтасовування фактів дозволяли побудувати логічний ряд наступників: Маркс. Енгельс, Ленін, Сталін. Історія партії перетворювалася в історію боротьби прихильників правильної лінії на чолі з Леніном, а потім Сталіном проти різного роду ухильників.

XVII з'їзд партії оголосив, що головна мета нової влади - побудова соціалізму - досягнута, а, отже, існуючі труднощі лише результат некомпетентності або свідомого шкідництва тих, хто повинен був проводити в життя партійну лінію. Така постановка питання дозволила вищому партійному керівництву розвернути, починаючи з літа 1934 р. широку кампанію по посиленню контролю за діяльністю партійного апарату з метою підняти організаційну роботу на рівень правильної політичної лінії.

20 серпня був оголошений обмін партійних квитків. Згідно з офіційною точкою зору, цей захід проводився з метою урегулювання проблем адміністративного і технічного порядку. Масова притока нових членів привела до невимовного безладдя в партійних картотеках. На думку центрального керівництва, потрібно було уточнити членство понад 200 тис. комуністів. Тільки протягом двох попередніх років було видано більше 220 тис. дублікатів парі-квитків. 47 тис. партквитків зникли безслідно.

Незабаром після вбивства Кірова ЦК розіслав усім партійним організаціям закритий лист «Про наслідки подій, пов'язані з лиходійським убивством товариша Кірова». У листі констатувалося існування змови, яку ніби організували троцькісти та Зинов'єви]. У ньому містився заклик до вірних членів партії вишукувати та виганяти з її рядів усіх, хто виявляє співчуття Троцькому, Зинов'єву та Каменеву. В офіційній версії вбивства Кірова по відомлялося, що воно скоєне людиною, яка проникла у Смольний з фальшивим

партквитком. Тому не доводилося сумніватися у величезному політпч йому значенні кампанії по перевірці партквитків. Лист уточнював, що шука ти ворогів, які просочилися в ряди партії слідувало там, де панували бюрок ратична плутанина, злочинна недбалість, і особливо там, де існували більш або менш незалежні центри влади.

У більшості місцеві партійні керівники досить мляво відреагували на пси документ і обмежилися лише звичайною перевіркою партійних картотек Менше за все вони були схильні давати широкий хід цьому заходу. Суворіш облік нових членів партії, централізований контроль за їх просуванням, а також необхідність неухильного виконання всіх наказів Москви могли б сильно обмежити їх повноваження, а деяким загрожували втратою влади над цілою мережею «клієнтів» і підлеглих. Більш ефективний контроль з боку центру багатьох позбавляв поля для маневрів, завдяки якому досі їм вдавалося дотримуватися інтересів «низів», представляючи центральній владі оптимістичні звіти. Знадобилися триразові заклики ІДК до порядку, а також створення влітку 1935 р. мережі обласних відділів очоленого Єжовим Головного управління кадрів, щоб примусити секретарів 19 місцевих парторгані-зацій провести більш або менш серйозну чистку серед членів партії. 25 грудня 1935 р. Єжов представив Центральному Комітету звіт про результати перевірки партквитків, який абсолютно не задовольнив центральне керівництво. Обмін квитків розпочався на півроку пізніше запланованого терміну і продовжувався утрое довше, ніж передбачалося. Перешкоди створювала значна група «збюрократілих елементів», які виконували свої обов'язки з недбалістю, що межувала із саботажем. У результаті перевірка охопила тільки 81% членів партії. З них 9% було виключено. Установка керівництва на вигнання троцькістів і зіпов'євців не була викопана. Тільки 3% загального числа виключених належали до цієї групи. І перевірка з усією очевидністю показала, в якій мірі процвітала кругова порука серед співробітників місцевих партійних органів. Вона створювала величезну перешкоду центральному керівництву у встановленні дійового контролю над становищем у країні, а, отже, і в будь-яких починаннях.

Одночасно з кампанією по обміну квитків, організованою для наведення порядку в структурі партійного апарату, під лозунгом боротьби з бюрократією, анархією та викривленням партійної лінії був розгорнутий широкий наступ на представників народногосподарських і інженерно-технічних кадрів - директорів підприємств, інженерів, техніків та інших фахівців, обвинувачених у приховуванні реального виробничого потенціалу. Сигналом до наступу послужила промова Сталіна, виголошена 4 травня 1935 р. У рішучо-популістських тонах він засудив «печувано нелюдяне відношення збюрократілих кадрів» до простих людей, трудівників, «цього найбільш дорогоцінного капіталу». Робкори отримали завдання освітлювати в пресі всі приклади зловживань по відношенню до трудівників, які сприяють збудженню невдоволення робітників і, відповідно, саботують творчі здібності трудящої маси.

У такій обстановці в кінці літа 1935 р. виник стаханівський рух. Все почалося з того, що шахтар О.Стаханов довів денну норму видобутку вугілля до 102 т, що в 14 разів перевищувало норму. 8 вересня він домігся результату в 175 т. Незабаром ще один ударник, М.Ізотов, встановив новий рекорд у 240 т. Ця ініціатива була підхоплена і в інших галузях. Незабаром почали надходити повідомлення про рекорди М.Сметаніна у взуттєвій промисловості, О.Бусигіпа в автомобілебудуванні, сестер Виноградових у текстильній промисловості. На самому початку цей рух, який зародився серед невеликого числа кваліфікованих робітників, був вираженням їх трудової ініціативи, що виникла як відповідь на можливість отримувати винагороду за труд відповідно до рівня їх здібностей. Існуюча до цього часу система розподілу була скасована, і високі заробітки стахановців дозволяли їм придбавати необхідні товари, що з'явилися у вільному продажу.

Однак дуже скоро стаханівський рух виявився під контролем влади, яка вирішила використати його для розгортання широкої кампанії по нарощуванню продуктивності праці. У листопаді в Москві відбулася конференція робітників - передовиків виробництва. У своєму виступі Сталін підкреслив глибоко революційний характер цього руху, вільного від консерватизму інженерів, техніків і керівників підприємств. В умовах гнітючого стану радянської промисловості нова кампанія могла призвести тільки до катастрофічних наслідків. Проведення днів, тижнів або декад стаханівської праці надовго вибивало виробничий процес із нормального ритму. Витрачені запаси сировини не поповнювалися, обладнання занепадало, число нещасних випадків на виробництві росло, а «рекорди» супроводжувалися тривалими періодами спаду виробництва. Атмосфера рекордоманії сприяла зростанню різного роду порушень на виробництві. Найбільш поширеним з них було збільшення тривалості робочого дня. У додаток до всього були збільшені планові норми. Все це разом узяте посилювало невдоволення робітників, сприяло зростанню напруженості у відносинах між керівництвом, стаханівцями і простими трудівниками.

Перше півріччя 1936 р., оголошеного стаханівським, характеризувалося зростанням економічних труднощів. По мірі того, як стаханівський рух все більше вгрузав у «трясовині консерватизму та чиновництва», преса знову обрушилася з нападками на кадрових працівників народного господарства. Передовиця «Правди» від 26 березня закликала направити вогонь па саботажників стаханівського руху. Деякі парторганізації скористалися моментом, щоб виявити пильність і законслухняність. В результаті багато представників народногосподарських кадрів були зміщені або звільнені з підприємств. Ці заходи вели лише до ще більшої дезорганізації виробництва. Напередодні пленуму ЦК партії, наміченого на 1-4 червня 1936 р., стало очевидно, що наступ на кадрових працівників у тому вигляді, як він проходив, не просто малоєфективний, а загрожуює існуванню всієї системи. Життя вимагало внесення коректив.

4. Значення першого Московського процесу

Весь наступний після пленуму тиждень передовіші «Правди» були присвячені роз'ясненню нових задач. Критика кадрових працівників відійшла на другий план, відтепер «під обстріл» потрапили троцькісти та зінов'євці. 11 червня «Правда» нагадала про існування троцькістсько-зінов'євських груп і контрреволюційні підступи недобитого ворога, що як і раніше продовжуються.

В такій обстановці готувався перший з відомих відкритих Московських процесів. Очолюваний Ягодою НКВС отримав завдання переглянути справу про вбивство Кірова і підготувати відкритий процес, оголосивши про причетність до справи колишніх опозиціонерів. Весь комплекс обвинувачень будувався на факті ефемерного існування в 1932 р. «блоку опозицій». Контакти сина Троцького Л.Седова з деякими колишніми троцькістами та зінов'євцями підсилилися, як широко розгалужений, законспірований терористичний троцькістсько-зінов'євський центр. Для цього було залучено свідчення інформаторів (Ольберга, Фриц-Давида, М. і Н.Лурьс), які відповідно до отриманих інструкцій заявили, що перебували в контактах не тільки з членами блоку, але і з Троцьким, від якого ніби отримали завдання вбити Кірова, Сталіна та інших партійних діячів. Залишалося знайти головних обвинувачених і домогтися від них визнання провини. «Козлами відпущення» були обрані члени зінов'євської групи - сам Зінов'єв, Камепев, Євдокимов і Бака-єв, вже осуджені в січні 1935 р. за своє «етичне посібництво» вбивству Кірова. З троцькістів, крім Смирнова, були обрані діячі менш великого масштабу (Мрачковський, Ваганян, Дрсйтцер та інш.). Знадобилося кілька тижнів жорстоких допитів, чергування фізичного і морального тиску і обіцянок зберегти життя, щоб вирвати у них повне зізнання.

29 липня, за три тижні до початку процесу, Секретаріат ЦК розіслав усім партійним організаціям секретний циркуляр, який закликав виявити «більшовистську пильність» і боротися з діяльністю «контрреволюційного троцькістсько-зінов'євського блоку». Уміння завжди розпізнати ворога партії, як би вправно той не маскувався, визнавалося основною якістю більшовика. 19 серпня після відповідної підготовки громадської думки пресою, процес відкрився. За три дні засідань все 16 обвинувачених, підібраних відповідно до давно відомого принципу амальгами (ветерани старої більшовистської гвардії знаходилися в камерах разом із провокаторами з НКВС), підтвердили свої зізнання, що складала єдину основу для обвинувачення. Вони навіть «надали» генеральному прокурору Вишинському деякі доповнення і уточнення. Всі зізналися не тільки у своїх ідейних помилках, але - всупереч всякій правдоподібності - і у зв'язках з Троцьким, який знаходився за кордоном, в участі у вбивстві Кірова, в змові проти Сталіна та інших керівників. Вони свідчили на інших опозиціонерів - Томського, Бухаріна, Рикова, Радека, П'ятакова, Сокольникова, Серебрякова, - що ті ніби також залучені до контрреволюційної діяльності. 24 серпня всім обвинуваченим був винесений смертний вирок, негайно приведений у виконання. 26 серпня Томський покінчив життя самогубством.

Добре розіграний процес-спектакль дав мотив для надзвичайної ідеологічної мобілізації, яка повинна була яскраво продемонструвати нерозривну єдність народу із своїм вождем. На нескінченних мітингах і зборах приймалися численні резолюції, що звеличували Сталіна і таврували ганьбою «скажених собак» і «троцькістську тварюку». Події належно освітлювалися пресою. Цей шумний політичний процес (гак само як і ті, що пішли за ним) являв собою чудовий механізм соціальної профілактики. Він підтверджував існування змови - відправного моменту у формуванні офіційної ідеології. Він сприяв зародженню у народу почуття міфічної причетності до управління державою і відчуття близькості до свого вождя.

Однак результати процесу не для всіх виявилися безперечно однозначними. Протягом кількох тижнів після його закінчення деякі присвячені сумнівалися, яким буде його остаточний підсумок.

НКВС в особі Ягоди спробував обмежити політичні наслідки процесу. Він звів злочинну діяльність «банди вбивць», ніяк не пов'язаних з партійними кадрами, до простого тероризму. Зрада розкрита, процес відбувся, винні покарані, ворог в особі незначної троцькістсько-зінов'євської групи виявлений, а значить, справа не вимагає подальшого розвитку. Єшов же, навпаки, прагнув розширити коло обвинувачених, викриваючи їх, «як би добре вони не замаскувалися», і вдарити по партійних і народногосподарських кадрах, запідозрених у створенні перешкод виконанню директив центра. Сталін вирішив спірне питання па користь Єжова.

5. Єшовщина. Боротьба з бюрократією, терор та економічна криза

23 вересня серія вибухів потрясла кілька кемеровських шахт. Сталін, Жданов і Єшов, незадоволені політичними підсумками літнього наступу на опозицію, негайно ж постаралися використати ці події для розгорнення нової кампанії проти народногосподарських кадрів, що як завжди підозрювалися в саботажі. 25 вересня Сталін і Жданов, які знаходилися в Сочі, направили телеграму на адресу Політбюро. У ній говорилося про крайню необхідність терміново призначити товарища Єжова наркомом внутрішніх справ у зв'язку з тим, що Ягода виявився не здатним викрити троцькістсько-зінов'євський блок. Зміщення Ягоди і призначення наркомом внутрішніх справ Єжова сталося 30 вересня. Єшовщині належало продовжитися майже два роки.

У жовтні був арештований П'ятаков, заступник Орджонікідзе на посту наркома важкої промисловості. Разом із ним були арештовані інші колишні троцькісти (Сокольников, Серебряков, Радек), а також деякі відповідальні працівники транспорту та вугільної промисловості. Арешт П'ятова означав наступ на помірний курс економічного розвитку, а заодно й на ціле покоління народногосподарських кадрів, що прийшли «від станка» ще до широкої висуванської кампанії 30-х років.

23 січня 1937 р. розпочався другий Московський процес. 17 чоловік звинувачувалися у створенні «троцькістсько-зінов'євського центру», поданого наступником попереднього. Цей «центр» ніби намагався скинути радянський уряд, організовуючи замах на його членів з метою відновити в СРСР капіталізм при посібництві іноземних держав, передусім Німеччини та Японії. Троцький і члени «центру» звинувачувалися в тому, що, роблячи ставку на поразку СРСР у майбутній війні з імперіалістичними державами, пообіцяли агентам цих держав значні економічні і територіальні поступки (Німеччині - Україну, а Японії - Східний Сибір). А щоб підірвати економічну та військову потужність країни, вони взялися до організації масового саботажу. Як і під час першого процесу, звинувачувальний висновок будувався на основі «повного визнання» обвинувачених. Процес тривав тиждень і закінчився вироком 13 обвинувачених до смертної страти і 4 до тривалого ув'язнення.

Відразу ж стало ясно, що політичні наслідки цього процесу, розіграного за сценарієм відомства Єжова, набагато «вигідніші», ніж попередні. Заголовною темою його була ідея саботажу. Саботажу загального, в багатьох районах країни, в багатьох секторах економіки, на всіх рівнях, від простого інженера до заступника наркома. Найбільш поширені, щоденні на сотнях радянських підприємствах того часу випадки - випуск бракованих виробів, помилки в плануванні, нещасні випадки і поломка обладнання через недотримання елементарних правил - були оголошені актами саботажу. З цієї точки зору в саботажі міг бути звинувачений будь-який працівник.

Другий процес відкрив шлях до розправи над народногосподарськими, а потім і партійними кадрами. Створення образу фахівця-саботажника і впровадження його в масову свідомість попутно переслідувало й інші цілі: для простих трудівників цей образ міг служити поясненням труднощів їх повсякденного життя і заохочував найбільш войовничо настроєних розкривати помилки керівників своїх підприємств, направляючи тим самим роздратування народу в потрібне русло. Створення цього образу цілком закономірно вписувалося в рамки грандіозного популістського наступу на фахівців і кадрових працівників, розгорнутого Сталіним і його соратниками ще півтора року тому. Орджонікідзе, який залишався, незважаючи на ослаблення своїх позицій, серйозною перешкодою в здійсненні цієї кампанії, через кілька днів після розправи над П'ятаковим покінчив життя самогубством (або був доведений до самогубства).

З 25 лютого по 5 березня 1937 р. проходило засідання пленуму ЦК партії, який вплинув великим чином на подальший розвиток подій. Під час пленуму були арештовані Бухарін та Риков. Сталін, повідомивши, що країна виявилася в надзвичайно небезпечному положенні через підступи численних саботажників, шпигунів і диверсантів, з обуренням обрушився на «безтурботних, добросердих і наївних керівних товаришів», що перебували, з його слів, у надзвичайному самовдоволенні і втратили здатність розпізнавати істинне обличчя ворога. Він піддав нищівній критиці всіх тих, хто штучно породжує велике число незадоволених і роздратованих, створюючи тим самим цілу резервну армію для троцькістів, тих, хто старається «не винести сміття з хати» і, прикриваючи один одного, шле в центр безглузді і обурливі звіти про ніби досягнуті результати. Цим відповідальним партійним працівникам ставилися в приклад рядові члени, які могли підказати «правильне рішення». Промови, виголошені Сталіним 3 і 5 березня, провіщали наростання репресій. І не тільки тому, що вони закликали до посилення пильності і до донесення, але й тому, що в них було відсутнє чітке визначення ворога. Відтепер ворогом міг виявитися кожний - і той, хто покривав злочинну діяльність, і той, хто викривав її (а раптом це робилося для того, щоб приховати ще більш небезпечних ворогів?), і той, хто відкрито критикував владу, і той, хто міг приховувати своє істинне відношення до неї в потоку славослів'я і підлабузницьких лестошак.

Весь рік - від лютого-березневої о пленуму ЦК 1937 р. аж до третього Московського процесу (березень 1938 р.) - був відмічений зміщеннями та арештами десятків і навіть сотень тисяч народногосподарських і партійних кадрових працівників, на місце яких негайно ж призначалися висуванці часів першої п'ятирічки (покоління Брежнєва, Косигіна, Патолічева, Установва, Громико та інш., тобто покоління Політбюро ЦК КПРС зразка 70-х років). Репресії, що хвилями розповсюджувалися від спочатку невеликого числа підозрюваних, перекочуючись з однієї людини на іншу, захлеснули в результаті безліч простих людей. Їх підтримувала атмосфера викриттів і донесень, яка культивувалася в країні, а також службове завзяття співробітників ІКВС, з політичної точки зору єжовщина носила антибюрократичний, популістський характер, а основною її метою була боротьба проти народногосподарських і партійних кадрів.

Наступ на кадри розвертався в два етапи. У березні-квітні центральне партійне керівництво затіяло кампанію з переобрання місцевих і районних комітетів партії. Рядовим членам наказувалося викривати бюрократичні зловживання свого місцевого керівництва. І незважаючи на пряме заохочення до донесення, цей намір провалився - на рівні обласних і районних партпаратів було оновлено тільки біля 20% керівного складу. У ході щорічних районних партконференцій керівники цих організацій були в основному переобрані на свої пости. Центральному керівництву довелося констатувати нездатність позбутися від партійних вельмож, що міцно засіли у своїх вотчинах, використовуючи законні засоби і заохочуючи масу сприяти

цьому заходу. За таких умов усю ініціативу по чистці партійних організацій повністю взяв на себе (починаючи з травня-червня 1937 р.) НКВС - «караючий меч диктатури пролетаріату», ця «плоть від плоті» і «кров від крові» всієї країни. 11 червня преса повідомила про те, що секретне засідання військового трибуналу присудило до смертної кари звинуваченого у шпигунстві і зраді головного ініціатора модернізації Червоної Армії, заступника наркома оборони маршала М.Тухачевського, чий постійні розбіжності із Сталіним ще з часів польської війни 1920 р. переросли у відкрите протиборство. Разом з ним смертний вирок був винесений семи іншим найвидатнішим військовим діячам, в тому числі Якіру, Уборевичу, Ейдману, Путне, Кірку. За два подальших роки чистки армії зникло 11 заступників наркома оборони, 75 із 80 членів Вищої військової ради, вісім адміралів, двоє (Єгоров і Блюхер) з чотирьох маршалів, що залишилися до цього часу, 14 із 16 генералів армії, 90% корпусних армійських генералів, 35 тис. з 80 тис. офіцерів.

17 червня перший секретар партійної організації Західної області Рум'янцева, пов'язаний із генералом Уборевичем, був арештований як «ворог народу». Його арешт спричинив цілу хвилю арештів його підлеглих. Усі партійні та народногосподарські структури області зазнали чистки. У наступні тижні за цим же сценарієм розгорталися події і в інших районах країни. З центру у всі області прямували уповноважені в супроводі підрозділів НКВС, щоб, за образним висловом «Правди», «викурити й розорити гнізда троцькістсько-фашистських клопів». Берія був направлений в Грузію, Каганович - у Смоленськ та Іваново, Маленков - у Білорусію та Вірменію, Молотов, Єжов і Хрущов - на Україну. У найбільшій мірі чистки торкнулися кадрів національних республік.

Сильніше за інших постраждала Україна. Ще з середини 20-х років багато відповідальних партійних працівників України підозрювалися в націоналістичному ухилі. У 1926 р. нарком освіти Шуйський був звинувачений у надто поспішній українізації республіканських кадрів і в опорі «російській культурі взагалі та її головному досягненню - ленінізму». Під час голоду 1932 р. значна частина республіканських кадрів (щонайменше, половина секретарів обласних комітетів партії) була знята зі своїх постів за непокору нереалістичним з їх точки зору вимогам Москви по виконанню плану хлібозаготівлі. 7 липня 1933 р. Скрипник, один із фундаторів української компартії, нещодавно призначений на пост заступника голови Раднаркому України, покінчив життя самогубством, доведений до цього кроку обвинуваченням у тому, що він став «зрядям в руках буржуазно-націоналістичних елементів». У 1937-1938 рр. був замінений весь склад апарату українського ЦК.

Керівники вірменської компартії були репресовані після того, як була розкрита «змова» таємної організації дашнаків. І Подібне відбувалося і в інших республіках.

Знищення вищого народногосподарського і партійного керівництва мало на меті позбавити республіки їх національної еліти, яка виросла з національних рухів 1917-1921 рр., і відкрити дорогу новому поколінню, більш поступливому по відношенню до центрального керівництва. Чистки повністю зупинили процес становлення національних компартій, що намітився після масових закликів 30-х років. Протистояння «центр - околиці» (а ще точніше, російський центр - національні околиці) складало одну з найхарактерніших особливостей єжовщини.

Як на околицях, так і в центрі репресії торкнулися кадрових працівників усіх рівнів. Були знищені члени Політбюро Чубар, Ейхе, Косіор, Рудзутак, Постишев. 98 із 139 членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б) були арештовані і майже всі розстріляні. Із 1966 делегатів XVII з'їзду партії 1108 зникли під час чистки. Повністю замінені виявилися штати наркоматів. Були арештовані і розстріляні численні співробітники різних рангів від послів Крестинського, Сокольникова, Богомолова, Юренєва, Островського (відповідно в Берліні, Лондоні, Пекіні, Токіо, Бухаресті) до дрібних службовців наркомату верстатобудування. Весь управлінський апарат цього наркомату, всі директори підприємств (крім двох) і переважна більшість інженерів і технічних фахівців галузі були арештовані. Те ж саме відбувалося і в інших галузях промисловості - в авіабудівництві, суднобудуванні, в металургійній промисловості (ті галузі, по яких є хоча б деякі дані). У своїй доповіді на XVIII з'їзді партії Каганович заявив «що до 1937-1938 рр. керівний складу наркомату важкої промисловості був оновлений, а замість викритих саботажників на керівні пости призначені тисячі нових людей. У деяких галузях, з його слів, заміну треба було проводити цілими пластами. «Ми маємо зараз кадри, які викопують будь-яку задачу партії, ЦК, Радянської влади, будь-яку задачу товарища Сталіна», - заявив він. Насамперед репресії були направлені проти партійних і народногосподарських кадрів, але це зовсім не означало, що вони обійшли стороною інші соціальні групи, зокрема наукову і творчу інтелігенцію. Хвиля репресій захлснула всі області науки і мистецтва. Причому дуже часто обвинувачення в світоглядних і політичних помилках служило прикриттям для задоволення особистих амбіцій і для зведення рахунків із суперниками. В історичній науці переслідування зазнали послідовники М.Покровського, який помер у 1932 р., у мовознавстві - противники М.Марра, в біології - суперники Т.Лисенко. Багато видатних письменників, публіцистів, театральних діячів (серед них Вс.Мейєрхольд, О.Мандельштам, Б.Пільняк, М.Кольцов та інш.), були звинувачені в пропаганді ворожих і чужих марксизму поглядів, у відхиленні від принципів соціалістичного реалізму, були арештовані і вислані.

Трохи пізніше репресії зазнали і революціонери-інтернаціоналісти, співробітники Комінтерну. їм ставилася в провину приналежність до різних ухилів, а також прагнення до надмірної незалежності. Серед репресованих були німець Нейман, угорець Бела Кун, югослав Горкіч, майже всі (за винятком двох) члени ЦК компартії Польщі, фінські, латиські, естонські, румунські, італійські революціонери.

Загальна кількість постраждалих в цей час не піддається точному підрахунку. Число репресованих членів партії, якщо брати до уваги відсутність точних відомостей по підсумках наборів 1934-1939 рр., коливається, за різними оцінками, від 180 тис. (Дж.Гетті) до 1 млн. 200 тис. (А.Сахаров). Деякі західні історики (Л.Шапіро, З.Бжезінський, Т.Ріджбі) кажуть про 850 тис. виключених з партії (частіше за все за виключенням слідував арешт) за проміжок між 1936 і 1939 р., що становило 36% партскладу 1935 р. При визначенні загального числа репресованих цифри носять ще більш гіпотетичний характер. Кількість ув'язнених у нормах і таборах в 1939-1940 рр. визначається цифрами від 3,5 млн. до 10 млн. чоловік.

20 грудня 1937 р. у Великому театрі дуже пишно відмічалася 20-а річниця органів безпеки. Країна на цей час знаходилася на грані економічного та суспільного хаосу. Новоспечені кадри, побоюючись, що їх дії будуть кваліфіковані як «ворожі підступи», повністю втратили ініціативу. Підсумки розвитку народного господарства СРСР у другій половині 1937 р. були катастрофічними, що свідчило про кризу економіки. Французький дослідник Ш.Бетгельхейм, характеризуючи цей період, говорить про кризу наднакопичення, для якої характерне падіння продуктивності праці, значний надлишок робочої сили в місті, внаслідок чого село вперше виявилось перед загрозою нестачі робочих рук, що загрожувало функціонуванню колгоспної системи.

У 1937 р. сталася також зміна суті стаханівського руху, що дуже переконливо довів французький дослідник Ж.Сапір. Об'єм благ, які надавалися передовикам, значно скоротився. На фоні різкого погіршення рівня життя в країні стаханівський рух перетворився на інструмент тиску на робітників. Погіршення умов життя привело до зростання плинності робочої сили, що в свою чергу негайно позначилося на продуктивності праці і якості продукції. В обстановці напруженості і пануючої плутанини була проведена серія анти-кризових заходів, однак неузгоджених і суперечливих.

19 лютого 1938 р. керівником сильно розхитаного чистками Держплану був призначений типовий представник нового покоління технократичної інтелігенції сталінського періоду М.Вознесєнський. Це призначення могло свідчити про те, що вище керівництво країни почало усвідомлювати необхідність реформ органів планування. Довгі роки ці органи обмежували свою діяльність розробкою системи пріоритетів, що забезпечувало функціонування найбільш важливих підприємств. Відразу ж після свого призначення Вознесєнський почав реорганізацію статистичного апарату і спробував створити нову, децентралізовану систему найму робочої сили. Він поставив питання про децентралізацію системи управління (колишній наркомат важкої промисловості розпадався на 17 окремих наркоматів) і про падіння більшої незалежності підприємствам. Однак керівництво, побоюючись ще більше розхитати і так сильно ослаблену чистками систему управління економікою перед обличчям зростаючої загрози міжнародного конфлікту, загальмувало боязкі спроби реформ.

На початку 1938 р. були зроблені й деякі дії по виправленню політичної ситуації з метою запобігання повному безладдю в країні. Пленум ЦК партії, що проходив з 11 по 20 січня, ухвалив постанову «Про помилки парторганів-зацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне відношення до апелій виключених з ВКП(б) і про заходи по усуненню цих недоліків». Це «виправлення» не означало, однак, припинення репресій. Нова кампанія носила подвійний характер. З одного боку, направлена проти кляузників, кар'єристів - цих «ворогів», що переховувалися, створюючи атмосферу недовіри в партії, звинувачуючи чесних комуністів в нестачі пильності і в стосунках з ворогами, з іншого боку, вона вдарила по частині співробітників НКВС, прокуратури і судових органів, поклавши па них відповідальність за «помилки», допущені в 1937 р.

Саме в цій обстановці невпевненості і замішання проходив з 2 по 13 березня 1938 р. третій Московський процес. Як і під час попередніх, обвинувачені (21 чоловік) являли собою неоднорідну групу осіб різних поглядів. Серед них були відомі в минулому керівники більшовистського руху - колишні лідери «правої опозиції» Бухарін та Риков, колишній троцькіст Крестинський (всі троє за часів Леніна - члени Політбюро) і відомий діяч європейського революційного руху Раковський. Поруч з ними на лаві підсудних знаходилися четверо колишніх наркомів, керівники Узбекистану Ікрамов та Хо-джаєв, кілька лікарів та... Ягода, колишній шеф НКВС і головний режисер першого Московського процесу. Основні пункти обвинувачення також представляли велику різноманітність: вбивство Кірова, отруєння Куйбишева та Горького, змова проти Сталіна та його найближчих сподвижників, саботаж у промисловості (колишній парком фінансів ніби наказував директорам підприємств виплачувати зарплату робітникам пізніше терміну; колишній нарком землеробства видавав накази своїм підлеглим винищувати велику рогату худобу і т.п.), шпигунство на користь Німеччини, Японії, Великобританії, Польщі, розробка українськими, білоруськими, закавказькими і середньоазіатськими націоналістами при посібництві вищезазначених держав планів розчленування Радянського Союзу.

Під час слухань Крестинський, звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини, зробив спробу відмовитися від свого попереднього свідчення. Бухарін, визнаючи за собою в принципі «загальну відповідальність», заперечував конкретні обвинувачення, зокрема неправдоподібну спробу замаху на Леніна в 1918 р. Це, однак, не вплинуло на загальний хід процесу. Всі обвинувачені підтвердили свої зізнання, які знову, як і в попередніх процесах, були єдиною основою для їх засудження. Процес завершився виголошенням смертного вироку вісімнадцяти обвинуваченим; трьох було засуджено до тюремного ув'язнення.

Як і обидва попередніх, цей процес переслідував кілька цілей: передусім він повинен був підтримувати в людях відчуття високого драматизму моменту, необхідності боротьби з підступами підпільної ворожої організації, що йде корінням ще в дореволюційне минуле, оскільки багато які обвинувачені були свого часу «агентами царської охоранки». У величезному звинувачувальному висновку Вишипський постарався належним чином продемонструвати масі, наскільки відчутно позначалися наслідки існування змови на повсякденному житті радянських людей. Він заявляв: «У нашій країні, багатій всілякими ресурсами, не могло й не може бути такого становища, коли який би то не було продукт виявився в дефіциті. Саме тому задачею всієї цієї шкідницької організації було - домогтися такого положення, щоб те, що у нас є в надлишку, зробити дефіцитним... Тепер ясно, чому тут і там у нас перебіг, чому раптом у нас при багатстві і достатку продуктів немає того, немає іншого, немає десятого».

Ще один важливий урок процесу, прихований від широкої публіки, але абсолютно очевидний для зацікавлених, полягав у тому, що нове покоління партійних кадрів не мало нічого спільного з «осучасненим» зображенням ворога. Вороги як група колишніх опозиціонерів, агентів охоранки, зрадників, що вели боротьбу проти партії протягом вже десятків років, - визначення, немислиме ще кількома роками раніше, напередодні широкої кампанії по переписуванню історії. Таке трактування повинне було заспокоїти недавніх висуваних, що вступили в партію у тридцятих роках. Серія зроблених відразу ж після процесу заходів була направлена якраз на те, щоб продемонструвати новим працівникам лояльне до них відношення і прагнення до деякої стабілізації кадрів як до необхідної умови будь-якого економічного почину.

На відміну від попереднього цей процес не був сигналом початку нової хвилі репресій. Основна історична мета його була досягнута: засудження, остаточно п'єтраталізоване, ідей Бухаріна, що якийсь час на кінці 20-х рр. представляли альтернативу сталінізму. Дуже символічним представлявся факт обвинувачення Бухаріна, «любленця всієї партії», «нашого Бухарчика» (зі слів Леніна) у найтяжчому із злочинів - спробі «батьковбивства». Зі слів генерального прокурора, Бухарін брав безпосередню участь в контрреволюційній змові лівих есерів у липні 1918 р. і був замішаний в замаху на Леніна. Засудження Бухаріна, а разом з ним і тієї течії, яку він представляв, повинне було узаконити перед обличчям історії діяльність Сталіна, сприяти визнанню його як єдиного продовжувача справи Леніна.

6. XVIII з'їзд партії. Початок розрядки?

Чистки партії не припинилися із закінченням третього Московського процесу. Однак ознаки деякого відносного послаблення ставали все більш відчутними протягом 1938 р. Поменшала кількість виключень із партії, і одночасно збільшився прийом нових членів (більше 500 тис. в 1938 р.). Була звільнена невелика кількість ув'язнених. Тисячі офіцерів, репресованих в 1937 р., були повернені в армію. У серпні Єжов був призначений наркомом річкового флоту, що можна розглядати як перший крок до його поступового усунення від справ. 8 грудня в «Правді» з'явилося повідомлення про те, що він «за власним проханням» був звільнений від виконання обов'язків наркома внутрішніх справ і замінений на цьому посту Берією. Останній раз Єжов згадувався в пресі 22 січня 1939 р.

Тенденція до послаблення підтвердилася на XVIII з'їзді партії, який проходив з 10 по 21 березня 1939 р., більш ніж через 5 років після попереднього. Новий склад з'їзду (з 1966 делегатів XVII з'їзду тільки 35 були присутніми на нинішньому) був здатний лише на те, щоб співати дифірамби Сталіну. На з'їзді не було ні обговорень, ні суперечок, ні критики всього того, що відбулося за минулі п'ять років. Сталін дозволив собі визнати, що чистки 1933-1936 рр., загалом неминучі і такі, що благотворно позначилися на стані партії, супроводжувалися, однак, «численними помилками». Він заявив, що в нових чистках необхідності не виникло. Жданов усю відповідальність за «помилки» поклав на місцеві партійні органи. З'їзд затвердив попу, більш «демократичну» редакцію партійного статуту. Умови прийому і час кандидатського терміну ставали надалі єдиними для всіх і не залежали від соціального походження вступаючих. Жданов заявив, що колишня дискримінація інтелігенції втратила значення, оскільки тепер не була інтелігенція абсолютно нового типу: діти робітників і селян, самі вчорашні робітники й селяни, які досягли командних висот. Новий статут узаконював право на оскарження, а, отже, і на відновлення в партії. Масові чистки були засуджені. У той же час посилювалася централізація партійної структури. Управління кадрів ЦК партії повинне було пильніше стежити за новими призначеннями, а Політбюро отримувало додаткові переваги в порівнянні з іншими органами партійного управління (передусім з Центральним Комітетом). З'їзд ввів до складу Політбюро Жданова і Хрущова, кандидатами в члени Політбюро - Берію і Шверника, а Маленков, який здійснював чистки партії в Білорусії, став на чолі управління кадрів.

III. ПІДСУМКИ ВИРІШАЛЬНОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ

1. Становлення моделі економічного розвитку

Саме в 30-і роки в країні сформувалася модель економічного розвитку, основні риси якої дожили до наших днів. У другому і третьому п'ятирічних планах намічались майже без змін ті ж підходи і встановлювалися ті ж пріоритети, що і в першому, приймалися такі ж нездійсненні і не відповідаючі

реальним можливостям урівноваженого економічного розвитку планові показники. Здійснювалося короткострокове адміністративне планування використання ресурсів. В обстановці постійного дефіциту отримувала подальший розвиток система пріоритетів, яка розхитувала промисловість. Економічний розвиток йшов екстенсивним шляхом і супроводжувався значним зростанням інфляції. Величезний об'єм капіталовкладень в пріоритетні галузі - машинобудування, добувну промисловість, виробництво електроенергії- здійснювався за рахунок зниження рівня життя населення, оскільки виробництво товарів народного споживання відсувалося на другий план. Все ж планові завдання другої п'ятирічки були трохи ближчими до реальності, ніж першої. Як наслідок «показники виконання» другого п'ятирічного плану, оголошеного в промисловості виконаним до 31 березня 1937 р., були більш високими, ніж показники попереднього. У середньому в промисловості цей показник становив 102% - цифра, безсумнівно, завищена, тому що підрахунок проводився на основі не об'єму, а вартості виробленої продукції і «роздувався» через значне зростання цін.

Цей середній відсоток не відображав дійсного положення справ в окремих галузях. У деяких з них дійсно були досягнуті дуже високі результати, наприклад в металургії (15,7 млн. т сталі в 1937 р. проти 5,9 млн. т в 1932 р.) і в електроенергетиці (36 млрд. кВт.год в порівнянні з 14 млрд. кВт.год в 1933 р.). Були освоєні передові технології у виробництві спеціальних сплавів, синтетичного каучуку, розвивалися сучасні галузі машинобудування, був побудований московський метрополітен (московське метро, урочистий пуск якого відбувся в 1935 р., стало одним із найважливіших досягнень другої п'ятирічки). У протилежність цим досягненням процент виконання плану в легкій промисловості, розвитку якої не приділялося належної уваги і в першій п'ятирічці, коливався в залежності від галузі від 40 до 85% і був набагато нижчим від запланованих показників, так само як і від рівня потреб населення. Об'єм капіталовкладень в 1936 р. у п'ять разів перевищив рівень 1928 р. що обумовило значний стрибок у нарощуванні виробництва в 1928-1937 р. Показник щорічного зростання виробництва складав від 10,5 до 16% (в залежності від того, вівся підрахунок в цінах 1928 або 1937 рр.). Одним з основних предметів гордості плановиків і економічних керівників було значне зростання продуктивності праці, яка після зниження на 8% за першу п'ятирічку зросла у другій на 64%. Т. к. зростання стало можливе в основному тому, що на робітничий клас чинився иайсильніший тиск з боку управлінського апарату і профспілок.

У виробництві сільськогосподарської продукції, незважаючи на чудовий урожай 1937 р., результати залишали бажати кращого. Точні цифрові показники навіть сьогодні не піддаються підрахунку, оскільки комісія з урожайності зернових займалася обліком не реально зібраного, а оцінювала урожай «на корені» і, вже виходячи з цього, призначала колгоспам і радгоспам норми постачання. Якщо виробництво технічних культур зросло в порівнянні з кінцевим періодом непу приблизно на 30-40%, то виробництво зернових, незважаючи на більш високий рівень механізації і збільшення на 17% посівних площ, залишалось на рівні, досягнутому в переддень першої світової війни. Річне виробництво зерна між 1931-1939 рр. не перевищувало (за винятком 1937 р.) 70 млн. т, в той час як середній урожай 1909-1913 рр. становив 72,5 млн. т на рік. Після того, як під час колективізації була знищена половина поголів'я великої рогатої худоби, виробництво тваринницької продукції досягло рівня 1913 р. тільки у 1937 р. Рівень 1927-1928 рр. був перевищений тільки на початку 50-х років.

Третій п'ятирічний план, затверджений XVIII з'їздом партії, намітив дуже сміливі цілі: наздогнати і перегнати по рівню виробництва на душу населення розвинені капіталістичні країни, не зменшуючи при цьому витрат на озброєння. Виробництво сільськогосподарської продукції повинне було збільшитися на 52%, промислової продукції - на 92%. Особлива увага приділялася розвитку хімічної промисловості, виробництву алюмінію та енергоустантування. Національний прибуток повинен був подвоїтися, а рівень споживання на душу населення зрости на 75%. Всі ці плани, звичайно ж, виконані не були: в 1937-1941 рр. темпи зростання промислового виробництва не перевищували 3-4% на рік. Характерне ще для першої і другої п'ятирічок переважне вкладання капіталу у виробництво засобів виробництва і порушена масовими репресіями попередніх років діяльність підприємств привели економіку в гарячковий стан. За три роки виробництво чавуну і сталі збільшилося тільки на 3%, виробництво прокату - на 1%, видобуток нафти на 9%, дуже помітно виріс обсяг виробництва військової продукції. Але це зростання забезпечувалося за рахунок зменшення виробництва металоемних галузей невійськової промисловості, що ще більше розбалансувало економіку напередодні війни. Продуктивність праці протягом третьої п'ятирічки росла дуже низькими темпами (6% на рік), і зростанню її не сприяли навіть численні репресивні заходи, направлені на зміцнення дисципліни в промисловості.

2. Суспільство зруйнованих структур

Насильна колективізація і прискорена індустріалізація викликали в країні величезну міграційну активність і високу міру соціальної мобільності (як висхідної, так і низхідної). На якийсь час радянське суспільство перетворилося на гігантський «табір кочовиків», стало «суспільством сипучих пісків». У селі суспільні структури і традиційний уклад були повністю знищені. Одночасно оформлялося молоде міське населення, представлене бурхливо зростаючим робітничим класом, який майже повністю складався із вчорашніх селян, що ухилилися від колективізації, повою технічною інтелігенцією, сформованою з робітників і селян - висуваних, бюрократичним прошарком, що складався з дрібних службовців, і, нарешті,

владними структурами з ще досить крихкою ієрархією чинів, привілеїв і високих посад. Соціальне досягнення успіху одних супроводжувалося зміщенням інших, що ставали «ворожими елементами» і відправлялися в ГУТЛБдя збільшення чисельності його населення (ще одна з форм міграції).

Перша міграційна хвиля у 30-і роки була пов'язана з масовим переселенням селян в міста. З 1926 по 1939 р. міське населення збільшилося на 30 млн. чоловік, з яких 23, а можливо, і 25 млн. були селянами, що пішли з початком колективізації із села. У роки першої п'ятирічки приплив переселенців тільки в Московську і Ленінградську області склав по 3,5 млн. чоловік у кожен. Розростання молодих промислових центрів було ще значнішим: населення Дніпропетровська і Сталіна (нинішній Донецьк) на Україні, Челябінська і Свердловська на Уралі, Новосибірська і Кузнецька в Сибіру збільшилося за кілька років у п'ять-шість разів.

Надмірне, хаотичне, неплановане зростання міст, яке привело до того, що житлова проблема набула масштабів катастрофи (у Москві, наприклад, кількість квадратних метрів житла на одну людину знизилася з шести в 1928 р. до чотирьох в 1939 р.). Наслідки цього були настільки глибокі, що дають знати про себе ще й сьогодні, а розв'язання проблеми в найближчому майбутньому не уявляється можливим. Подібна ситуація в містах неминуче спричиняла за собою зростання негативних явищ у суспільстві, що було позбавлене свого коріння і сильно травмоване постійними «струсами». Зростаюча напруженість у сімейних відносинах породжувала нову хвилю (перша хвиля прийшла на 20-і роки) розлучень, абортів і зниження рівня народжуваності. Оселяння міст, і насамперед робітничого класу, приводило до зниження дисципліни праці, поломки техніки та інвентарю, зростання хуліганства, алкоголізму і правопорушень, погіршення якості продукції, плинності робочої сили. Така ситуація зберігалася до кінця 30-х років, поки керівництво країни терміново не провело в кінці 1938 р. цілий ряд репресивних заходів, направлених проти найменших порушень дисципліни праці.

Початок було покладено опублікованим 11 грудня 1938 р. в «Правді» листом свердловського стахановця, який висловлював у ньому обурення з приводу «ледарів і симуляторів». Далі події розвивалися за сценарієм, який став класичним на довгі часи. Відразу ж після публікації листа преса загострювала статтями, автори яких гнівно засуджували падіння дисципліни і таврували ганьбою прогульників (хоч насправді кількість прогулів у 1938 р. значно скоротилася в порівнянні з 1932-1933 рр.). 20 грудня було ухвалено рішення про введення трудових книжок, які видавалися робітникам і службовцям і були обов'язковими для пред'явлення при переході на іншу роботу. Ці книжки були подібні тим, що нацисти ввели у 1935 р. в Німеччині. Постановою від 8 січня 1939 р. будь-яке спізнення більш ніж на 20 хвилин прирівнювалося до невинуватої відсутності, а повторне спізнення вело до звільнення. 26 червня 1940 р. вийшла нова постанова, яка передбачала значне збільшення тривалості робочого часу (семиденний робочий тиждень і восьмигодинний робочий день замість колишніх шестиденного тижня і семигодинного робочого дня). За цією постановою будь-який випадок невинуватої відсутності на роботі підлягав розгляду в народному суді, а порушника засуджували до виправних робіт на робочому місці терміном до шести місяців, утримуючи при цьому до 25% заробітку. Ці постанови діяли до 1956 р.

Посилення репресивних заходів супроводжувалося зміною суспільної ролі профспілок, що позбавлялися з цього часу повноважень, які ІОНИ мали в своєму розпорядженні у часи непу (активна участь у розробці колективних договорів). Відтепер роль повністю підлеглих державі профспілок зводилася до розв'язання питань соціального забезпечення і до кой троллю за дотриманням інструкцій по збільшенню продуктивності праці і дотриманню трудової дисципліни. Одночасно розширялися повноваження керівники! підприємств. Вони ставали повними господарями підприємств, але, з іншого боку, їх доля цілком залежала від вищестоящих інстанцій, оскільки вони одні несли відповідальність за невиконання плану. А оскільки план, як правило, був явно нездійснений, вони вимушені були щодня вдаватися до незаконних дій і «злочинних потурань» по відношенню до робітників, яких не вистачало.

Швидке чисельне зростання робітничого класу (за 10 років утрое) внаслідок масової притоки в місто вихідців із села (міські робітники презирливо називали їх «селоками») привело до ще більшого руйнування і без того слабких внутрішніх зв'язків всередині нього. Відбувалося також глибоке соціальне розшарування робітничого класу, викликане змінами в технологічному процесі і в ще більшій мірі залежністю заробітної плати від результатів, досягнутих в боротьбі за підйом продуктивності праці. Оснащення підприємств повою технікою породило, з одного боку, попит на кваліфіковану робочу силу, а з іншого - привело до появи нових, більш вузьких спеціалізацій всередині традиційних професій, які, таким чином, втрачали своє значення. Переважна більшість робітників, і без того слабкокваліфікованих, не могли освоїти нову техніку. До кінця 30-х років 91% робітників мали тільки початкову освіту. Щоб підняти продуктивність їх праці, були збільшені ножиці між максимальним і мінімальним рівнем зарплати. Для цього майже повсюдно почала застосовуватися відрядна оплата праці, набували поширення премії і всякого роду заохочення для тих, хто перевищував норми виробітку, - ударників і стахановців. У 1928-1931 рр. відбувалося інтенсивне висування найбільш заслужених робітників «від станка» на посади майстрів, техніків і навіть інженерів (практики), а також направлення на навчання у вищі учбові заклади (висуванці).

Величезне розшарування в середовищі робітничого класу (заробітки ударників у 8-10 разів перевищували заробітки чорноробів) неминуче вело до збільшення напруженості у відносинах між робітниками. Серед них було відсутнє взаєморозуміння, ще) не дозволяло їм робити які-небудь узгоджені дії, направлені на зміну умов життя, які сильно погіршилися. У більшій частині робітників, які не отримали

підвищення або не стали ударниками і стахановцями, мотивів для невдоволення було більше шж досить. І Ієидоволспя викликало і збільшення норм виробітку і тривалості робочого часу, і погіршення житлових умов, і зменшення реальної заробітної плати (за десять років на 40%), і все зростаюча нерівність. На ці біди робітники реагували частою зміною робочих місць і дуже низьким рівнем трудової активності. Висока плінність кадрів, безсумнівно, представляла одну з форм протесту і замінювала собою заборонені страйки.

Таке ж становище створилося й у сільському господарстві. Колгоспники, які вважали себе обдуреними, обкраденими і підневільними, висловлювали свій протест тим, що ухилялися від колективної праці. Виробництво сільськогосподарської продукції протягом 30-х років залишалося майже на одному рівні. У той же час частина урожаю, відчужувана у селян в ході хлібозаготівель, постійно збільшувалася і становила до кінця десятиріччя майже половину урожаю. Розрахунок із колгоспниками за поставлене таким чином державі зерно проводився за цінами, які протягом усіх 30-х років (і навіть до 1953 р.!) залишалися майже незмінними, в той час як ціни на промислові товари зросли в 10 разів. Розмір оплати за роботу на колгоспних полях визначався кількістю трудоднів і залежав від розміру колгоспного прибутку. Розмір же прибутку визначався тією часткою урожаю, яка залишалася в колгоспі після розрахунку з державою і з МТС. Прибуток, як правило, був дуже незначним і абсолютно недостатнім для забезпечення прожиткового мінімуму. У 1937 р. в благополучних колгоспах норма виплати досягала 5 ц зерна і приблизно 100 руб. на дорослу людину на рік, а в неблагополучних - тільки 2 ц зерна без будь-яких грошових виплат. Нагадаємо, що на початку століття прожитковий мінімум на одного селянина становив 2,5 ц зерна без урахування продуктів тваринництва.

Аби дещо виправити положення, в 1933 р. селянам було дозволено мати невеликі присадибні ділянки (площею не більше півгектара) і займатися розведенням дрібної худоби. Ця поступка була надто незначною, щоб задовольнити потреби селян, але достатньою для того, щоб дозволити їм більш або менш забезпечити свої насущні потреби. У 1938 р. присадибні ділянки, які займали тільки 3,9% всіх посівних площ, давали 45% усієї сільськогосподарської продукції. Ці ділянки покривали селянським господарствам більше половини їх зернових потреб, майже повністю забезпечували їх продуктами тваринництва та овочами, давали від 70 до 85% грошового прибутку за рахунок продажу деяких «надлишків» на колгоспному ринку. Ці невеликі присадибні господарства давали більше 70% м'яса і молока і біля 45% вовни!

Стає абсолютно ясно, чому колгоспники ухилялися від колективної праці. Колгоспник відчував себе пригнобленим двічі - і як виробник, і як громадянин другого сорту, позбавлений громадянських прав, який піддається дискримінації і «військово-феодалній експлуатації» (зі слів Бухаріна, що передбачив її торжество у разі перемоги сталінської лінії ще в 1928 р.). Колгоспники вимушені були виконувати також обов'язкові державні трудові повинності (будівництво доріг, вирубка лісу і т.д.), а, починаючи з 1937 р., після прийняття 17 березня закону, який забороняв селянам залишати колгоспи без підписаної адміністрацією трудової угоди з майбутнім роботодавцем, вони втрачали право па пересування. і юридичної точки зору колгоспник, що не мав паспорта, був прив'язаний до колгоспу так само, як колись кріпак до землі свого господаря. Всі обмеження розповсюджувалися і па членів сімей колгоспників і, якщо, наприклад, дочка селянина виходила заміж за городянина, то поїхати до нього вона могла не інакше, як діставши від адміністрації колгоспу право на від'їзд - своєрідну «відпускну грамоту». Незважаючи на ці перешкоди, мільйони найбільш заповзятливих і найбільш пригноблених селян йшли в місто без дозволу. Тим самим вони ставили себе поза законом, що робило їх положення на ринку робочої сили дуже вразливим. Багато хто з них, постійно переміщаючись з метою ухилення від «реєстрації», зрештою потрапляли під арешт за бродяжництво або за дрібні правопорушення і закінчували таборами.

Селяни, що залишалися в колгоспах, покійрно влаштувалися на клаптиках присадибної землі, що дозволяло їм вести більш або менш стерпне існування, і замикалися у віковій підозрілості російського селянина по відношенню до зовнішнього світу, міста, городян, до держави з її чиновниками, суддями, міліцією.

Сталін і Жданов на XVIII з'їзді партії заявили, що радянське суспільство після ліквідації в ньому капіталістичних елементів, складається з трьох дружніх класів, які не мають між собою антагоністичних протиріч: робітничого класу, колгоспного селянства і нової інтелігенції, сформованої з кращих робітників і дітей робітників, з кращих колгоспників і дітей колгоспників. Таким чином, ніби сама собою зникла необхідність дискримінації інтелігенції. «Нова народна інтелігенція», яка поставила партії біля половини її членів (44% в 1936-1939 рр., 70% в 1939-1941 рр.), стала елітарною суспільною групою. За даними статистики, до цієї суспільної групи належало в 1939 р. біля 11 млн. чоловік. її елітарність, однак, була відносною. Незважаючи на величезне зростання числа студентів (170 тис. у 1928 р. і 810 тис. у 1940 р.), тільки біля 2 млн. фахівців мали закінчену вищу або середню спеціальну освіту. Основну масу «народної інтелігенції» складали рядові службовці - від рахівника до співробітника НКВС, число яких росло у всіх сферах економічного і культурного життя. Вони представляли найнижчий прошарок державної бюрократії. У промисловості, наприклад, число «службовців» з 1928 по 1939 р. зросло у вісім разів.

У складі «народної інтелігенції» виділялися дві найбільш значні групи: одна з них була представлена службовцями з народногосподарського комплексу - техніками, інженерами, фахівцями, управліннями, інша - звільненими партійними працівниками. Ці дві групи виявилися найбільш потерпілими в ході чисток. Нові висуванці отримували, таким чином, ще більш широкі можливості для росту. Із 170 тис. студентів, які отримали освіту за роки першої п'ятирічки, 152 тис. виявилися до 1940 р. на високих відповідальних постах.

Із 370 тис. інженерно-технічних працівників, які отримали освіту в роки другої п'ятирічки, керівні пости в 1940 р. займали 266 тис. Оновлення партійного керівництва також відбувалося дуже швидко на всіх його рівнях. Кількість звільнених партійних працівників до кінця 30-х років перевищила за 100 тис. Інтенсивне призначення молодих фахівців, частіше за все інженерно-технічних працівників, на високі народногосподарські і партійні пости було об'єктом посиленої політичної пропаганди, яка прагнула продемонструвати життєздатність і силу суспільства, що насправді задихалося під страшним тягарем безпрецедентних за розмахом репресій. У зв'язку з цим символічне значення придбав опублікований на першій сторінці «Правди» перелік призначень для 12 520 випускників вузів у 1937 р. - якраз у той час, коли проходив третій Московський процес. Більше 2 тис. із них, «кращих із кращих», майже всіх інженерів, призначалися на високі пости в міністерствах, у системі народногосподарських і партійних органів. Цей бурхливий вихід на сцену нового, брежнєвського покоління виправдовував (якщо в цьому була ще необхідність) сталінські заходи щодо чистки і оновлення суспільства. 30-і рр. були періодом найсильніших соціальних потрясінь, спровокованих і нав'язаних вищим керівництвом. Це десятиріччя бачило кілька хвиль «класової війни», які закінчувалися, як правило, відторгненням від суспільного організму мільйонів людей. Форми цього відторгнення були найрізноманітніші: від позбавлення громадянських прав, пірати робочого місця, усунення з посади до заслання, в'язниці, таборів або «вищої міри соціального захисту» - смертної страти. Можна виділити три найбільш значущих хвилі цієї «класової війни».

Перша була пов'язана з проведенням конектипізації і прискореної індустріалізації. Вона торкнулася насамперед куркулів, «ліквідованих як клас», а також значного числа середніх селян, що відмовлялися всі у паши в колгоспи. Вона в основному припала на 1928-1931 рр. Ча різними оцінками, у цей час було вислано з місць проживання від 250 тис. до 1 млн. сімей, а їх майно конфісковане. Офіційний термін заслання частіше за все визначався п'ятьма роками, але насправді тривав набагато більше, оскільки заслані після відбуття покарання практично не могли отримати дозволу повернутися в своє село. Багато розкуркулених селян відбувало покарання на гігантських ударних будівництвах, де як робоча сила використовувалися і ув'язнені (Біломоро-Балтійський канал, на будівництві якого трудилося біля 200 тис. ув'язнених, канал ім. Москви, залізниця Караганда - Балхаш, хімічний комбінат в Березняках, нові міста: Комсомольск-на-Амурі, Магадан, Норильськ, Воркута та інші). Інші використовувалися як робоча сила там, де одночасно застосовувався вільний труд. У Магнітогорську, наприклад, від 30 до 40% робітників були так звані «спецпереселенці».

Ліквідували не єдину жертву «антикапіталістичної революції» початку 30-х рр. Сильного гоніння зазнало духовенство, передусім, сільські священики (90% церков було закрито в 1929-1932 рр.), які також були визнані експлуаторськими елементами і засуджені до висилки. Всі ті, хто в роки непу був зайнятий у приватному секторі - дрібні торговці, ремісники, представники вільних професій, - або ті, кого відносили до класу «заможних» при старій владі, визнавалися «чужими, декласованими, дозвільними елементами» і, як мінімум, позбавленими громадянських прав (в 1932 р. «позбавленці» становили 3,5% від загального числа виборців, тобто біля 3 млн. чоловік). Позбавлення прав супроводжувалося звичайно іншими дискримінаційними заходами (втрата права на житло, медичне обслуговування, продовольчі картки). Півмільйона дрібних торговців були визнані капіталістичними підприємцями, незважаючи на те, що 98% з них не мали жодного найманого робітника, їх майно також конфісковувалося. Велика частина цих «небажаних елементів» була виселена з міст і відправлена в заслання якраз напередодні введення паспортів і системи прописки (кінець 1932 р.). Однією із сторін цієї «класової війни» був наступ на «буржуазну інтелігенцію», розгорнений відразу після Шахтинської справи. Тисячі фахівців були звільнені з роботи і після суду над ними (а часто і без суду) відправлені в табори, де почали з'являтися так звані «шараги» - спеціальні табірні заклади, де вчені могли продовжувати наукові дослідження.

Друга хвиля особливо сильно торкнулася простих трудівників, робітників і селян, які не бажали підкорятися суворим вимогам дисципліни в колгоспах і на заводах. У промисловості вона почалася відразу ж після того, як були ослаблені репресії по відношенню до фахівців. Кульмінаційний момент цієї хвилі на заводах і будівництвах припав на 1939-1940 рр., коли правові відносини на виробництві стали регламентуватися ледве не карним законодавством. У селі найбільш суворі часи припали на 1932-1933 рр., коли зазнали арештів десятки і навіть сотні тисяч селян, звинувачені в розбазарюванні народного багатства.

Третя хвиля пройшла по народногосподарських, партійних, державних, військових і науково-технічних кадрах і в більш широкому значенні, по залишках старої творчої інтелігенції. Справи цих нових «ворогів» повинні були розглядатися в принципі на засіданнях відділені, військової колегії Верховного суду. Але більшість частіше обвинувачених нірок виносили адміністративні структури - особливі відділи НКВС. Обвинувачення виносилося по одному з численних пунктів 58 статті Карного кодексу, де була представлена ціла добірка контрреволюційних злочинів. Вирок прирікав осуджених на п'ять, десять, двадцять п'ять років табірною ув'язнення. Кожному десятому з арештованих в 1936-1938 рр. присуджувався смертний вирок.

У 1949 р. в Парижі вийшло дослідження Д.Далліна і Б.Ніколаєвського «Виправні роботи в Радянській Росії», де вперше була зроблена спроба підрахунку кількості ув'язнених у таборах наприкінці 30-х рр. Відтоді видані десятки історичних або літературних трудів (найвідоміший з них - роман О.Солженіцина «Архіпелаг ГУТАБ»), в яких приводяться нові цифри. Відсутність будь-яких достовірних статистичних даних по карних справах, закритий досі доступ до архівів партії та НКВС, змушують фахівців користуватися свідченнями колишніх ув'язнених і колишніх співробітників НКВС, які перебігли на Захід. Використовуються також рідкі доступні статистичні джерела (перепис 1939 р.), в яких є дані про професійну

зайнятість населення, про число осіб, позбавлених громадянських прав. Береться до уваги і число тих, хто вступили в партію. Зіставляючи всі ці дані, можна прийти до висновку, що цифри свідчать про перерви в рості населення. Якби приріст населення постійно відбувався такими ж темпами, що і в 20-і роки, то до 1939 р. населення Радянського Союзу було б на 10млн. чоловік більшим. Пояснення цього факту тільки одним зниженням народжуваності явно недостатньо. Причина, очевидно, криється в підвищеній смертності, викликаній голодом 1932 р., і переміщенням великої кількості людей в табори. Про це ж свідчать і «лакуни» в даних, які визначають кількість активного населення (у різних дослідників вони коливаються від 3 до 7 мли. чоловік).

Зрештою, після сорока років дискусій кількість ув'язнених в Радянському Союзі в кінці 30-х років як і раніше визначається цифрами від 3.5 мліп. чоловік (М.Тимашев, М.Ясний, А.Бергсон, С.Віткрофт) до 9-10 мли. чоловік (Д.Даллін, Р.Конквест, М.Аьторханов, С.Розфілд, О.Солженіцин). Деякі дослідники (Байков, Лорімер, Ізон) вважають, що інформація, доступна на сьогоднішній день, позбавляє будь-які цифрові підрахунки всякого значення.

3. Демонізм, «соціалістична законність», націоналізм і повернення до етичних підвалин

Масові репресії - справжнє полювання па «ворогів народу», - що привели навіть до відторгнення мільйонів людей від суспільного організму, здійснювалися паралельно із затвердженням соціалістичної законності. У самий розпал терору і свавілля ідея законності виявилася рятівною для простого народу, оскільки допомагала йому ідентифікувати себе з системою і була зручною для влади, забезпечуючи регулярне відправлення функцій держави. У народній свідомості ідея законності в деякому розумінні доповнювала традиційно присутню в ньому ідею «нечистої сили»: біди і невдачі пояснювалися підступами ворога, зрадою. У цьому значенні широкі публічні процеси по виявленню ворогів, зі своїми героями (партійні і державні керівники) і своїми демонами (зрадники, саботажники, шпигуни), являли собою справжні ритуали по вигнанню «нечистої сили» і тому з великою легкістю засвоювалися свідомістю простого народу, заплутаною і позбавленого свого коріння, яке втрачало ґрунт під ногами в жорстокому і мінливому світі. Витоки ідеї демонізму, «нечистої сили» йшли корінням у цілий комплекс релігійних і міфологічних вірувань. Ця «сільська демонологія» засновувалася на достовірно маніхейському баченні світу, що як і раніше складало серцевину світогляду простих людей, яких раптово відірвали від вікових культурних підвалин. Але, як справедливо відмітив Моше Левін, ідея демонізму, яка мешкала глибоко в підсвідомості народу, вправно використовувалася напівграмотною бюрократичною верхівкою у своїх цілях. Контури змови ясно вимальовувалися в точці перетину політичних спрямувань керівництва і культурно-психологічних особливостей народу, що перебував у стані важкої кризи етичних цінностей.

Одночасно і народна, маса, і партійно-державні кадри - всі відчували зростаючу необхідність у соціальному захисті, який міг бути забезпечений тільки ретельно розробленою системою правопорядку, засінованою на законності і конституційності, який би формальний характер вони не носили. Торжество «соціалістичної законності» підтвердив VIII з'їзд Рад, прийнявши 5 грудня 1936 р. нову конституцію - «найдемократичнішу у світі» (зі слів Сталіна). Новий основний закон країни знаменував собою перемогу соціалізму - «початкової стадії комунізму». Протягом п'яти місяців на нескінченних зборах проходило всенародне обговорення нової конституції, в якому, за даними офіційної статистики, взяло участь 45 млн. чоловік. У порівнянні з конституцією 1924 р. змінювалася виборча система, структура центральних представницьких органів, адміністративно-територіальний розподіл країни. Замість неповного виборчого права, яке здійснювалося посереднім голосуванням, вводилися загальне виборче право і пряме таємне голосування. Обмеження і нерівність у виборчих правах ліквідовувалися. Але повсюдно поширена практика висунення єдиного кандидата в депутати, підбраного партійними органами, зводила всі нововведення «на півець». Формальний характер носили й перетворення у центральних представницьких органах. З'їзд Рад і Центральний виконавчий комітет замінили Верховну Раду СРСР, що складалася з двох палат - Ради Союзу і Ради Національностей і обиралася всім населенням кожні чотири роки. Кількість республік, що склали Радянський Союз збільшилася з семи до одинадцяти: дві автономні республіки - Казахстан та Киргизія - отримали статус союзних, а замість Закавказької республіки були створені три нові союзні республіки - Вірменська, Грузинська та Азербайджанська. Дуже несподіваними і навіть містичними виявилися ті статті нової конституції, в яких йшла мова про права особистості і громадянські свободи. У самий розпал беззаконня, що творилося в країні, ці статті урочисто оголошували про введення принципу відвертості всіх судових процесів, підтверджувалося право обвинувачених на захист, проголошувалася свобода друку і зборів, недоторканість особистості, житла і листувань.

Конституція закріплювала існування Радянської держави вже не як перехідну і відкриту політичну форму, а як деяку дапість, деяку цілісність, яка займає місце в просторі й часі. У цих змінах вгадувалося прагнення реабілітувати ідею держави, що в принципі суперечило марксистській тезі про її відмирання. У 1936 р. ця теза, що помилково приписується теоретику держави й права Пашуканісу і класичний характер якої відтепер заперечується, була охарактеризована Вишинським як «троцькістська і контрреволюційна». У березні 1939 р. Сталін роз'яснив на XVIII з'їзді партії, що в умовах соціалізму, який перемиг в одній, окремо взятій країні, що знаходиться під загрозою військового нападу ззовні, необхідно мати досить сильну державу для захисту її завоювань.

Така сильна держава все більше асоціювалася з державою російською. Все більш настирливо впроваджувалася в суспільну свідомість ідея тотожності марксизму-ленізму і патріотизму. У 1934-1935 рр. була розгорнута широка кампанія по перегляду історії, мета якої полягала в узаконенні спадкоємності сталінського і ленінського вчень, а також в переоцінці російського минулого та історії відносин різних народів, які входили до складу Радянського Союзу. Потужність і величезне значення колишньої російської держави відтепер представлялися як позитивні чинники російської і світової історії в її русі до революції. Кіно та офіційна пропаганда оспівували «справжніх героїв», що об'єктивно сприяли розвитку країни, - Олександра Невського (прославленого в 1939 р. фільмом С.Ейзенштейна), Дмитра Донського, Петра Великого, О.Суворова, М.Кутузова (125-я річниця Бородінської битви була урочисто відсвяткована в 1937 р.). Зазначимо, що до початку 30-х років офіційно визнавалося, що Російська імперія була «в'язницею народів», а марксистська історична школа М.Покровського засуджувала колоніальну політику Російської держави. Але в 1937 р. з'явився «Короткий курс історії СРСР», який абсолютно інакше висвітлював історію відносин Росії з неросійськими народами. Колонізація не представлялася вже «абсолютним злом», а вважалася «відносним благом» завдяки цивілізаторській ролі російської держави. Радянська держава, яка об'єднала всі народи в «добровільній» федерації, розглядалася як наступник цієї великої місії.

Відродження російського націоналізму було чинником, що вів до консолідації значної частини російської громадської думки. Але це був не єдиний елемент у відроджуваній системі традиційних етичних підвалин, який виявився рятівним для суспільства, охопленого соціальними бурями, заплутаного і дуже збудженого. Всупереч революційним ідеалам загальної рівності, всупереч духу жертвовності, що культивувався раніше в ім'я повного загального звільнення, пррпдбавала значення і починала все більше цінуватися ідея особистого досягнення успіху, яка лягла в основу пової ієрархії посад і привілеїв і сприяла створенню пової еліти. Ця еліта, вільна від всяких комплексів, примиряла, нарешті, прагнення до матеріального добробуту і соціалістичну доброчесність. Вона, по справедливому зауваженню В.Дуихам, засвоїла всі стереотипи мислення і образ життя дрібного буржуа.

Одним із найбільш важливих моментів відродження колишніх етичних підвалин була соціальна реабілітація сім'ї. Теоретик сім'ї В.Вольфон заявив у 1936 р., що вона не зникає при соціалізмі, а змінюється. І тезабаром - одночасно із засудженням «лівацької фразеології», яка, на думку влади, сприяла сильному збільшенню числа абортів (в Москві три аборти па одне народження в 1934 р.), розлучень (48 розлучень па 100 браків в 1935 р.), зростанню дитячої злочинності (особливо в тих сім'ях, де батько переховувався і ухилився від якої-небудь участі у вихованні дітей), - був прийнятий ряд заходів, направлених на зміцнення сім'ї. Постанова від 27 червня 1936 р. забороняла аборти та їх пропаганду, збільшувала допомоги матерям і ускладнила розлучення (обов'язкова присутність обох людей, записи в паспорті, суворий контроль за виплатою аліментів). Надалі сім'я розглядалася як осередок радянського суспільства. Такі погляди отримали ще більший розвиток у зв'язку з війною.

Розділ VII

Зовнішня політика Радянської держави (1921-1941)

I. НОВА КОНЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Починаючи з 1920 р. великі світові держави відмовилися від планів повалення радянського режиму. Поступово була знята економічна блокада, а закріплення рядом угод нових державних кордонів - які, можливо, і не розглядалися сторонами як остаточні - означало необхідний Радянській Росії перелочинок. По закінченні громадянської війни та іноземної інтервенції, після переходу до непу ідея світової революції для багатьох більшовистських керівників відійшла на другий план. ІІІ конгрес Комінтерну (червень-липень 1921 р.), передбачившії попе глобальне загострення міжімнеріалістичних протиріч, які в «найближчому майбутньому створять сприятливі умови для революційного вибуху», проте, визнав спад революційного руху в Європі. Очікуючи нового підйому, Ленін визнав визначальною задачу мирного будівництва Радянської держави.

У 20-і рр. Радянська країна нормалізувала свої міжнародні відносини, поступово входячи до світової спільноти. Важливо, що цей процес відбувався на умовах Радянської держави, яка, з одного боку, відмовилася платити борги царського уряду, але не відмовилася від ролі світового центру революційного руху - з іншого. Витікаюча з цього подвійність радянської зовнішньої політики означала справжній переворот у нормах і правилах міжнародних відносин.

Як потрібно було оцінювати зовнішню політику країни, яка встановила дипломатичні і торгові відносини з іншими державами і в той же самий час контролювала через Комінтерн діяльність національних компартій, які проголосили своєю кінцевою метою дестабілізацію і повалення існуючих урядів, з якими Радянська держава підтримувала «нормальні» відносини? Звичайно, радянська дипломатія заперечувала цю

другу сторону своєї політики, стверджуючи, що Комінтерн являє собою міжнародну організацію «приватного характеру», діяльність якої ніяким чином не залежить від радянського уряду, однак ця подвійність існувала і ставила радянський уряд перед обличчям нерозв'язної дилеми. З одного боку, Радянська країна більш ніж будь-яка інша велика держава потребувала міжнародного миру і стабільності, необхідних для відновлення зруйнованої за сім років війни і революцій економіки і стабілізації своєї політичної системи. Але в той же час будь-яка стабілізація на міжнародній арені зменшувала шанси світової революції на успіх і віднімала у Радянської держави можливість грані на міжімперіалістичних протиріччях. Протягом 20-х рр. такі видатні більшовистські теоретики, як Троцький і Бухарін, постійно обговорювали можливість загострення між Францією та Великобританією і навіть Великобританією та США на ґрунті їх прагнення до світового панування. Такі конфлікти, на їх думку, були б тільки на благо Радянській державі і міжнародному комуністичному руху. У кінці 20-х рр. Сталін дав розгорнуте визначення цілей і змісту радянської зовнішньої політики, виходячи з неминучості в майбутньому глибокої кризи капіталізму, яка привела б до загострення «міжімперіалістичних протиріч» і виникнення революційної ситуації.

Дуалізм зовнішньої політики Радянської держави, зумовлений існуванням в ній двох пріоритетів - державних інтересів країни та інтересів світового революційного руху, притому, що ті та інші інтереси могли не співпадати, - привів після смерті Леніна до гострої дискусії між Сталіним, прихильником теорії «побудови соціалізму в одній країні», і теоретиком всесвітньої «перманентної революції» Троцьким. Потрібно відзначити, що позиції цих лідерів були куди більш складними і витонченими, ніж їх звичайно відображають. Спочатку незначні розходження у поглядах на співвідношення інтересів Радянської держави як такої і інтересів різних комуністичних течій за кордоном посилювалися по мірі того, як все більш запеклою ставала політична боротьба цих лідерів між собою, щоб, зрештою, постати антагоністичними і взаємовиключаючими концепціями. В той же час блискуче організована кампанія по дезінформації дозволила Сталіну переконати більшість членів партії в тому, що Троцький не вірить у можливість побудови соціалізму в одній країні.

Насправді ж Троцький (особливо якщо судити по його доповіді в березні 1926 р., присвяченій політиці, яку потрібно було проводити в Китаї), ратував за проведення дуже обачної зовнішньої політики, яка переслідувала б, передусім державні інтереси СРСР, - нехай навіть на шкоду революційним силам, у цьому випадку в Китаї.

На фоні цієї дилеми - інтереси Радянської держави або інтереси міжнародного комуністичного руху - кожна поразка, кожна упущена можливість (невдалий виступ німецьких робітників у 1923 р., підтримка Чан Кайши в 1926-1927 рр., яка спричинила розгром комуністів у Шанхаї в квітні 1927 р.) приводила до політичних конфліктів і взаємних обвинувачень у зраді ідеалів інтернаціоналізму, або, навпаки, в авантюризмі і принесенні вищих державних інтересів країни в жертву фетишам резолюції.

Після розгрому «лівої», а потім і «правої» опозиції Сталін вирішив цю дилему, підпорядкувавши інтереси національних компартій і міжнародного комуністичного руху інтересам Радянської держави. З трибуни VI конгресу Комінтерну (липень - вересень 1928 р.) він заявив, що тільки той є істинним революціонером, хто готовий беззастережно, відкрито, безумовно, захищати Радянський Союз. У 1929-1930 рр. Комінтерн, де провідні позиції займали політичні діячі з ідеями, часто відмінними від сталінських (Бухарін, Зинов'єв, Радек, Сокольников), надійно взяли у свої руки такі переконані сталіністи, як Мануїльський та Молотов. У другій половині 30-х рр. з особливою жорстокістю проходила чистка Комінтерну. Вона супроводжувалася затвердженням все більш відвертої націоналістичної ідеології, яка остаточно посіла місце проголошуваних раніше інтернаціоналізму і прагнення «роздмухати пожежу» світової революції.

Так же радикально в 1929-1930 рр. був оновлений апарат Наркомату закордонних справ. М.Чичерін був замінений на посту наркома М.Литвиновим, який керував радянською дипломатією до травня 1939 р. Разом із Чичеріним багато які дипломати, особливо ті, хто раніше співробітничав із Троцьким (А.Юффе, Л.Карахан та інш.), були або звільнені з НКЗСу або направлені послами за рубіж. Деякі з них через кілька років виявилися серед обвинувачених на московських процесах.

1929-1930 рр., коли був зроблений вибір між інтересами Радянської держави і міжнародного комуністичного руху, ознаменували перший поворот у радянській зовнішній політиці після 1921 р. Другий стався наприкінці 1933 р., коли радянське керівництво, усвідомивши небезпеку з боку нацистів, що прийшли до влади в Німеччині, зважилося почати перегляд одного з постулатів своєї зовнішньої політики, згідно з яким всяке посилення міжнародної напруженості, всяке загострення «міжімперіалістичних протиріч» зрештою, було вигідним для СРСР. Протягом шести років Радянська держава робила ставку на нейтралітет в міжнародних відносинах та ідею «колективної безпеки». Після невдачі цієї політики, в умовах зростання міжнародної напруженості та імовірності виникнення світового конфлікту радянська дипломатія, відмовившись від усіх принципів, за винятком все більш послідовного націоналізму, дозріла для третього повороту: альянсу з нацистською Німеччиною, втіленого в радянсько-німецькому пакті від 23 серпня 1939 р.

II. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РАДЯНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В РОКИ НЕПУ (1921-1928)

3. Німеччина як головний партнер у Європі

До 1934 р. Рапалльський договір, укладений Радянською державою з Німеччиною 16 квітня 1922 р., залишайся найважливішою із міжнародних угод, підписаних радянським керівництвом. Протягом десятиріччя відносини з Німеччиною були стержнем радянської дипломатичної діяльності її Європі. Перші військові і торгові контакти мБі* двома країнами були встановлені ще в квітні 1921 р. Радянська держава розраховувала за допомогою німецьких капіталів і технологій! зробити реконструкцію свого народного господарства. Представники німецьких військових кіл па чолі з генералом фон Сектом сподівалися розмістити в Радянській! країні секретні військово-учбові центри, заборонені в Німеччині Версальським договором; зі свого боку вони були готові співробітничати в підготовці кадрів для Червоної Армії.

Переговори з цих питань розпочалися в той момент, коли СРСР безуспішно (за винятком підписаної ним у березні 1921 р. торгової угоди з Великобританією) намагався нормалізувати свої економічні та дипломатичні відносини з провідними європейськими країнами. Головною перешкодою для відновлення цих відносин була проблема виплати боргів царського уряду. Радянський уряд заявляв про принципову згоду їх сплатити в тому випадку, якщо держави-кредиторп нададуть йому економічну допомогу шляхом надання на вигідних умовах кредитів і позик і розвитку з ним торгових відносин, а також оголосять про його офіційне визнання. 28 жовтня 1921 р. радянський уряд направив великим державам поту з пропозицією скликати міжнародну конференцію для обговорення цих питань і вирішити питання про юридичне визнання Радянської держави. Ця пропозиція була прийнята, і конференція, що збрала представників біля тридцяти держав і присвячувалася питанням економічного відродження Центральної та Східної Європи, відбулася в Генуї.

Однак із перших же днів переговори зайшли у глухий кут. Пуайкаре знаходив неприйнятними радянські пропозиції відносно виплати боргів, оскільки сума, що вимагалася Чичеріним як відшкодування збитку, заподіяного Радянській Росії іноземною інтервенцією під час громадянської війни, перевищувала царські борі п. Саме за цих умов радянські представники, що прибули до Генуї в на. пі ро ірвати дипломатичну, економічну і торгову блокаду країни, і німецькі, що прагнули зменшити розміри репарацій, підписали 16 квітня 1922 р. Рапалльський договір. Цією угодою обидві сторони відмовлялися від взаємних претензій з питань про борги, про відшкодування збитку і націоналізованого майна, надавали один одному режим найбільшого сприяння в торгівлі і поновлювали дипломатичні та консульські відносини. Підписавши цей договір, Радянська Росія і Німеччина, виключені із світової спільноти і пригноблені нею, одночасно виходили із дипломатичної ізоляції; обидві сторони відкидали Версальський договір, нав'язаний «імперіалістичними бандитами» з метою «колонізації Німеччини» (терміни, що вживалися в Комінтерні). Внаслідок підписання договору рейхсвер отримувал можливість розмістити в Радянській країні свої центри військової та учбової підготовки, отримувати або проводити там за участю своїх фахівців знаряддя, яке Німеччині заборонялося мати за умовами Версальського договору. Ця співпраця Радянської держави з правими мілітаристськими силами Німеччини продовжувалася до 1933 р.

Незважаючи па такий багатообіцяючий початок, радянсько-німецькі відносини пережили в 20-і рр. кілька напружених періодів. їх причиною були, з одного боку, дуже тісні зв'язки Німецької компартії з Комінтерном, а з іншого - постійні побоювання радянської сторони, що навіть незначне поліпшення германо-французьких відносин приведе до створення антирадянсько-го фронту капіталістичних держав. Так, у серпні 1923 р., під час формування уряду Штресмапа, який повинен був подолати кризу, викликану франко-бельгійською окупацією па початку цього року Рурської області, Комінтерн (в якому німецькими питаннями спеціально займався К.Радек) закликав німецьких комуністів виступити проти уряду соціал-демократів. Комуністи, в рядах яких не було ні єдності, ні рішучості, ні упевненості в тому, що Радянський Союз дійсно допоможе, змогли лише підняти повстання в Гамбурзі, яке було придушене протягом двох днів.

Ця поразка викликала гострі внутрішні розбіжності в керівництві РКП(б): Сталін не втратив нагоди піддати критиці «троцькістських авантюристів». Троцький же в свою чергу звинуватив керівництво партії в зраді інтересів німецького робітничого класу. Прийняття в серпні 1924 р. Німеччиною плану Дауеса було розцінено Комінтерном як крок до перетворення Німеччини і навіть всієї Західної Європи на «американську колонію» і викликало глибоке занепокоєння радянської дипломатії, яке ще більше посилювалося після підписання Локарнських угод. Ці угоди мали важливе значення для політичної стабілізації в Європі, оскільки беззастережно визнавали Німеччину, допущену в Лігу Націй, великою державою. Тим самим вони викликали у Радянського Союзу дуже великі побоювання відносно відтворення єдиного фронту капіталістичних держав. У них умовах радянська сторона зажадала у Штресмапа доказів вірності Німеччини угодам, підписаним у Рапалло. Німеччина, бажаючи зберегти радянську карту па той випадок, якщо знадобиться вчинити тиск па Великобританію або Францію, 12 жовтня 1925 р., не дожидаючись закінчення переговорів в Локарпо, уклала нову торгову угоду з Радянським Союзом. За цією угодою слідувало підписання 24 квітня 1926 р. в

Берліні договору про дружбу і взаємний нейтралітет, який на п'ять років продовжував дію Рапалльського договору. Коли у вересні 1926 р. Німеччина була прийнята в Лігу Націй, Штресман заявив, що вона засудить будь-яку агресію проти Радянського Союзу. У випадку ж, якщо проти СРСР будуть застосовані «санкції», які Німеччина визнає необґрунтованими, вона зобов'язується не допустити пропуску через свою територію військ, направлених для здійснення цих санкцій. У подальші роки продовжувала

розширяться радянсько-німецька торгівля: в 1927-1928 рр. па Німеччину доводилося 30% зовнішньоторговельних оборотів СРСР.

2. Складності в радянсько-британських і радянсько-французьких відносинах

При постійному зміцненні зв'язків СРСР з Німеччиною відношення Радянської держави з іншими великими державами Європи, навпаки, протягом усіх 20-х рр. залишалися дуже напруженими, незважаючи на те, що багато європейських країн під враженням економічних успіхів Радянської держави в роки непу, а також тієї обставини, що хвороба, а потім смерть Леніна не привели до падіння радянської влади, протягом 1924 р. визнали СРСР де-юре. Визнання Радянської держави було одним із перших кроків і лейбористського уряду Великобританії, що прийшов до влади на чолі з Р.Макдональдом. Після цього були розпочаті переговори з метою урегулювання розбіжностей з приводу боргів царського уряду, внаслідок яких 8 серпня 1924 р. був підписаний новий торговий договір. Ця угода, однак, не була ратифікована, оскільки в кінці 1924 р. до влади знову прийшли консерватори. В успіху па виборах відому роль зіграла антпрядяська спрямованість їх передвиборної кампанії, тим більше що «червона загроза» придбала в очах британської громадської думки цілком реальне значення через так званий «Лист Зинов'єва», який ніби направив 15 вересня 1924 р. Комінтерн англійським комуністам і який закликав їх готувати повстання в армії. Лише набагато пізніше стало відомо, що «Лист» був фальшивкою, сфабрикованою російськими емігрантами в Берліні. Однак мета була досягнута: консерватори, що перемогли на виборах, відмовилися ратифікувати торгову угоду.

У і 926-1927 рр. радянсько-британські відносини продовжували погіршуватися. У відповідь па значну грошову допомогу радянських профспілок учасникам загального страйку 1926 р. в Англії британський уряд звинуватив радянську сторону у втручанні у внутрішні справи Сполученого Королівства (лютий 1927 р.). У травні 1927 р. лондонська поліція зробила обшук у приміщенні радянського торгового представництва і фірми «Аркус Лтд», запідозреної у шпигунстві на користь СРСР. Вилучені при обшуку документи не містили нічого сенсаційного, але, незважаючи на це, були використані британським урядом як підстава для розірвання всіх торгових угод. Розірвані одночасно з цим дипломатичні відносини з СРСР були відновлені тільки в жовтні 1929 р.

Дипломатичні відносини з Францією були встановлені після перемоги на виборах у травні 1924 р. «Блоку лівих сил» і формування уряду Ерріо. 28 жовтня 1924 р. було заявлено про офіційне визнання СРСР, оскільки «радянська влада була визнана народом». Проте, протягом ряду подальших років радянсько-французькі відносини залишалися напруженими. Суперечки навколо боргів, що продовжувалися протягом 1925 -1927 рр., так і не привели до підписання будь-якої угоди з цього питання. Ще однією причиною тертя була політика Франції у Східній Європі. Особливо енергійно СРСР протестував проти угод, укладених між Францією, Польщею і Румунією, які розглядалися Радянським Союзом як направлені, передусім проти його інтересів. І дійсно, франко-румунський та італо-румунський договори 1926 р. являли собою додаткові перешкоди для СРСР в його прагненні повернути собі Бессарабію - основний предмет радянсько-румунських розбіжностей.

Однак, незважаючи на всі проблеми, радянське керівництво продовжувало політику інтеграції СРСР в міжнародне співтовариство. Завершуючи підготовку до радикальної зміни внутрішньополітичного курсу, Сталін і його оточення були зацікавлені в розрядці міжнародної напруженості, продовжуючи при цьому у відповідності зі своїми цілями нагнітати в країні тривогу з приводу загрози з боку «капіталістичного оточення».

Незважаючи на те, що СРСР не був членом Ліги Націй, починаючи з 1925 р. він брав участь у роботі Підготовчої комісії до конференції по роззброєнню. У 1927 р. Литвинов представив туди план всеосяжної ліквідації збройних сил і військового виробництва (який не отримав схвалення), а потім програму часткового і поступового роззброєння (1928-1929 рр.). У серпні 1928 р. Радянський Союз висловив готовність приєднатися до пакту Бріа-на - Келлога, зміст якого полягав у відмові від війни як засобу національної політики.

3. Китай як головний партнер в Азії

Якщо в Європі головним партнером СРСР, що прагнув не допустити утворення єдиного антирадянського фронту капіталістичних держав, виступала Німеччина, то на Сході основним об'єктом радянських зовнішньополітичних зусиль був Китай - країна, яка в досить близькому майбутньому легко могла б виявитися в соціалістичному таборі. Для цього необхідно було, щоб пролетаріат, об'єднавшись з «революційними елементами буржуазії», зумів підняти убогий і принижений народ цієї країни проти панування політиканствуючих генералів, продажних ділків і іноземних імперіалістів і привести до влади коаліційний!! перехідний уряд. Однак будь-яку політику було дуже складно провести в Китаї, який був позбавлений справжнього уряду, роздирався громадянською війною і знаходився під постійною загрозою нападу з боку свого могутнього сусіда - Японії. Будь-які плани повинні були виходити з існування в Китаї не одного, а трьох центрів політичних сил, що знаходилися в стані безпощадної війни між собою: офіційного уряду в Пекіні; Національної партії Ки гаю (Гоміпдап), очолюваної Сунь Ятсеном, а після його

смерті в березні 1925 р. його двоюрідним братом генералом Чан Кайши, і Комуністичної партії Китаю, заснованої в 1921 р. Спочатку радянська політика по відношенню до Китаю, здійснювана по традиційних дипломатичних каналах і одночасно через Комінтерн, була досить успішною. Однак в 1927-1928 рр. вона потерпіла відчуту поразку, що викликало в більшовистській партії найбільш гострі розбіжності і з приводу радянської зовнішньої політики з часів Брестського миру.

До кінця 1921 р. головна задача радянської дипломатії на Далекому Сході полягала в поверненні тієї частини території Сибіру, яка була частково окупована Японією. Успішним кидком Червона Армія в 1921 р. зайняла Зовнішню Монголію, що викликало рішучий протест китайського уряду в Пекіні. Після З'їзду трудящих Далекого Сходу, який відбувся 21-31 січня 1922 р. в Москві (блідої подоби Бакинського з'їзду 1920 р.), в якому брало участь біля 100 делегатів від комуністичних партій або «національно-революційних» рухів Китаю, Кореї, Японії, Індії, Монголії та Індонезії, радянський уряд в серпні 1922 р. направив па Далекий Схід свою першу велику дипломатичну місію на чолі з А.Іоффе. Ця місія повніша була вирішити з пекінським урядом питання про Зовнішню Монголію, одночасно надані підтримку гоміньданівському руху, центр якого знаходився в Кап топі, в його боротьбі проти Пекіну і встановити дипломатичні відносини з Японією. Після невдачі переговорів з урядом в Пекіні Іоффе попрямував до І Південного Китаю, де підписав з главою Гоміньдану Сунь Ятсеном угоду, що передбачала створення незалежного, орієнтованого на СРСР і керованого Гоміньданом Китаю. Іоффе завірив свого співрозмовника, що Радянська Росія ніяким чином не має намірів експортувати комунізм у Китай. Зі свого боку Сунь Ятсен дав згоду на входження китайських комуністів в Гоміньдан в індивідуальному порядку. Радянська держава також зобов'язалася надавати фінансову та військову допомогу Гоміньдану в його боротьбі за владу в Китаї. З цієї метою в Кантон була направлена місія радянських радників, в тому числі генерал В.Блюхер і представник Комінтерну М.Бородіп, який протягом кількох років грав ключову роль у складних відносинах між КПК та Гоміньданом. У задачі місії входили реорганізація гоміньданівських озброєних формувань і спостереження за входженням компартії до складу Гоміньдану відповідно до рішення IV конгресу Комінтерну про підтримку «політики народного фронту, одо об'єднує членів КПК і представників революційно настроєної буржуазії в боротьбі проти азійських та європейських імперіалістів». У той же самий час інший радянський посланник Л.Карахан, вів у Пекіні переговори з урядом Китайської республіки щодо укладення договору про взаємне визнання, який і був підписаний 31 травня 1924 р. Умови цього договору були дуже вигідні Радянській державі, яка зберегла контроль над КСЗД та Зовнішньою Монголією.

У 1923-1925 рр. під неослабним керівництвом М.Бородіна сталося помітне посилення впливу комуністів всередині Гоміньдану. Придушення британськими військами студентських виступів у Шанхаї в травні 1925 р. привело до посилення антиімперіалістичної спрямованості руху, що поступово виростав у добре організовану масову політичну партію, якій все успішніше вдавалося використовувати у своїх цілях численні вияви соціального невдоволення і національного безладдя. Після смерті Сунь Ятсена на чолі Гоміньдану міцно став генерал Чан Кайши, який дістав військову освіту в Москві і тому користувався великою підтримкою Бородіна. На початку 1926 р. керівництво КПК, зростанню впливу якої сприяли все більш значні робітничі заворушення і страйки у великих містах, звернулося до Комінтерну за дозволом відновити свою самостійність по відношенню до Гоміньдану. Той відповів відмовою і, навпаки, запропонував приєднати до Комінтерну і Гомінь-дан як «співчуваючу партію». У той час (лютий - березень 1926 р.) і Троцький, і Сталін прагнули загальмувати загострення ситуації в Китаї, оскільки після підписання Локарнських угод вся їх увага була направлена на те, щоб не допустити утворення єдиного фронту капіталістичних держав проти СРСР.

Троцький, якому Політбюро доручило спільно з Чичеріним і Вороши-ловим представити аналіз надзвичайно складної ситуації в радянсько-китайських відносинах, в доповіді 26 березня 1926 р. наполягав на необхідності для Радянського Союзу проводити в Китаї дуже обережну політику, навіть якщо вона буде затримувати розвиток революційного руху в країні. Будь-який необдуманий виступ Гоміньдану або КПК проти іноземних інтересів в Китаї або проти Японії загрожував обернутися, на думку доповідача, створенням антирадянського фронту капіталістичних держав. За цих умов СРСР повинен був «підтримувати лояльні відносини з усіма існуючими в Китаї урядами». До часу обговорення в Політбюро доповіді Троцького, політична ситуація в Китаї різко змінилася. 20 березня Чан Кайши вжив заходів по посиленню своєї особистої влади в Гоміньдані. Він наказав арештувати велике число комуністів і наказав різко скоротити їх представництво у всіх органах Гоміньдану. Після цього Чан Кайши провів рішучий наступ па північ. Успіх наступу був значно полегшений завдяки сприянню китайських комуністів, яким Москва наказала не тільки залишатися в складі Гоміньдану, але й допомагати Чан Кайши всіма можливими засобами. (Наприклад, гасячи, у разі необхідності, робітничі та селянські заворушення.) Радянський Союз намагався використати для досягнення своїх цілей «внутрішні протиріччя» в Гоміньдані. У жовтні 1926 р., коли націоналістичні го-мільданівські війська зайняли Ухань, Бородіп інспірував «відкол» від Гоміньдану кількох його діячів, які утворили свій уряд, так званий «лівий І 'омінь-дан», до якого увійшли і два міністри-комуністи. У міру того як «політична гра» в Китаї приймала все більш заплутаний характер, відносини Радянського Союзу з Чан Кайши швидко погіршувалися. Гоміньданівське керівництво було повне рішучості розгромити китайських комуністів і позбулися московських «радників». Ситуація ускладнювалася тим, що, виступаючи 5 квітня 1927 р. перед московськими комуністами, Сталін мав необережність розкрити плани

радянського керівництва по відношенню до «правого» Гоміньдану, згідно з якими представників останнього погрібно було використати, а потім позбутися їх.

Чан Кайши вирішив випередити події і вже через кілька днів (12 квітня) видав наказ арештувати і стратити тисячі комуністів у Шанхаї. 14 квітня Комінтерн виступив із розгорненим протестом, звинувативши імперіалістичні кола в руйнуванні єдності Гоміньдану і підкупі Чан Кайши, який зрадив революцію і китайський народ. Радянське керівництво, проте, як і раніше робило ставку на «лівий Гоміньдан», у ряди якого повинні були проникати китайські комуністи. З критикою цієї політики виступила ліва опозиція па чолі з Грецьким, які вважали, що в Китаї наступив відповідний момент для створення Рад. Протягом кількох місяців, аж до скликання в грудні 1927 р. XV з'їзду партії, «китаїське питання» продовжувало залишатися в центрі політичних дебатів у СРСР, в яких «шанхайським розстріл», спровокований безвідповідальною заявою (таліна, став одним з «ударних» аргументів лівої опозиції.

У кінці 1927 р. «лівий Гоміньдан» розпався. У грудні комуністи підняли повстання в Кантоні, за придушенням якого послідував розрив дипломатичних відносин між СРСР і Китаєм. Поразка китайських комуністів співпала за часом з розгромом троцькістської опозиції па XV з'їзді партії. У 1928 р. Комінтерн і керівництво ВКП(б) виступили з лозунгом опозиції про «створення Рад у Китаї». Але час вже був упущений, вилів Гоміньдану стрімко ріс, Чан Кайши зайняв Пекін, і об'єднання Китаю під його владою здавалося цілком реальним.

На VI конгресі Комінтерну більшовицьке керівництво, незважаючи на повний крах політики, що здійснювалася їм з початку 1926 р. відносно Китаю та її катастрофічні наслідки як для радянської дипломатії і Комінтерну, гак і для китайських комуністів, не визнало своїх помилок. Навпаки, в кулуарах конгресу Сталін заявив, що «ми були праві», «ми йшли по стопах Леніна» і що біті ви в Кантоні дозволили роздрібнити сили імперіалізму, ослабити його і, таким чином, забезпечити розвиток і процвітання осередку світової революції - Радянського Союзу.

ІІІ. БОРОТЬБА ПРОТИ «СОЦІАЛ-ФАШИЗМУ» І «ЗАГОСТРЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ПРОТИРІЧ» (1928-1933)

1. VI конгрес Комінтерну: крутий поворот

Розроблена під безпосереднім керівництвом Сталіна і схвалена VI конгресом (липень - вересень 1928 р.) стратегія Комінтерну визначила основні напрями радянської зовнішньої політики в період з 1928 по 1933 р. Цей конгрес (який співпав з початком наступу сталінського керівництва на Бухарі-на) був відмічений глибокими розходженнями в оцінках міжнародної ситуації і у поглядах на тактику Комінтерну в найближчі роки. Бухарін, в той час ще генеральний секретар Комінтерну, захищав точку зору, згідно з якою ситуація в світі відрізнялася достатньою стабільністю, а розвиток економічної кризи у ведучих капіталістичних країнах досередньо не вів до революційної ситуації. На його думку, в той момент всю увагу потрібно було зосередити на забезпеченні єдності в робітничому русі (профспілок, соціалістичних і комуністичних партій) і на боротьбі із сектантством. Повністю протилежні погляди розвивав у своїх виступах Сталін. Драматизуючи ситуацію, він стверджував, що через навислу над ведучими капіталістичними країнами загрозу найглибшої економічної кризи і революційні потрясіння напруженість міжнародних відносин досягла своєї межі. У зв'язку з цим висувалися наступні тактичні установки:

- відмова від усякої співпраці з соціал-демократами (які підносилися як «головні вороги робітничого класу»);
- боротьба проти реформістських впливів серед робітничого класу, що передбачало відхід із існуючих профспілкових структур і створення нових, революційних профспілок;
- очищення комуністичних партій від усіх невпевнених, особливо від «правих ухильників».

І Рийпяти конгресом після гострих дискусій резолюції означали серйозну поразку Бухаріпа. Більшість висунених ним тез не знайшла підтримки навіть з боку його однодумців, і в них були внесені виправлення в дусі сталінських установок. Соціал-демократія була визнана «найнебезпечнішим ворогом робітничого руху». Гірке розчарування після китайських подій привело до того, що п національні рухи були прираховані до носіїв антиреволюцій-пої ідеології. Особливо була підкреслена необхідність очищення компартій від усіх «невпевнених елементів» і встановлення «залізної дисципліни» не тільки всередині партії, але й у відносинах між компартіями різних країн, що повинне було виражатися в підкоренні інтересів кожної партії рішенням керівництва Комінтерну.

Під час конгресу або відразу після нього була «напоумлена» більшість компартій, причому особливо це торкнулося компартії Німеччини, генеральним секретарем якої був нав'язаний Е.Тельман, раніше одностайно усунений від виконання цих обов'язків її Центральним Комітетом. Підкорення специфічних інтересів кожної партії інтересам більшовиків перетворювалося в одну з основ комуністичної ідеології. Справжнім революціонером визнавався лише той, хто був готовий беззастережно захищати Радянський Союз. Ті ж, хто вважали можливим захищати світовий революційний рух без Радянського Союзу або всупереч йому, розглядалися як вороги революції, псевдо-революціонери, які рано чи пізно перейдуть в табір ворогів революції. Лозунг «солідарності трудящих» (комуністів і соціалістів) однієї країни був замінений вимогою безмежної відданості Радянському Союзу, його комуністичній партії та його вождеві.

2. Міф про «капіталістичне оточення»

Х пленум Виконкому Комінтерну, який відбувся в квітні 1929 р., довів до логічного кіпця прийняту роком раніше установку: соціал-демократія була оголошена «соціал-фашизмом». У спільній доповіді Д.Мануїльського та О.Куусінепа стверджувалося, що цілі фашистів і соціал-демократів ідентичні, різниця ж полягає в тактиці і головним чином в методах, і по мірі свого розвитку «соціал-фашизм» все більш буде ставати схожим на «чистий фашизм».

До кінця 1933 р., оголосивши пріоритетною боротьбу із соціал-демократією, Комінтерн і радянське керівництво закривали очі на небезпеку стрімко зростаючого німецького націонал-соціалізму. В уяві Москви посилення Німеччини, що символізувало життєву силу фашизму, було направлене проти Великобританії та Франції (названої Сталіним в промові 27 червня 1930 р. на XVI з'їзді партії «найагресивнішою мілітаристською країною з усіх агресивних і мілітаристських країн світу») і було позитивним чинником у розвитку міжнародних відносин, оскільки сприяло загостренню протиріч між провідними капіталістичними державами.

Період стабілізації капіталізму закінчується, заявив Сталін у згаданому виступі. Світова економічна криза дійшла до тієї межі, де вона вступає у наступний етап - політичної кризи, головними рисами якої будуть, по-перше, фашизація внутрішньої політики капіталістичних держав, по-друге, наростання загрози повної імперіалістичної війни і, по-третє, підйом революційних рухів. З 1929 по 1933 р. компартія Німеччини неухильно слідувала затвердженій Комінтерном лінії і вела боротьбу насамперед із соціал-демократією, що немало сприяло паралічу політичних установ Веймарської республіки. Участь комуністів на боці нацистів 9 серпня 1931 р. у невдалому референдумі за розпуск соціал-демократичного ландтагу в Пруссії, віталася газетою «Правда» як «найсильніший удар, що був коли-небудь нанесений робітничим класом по соціал-демократії». Ні прихід до влади Гітлера, ні арешти тисяч комуністів, ні підпал рейхстагу і оголошення компартії поза законом - ніщо не змінило тактику Комінтерну, який повністю втратив здатність до самокритики. 1 квітня 1933 р. президія Виконкому Комінтерну прийняла резолюцію, яка стверджувала, що політика керованої Тельманом німецької компартії завжди була «абсолютно правильною». У травні 1933 р. до великого задоволення радянського керівництва, нацисти ратифікували протоколи про поновлення дії Берлінського договору 1926 р., який підтверджував силу Рапалль-ських угод. Військова співпраця між СРСР і Німеччиною продовжувалася ще кілька місяців.

3. Розширення радянської диплома північної діяльності

Тези про загострення протиріч капіталізму і про постійну загрозу СРСР від оточуючих «агресивних і мілітаристських» країн, безперечно, грали важливу роль в сталінських планах радикального перетворення країни. Прискорення темпів колективізації та індустріалізації знаходило виправдання в необхідності діяти якнайшвидше, доки «пани імперіалісти не вчинили прямого нападу на Радянський Союз». Однак, продовжуючи нагнітати атмосферу «обложеної фортеці» і грати на протиріччях, що реально існували між великими державами з тим, щоб не допустити створення їх єдиного фронту проти СРСР, радянські керівники чудово усвідомлювали (як в 1926 р., коли обговорювалося китайське питання, так і в 1929 р.), що Радянському Союзу абсолютно необхідно всіма способами уникати будь-яких конфліктів і провокацій, оскільки країна переживала період найглибших економічних і соціальних потрясінь і була ними на якийсь час значно ослаблена. Тому одночасно з переважним розвитком відносин з Німеччиною радянська дипломатія направила свої зусилля на розширення відносин з іншими державами, сподіваючись на збільшення торгового обміну з ними, необхідного для виконання планів економічного будівництва і забезпечення безпеки країни.

9 лютого 1929 р. СРСР розширив сферу дії пакту Бріана - Келлога про загальну відмову від війни, до якого він приєднався кількома місяцями раніше. Була підписана угода, відома як «Протокол Литвинова», з Латвією, Естонією, Іолюцією, Румунією, а трохи пізніше з Литвою, Туреччиною і Персією, яка передбачала відмову від застосування сили в урегулюванні територіальних суперечок між цими державами та СРСР. У жовтні 1929 р. були відновлені відносини з Великобританією, де пост-прем'єр-міністра знову зайняв Макдональд.

Починаючи з 1931 р. радянська дипломатична діяльність стала ще більш активною. Внутрішні проблеми спонукали Радянський Союз приділяти більше уваги зміцненню свого зовнішньополітичного становища. У той же час і індустріальні країни виявляли все більшу цікавість до поліпшення своїх відносин з Радянським Союзом, який розглядався ними як величезний потенційний ринок. Нарешті, зростання правого екстремізму та націоналізму в Німеччині спонукало країни, що підписали Версальський мирний договір і зацікавлені в збереженні післявоєнного статус-кво, розвивати дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Розпочаті і в 1931 р. рядом країн переговори йшли, однак, з великими труднощами. Проте, вже в 1932 р. СРСР почав збирати плоди своїх дипломатичних зусиль, підписавши серію пактів про ненапад: з Фінляндією (21 січня), з Латвією (5 лютого), з Естонією (4 травня), з Польщею (25 липня).

Після довгих коливань 29 листопада 1932 р. французький уряд на чолі з Еррію підписав франко-радянський договір про ненапад, розраховуючи таким чином нейтралізувати можливі наслідки подальшого

зближення між СРСР і Німеччиною. Крім статті про ненапад договір містив зобов'язання у разі нападу на одну з них третьої країни не надавати ніякої допомоги агресору.

Якщо в Європі радянська дипломатія, прагнучи забезпечити безпеку

СРСР, домоглася значних успіхів за столом двосторонніх переговорів, підписавши цілий ряд договорів про нейтралітет і ненапад, то на Далекому Сході ситуація ставала все більш напруженою. Вторгнення Японії в Маньчжурію (1931 р.) прямо загрожувало радянським інтересам у цьому регіоні. У 1931-1933 рр. радянській дипломатії з великими труднощами вдавалося лавірувати між трьома сторонами, що брали участь у конфлікті: Японією, Гоміньда-ном і китайськими комуністами. У відносинах з Японією радянське керівництво то вдавалося до демонстрації сили, збільшуючи радянський військовий контингент, розміщений на Далекому Сході під командуванням Блюхера, то виступало з ініціативами, направленими на примирення (пропозиції про продаж Китайсько-Східної залізниці). Одночасно, прагнучи не допустити зближення між Японією і Гоміньдаюм, Радянський Союз терпляче обговорював можливість відновлення дипломатичних відносин з урядом Чан Кай-ши, який, починаючи з 1927 р. розглядався як «найпідступніший ворог комунізму». Відносини з Гоміньдаюм були відновлені в грудні 1932 р. Чан Кай-ши пішов па цей крок, оскільки тільки Радянський Союз міг надати йому військову допомогу в боротьбі проти японських агресорів, тоді як інші великі держави виявилися здатні лише па чисто символічне моральне засудження Японії. У той же час Радянський Союз намагався підштовхнути китайських комуністів, які на чолі з Мао Цзедуном проголосили Китайську Радянську Республіку, на оголошення війни Японії. Оскільки області, контрольовані комуністами знаходилися далеко від окупованих Японією Маньчжурії і Північного Китаю, такий крок безпосередньо не вів до конфлікту; однак він зобов'язував Чан Кайши прийняти виклик і включитися в загальнонародну боротьбу проти загарбників.

Радянська дипломатична діяльність, як на Далекому Сході, так і в Європі відображали складність міжнародної ситуації, що безперервно загострювалася, в якій все більшу роль грала агресивна і динамічна політика двох держав - Німеччини і Японії. Здавалося, що в 1933 р. цілі, сформульовані радянською дипломатією ще в 1919-1920 рр., були майже досягнуті. Встановлений «нав'язаним імперіалістичними розбійниками» Версальським договором європейський порядок безсоромно і систематично порушувався відтоді, як Німеччина здійснила переозброєння своєї армії. Ліга Націй, з якої вийшли Японія, а потім і Німеччина, демонструвала свою повну безпорадність. Небаченої сили економічна криза 1929-1933 рр. стрясала весь капіталістичний світ. Здавалося, що зростання напруженості в світі ось-ось приведе до виникнення широкомасштабних міжнародних конфліктів.

Однак такий довгоочікуваний радянським керівництвом розвиток подій! па ділі виявився, зрештою, несприятливим і навіть заї розливим для СРСР. Замість того, щоб сприяти поширенню комунізму, криза привела до зміцнення сил агресії. «Загострення міжімперіалістичних протиріч» не посилювало позицій «батьківщини соціалізму», а привело до розвитку мілітаристської, реваншистської і націоналістичної ідеології в Німеччині і Японії, що перетворювалися на потенційних противників Радянського Союзу.

У другій половині 1933 р. радянські керівники вимушені були відмовитися від прийнятої ще в 1919-1920 рр. аксіоми радянської зовнішньої політики, відповідно до якої всяке посилення міжнародної напруженості було тільки на користь СРСР, а всякий елемент міжнародної політичної стабільності (наприклад, зростання авторитету Ліги Націй, відродження європейської економіки) априорі мав негативний для Радянського Союзу вплив.

IV. РАДЯНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ І «КОЛЕКТИВНА БЕЗГІЄКА» (1934-1939)

1. «Новіш курс» радянської дипломатії

Погіршення радянсько-німецьких відносин протягом літа 1933 р. стало першою ознакою зміни зовнішньополітичної орієнтації радянського керівництва. У червні СРСР заявив Німеччині про те, що військова співпраця двох країн, яка продовжувалася десять років, з вересня буде припинена. Таким чином, були поховані і «дух Рапалло», і надії на широкомасштабний спільний радянсько-німецький економічний розвиток, заснований на поєднанні величезних ресурсів робочої сили і сировини в Радянському Союзі, з одного боку, і передової німецької технології - з іншого.

Проте, зміна відношення до нацизму йшла повільно. Дуже швидкий перегляд його міг би внести ще більшу паніку в ряди Комінтерну, який і без того розбурхували часті заклики Троцького до утворення єдиних фронтів соціалістів і комуністів і до засудження «злочинної» політики, що проводилася з 1928 р. Сталінін і Комінтерном відносно нацизму і привела до розгрому і заборони компартії Німеччини.

На XVII з'їзді ВКП(б), який відбувся в січні 1934 р., Бухарін присвятив велику частину свого виступу роз'ясненню того, що ідеологія німецького фашизму, цього «звіриного обличчя класового ворога», викладена Гітлером в його книзі «Майн кампф», надзвичайно небезпечна, що гітлерівська ідея захопити «життєвий простір на Сході» означає відкритий заклик до знищення Радянського Союзу. На відміну від Бухаріна Сталін продемонстрував досить спокійне відношення до приходу Гітлера до влади. Він підкреслив, що, оскільки в Німеччині ще аж ніяк не перемогла нова політична лінія, «яка нагадує в основному політику колишнього німецького кайзера», у СРСР немає ніяких підстав докорінно змінювати відносини з Німеччиною. «Звичайно, - заявив Сталін, - ми далекі від того, щоб захоплюватися фашистським режимом у

Німеччині. Але справа тут не у фашизмі, хоч би тому, що фашизм в Італії не перешкодив СРСР встановити найкращі відносини з цією країною».

29 грудня 1933 р. у промові на IV сесії ЦВК СРСР Лптвинов виклав нові напрями радянської зовнішньої політики па найближчі роки. Суть їх полягала в наступному:

- ненапад і дотримання нейтралітету в будь-якому конфлікті. Для Радянського Союзу 1933 р., надламаного страшним голодом, пасивним опором десятків мільйонів селян (призовний контингент у разі війни), чистками партії, перспектива виявитися втягнутим у війну означала б, як дав зрозуміти Литвинов, справжню катастрофу:

- політика заспокоєння відносно Німеччини та Японії, незважаючи на агресивний і аптирадянський курс їх зовнішньої політики в попередні роки. Цю політику погірбно було проводити доти, доки вона не етапе доказом слабкості; в будь-якому випадку державні інтереси повинні були переважати над ідеологічною солідарністю: «Ми, звичайно, маємо свою думку про німецький режим, ми, звичайно, чутливі до страждань наших німецьких товаришів, але менше всього можна нас, марксистів, докоряти в тому, що ми дозволяємо почуттю панувати над нашою політикою»; - вільна від ілюзій участь в зусиллях по створенню системи колективної безпеки з надією на те, що Ліга Націй «зможе більш ефективно, ніж в попередні роки, грати свою роль у запобіганні або локалізації конфліктів»;

- відвертість відносно західних демократій - також без особливих ілюзій, враховуючи те, що в цих країнах, у зв'язку з частою зміною урядів, відсутня будь-яка спадковість у сфері зовнішньої політики; до того ж наявність сильних пацифістських і пораженьських течій, що відображали недовіру трудящих цих країн правлячим класам і політикам, була здатна викликати те, що ці країни могли «пожертвувати своїми національними інтересами на угоду приватним інтересам пануючих класів».

За два роки (кінець 1933 - початок 1936 р.) «новий курс» дозволив радянській зовнішній політиці досягти деяких успіхів. У листопаді 1933 р. відбувся візит Литвинова у Вашингтон, де його переговори з Ф.Рузвельтом і К.Халлом завершилися визнанням Радянського Союзу Сполученими Штатами і встановленням між двома країнами дипломатичних відносин. У червні 1934 р. Радянський Союз визнали Чехословаччина і Румунія. У вересні СРСР був прийнятий (тридцятьма дев'ятьма голосами проти трьох при семи, що утрималися) до Ліги Націй і відразу ж став постійним членом її Ради, що означало його формальне повернення як великої держави в міжнародне співтовариство, з якого він був виключений шістнадцятьма роками раніше. Принципово важливо, що СРСР повертався в Лігу Націй на своїх власних умовах: всі суперечки, і, передусім з приводу боргів царського уряду, були вирішені фактично на його користь.

Укладений 26 січня 1934 р. договір Німеччини з Польщею був розцінений радянським керівництвом як серйозний удар по всій попередній співпраці Радянського Союзу з Німеччиною. Ставало все більш очевидним, що ан-тибільшовизм Гітлера був не тільки чинником ідеології і пропаганди, але й дійсно складав основу його зовнішньої політики. Перед обличчям німецької загрози радянські керівники прихильно віднеслися до пропозицій, сформульованих наприкінці травня 1934 р. міністром закордонних справ Франції Луї Варту. Перша з них передбачала справжній «східний Локарно», що об'єднало б у багатосторонню пакті про взаємний ненапад усі держави Східної Європи, включаючи Німеччину та СРСР; друга полягала у підписанні договору про взаємодопомогу між Францією і Радянським Союзом. Першому, занадто сміливому проекту призначено було піти в небуття зі смертю його головного автора, убитого разом із королем Югославії Олександром хорватськими терористами 9 жовтня 1934 р. в Марселі. Що ж до другого проекту, вже значною мірою підготовленого, то він отримав підтримку Ла-валя, який став міністром закордонних справ після Варту, і, незважаючи па стримане відношення до нього частини французьких політиків, був завершений підписанням 2 травня 1935 р. в Парижі франко-радянського договору про взаємодопомогу у разі будь-якої агресії в Європі. Прийняті сторонами взаємні зобов'язання наділі були малоефективними, оскільки на відміну від франко-російського договору 1891 р. цей договір не супроводжувався яки-ми-небудь військовими угодами. Л аваль під час свого візиту в Москву 13-15 травня 1935 р. ухилився від відповіді на прямо поставлене йому Сталіним з цього приводу питання. У свою чергу Сталін запропонував французьким комуністам голосувати за військові кредити і публічно висловив повне розуміння і схвалення політики державної оборони, що проводиться Францією з метою підтримки своїх збройних сил па рівні, відповідному потребам її безпеки. Ця заява сприяла крутому повороту у внутрішній політиці Французької компартії і привела до утворення двома місяцями пізніше альянсу комуністів із соціалістами та радикалами, який був необхідною умовою перемоги па виборах наступного року Народного фронту.

На перший погляд урочисте проголошення пової стратегії «загального фронту», покликаного перегородити дорогу фашизму, було основною метою VII (і останнього) конгресу Комінтерну. Насправді ж об'єднані в «крамничці», як презирливо називав Комінтерн Сталін, компартії, зібрані під приводом необхідності посилення «антифашистської та антикапіталістичної боротьби», отримували наставляння, як «боротися за мир і безпеку Радянського Союзу». Незважаючи на кардинальну зміну відношення до «соціал-фаши-зму», VII конгрес довів до логічного завершення ті установки, які були затверджені на попередньому конгресі. З цих позицій СРСР поставав як «двигун світової пролетарської революції», «база загального руху пригноблених класів, осередок світової революції, найважливіший чинник всесвітньої історії». Повне підкорення діяльності національних компартій політиці Радянського Союзу було підтверджене всіма делегатами конгресу. «У кожній країні, - заявив генеральний секретар Комінтерну Г.Дімітров, - боротьба за

мир і безпеку Радянського Союзу може протікати в тій або іншій формі». Французькі комуністи, наприклад, повинні були голосувати за військові кредити, а інші компартії, навпаки, - посилити боротьбу проти «мілітаризації молоді». Одна із задач конгресу полягала в тому, щоб для кожного конкретного випадку уточнити тактику, якій необхідно було слідувати, щоб уникнути будь-яких - «правих» або «лівих» - ухилів. Звісно, що тактика «загального фронту» не означала пі встановлення компартіями контактів з «троцькістськими елементами», ні підтримки так званим «хворим демократіям». І вже, звичайно, компартії не повинні були згладжувати «гостроту міжімперіалістичних протиріч», яка (як із задоволенням констатували всі делегати) перешкоджала формуванню єдиного антирадянського блоку.

На початку 1936 р. договір із Францією залишався основним козирем радянської дипломатії в боротьбі проти небезпеки єдиного фронту капіталістичних держав. Однак ратифікація цього договору затримувалася і відбулася лише 28 лютого 1936 р., через дев'ять місяців після підписання. Така повільність свідчила про розвиток серед частини представників правлячих кіл і широкої громадськості Франція сильної антибільшовистської течії, яка ще більш посилилася після перемоги Народного фронту. «Протягуючи руку Москві, - заявив маршал Гістен, - ми простягли її комунізму... Ми дозволили комунізму стати в ряд прийнятних доктрин» і нам, ймовірно, скоро представиться нагода про це пожаліти». Остаточно ця течія затвердилася після того, як Французька компартія відмовилася брати участь в уряді, керованому Ле-оном Блюмом, а країну захлеснула хвиля страйкового руху.

Ратифікація радянсько-французького договору послужила приводом для ремілітаризації Рейнської області. 7 березня 1936 р. Гітлер заявив: «На постійні численні запевнення Німеччини в дружбі і миролюбстві Франція відповіла альянсом із Радянським Союзом, направленим виключно проти Німеччини, що є прямим порушенням угод по Рейнській області і відкриває ворота Європи більшовизму».

Ремілітаризація Рейнської області, на яку Франція та Великобританія відповіли лише усним протестом, сильно змінила військово-політичну ситуацію в Європі. Військові гарантії, надані Францією її східним союзникам, ставали нездійсненними: у разі війни з Німеччиною, яка виявилася тепер надійно захищеною рейнськими укріпленнями, французька армія була нездатна більше швидко прийти на допомогу якій-небудь країні Нейтральної та Східної Європи. Положення ускладнювалося відмовою Польщі пропускати через свою територію іноземні війська. Ця нова політична реальність, коли західні демократії і Ліга Націй виявилися безсилі протистояти грубій силі, такій, наприклад, як ремілітаризація Рейнської області або агресія Італії в Ефіопії, а Версальський договір втрачав свою силу, - ця реальність наочно продемонструвала радянським керівникам усю крихкість європейської рівноваги і необхідність збереження в інтересах власної безпеки повної свободи рук.

2. СРСР і війна в Іспанії

Громадянська війна в Іспанії сильно ускладнила політичну гру радянської дипломатії. Спочатку Радянський Союз якийсь час намагався обмежити свою участь в іспанських подіях. Як і інші великі держави, в серпні 1936 р. він оголосив про політику невтручання, па якій особливо наполягали Франція та Великобританія. Лише в жовтій СРСР відкрито заявив про свою підтримку Іспанської республіки. Інтернаціоналізація громадянської війни, наростаюче втручання в неї фашистських режимів Німеччини та Італії па стороні путчистів поставили перед СРСР складну дилему: з одного боку, залишити ліві сили в Іспанії без своєї підтримки означало не просто відкрити свої фланги перед троцькістською пропагандою, яка звинувачувала сталінське керівництво в зраді справі соціалізму, але й дозволити розгорітися, особливо в Каталонії, першому великому вогнищу ересі під керівництвом Всесвітньої об'єднаної робітничої партії (ВОРП) - іспанської секції троцькістського IV Інтернаціоналу - в союзі з анархістами; з іншого боку, пряма інтервенція радянських військ в Іспанію означала б для європейських країн прагнення Радянського Союзу експортувати в Іспанію комуністичну революцію, що зробило б неможливою будь-яку спробу зближення із західними демократіями. У листі, направленому в грудні 1936 р. Сталіним, Молотовим і Ворошиловим прем'єр-міністру Іспанії Л.Кабалеро, містився пристрасний заклик «вжити всіх заходів, щоб вороги Іспанії не змогли зобразити її комуністичною республікою».

Спробуємо простежити особливості радянської участі в іспанських подіях, яка здійснювалася поступово і була обмеженою. В обмін на дуже значну кількість золота Радянський Союз надав республіканському уряду військову техніку (якість якої часто була незадовільною, а кількість не досягала й десятої частини німецької допомоги військам Франко). Крім техніки, Радянський Союз направив в Іспанію три тисячі «радників» (серед яких були не тільки військові фахівці, але й політробітники, і представники органів держбезпеки). Незначна, по суті, військова допомога республіканській армії являла собою лише один з аспектів радянського втручання. Другим - і головним - його аспектом була боротьба проти інакомислячих в середовищі лівих сил: антисталінських елементів, анархістів, апархо-синдікалістів, прихильників ВОРП, істинних або уявних троцькістів. Оскільки троцькісти, які співробітничали з фашистами, все більше проникають в ряди республіканців, - говорилося в заяві президії Комінтерну від 14 квітня 1937 р., - політика всіх комуністів повинна бути направлена на повну і остаточну поразку троцькізму в Іспанії як непорушну умову перемоги над фашизмом. Керуючись цими положеннями, сталінські «радники» посилити провокаційну діяльність, а потім сприяли арешту (в червні 1937 р.) як контрреволюціонерів головних керівників ВОРП. Андрес Нін був також арештований, але спроба

радянського керівництва організувати в Іспанії судові процеси і вирвати у арештованих публічні «зізнання», які б підтверджували «правдивість» процесів, що пройшли в Москві, не увінчалася успіхом.

3. Крах політики «колективної безпеки»

Московські процеси, чистка в рядах Червоної Армії переконали як німців, так і французів, і англійців, що Радянський Союз переживає серйозну внутрішню кризу (загалом погано зрозумілу), яка на якийсь час позбавляє його можливості грати вирішальну роль на міжнародній арені. Викладаючи 5 листопада 1937 р. перед генеральним штабом свої плани відносно Австрії та Чехословаччини, Гітлер категорично відкинув всяку можливість військової реакції на це Радянського Союзу у зв'язку з пануючим в країні хаосом, викликаним чисткою військових і політичних кадрів. На думку повіреного у справах Німеччини в Парижі, французький уряд також висловлював серйозні сумніви відносно міцності радянського режиму і боєздатності Червоної Армії. «Військові і політичні кола Франції, - писав він на початку 1938 р., - все більше задаються питанням про користь від такого союзника і про довіру до нього». У той час як французьке керівництво все більше переконувалося, що, підписавши договір з СРСР, воно, за висловом, П.Гаксотта, «придбало ніщо», пасивність Заходу перед обличчям німецької агресії ще більше посилювала недовіру Радянського Союзу по відношенню до європейських демократій.

17 березня 1938 р. радянський уряд запропонував скликати міжнародну конференцію для розгляду «практичних заходів проти розвитку агресії і небезпеки нової світової бойні». Ця пропозиція була знехтувана Лондоном як така, «що посилює тенденцію до утворення блоків і підриває перспективи встановлення миру в Європі». Зустрівши таке відношення, Радянський Союз почав шукати зближення з Німеччиною і в березні 1938 р. підписав з нею нові економічні угоди, відкликавши при цьому посла СРСР в Германії Я.Сурица - єврея і тому неугодного нацистам. Новому послу, О.Мерекалову, Гітлер зробив 4 липня наступну заяву: «Я із задоволенням ознайомився з декларацією, що викладає принципи, якими Ви будете керуватися в Ваших зусиллях по встановленню нормальних відносин між Німеччиною та Радянським Союзом».

Після окупації Німеччиною Чехословаччини Радянський Союз розпрощався з останніми ілюзіями щодо ефективності політики колективної безпеки. До того ж Франція та Великобританія, уряди яких Литвинов марно намагався переконати в тому, що СРСР спроможний викопати свої зобов'язання, виражали сильний сумнів з приводу боєздатності Червоної Армії, спустошеної чистками, і не бачили, яким чином радянські війська зможуть брати участь у бойових діях через відмову Польщі і Румунії пропустити їх через свої території. Радянський Союз, безумовно, взяв би участь у міжнародній конференції, але йому навіть не було запропоновано підписати Мюнхенські угоди 29 вересня 1938 р. Підписаний Ж.Бонпеї 1.Ріббенгрономом 6 грудня 1938 р. в Парижі між Францією та Німеччиною договір про ненапад був розцінений в Москві як крок, який в тій або іншій мірі розв'язав Гітлеру руки на Сході.

До кінця 1938 р. зовнішньополітичне становище СРСР здавалося більш крихким, ніж коли-небудь, а загроза створення єдиного «імперіалістичного фронту була цілком реальною. У листопаді 1936 р. ця загроза конкретизувалася після підписання Німеччиною та Японією «Аптікомінтернівського пакту», до якого потім приєдналися Італія та Іспанія. У такій ситуації радянське керівництво вирішило піти па примирення з Чан Кайши і переконати китайських комуністів в необхідності створення єдиного фронту з націоналістами для боротьби проти японської агресії. У серпні 1937 р. СРСР і Китай уклали договір про ненапад. Влітку 1938 р. почалися озброєні дії між Японією та Радянським Союзом. Запеклі битви відбулися в серпні 1938 р. в Східному Сибіру в районі озера Хасан, а потім в Монголії, де ще тривали кілька місяців наземні і повітряні бої в районі Халхін-Голу і закінчилися перемогою радянських військ під командуванням Г.Штерпа та Г.Жукова. 15 вересня 1939 р. було укладено перемир'я. Перед обличчям загрози капіталістичного оточення Радянський Союз ухвалив рішення про подальше зближення з Німеччиною, не відмовляючись при цьому від переговорів із західними демократіями.

V. ЕРА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПАКТУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (1939-1941)

1. Радянсько-німецький пакт

Напередодні вступу німецьких військ в Прагу Сталін направив своє перше «послання» нацистській Німеччині. 10 березня 1939 р. він заявив делегатам XVIII з'їзду ВКП(б), що якщо Захід має намір вселити Радянському Союзу думку про наміри Гітлера захопити Україну, щоб тим самим спровокувати конфлікт з Німеччиною, то СРСР не дасть себе обдурити і не має наміру для «паліїв війни» (під якими малися па увазі західні демократії) «тягати з вогню каштани». Лише з дуже великими коливаннями СРСР через кілька днів погодився з ідеєю приєднання до декларації про «безумовні гарантії», надані Великобританією та Францією Польщі. Однак глава МЗС Польщі полковник Бек відкинув можливість будь-якої угоди, яка б допускала присутність радянських військ на польській території. 17 квітня 1939 р., СРСР запропонував Великобританії та Франції укласти трьохсторонню угоду, військові гарантії якої розповсюджувалися б на всю Східну Європу від Румунії до прибалтійських держав. У той же день радянський посол в Берліні поставив до відома

фон Вайцекера, статс-секретаря німецького міністерства іноземних справ, про бажання радянського уряду встановити найкращі відносини з Німеччиною, незважаючи на обопільні ідеологічні розходження.

Через два тижні був зміщений М.Литвинов, який очолював НКЗС СРСР і приклав немало зусиль для забезпечення колективної безпеки, а його пост був переданий голові Раднаркому Молотову. Ця акція була справедливо розцінена як сигнал про зміну курсу радянської зовнішньої політики у бік покращення радянсько-німецьких відносин. У травні німецькому послу в Москві Шуленбургу було доручено зайнятися підготовкою переговорів з Радянським Союзом у зв'язку з рішенням Німеччини окупувати Польщу. Бажаючи поторгуватися, радянська дипломатія одночасно продовжувала вести переговори з Францією та Великобританією. У кожного з учасників переговорів були свої приховані цілі: західні країни, прагнучи, передусім, перешкодити радянсько-німецькому зближенню, затягували переговори і намагалися в той же час з'ясувати наміри Німеччини. Для СРСР головним було досягти гарантій того, що прибалтійські держави не виявляться, так чи інакше, в руках Німеччини, і отримати можливість у разі війни з нею перекидати свої війська через територію Польщі і Румунії (оскільки СРСР і Німеччина не мали спільного кордону). Однак Франція та Великобританія як і раніше ухилялися від розв'язання цього питання.

З наростаючою тривогою Радянський Союз стежив за підготовкою західними демократіями нового Мюнхену, що тепер вже приносив у жертву Польщу і разом з тим відкривав Німеччині шлях на Схід. 29 червня «Правда» опублікувала статтю, підписану Ждановим, яка під/давала різкій критиці небажання англійського та французького урядів укласти рівноправний договір з СРСР. Через два дні західні уряди дали згоду включити балтійські держави в сферу дії «східної гарантії» за умови, хоч і ілюзорної, «західної гарантії» відносно Швейцарії, Голландії і Люксембургу. СРСР відмовився від такої угоди: ні на Заході, ні на Сході згадувані в ній держави не бажали таких «гарантій».

Розуміючи, що переговори зайшли у глухий кут, англійці і французи погодилися на обговорення військових аспектів угоди з СРСР. Однак відправлені 5 серпня морем представники Англії та Франції прибули в Москву тільки 1 і серпня. Радянська сторона, представлена наркомом оборони Ворошиловим і начальником генштабу Шапошниковим, була незадоволена тим, що їх партнерами виявилися чиновники низького рангу, з дуже туманними повноваженнями (особливо англійці), які виключали переговори з таких важливих питань, як можливість проходу радянських військ через території Польщі, Румунії і прибалтійських країн, або зобов'язання сторін по конкретній кількості військової техніки і особистого складу, що підлягає мобілізації у разі німецької агресії.

21 серпня радянська делегація перенесла переговори на більш пізній термін. До цього часу радянське керівництво вже остаточно зважилося піти на укладення договору з Німеччиною. З кіпця липня поновилися переговори німецьких і радянських представників на різних рівнях. Дізнавшись про направлення до Москви французької і британської місії, німецька сторона дала зрозуміти, що угода з Німеччиною по ряду питань територіального та економічного характеру відповідала б інтересам радянського керівництва. 14 серпня Ріббентроп повідомив про свою готовність прибути в Москву для кладення повноцінної політичної угоди. Наступного ж дня радянський уряд дав принципову згоду на цю німецьку ініціативу, разом з тим зажадавши внести до німецьких пропозицій деякі уточнення. 19 серпня німецький уряд відповів підписанням торгової угоди, яка обговорювалася з кіпця 1938 р.. дуже вигідної для Радянського Союзу (вона передбачала кредит у 200 млн. марок під дуже незначний відсоток), а також виявив свою готовність зажадати від Японії припинення військових дій проти СРСР і розмежувати «сфери інтересів» Німеччини і Радянського Союзу у Східній Європі. Увечері того ж дня радянське керівництво підтвердило згоду на приїзд Ріббентропа в Москву для підписання пакту про ненапад, текст якого, вже підготовлений радянською стороною, був негайно переданий в Берлін. Намічене на 26 серпня прибуття Ріббентропа було прискорене за наполегливим проханням Гітлера. Ріббентроп, наділений надзвичайними повноваженнями, прибув до Москви у другій половині дня 23 серпня і вже наступного дня текст підписаного тієї ж ночі договору про ненапад був опублікований. Договір, дія якого була розрахована на 10 років, набирав чинності негайно.

Договір супроводжував секретний протокол, фотокопія якого була пізніше виявлена в Німеччині, але існування якого в СРСР, проте, заперечувалося аж до літа 1989 р. Протокол розмежовував сфери впливу сторін у Східній Європі: в радянській сфері виявилися Естонія, Латвія, Фінляндія, Бессарабія; в німецькій - Литва. Доля Польської держави була дипломатично обійдена мовчанням, але при будь-якому розкладі білоруські та українські території - включені до її складу за Ризьким мирним договором 1921 р., а також частина «історично та етнічно польської» території Варшавського і Люблінського воєводств повинні були після військового вторгнення Німеччини в Польщу відійти до СРСР.

Звістка про підписання радянсько-німецького пакту викликала справжню сенсацію у всьому світі, особливо в тих країнах, чия доля безпосередньо залежала від даної угоди. Широка громадськість цих країн, абсолютно неготова до такого розвитку подій, розціпила їх як справжній переворот в європейському порядку.

Через вісім днів після підписання договору нацистські війська вирушили на Польщу.

2. Секретний протокол в дії

9 вересня, перед тим, як опір польської армії був остаточно зломлений, радянське керівництво сповістило Берлін про свій намір невідкладно окупувати ті польські території, які відповідно до секретного

протоколу від 23 серпня повинні були відійти до Радянського Союзу. 17 вересня Червона Армія вступила в Польщу під приводом надання «допомоги українським і білоруським братам по крові», які виявилися в небезпеці внаслідок «розпаду польської держави». Однак така версія не влаштувала Німеччину, яка представила цей крок як ініціативу виключно Радянської держави. Внаслідок досягнутої між Німеччиною та СРСР угоди 19 вересня було опубліковано спільне радянсько-німецьке комюніке, в якому говорилося, що мета цієї акції (затримка з якою, безсумнівно, дала б більше переваг Німеччині) полягала в тому, щоб «відновити мир і порушений внаслідок розпаду Польщі порядок». Наступ радянських військ майже не зустрів опору польської армії. Радянські війська захопили 230 тис. військовополонених (серед яких було 15 тис. офіцерів); лише 82 тис. з них дожили до 1941 р. і після нападу Німеччини на СРСР змогли влитися або в армію Андерса, сформовану польським урядом в Лондоні, або в армію Берлінга, створену в СРСР з радянської ініціативи. Ідея створення буферної Польської держави була відкинута, що поставило делікатну проблему встановлення радянсько-німецького кордону. 22 вересня у Варшаві була досягнута домовленість про її проведення по Віслі. Потім, після візиту Ріббентропа до Москви 28 вересня, вона була відсунута па схід до Бугу, що все ж залишало Радянському Союзу трохи більше простору, ніж знаменита лінія Керзона в 1920 р. В обмін па цю «поступку», яка порушувала положення секретного протоколу від 23 серпня, Німеччина передала в радянську сферу впливу Литву. В опублікованому по завершенні візиту Ріббентропа до Москви спільному комюніке повідомлялося, що польське питання було «врегульоване остаточно», а значить, для війни з Францією і Великобританією більше не було причин (якщо ж ці країни не припинять ворожих випадів, то «Німеччина і Радянський Союз вимушені будуть розглянути питання про вживання необхідних заходів»). Радянський Союз, який ще в серпні виступав як арбітр, з'являвся тепер як один із союзників Німеччини.

Поки ж угода з Німеччиною дозволила Радянському Союзу приєднати до себе величезну територію в 200 тис. кв. км. з населенням в 12 млн. чоловік (7 млн. українців, 3 млн. білорусів і 2 млн. поляків). У подальші місяці сотні тисяч жителів приєднаних територій були депортовані на схід як «ворожі і нелояльні елементи». 1 та 2 листопада, після спектаклю «народних зборів», ці колишні польські території були включені до складу Української та Білоруської радянських республік.

Услід за цим Радянський Союз, відповідно до положень секретного протоколу, повернув свій погляд у бік прибалтійських країн. 28 вересня 1939 р. радянське керівництво нав'язало Естонії «договір про взаємодопомогу», за умовами якого вона «надавала» Радянському Союзу свої військово-морські бази. Через кілька тижнів подібні договори були підписані з Латвією та Литвою.

31 жовтня радянський уряд висунув територіальні претензії Фінляндії, яка звела вздовж кордону, що проходив по Карельському перешийку, в 35 км від Ленінграду, систему могутніх укріплень, відому як «лінія Машієргейма». СРСР зажадав провести демілітаризацію прикордонної зони і перенести кордон на 70 км від Ленінграда, ліквідувати військово-морські бази на Ханко і па Аландських островах в обмін на дуже значні територіальні поступки на півночі. Фінляндія відкинула ці пропозиції, але погодилася вести переговори. 29 листопада, скориставшись незначним прикордонним інцидентом, СРСР розірвав договір про ненапад з Фінляндією. Наступного дня були розпочаті військові дії. Радянська преса сповістила про створення «народного уряду Фінляндії» під керівництвом Куусінена, який складався з кількох фінських комуністів, здебільшого співробітників Комінтерну, які давно проживали в Москві. Слідством радянської агресії стало виключення СРСР з Ліги Націй. Громадська думка Франції та Великобританії була цілком на боці Фінляндії. Розглядалося навіть питання про спільні військові дії Франції та Великобританії, однак здійсненню цих планів перешкоджав нейтралітет скандинавських країн.

Червона Армія, яка протягом кількох тижнів так і не зуміла подолати лінію Машієргейма, несла важкі втрати. Лише в кінці лютого радянським військам вдалося прорвати фінську оборону і оволодіти Выборгом. Фінляндський уряд запросив миру і за договором 12 березня 1940 р. поступився Радянському Союзу всім Карельським перешийком з Выборгом, а також надав йому на 30 років свою військово-морську базу на Ханко. Ця коротка, але дуже дорога війна (яка обійшлася радянським військам в 50 тис. убитих, більше I 50 тис. пораниених і зниклих безвіснi) продемонструвала Німеччині, а також найбільш далекоглядним представникам радянського військового командування слабкість і невідготовленість Червоної Армії.

У червні 1940 р., під час переможного наступу німецьких військ у Франції, Радянський Союз підтвердив свої наміри виконати всі положення секретного протоколу від 23 серпня 1939 р. Звинувативши балтійські країни в порушенні договорів про «взаємодопомогу», які прив'язували їх до Москви, радянський уряд зажадав створення в них коаліційних урядів, що контролювалися б радянськими політичними комісарами (Деканозов у Литві, Вишин -ський в Латвії, Жданов в Естонії) і підтримувалися б Червоною Армією. Після створення цих «народних урядів» були проведені «вибори» в сейми Литви і Латвії і в Державну Раду Естонії, в яких брали участь лише кандидати, висунуті місцевими компартіями і перевірені НКВС. Обрані таким чином парламенти звернулися з проханням про прийняття цих країн до складу СРСР. На початку серпня це прохання було «задоволене» рішенням Верховної Ради СРСР, яка сповістило про утворення трьох нових радянських соціалістичних республік. У той час як десятки тисяч «ненадійних елементів» депортувалися в Сибір, «Правда» писала (8 серпня 1940 р.): «Сталінська конституція проникла глибоко в серця робітників і селян. Вона полонить розуми кращих представників інтелігенції».

Через кілька днів після вступу Червоної Армії в Прибалтику радянський уряд направив ультиматум Румунії, зажадавши негайного «повернення» Радянському Союзу Бессарабії, яка раніше входила до складу

Російської імперії і також згадувалася в секретному протоколі. Крім того, він зажадав також передати СРСР Північну Буковину, що ніколи не входила до складу царської Росії і питання про яку не ставилося в протоколі. Залишена Німеччиною без підтримки, Румунія була вимушена підкоритися. На початку липня 1940 р. Буковина і частина Бессарабії були включені до складу Української РСР. Інша частина Бессарабії була приєднана до Молдавської РСР, утвореної 2 серпня 1940 р. Незадовго до цього Молотов, виступаючи перед Верховною Радою, узагальнив триумфальні підсумки радянсько-німецької згоди: протягом одного року населення Радянського Союзу збільшилося на 23 млн. чоловік.

3. Погіршення радянсько-німецьких відносин

Зовні радянсько-німецькі відносини розвивалися сприятливо для обох сторін, які продовжували обмінюватися сердечними посланнями. У грудні 1939 р. Сталін, відповідаючи на поздоровлення німецького уряду з приводу свого 60-річчя, заявив: «Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною». Радянська преса і пропаганда весь 1940 р. продовжували представляти Німеччину як «велику миролюбну державу», що стримує французьких та англійських «паліїв війни».

Відповідно до вимог радянської зовнішньої політики Комінтерн вважав війну, яка йшла в Європі імперіалістичною, а Францію та Великобританію -агресорами. Компартіям цих країн було запропоновано поводитися відповідним чином: французькі комуністи, наприклад, після того як вони, вставши на «патріотичні» позиції, вже проголосували раніше за військові кредити і заявили про свої антигітлерівські позиції, тепер, після вторгнення радянських військ у Польщу, повинні були перейти на позиції СРСР і Комінтерну і вимагати від свого уряду припинення війни з Німеччиною.

Радянський Союз ретельно виконував всі умови радянсько-німецької економічної угоди, підписаної 11 лютого 1940 р. За шістьнадцять місяців, аж до нападу Німеччини, він поставив в обмін на технічне і військове спорядження (часто застаріле) сільськогосподарської продукції, нафти і мінеральної сировини на загальну суму біля 1 млрд. марок. Відповідно до умов угоди СРСР регулярно забезпечував Німеччину стратегічною сировиною і продовольством, закупленими в третіх країнах. Економічна допомога і посередништво СРСР мали для Німеччини першорядне значення в умовах оголошеної їй Великобританією економічної блокади.

У той же час Радянський Союз з неспокоєм і побоюванням стежив за блискучими перемогами вермахту. СРСР, залишаючись вірним своїй ідеї загострення міжімперіалістичних протиріч, які могли, зрештою, зіграти йому на руку, був зацікавлений у продовженні війни. У цих умовах раптова капітуляція Франції звільняла значний контингент німецьких військ, який відтепер міг бути використаний в інших місцях. У серпні - вересні 1940 р. сталося перше погіршення радянсько-німецьких відносин, викликане наданням Німеччиною після радянської анексії Бессарабії і Північної Буковини зовнішньополітичних гарантій Румунії. Німеччина також виступила арбітром в урегулюванні суперечки між Румунією та Угорщиною з приводу Трансильванії. Вона підписала серію економічних угод з Румунією і направила туди дуже значну військову місію для підготовки румунської армії до війни проти СРСР. У вересні Німеччина направила свої війська у Фінляндію. Намагаючись протистояти німецькому впливу в Румунії та Угорщині (яка після того, як її вимоги до Румунії були задоволені, приєдналася до фашистської коаліції), СРСР направив свої сили на відродження ідей панславізму та активізацію політичних і економічних відносин з Югославією.

Незважаючи на викликану цими подіями зміну ситуації на Балканах, восени 1940 р. Німеччина зробила ще кілька спроб, покликаних покращити германо-радянські дипломатичні відносини. Незабаром після підписання 27 вересня 1940 р. Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією Ріббентроп звернувся до Сталіна з пропозицією направити в Берлін Молотова, щоб Гітлер міг «особисто» викласти йому свої погляди на відносини між двома країнами і на «довгострокову політику чотирьох великих держав» по розмежуванню сфер їх інтересів у більш широкому масштабі.

Під час візиту Молотова в Берлін, що відбувся 12-14 листопада, були проведені дуже насичені переговори відносно приєднання СРСР до Троїстого пакту. Однак 25 листопада радянський уряд вручив німецькому послу Шуленбургу меморандум, який викладав умови входження СРСР до цього союзу: 1) території, розташовані південніше за Батумі і Баку в напрямі до Персидської затоки, повинні розглядатися як сфера радянських інтересів; 2) німецькі війська повинні бути виведені з Фінляндії; 3) Болгарія, підписавши з СРСР договір про взаємодопомогу, переходить під його протекторат; 4) на турецькій території в зоні Проток розміщується радянська військова база; 5) Японія відмовляється від своїх домагань на острові Сахалін.

Вимоги Радянського Союзу залишилися без відповіді. За дорученням Гітлера генеральний штаб вермахту вже вів (з кінця липня 1940 р.) розробку плану блискавичної війни проти Радянського Союзу, а в кінці серпня було розпочато перекидання на схід перших військових з'єднань. Невдача берлінських переговорів з Молотовим привела Гітлера до прийняття 5 грудня 1940 р. остаточного рішення відносно СРСР, підтверженого 18 грудня «Директивою 21", що призначила на 15 травня 1941 р. початок здійснення плану «Ба-рбаросса». Вторгнення в Югославію і Грецію примусило Гітлера 30 квітня 1941 р. перенести цю дату на 22 червня 1941 р. Генерали перекопали його, що звитяжна війна продовжиться не більше 4-6 тижнів.

Одночасно Німеччина використала радянський меморандум від 25 листопада 1940 р., щоб вчинити тиск на ті країни, чії інтереси були в ньому зачеплені, і, передусім на Болгарію, яка в березні 1941 р. прилучилася до «Пакту трьох держав». Радянсько-німецькі відносини ще погіршилися весною 1941 р., особливо у зв'язку з вторгненням німецьких військ в Югославію через кілька годин після підписання радянсько-югославського договору про дружбу. СРСР не відреагував на цю агресію, так само як і на напад на Грецію. У той же час радянській дипломатії вдалося досягти великого успіху, підписавши 13 квітня договір про ненапад з Японією, який значно знижував напруженість на далекосхідних кордонах СРСР.

Незважаючи на насторожуючий хід подій, СРСР аж до початку війни з Німеччиною не міг повірити в неминучість німецького нападу. Радянське постачання Німеччини значно зросло внаслідок поновлення 11 січня 1941 р. економічних угод 1940 р. Щоб продемонструвати І Німеччппі свою «довіру», радянський уряд відмовлявся брати до уваги численні повідомлення, що надходили з початку 1941р. про напад, який готується на СРСР і не вживав необхідних заходів на своїх західних кордонах. Німеччина як і раніше розглядалася Радянським Союзом «як велика дружня держава». Саме тому, коли вранці 22 червня Шуленбург зустрівся з Молотовим для вручення йому меморандуму, де повідомлялося, що Німеччина вирішила направити свої збройні сили на радянську територію у «зв'язку з очевидною загрозою» агресії з боку СРСР, глава радянської дипломатії, розгублено вимовив: «Це війна. Ви вважаєте, що ми це заслужили?»

Розділ VIII Радянський Союз у війні (1941 - 1945)

I. НАЦИСТСЬКЕ НАШЕСТЯ

1. План «Барбаросса»: успіх і невдача «бліцкригу»

Скориставшись затишшям на Заході, фашистська Німеччина зосередила проти СРСР 70% своїх збройних сил, а також війська своїх союзників: Угорщини, Румунії, Фінляндії. Загалом армія агресора нараховувала біля 5 млн. чоловік, зведених у 190 дивізій, 4 тис. танків і 5 тис. літаків. Розрахований на «блискавичну війну», план «Барбаросса» засновувався на узгоджених діях чотирьох армійських груп. Фінляндське угруповання під командуванням генерала фон Дітля і фінського фельдмаршала Маннергейма було націлене на Мурманськ, район Білого моря та Ладугу. Задачею групи «Північ» (командуючий - генерал-фельдмаршал фон Леєб) було взяття Ленінграда. Найбільш потужна група «Центр» на чолі з генералом-фельдмаршалом фон Боком наступала безпосередньо на Москву. Задачею групи «Південь» під командуванням генерала-фельдмаршала фон Рундштедта була окупація України. Дислоковані в західних військових округах частини Червоної Армії значно поступалися за чисельністю, були набагато гірше підготовлені й оснащені. Наступаючі перевершували їх по живій силі в 1,8 рази, по танках - в 1,5 рази, по артилерії - в 1,3 і по сучасних літаках - в 3,2 рази. Радянські війська були розтягнуті по величезному фронту довжиною в 4500 км при віддаленні від передових рубежів до 400 км. Щільність військ в цій смужці була дуже нерівномірною, а оборонні лінії мали широкі розриви. Велика частина військ, і, передусім танкові підрозділи, розташовувалася на відстані від 80 до 300 км від кордону. На необладнаних аеродромах базувалася авіація. Нерозвиненість комунікацій і недостача транспортних засобів посилювали уразливість оборонних позицій.

Здійснення плану «Барбаросса» розпочалося на світанку 22 червня 1941 р. бомбардуванням з повітря і наступом сухопутних військ. Панування люфтваффе було повним; за першу добу війни вона знищила 1200 літаків, з них 800 на землі. За лічені дні німецькі армії просунулися на кілька десятків кілометрів; вже 28 червня пав Мінськ. Знищивши охоплюючим маневром біло-стоксьсько-мінський виступ і взявши у полон 320 тис. радянських бійців і командирів, війська фон Бока вийшли на підступи до Смоленська. На північно-західному напрямі в середині липня фон Леєб досяг Ковно і Пскова. Група фон Рундштедта на південно-західній ділянці зім'яла війська Будьонного, яким довелося здати Львів і Тернопіль. Загалом за три тижні боїв німецькі війська просунулися на 300-600 км у глибину радянської території, окупували Латвію, Литву, Білорусію, правобережну Україну і майже всю Молдавію. Німецький наступ було припинено лише в районі Смоленська, де радянські війська тримали оборону з 16 липня по 15 серпня. Смоленська битва принесла тимчасову, але дуже важливу стратегічно і психологічно затримку в реалізацію плану «блискавичної війни» на центральній ділянці радянсько-німецького фронту. Радянське командування отримало можливість розгорнути частини, що підходили з глибокого тилу, маючи на увазі, передусім зміцнення оборонних рубежів Москви. У цей момент важливу роль зіграло рішення Гітлера не кидати всі сили проти радянської столиці: 23 серпня фюрер зажадав від своїх військ не лише взяття Москви, але й оволодіння економічними ресурсами України та Кавказу.

Незважаючи на заминку в центрі, німецький наступ швидко розвивався на флангах. На північному заході були взяті Тихвип і Виборг, 9 вересня був блокований Ленінград. На південному заході 1го вересня був оточений Київ. Через відмову Сталіна дозволити військам генерала Кирпоноса відступити від міста, в полон потрапило більше 650 тис. чоловік. Взявши Київ, німецькі армії розгорнули наступ па Донбас і Крим і 3 листопада підійшли до Севастополя.

24 вересня командуючий групи армій «Центр» вніс останні корективи до плану операції «Тайфун» - наступу, який повинен був завершитися штурмом і взяттям Москви. Для проведення цієї операції фон Бок мав у своєму розпорядженні 75 дивізій, в тому числі 14 танкових, і приблизно 1500 літаків. Перша лінія радянської оборони була прорвана між Ржевом і Вязьмою 5 жовтня; наступного дня був взятий Брянськ. У боях під Вязьмою був знищений цвіт московської інтелігенції, який бився у дивізіях народного ополчення. Просування німців на кілька днів затримала друга лінія оборони під Можайськом - за цей час до Москви з резерву були терміново перекинуті сибірські дивізії. 10 жовтня командуючим Західним фронтом був призначений Г.Жуков. Після того, як 12 жовтня німці зайняли Калугу, уряд почав евакуацію в Куйбишев органів державного управління і дипломатичного корпусу. 14 жовтня частини вермахту увійшли до Калініна. Почуття приреченості Москви породило паніку, яка охопила багатьох жителів столиці і досягла своєї кульмінації 16 жовтня, десятки тисяч москвичів намагалися в безладній втечі покинути Москву. Деяка подоба порядку відновлювалася, коли населенню стало відомо, що Сталін і уряд як і раніше в Москві. 19 жовтня в місті було введено облоговий стан.

Німецькому наступу, що поновився 16 листопада протистояло вже все населення, від малого до старого, яке піднялося в єдиному пориві, що нагадував героїчні години 1812 р. І хоча німецьким військам вдалося 28 листопада форсувати канал Москва - Волга і 5 грудня вийти до московського передмістя Химки. Намічені терміни операції були зірвані. Діями партизан була порушена доставка необхідної кількості спорядження і зимового одягу. І під-сумком операції «Тайфун» стала повна і дуже важка (160 тис. убитих, поранених і взятих в полон) її невдача: 6 грудня радянські війська перейшли у контрнаступ, спираючись на свіжі резерви і нові формування створених у вересні гвардійських частин. На півдні від Москви радянські війська повернули Калугу та Орел; на півночі - Калінін. На деяких ділянках фронту просування досягло 120 км тільки за грудень. Наступ, який продовжувався весь січень, захлинувся в наступному місяці, частково через перебої з постачанням. До березня фронт стабілізувався по лінії Великі Луки - Гжатськ - (Зка).

Битва за Москву означала невдачу і кінець «бліцкригу»: Німеччина зрозуміла, що її очікує виснажлива війна. Гнів Гітлера обручилося на генералів, у грудні - січні були зміщені 35 з них, в тому числі фон Рундштедт і Гудеріан. Проте, положення СРСР залишалося важким: військова катастрофа перших п'яти місяців війни привела до окупації ворогом життєво важливих регіонів, в яких у мирний час проживало 40% населення країни, вироблялося 68% чавуну, 58% - сталі, 40% - залізничного обладнання, 65% - вугілля, 84% - цукру і 38% зерна.

2. «Розстріляна Червона Армія»

Сьогодні, як ніколи раніше, у величезній кількості радянських публікацій піднімається доггпії час заборонене питання про причіпні катастрофи перших місяців війни. Всі попи підтверджують те, що писав у 60-х рр. А.Некріч («Гозсгріняпа Червона Армія»): вся відповідальність за військові поразки СРСР в 1941 р. нежить па керівництві партії, і, передусім па Сталіні.

І,ю відповідальність становлять наступні чотири аспекти: військові концепції, що повністю не відповідали ситуації ; глобальна помилка в оцінці нацистської загрози в червні 1941 р.; збиткова (дуже відстаюча і неповна) полі тика в області озброєнь; глибока дезорганізація командного складу внаслідок чисток 1937 - 1938 рр.

Військові концепції Сталіна будувалися, виходячи з трьох ідей: Радянському Союзу ніколи не доведеться вести бойові дії на своїй території; готуватися слід до паступальної війни; будь-яка агресія проти СРСР буде негайно зупинена загальним повстанням західного пролетаріату. Як наслідок, вся радянська військова тактика і розташування військ виходили із задач наступальної війни. Так, прикордонні укріплення па лінії 1939 р. (так звана «Сталінська лінія») були демонтовані, хоча новий кордон був ще не готовий. Військ були розквартировані за багато сотень кілометрів від кордону. Все це дозволило німцям із перших днів війни дуже швидко просуватися вглиб радянської території.

Одним із найважливіших прорахунків Сталіна, визначаючих його відповідальність, була відмова приймати всерйоз численні донесення, які з початку 1941 р. попереджали пр'о швидке фашистське вторгнення вСРСР. Одні з них надходили від радянських військових, що повідомляли Сталіну про зосередження на західному кордоні 120 німецьких дивізій (доповідь Генштабу від 6 червня), про порушення повітряного простору СРСР німецькими літаками (більше 150 з січня по червень). Інші приходили від секретних агентів (таких, як Зорі є, який, починаючи з 15 травня «видавав» з Токіо дату 22 червня), з британських (13 квітня Черчілль попередив по дипломатичних каналах Сталіна про неминучість німецького нападу) і американських джерел. До самого вторгнення Сталін перебував в упевненості, що ці повідомлення були не чим іншим, як англійськими «провокаціями», направленіми на те, щоб примусити його відкрити другий фронт і полегшити тим самим положення Англії у війні. Чутки про агресивні наміри Німеччини відносно СРСР оголошувалися в зробленій за його вказівкою заяві ТАРС (14 червня) «вигадкою кіл, зацікавлених у розширенні війни» та «абсолютно позбавленими підє гав» .

До останнього моменту Сталін відмовлявся дати наказ про приведення в бойову готовність і перегрупування військ, про початок мобілізації, на яких наполягало вище військово керівництво. Навіть прифронтові мости не були заміновані. У день вторгнення командуючі атакованих прикордонних війсь-

кових округів протягом кількох годин не отримували відповідей на свої запити. Тільки через чотири години після початку агресії нарком оборони, нарешті, дав необхідний наказ про обмежені дії у відповідь. Поширенню плутанини і паніки в чималій мірі сприяли суперечливі накази і туманні, вичікувальні вказівки, що віддавалися в ці вирішальні години. Увечері 22 червня, коли німецька армія, форсувавши Німан, оточила Брест і рухалася на Львів, командування РСЧА (Робітпичо-Селянська Червона Армія) направило у війська директиву про «перехід у наступ» - самогубний наказ, який посилав у неминуче оточення сотні тисяч чоловік. Німецьке нашествя - в цьому однакостайні всі свідчення, - здавалося, повністю позбавило Сталіна волі і дієздатності. Лише через дванадцять днів, 3 липня, він виявився спроможним виступити із зверненням до народу. На цілий тиждень навіть ім'я його зникло з газетних смуг. Створювалося враження, що реально па чолі держави, яка втратила управління в ті дні знаходилися нарком оборони С. Тимошенко та начальник генштабу Г. Жуков.

Незважаючи на досягнутий у 30-і рр. безперечний прогрес, озброєння Червоної Армії сучасним озброєнням страждало через відсутність продуманої політики в ній сфері. Постійне втручання Сталіна в питання вибору ноних типів озброєнь часто призводило до негативних результатів. Нехай паві і ь військовий бюджет виріс з 1934 по 1939 р. в 7 разів - армія за цей період ібііц.шилася з 900 тис. до 5 млн. чоловік після прийняття закону про загальній]"! військовий обов'язок. Що ж до військової промисловості, то до кінця 1941 р. перевага в ній віддавалася масовому виробництву морально застарі-ної техніки, «поставленої в план» багато років тому (винищувачі І-16, що сильно поступалися німецьким Ме-109, легкі танки БТ-5, БТ-7, Т-26 і Т-27, середні - Т-28, важкі - Т-35). Все це були моделі «вчорашнього дня», що й довели перші дні війни. Тільки в першому півріччі 1941 р., під впливом уроків фінської кампанії, виробництво нових зразків почало рости, - передусім, завдяки тиску Жукова і зампаркома оборони Шапошнікова. Запізпілі зусилля принесли лише частковий ефект: сучасними винищувачами (Як-1, Лаг-3, Миг-3; випуск останніх становив 84 штуки в 1940 р. і 1950 - в першій половині 1941 р.) і танками (середні Т-34, важкі КВ) вдалося озброїти всього 15% авіаційних і 25% танкових частин. У своїх мемуарах військові керівники згадують, що відмовив Сталін і в підтримці, необхідній для виробництва ряду створених кращими конструкторами нових видів озброєнь, таких, як реактивний міномет Костикова.

Неможливо також нехтувати тією роллю, яку в розгромі 1941 р. зіграла дезорганізація командного складу РСЧА після чисток 1937-1938 рр. Місце знищених репресіями досвідчених воєначальників зайняли молоді командири, під начало яких у перші місяці війни були поставлені ті з «вичищених», кого звільнили з таборів, щоб кипу пі в пекло битв. У результаті па командних посадах в армії часто виявлялися або свіжоспечені випускники прискорених курсів військових шкіл (на початок війни менше 10% командирів мали вищу військову освіту, 75% з них, включаючи поли робі гііпків, займали свої пости менше року), або люди, фізично і психологічно зламані.

3. Евакуація і перебудова країни на військовий лад. Солідарність союзників

Військова катастрофа 1941 р. і окупація ворогом величезної території відразу ж поставили фундаментальну економічну проблему: щоб продовжувати опір, необхідно було врятувати вцілілий промисловий потенціал і до приходу ворожих військ евакуювати в тил основні виробництва і частину населення. З перших днів війни евакуація і перехід підприємств на військове виробництво відбувалися відносно організовано. Незважаючи на розгубленість, вже через два дні після вторгнення уряд приступив до дій по збереженню промисловості, яка виявилася під загрозою. 24 червня було створено очолену Л. Кагановичем, а потім М. Шверником Раду по евакуації, яка повинна була забезпечити евакуацію населення, промислових і продовольчих ресурсів, а з 25 грудня до її ведення була віднесена і координація транспортних перевезень вантажів, що підлягали евакуації. Перебазування промисловості на схід було здійснене Радою за угодою з Держпланом у два етапи: літо - осінь 1941 і літо - осінь 1942 рр. Найбільш важливим і важким був перший етап, коли органи, що керували евакуацією, ще не мали необхідного досвіду і, крім того, були вимушені постійно змінювати свої плани відповідно до військових дій, розвиток яких Червона Армія не контролювала. Операції по евакуації в Білорусії були перервані вже в серпні через повну окупацію республіки. У Ленінградській області евакуація, яка почалася в липні, була зупинена у вересні блокадою. З липня по жовтень продовжувалося перекидання промислових підприємств України. Операції по переміщенню цілих заводів та їх пуску на новому місці були виключно складними (тільки для перевезення металургійного комбінату «Запоріжсталь» з Дніпропетровська в Магнітогорськ було потрібно 8 тис. вагонів). Введення в дію заводів, багато з яких були перепрофільовані (наприклад, ленінградський завод ім. Кірова і харківський завод по виробництву дизелів були злиті з челябінським тракторним для випуску танків), у Поволжі, Сибіру, Казахстані та Середній Азії, на Уралі, який став арсеналом Червоної Армії, здійснювалося в надзвичайно важких умовах: евакуйовані робітники працювали по 13-14 годин на добу, вимушені до того ж тулитися в поспішно збитих бараках і миритися з поганим постачанням. Загалом, увівши в дію чверть рухомого складу залізниць, керівництво країни зуміло за п'ять місяців, в липні - грудні 1941 р., перебазувати в інші райони 1530 великих підприємств.

З театру військових дій і з прифронтових районів було евакуйовано біля 7 млн. чоловік в 1941 р. і 4 млн. в 1942 р. Всі працездатні евакуйовані, здебільшого жінки, були негайно залучені до роботи па виробництві. Цим багато в чому був зумовлений вражаючий підйом радянської промисловості, що повністю

перейшла на випуск озброєння, який розпочався з 1942 р. Хоча діяльність Рада з евакуації не перешкодила німцям захопити безліч заводів, які вони використали або зруйнували, все ж його зусилля істотно скоротили втрати в промисловому потенціалі СРСР.

Всі державні інститути і структури - наркомати, армія і навіть партія, працювали під керівництвом Державного Комітету Оборони (ДКО) - надзвичайного органу, який володів всією повнотою влади, здатного оперативно приймати рішення з будь-яких державних і господарських питань, пов'язаних із веденням війни. Створений 30 червня за подобою до встановленої Ленінінм в період громадянської війни Ради робітничо-селянської оборони, ДКО очолювався безпосередньо Сталінінм; в нього спочатку входили також Молотов, Берія, Маленков і Ворошилов. Затверджені ДКО документи (більше 10 тис. за чотири роки війни) мали силу закону. ДКО не мав свого апарату, здійснюючи свої владні функції через усі існуючі урядові органи. Інформацію з військових питань ДКО отримував від утвореної 10 липня Ставки Верховного головнокомандування, що включала в себе Сталіна, Молотова і пайвидніших воєначальників: Тимошенко, Ворошилова, Будьонного, Ша-пошшикова, Жукова. Зайнявши пости наркома оборони (19 липня) і Верховного головнокомандуючого (8 серпня), Сталін, таким чином, зосередив у своїх руках всю владу.

З перших же часів радянсько-німецької війни стало ясно, що розрахунки Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР не виправдалися. У день початку фашистської агресії Черчілль, незважаючи на своє категоричне неприйняття комунізму, заявив:

«Всякий, хто б'ється проти Гітлера, - друг Англії; всякий, хто воює па його стороні, - ворог Англії». Переговори радянського уряду з Великобританією та США завершилися підписанням 12 липня 1941 р. радянсько-англійської угоди про співпрацю, згідно з якою обидві сторони зобов'язалися не укладати сепаратний мир з Німеччиною. 16 серпня додалася економічна угода про торгівлю і кредити. Першими спільними діями стала окупація Ірану, а також тиск на Туреччину і Афганістан, з метою домогтися їх доброзичливого нейтралітету. У вересні Сталін звернувся до Англії з проханням про пряму військову допомогу: відкритті у Франції другого фронту або навіть направленні в Архангельськ 25-30 дивізій! На необхідності відкриття життєво важливого для СРСР другого фронту Сталін наполягав від самого початку переговорів із західними державами; згодом ця вимога стане все більш наполегливою і перетвориться для Сталіна і радянського народу па пробний камінь їх ставлення до західних союзників. Підкреслюючи, що мільйони радянських солдат загинули на «єдиному справжньому фронті цієї війни», Сталін перетворив вимогу другого фронту з визнання власної слабкості в елемент торгу: через небажання задовольнити Радянський Союз у військовому плані, Англія і Америка намагалися задовольнити Сталіна економічно, а потім і політично. Першим об'єктом і жертвою цього заспокоєння призначено було стати Польщі. Вже в липні 1941 р. британський уряд дав зрозуміти, що для цієї країни він не буде вимагати повернення кордонів 1939 р. Президент Рузвельт, за підсумками поїздки в Москву свого радника Гопкіпса і згідно із законом про ленд-ліз, дав згоду надати СРСР першу безпроцентну позику в 1 млрд. долл. 1 жовтня 1941 р. Гарріман, Бівербрук і Молотов підписали в Москві трьохсторонню угоду про постачання в СРСР озброєнь, військового спорядження і продовольства. Постачання (400 танків, 500 літаків щомісяця, а також стратегічна сировина, зокрема алюміній) почалося відразу ж. Перші танки і літаки західного виробництва з'явилися па фронті в кіпці листопада, в розпал битви під Москвою. Допомога союзників доставлялася головним чином північними морськими конвоями під охороною королівського ВМФ. Хоча дуже багато кораблів було потоплено німцями, з жовтня 1941 р. по червень 1942 р. СРСР отримав 3 тис. літаків, 4 тис. танків, 20 тис. різних транспортних засобів. Щоб показати своє щире бажання співробітничати з демократичними державами в післявоєнному урегулюванні, Радянський Союз приєднався до Атлантичної хартії і Декларації 26 держав (названих Об'єднаними Націями), підписаної 1 квітня 1942 р. у Вашингтоні. Радянський уряд уклав також угоди з представниками окупованих нацистами країн, які перебували в Лондоні. 18 липня 1941 р. радянський посол в Англії Майський підписав з Бенешем радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу, який анулював мюнхенську угоду. Після непротих переговорів польський генерал Сикорський дав 30 червня своя згоду на укладення радянсько-польського договору про взаємодопомогу, доповненого 14 серпня військовою конвенцією про створення в СРСР польської армії під командуванням генерала Андерса. Декларацію «про досягнення міцного і справедливого миру» Молотов і Сикорський підписали 4 грудня у вже натягнутій атмосфері, затьмареній відомостями про зникнення 15 тис. польських офіцерів, інтернованих Червоною Армією в 1939 р. (в лютому 1943 р. німці знайнуть у ровах поблизу Катинського лісу 4 тис. трупів). У Лондоні Майський увійшов у контакт і з французьким Комітетом національного визволення, який 27 вересня 1941 р. був офіційно визнаний СРСР.

II. ПОВОРОТ У ВІЙНІ (літо 1942 - літо 1943)

1. Військові поразки СРСР влітку 1942 р.

Навесні 1942 р. Сталін, здійснивши нову помилку в оцінці ситуації, директивою від 8 квітня наказав командуючим ряду фронтів перейти у наступ, примусити вермахт витратити свої резерви і забезпечити, таким чином, перемогу над Німеччиною вже в 1942 р. Однак розрахунки на швидке виснаження німецьких військ виявилися повністю необгрунтованими, а тактика Генерального штабу, побудована на поєднанні оборони і наступу одночасно на кількох напрямках, привела до катастрофічних результатів. З квітня по жов-

тень 1942 р. Червона Армія зазнала серії важких поразок. У квітні - червні радянські війська не змогли, незважаючи на неодноразові спроби, розблокувати Ленінград. У травні німецький наступ на Керч прийняв драматичний оборот для радянських військ, які безладно відступили на Таманський півострів, втративши 175 тис. чоловік полонених і велику кількість техніки. Некомпетентність генерала Козлова і політкомісара Мехліса (одного з основних винуватців дезорганізації Червоної Армії в 1937 р.) дозволила германорумунським військам під командуванням фон Манштейна зосередити свої сили проти Севастополя, який було взято 2 липня 1942 р. після восьмимісяч-ного опору, який затримав німецьке просування на Кавказ. У той момент, коли німці рушили на Керч. Сталін ухвалив авантюристичне рішення про наступ на районі Харкова з метою розбити німецьку армію на південному крилі радянсько-німецького фронту. Незважаючи на те, що при обговоренні плану цієї дуже небезпечної операції, яка створювала ризик обходу радянських військ противником з флангів і їх оточення, в Генеральному штабі були висловлені критичні зауваження. Сталін відкинув усі заперечення і схвалив задум командуючого Південно-Західним фронтом Тимошенка. Наступ розпочався 12 травня. Вже 17 травня стала очевидною необхідність негайно зупинити просування на Південно-Західному фронті через прорив німців на Південному фронті. Проте, Сталін вирішив продовжувати наступ, незважаючи на попередження Хрущова, члена Військової ради Південно-Західного фронту. У результаті німецьким дивізіям, які атакували з півночі і з півдня вдалося в кінці травня об'єднатися і замкнути кільце оточення, до якого потрапили 240 тис. бійців і командирів Червоної Армії. Оволодівши стратегічною ініціативою, 28 червня німці почали великий наступ на схід від Курська, прагнучи оточити і знищити війська Брянського, а потім Півдешно-Західного і Південного фронтів і тим самим розчистити собі шлях до кавказької нафти. 2 липня радянська оборона була прорвана на стику Брянського і Півдешно-Західного фронтів на глибину до 80 км. 12 липня німці зайняли Воронежську область, а 19 липня увійшли до Ворошиловграду. Інша лінія оборони Червоної Армії була прорвана 15 липня між Доном і Північним Донцем. 24 липня радянські війська залишили Ростов і відійшли за Дон. Таким чином, за кілька тижнів німецькі війська просунулися на відстань біля 400 км. Наслідком військових невдач Червоної Армії стало різке падіння порядку у військах. Порушення дисципліни і паніка набули таких масштабів, що командування було вимушене видати за підписом Сталіна знаменитий наказ № 227 від 30 липня «Ні кроку назад!». Цей наказ закликав до опору і засуджував широко розповсюджену тезу про те, що величезні простори Росії надають широкі можливості для відступу. Він вимагав, нарешті, відновити залізну дисципліну у військах.

Тим часом сп'янілий від перемог Гітлер повторив помилку, зроблену ним під час наступу на Москву, призначивши своїм арміям (директива № 45 від 12 липня) два головних напрями удару: Каспій і Кавказ, з одного боку, і Ста-лінград - з іншого. (Це місто німецьке командування розраховувало взяти без особливих зусиль, а потім розвинути наступ вниз по Волзі до Астрахані). У серпні німці зробили стрімкий кидок на кавказькому напрямі через Кубань, де не зустріли серйозного опору. 5 серпня вони зайняли Ставрополь, 11 - Краснодар, 14 - Новоросійськ. Продовжуючи наступ, передові частини вермахту досягли Великого Кавказького хребта і встановили прапор зі свастикою на вершині Ельбрусу. Зупинити їх вдалося тільки на лінії від Туапсе на Чорному морі до Орджонікідзе і Грозного, взяти який німці так і не змогли.

2. Сталінград і Курськ: дві вирішальні перемоги СРСР

Однак основний удар німецька армія зробила в напрямі Волги, де метою номер один був Сталінград. Користуючись своєю перевагою, передусім у повітрі, німецькі війська за підтримки румунських та італійських частин продовжили наступ у липні та серпні, атакуючи одночасно з південного заходу і північного заходу. 23 серпня шоста армія фон Паулюса вийшла до Волги з північного заходу, отримавши можливість тримати Сталінград під своїм вогнем. У цій критичній ситуації - втрата міста дозволила б німцям міцно закріпитися по лінії Волги - для керівництва і координації дій в Сталінград був направлений Жуков, призначений заступником Верховного Головнокомандуючого; таким чином, уперше військовий став другою особою в державі. Це висунення, цілком імовірно, було пов'язане з літніми поразками, які ще раз показали некомпетентність політичних комісарів типу Мехліса, що часто приводили до грубих промахів і ставили військове командування у скрутне становище. 9 жовтня інститут політичних комісарів в армії був скасований і відновлено єдиноначальність.

12 жовтня німці розпочали операцію, яка, як вони сподівалися, повинна була стати вирішальним штурмом Сталінграду. Однак, бої продовжувалися кілька місяців. Битви йшли за кожний будинок, за кожний заводський цех -спочатку в окраїнних кварталах, потім в центральній і південній частинах міста; в листопаді в центральній частині міста лінія фронту проходила менш ніж в двох кілометрах від Волги. 15 жовтня німці вийшли до ріки з півдня, втративши 70 тис. чоловік і не маючи в своєму розпорядженні вже переваги в танках і літаках. Через три дні німецьке командування було вимушене дати своїм військам наказ до приходу підкріплень перейти до оборони.

Тепер вже радянські війська мали очевидну перевагу в артилерії і танках, велика частина яких була сконцентрована в бронетанкових частинах. Дуже розтягнуті комунікації німецьких військ (як і в грудні 1941 р. під Москвою) ускладнювали організацію зв'язку і постачання. Розроблений Жуковим план розгрому німецьких військ враховував слабкість їх позицій між Доном і Волгою, тоді як радянські війська утримували

стратегічні висоти і плацдарми на південному березі Дону. Він передбачав використання сил трьох фронтів - Південно-Західного, Сталінградського і Донського - для оточення німецьких армій між Волгою і Доном.

Відповідно до плану «Уран» 19 листопада, повністю використавши ефект раптовості, радянські війська розпочали наступ. Прорвавши 23 листопада позиції гітлерівців, вони взяли в кільце шосту і частину четвертої танкової армії загальною чисельністю 330 тис. солдат і офіцерів. З 12 по 19 грудня було зупинено наступ армійської групи Гота, яка намагалася в районі м.Котельниково розірвати кільце оточення. Після відмови фон Паулюса ід капітуляції почалося знищення німецьких військ, деморалізованих і змучених голодом і холодом. Незважаючи на заборону Гітлера, 2 лютого 1943 р. 100 тис. із 330 тис. оточених здалися в полон, інші загинули. Загалом кілька місяців Сталінградської битви коштували державам «осі» 800 тис. чоловік.

Розгром німців під Сталінградом надихнув радянських людей па фронті і в тилу, зміцнив престиж військового командування і політичного керівництва, а також особистий авторитет Сталіна, який поспішив привласнити значну частину військової слави. Весь пропагандистський апарат був мобілізований для прославляння організаторського генія Сталіна і партії, проявленого в перемозі, отриманій в місті, що носить ім'я вождя.

Перемога радянських військ під Сталінградом швидко переросла в загальний наступ на величезному фронті від Ленінграда до Кавказу, де німецькі армії, щоб не бути в свою чергу оточеними, відійшли па 600 км па захід від Ростова, звільненого 14 лютого. Протягом місяця радянським військам вдалося повернути Воронеж, Курськ, Белгород, Харків і велику частину Донбасу. Звільнення 17 січня Шліссельбурга дозволило створити десятикілометровий коридор, який розірвав блокаду Ленінграда, за час якої загинуло 800 тис. чоловік, в основному від голоду і виснаження. Війська Західного фронту підійшли до Смоленська.

Незважаючи на важкі поразки в березні 1943 р., німецьке верховне командування вирішило знову оволодіти ініціативою. Ця мета повинна була бути досягнута знищенням «курського виступу» радянсько-німецького фронту, для чого було сконцентровано 50 дивізій, 2000 танків (половина всіх, що були у вермахту), 900 літаків. Чисельність військ, зосереджених на цій ділянці фронту, становила 900 тис. чоловік. Тривала підготовка до операції, названої «Цитадель», дозволила радянській стороні створити могутню оборонну систему і зосередити перевершуючі сили: 1330 тис. чоловік, 3600 танків, 2400 літаків. На світанку 5 липня почалася Курська битва. У ході її німці зазнали нищівної поразки в найбільшій танковій битві другої світової війни під Прохорівкою, недалеко від Курська, де на невеликому просторі в бій з обох сторін вступило 1500 бойових машин. 23 липня німецький наступ було зупинено на всьому фронті, а 3 серпня радянські війська перейшли в контрнаступ по лінії Орел - Курськ - Белгород. Курська битва, в якій були знищені німецькі бронетанкові дивізії, озброєні танками найсучасніших моделей («тигр», «пантера»), ознаменувала корінний поворот у війні. Німецьким військам більше не вдалося оволодіти стратегічною ініціативою до кіпця війни.

III. РОЗДУМИ ПРО КРУТИЙ ПОВОРОТ

I. Конверсія радянської економіки та її наслідки

Неможливо зрозуміти радянські перемоги кінця 1942 і літа 1943 р., не розказавши про титанічні зусилля по перебудові радянської економіки, яка була повністю переорієнтована до 1942 р. на виробництво озброєння за рахунок скорочення випуску цивільної продукції. У листопаді 1941 р. промислове виробництво, дезорганізоване німецькою окупацією найважливіших економічних районів і перебазуванням більш 1500 заводів на схід, впало до 52% від рівня листопаду 1940 р. Однак, по завершенні другого етапу евакуації промислового потенціалу (літо 1942 р.) визначився явний підйом економічних показників. Важливу роль у цьому зіграла діяльність Комітету по обліку і розподілу трудових ресурсів, на який була покладена задача забезпечення перебазованих підприємств робочою силою. Гострота проблеми визначалася тією обставиною, що 11 млн. чоловік знаходилося в рядах Червоної Армії. За цих умов у лютому 1942 р. уряд провів мобілізацію міського населення, а в листопаді розповсюдив цю міру і па сільських жителів. Протягом тільки цього року 3 млн. чоловік, в тому числі 830 тис. юнаків і дівчат, які щойно закінчили школу, були в обов'язковому порядку направлені в промисловість і будівництво. Крім того, щоб замінити кваліфікованих робітників, які пішли на фронт, 1 млн. 800 тис. дорослих та юнаків пройшли прискорений курс навчання у фабрично-заводських училищах (ФЗУ). Ці заходи супроводжувалися широкою кампанією «соціалістичного змагання» і «курсу на рекорди», як у кращі часи стахаївського руху, а також введенням більш жорстких умов праці і трудової дисципліни (укази від 26 червня 1941 р. про збільшення робочого дня, від 26 грудня 1941 р. про обмеження плинності кадрів і т.д.). У більш широкому плані якісний склад зайнятого в народному господарстві населення зазнав за роки війни двох глибоких трансформацій. Частка жінок в народному господарстві стала переважаючою, збільшившись з 37 до 53% від загальної чисельності працюючих. Жінки виконували майже весь об'єм сільськогосподарських робіт, освоїли безліч професій у промисловості, будівництві і на транспорті. Друга зміна полягала в оновленні робітничого класу, майже такому ж значному, як у 30-і рр. Враховуючи масові призови в армію в 1942 р. (3 млн. чоловік) і те, що заводи втратили 2,8 млн. робітників, які пішли на фронт або не встигли евакуюватися з окупованих районів, в кіпці 1942 р. па виробництві, ймовірно, залишалася не більше третини робітників з довоєнним стажем. З

1943 по 1945 р. 3 млн. чоловік поповнили ряди робітничого класу. З 9,5 млн. робітників в 1945 р. не більше 2,5 млн. працювали в промисловості з 1940 р. Незважаючи на такі масштаби оновлення, кваліфікація робочої сили, здається, тіє тільки не постраждала, ле, швидше, навіть поліпшилася завдяки діяльності ФЗУ та інших професійно-технічних установ. За чотири роки війни продуктивність праці у промисловості завдяки зусиллям робітників збільшилася на 40%. Оновлення радянського робітничого класу - друге після того, що відбулося в 1928 - 1935 рр. - зіграло важливу суспільно-політичну роль і мало два наслідки: з одного боку. цей процес унеможливив формування колективної пам'яті у робітників, які вважалися «класом-гегемоном» радянського суспільства; з іншого - через численні можливості просування він надихнув механізми мікросоціальної інтеграції па індивідуальному рівні, що лежали в основі соціального консенсусу в сталінському Радянському Союзі.

У кінці 1942 р. СРСР значно випередив Німеччину у випуску бойової техніки не тільки в кількісному (2100 літаків, 2000 танків щомісяця), але багато в чому і в якісному відношенні (модернізований '1-34/85 перевершував німецького «тигра», а аналога штурмовика Іл-2, прозваного «винищувачем танків», німецькій промисловості взагалі не вдалося створити). Свого максимального рівня виробництво озброєнь досягло в 1944 р. Пріоритет у ньому, мабуть, віддавався масовому виробництву, що жорстко обмежувало впровадження нових зразків, яке вимагало тривалого освоєння, що викликалося необхідністю підтримки загального технологічного паритету з противником. Важливу роль в промисловому виробництві грало використання праці ув'язнених: враховуючи географічне положення більшої частини таборів, можна передбачити, що на них припала чимала частина роботи по розвитку необхідної для евакуйованих підприємств інфраструктури.

2. Роль допомоги союзників

У Радянському Союзі завжди існувала тенденція до недооцінки союзницького постачання за ленд-лізом. Якщо вірити «Військовій економіці СРСР в період Великої Вітчизняної війни» голови Держплану СРСР М.Вознесенського, що вийшла в 1948 р. і містить дані, якими досі користуються радянські історики, це постачання у вартісному виразі склало не більше 4% від загального обсягу виробництва в СРСР під час війни. Американські ж джерела оцінюють допомогу союзників в 11-12 млрд. доларів (427 тис. вантажівок, 22 тис. літаків, 13 тис. танків, 2,6 млн. т нафтопродуктів, 720 тис. т кольорових металів, 4,5 млн. т продовольства і т.д.). Проблема постачання викликала постійне листування на найвищому рівні, тон якої часто був колючим. Союзники звинувачували СРСР у «невдячності», оскільки в своїй пропаганді він повністю обходив мовчанням іноземну допомогу. Зі свого боку Радянський Союз підозрював союзників у намірі підмінити матеріальним внеском відкриття другого фронту. Так, «другим фронтом» радянські солдати жартома прозвали американське тушковане м'ясо, яке, щоправда, сподобалося їм.

Насправді ж постачання за ленд-лізом готових виробів, напівфабрикатів і продовольства зіграли економічно дуже важливу роль - в тій мірі, в якій вони дозволили радянській економіці зменшити негативні наслідки спеціалізації на військовому виробництві, а також не боятися порушення економічних взаємозв'язків через неможливість збалансованого зростання.

3. Нацистські звірства і невдача «східної політики»

Не менш істотно, ніж підкорення усього народногосподарського потенціалу потребам фронту і матеріальна допомога союзників, на корінну зміну обстановки влітку 1943 р. на користь СРСР вплинуло варварство гітлерівців на окупованих територіях. Навіть в тих регіонах і республіках, які в 30-і рр. жорстко постраждали від радянського режиму, встановлені нацистами порядки бентежили і виключали найменші наміри до співпраці з окупантами. Почуття патріотизму, загострене звірствами і підтримуване спогадами про дійсне поліпшення матеріальних і культурних умов життя, яке відбувалося при радянській владі, стало найважливішим чинником духовної єдності радянського народу, тієї суспільної згоди, яка зіграла головну роль у боротьбі за виживання СРСР. Немає ніяких сумнівів у тому, що в 1944 р. суспільні механізми функціонували набагато чіткіше, ніж в 1937-1938 рр.

Вторгнення в СРСР не було, за задумом Гітлера, просто військовою операцією. Воно переслідувало особливі цілі, чітко визначені його баченням майбутнього Німеччини: знищивши більшовизм і зруйнувавши Радянську державу, завоювати на сході життєвий простір для німецьких колоністів. Ці цілі обґрунтовувалися переконанням Гітлера у специфічно єврейській природі більшовизму і його глибокою ненавистю до всіх слов'янських націй. Віковий, на думку Гітлера, конфлікт між Німеччиною і слов'янським світом робив Росію, незалежно від її політичного устрою, постійним джерелом загрози для німців. Нарешті, його переконання в неповноцінності слов'янської раси служило ще одним доводом за безповоротне знищення в Росії будь-яких форм політичної організації. У рабів не буває держави.

А.Розенберг, теоретик «східної політики», який очолив з 17 липня 1941 р. міністерство у східних справах, що управляло окупованими територіями на Сході, вносив у ці міркування певний нюанс. Прибалт за походженням, він знаходив глибокі расові і культурні відмінності між народами СРСР і розраховував на їх невдоволення політикою інтеграції націй в унітарну державу, яка провадилася більшовиками. Розенберг пропонував ізолювати росіян па їх «історичній території» в межах Московії за допомогою кордону неросій-

ських націй (Україна, Прибалтика, Кавказ), дозволивши останнім державні структури, жорстко контрольовані Німеччиною. Нарівні з точкою зору Гітлера, який відкидав будь-які поступки якому б то не було з народів СРСР, і «селективною політикою» Розенберга в адміністрації і дипломатії Німеччини існувала третя тенденція, що мала протягом деякого часу успіх завдяки підтримці генерала Йодля. На думку її прихильників, потрібно було відділити радянську владу від народу і використати проти режиму політичне і соціальне невдоволення громадян, і, передусім селян. З цими трьома підходами до проблеми «східних територій» нацисти експериментували по чергово і непослідовно.

Перші місяці війни, відмічені стрімким просуванням німецьких армій, укріпили Гітлера в переконанні, що швидка перемога робить зайвою які б то не було пошуки підтримки населення. Відносно доброзичливе відношення, зустрінуте у населення перших завойованих районів, якими стали приєднані до СРСР в 1939 р. області України і Білорусії, захоплення мільйонів полонених, що розгубилися в перших боях, здавалося, цілком підтверджували тезу, згідно з якою Схід був населений неповноцінними людьми, звиклими підкорятися насильству з боку переможця. Та ж ідея «освячувала» фанатичні акції по масовому знищенню євреїв і комуністів, які здійснювалися айнзацгрупа-ми - спеціальними командами, створеними для цієї мети в 1941 р. Єврейське населення, особливо численне в Білорусії і деяких районах України, методично знищувалося в концентраційних таборах або на місці (50 тис. трупів були виявлені у ровах Бабиного яру під Києвом). Радянські євреї склали одну з найчисленніших (1050 тис.) груп із 6 млн. євреїв, знищених фашистами в різних країнах. Негайного розстрілу всіх політробітників вимагав «наказ про комісарів». Полонені комуністи опинялися перед дилемою: зізнатися в своїй партійній приналежності і бути відразу страченими або ж приховати її, а потім тримати відповідь перед партією. Радянські військовополонені (не менше 70 тис. за перші три тижні війни; більше 2 млн. до кінця 1941 р.; 5,75 млн. з початку війни до 1 травня 1944 р., згідно з німецькою статистикою) зазнавали особливо жорстокого ставлення. Біля 3,3 млн. з них загинули внаслідок масового винищування і голоду в таборах зі значно гіршим режимом, ніж для полонених з інших країн.

Управління окупованих територій, затверджене літом 1941 р., також відображало відмову Гітлера розглядати будь-яке розв'язання проблеми, крім «повної колонізації». Практикувалися три форми адміністративної організації захоплених районів СРСР: приєднання до інших держав (район Біло-стоку в Західній Білорусії був приєднаний до Східної Пруссії; Західна Україна - до «Польського генерал-губернаторства»; «Трансістрія», між Дніпром і Бугом, - до Румунії); цивільна адміністрація (Остланд - прибалтійські держави, Білорусія і Україна); військова адміністрація. Під владою останньої знаходилися всі захоплені території Росії, Криму і Кавказу. У будь-якому випадку на всі адміністративні пости призначалися представники окупаційної влади. У районах з цивільною адміністрацією колишні структури управління були збережені тільки в сільській місцевості на рівні села й повіту. Ніякого розширення їх прав не передбачалося навіть після закінчення війни.

Невдача «бліцкригу», що відсунула закінчення війни на невизначений термін, зробила необхідним внесення деяких коректив у гітлерівську політику «повної колонізації». Однак через жорстокість окупантів і реквізиторний характер економічної політики, що проводилася ними, зроблені поступки - дуже обмежені - не принесли бажаного ефекту. Дуже показово у зв'язку з цим їх відношення до захоплення селянами колгоспних земель і худоби, що відбулися в багатьох місцях після відходу радянської влади. Ідея заохочення цього процесу руйнування колгоспів видалася деяким фашистським ідеологам цілком відповідною їх ідеї руйнування радянського режиму зсередини. 26 лютого 1942 р. німецька адміністрація обнародувала аграрний закон, який відміняв все радянське законодавство в цій області і перетворював колгоспи по типу традиційної громади. Природно, німецька адміністрація залишала за собою право встановлювати обсяги постачання, за виконання яких громада несла колективну відповідальність. Застосування цього закону в різних регіонах не було однаковим. Так, на Україні німці утрималися навіть від найменших спроб деколективізації із страху дезорганізувати різкими змінами виробництво в цій найбагатшій аграрній області країни. У Білорусії, яка грала другорядну роль у виробництві сільськогосподарської продукції, приватна власність була поступово відновлена. В окупованих районах Росії зміни найчастіше обмежувалися збільшенням індивідуальних наділів при збереженні колгоспних структур. У гірських районах Кавказу, де переважало скотарство, німецькі власті відразу ввели приватну власність. Однак диференційоване застосування аграрних реформ не справило на селянство очікуваного ефекту. Його стриманість пояснювалася не тільки безперечним патріотизмом, але й зростаючими масштабами грабежів, яким німецькі власті піддали сільські райони. З осені 1942 р. продовольчі реквізиції німців постійно зростали, а довільні і абсолютно нереалістичні квоти, що призначалися Берліном, нагадували селянам про найгірші часи першої п'ятирічки; непослідовні кроки по деколективізації, що робилися окупантами, губилися на цьому фоні. До економічного грабежу додався грабів людських ресурсів: зростаючі потреби рейху в робочій силі привели до масової примусової відправки працездатного населення в Німеччину (більше 4,2 млн. чоловік в 1942-1944 рр., згідно з німецькою статистикою). Щоб не бути відправленими у Німеччину, багато селян йшло в партизани. З осені 1942 р. аграрна політика Німеччини на окупованих територіях потрапила у безвихідь. «Реформи» послабили і навіть знищили в деяких районах структури колективного господарювання, але вони не створили повної системи - цілісної і здатної задовольнити селянство, та не поліпшили сільське господарство. Виробництво зернових поменшало в по-

рівнянні з попереднім роком вже в 1942-1943 рр. і наполовину впало в 1943-1944 р., тоді як німецькі реквізиції збільшилися вдвічі.

Невдача цієї політики, яку можна було передбачувати вже влітку 1942 р., на якийсь час (літо 1942 - початок 1944 рр.) надихнула прихильників «східної політики» Розенберга, заснованої на етнічному роздробленні СРСР. Кілька народів різної чисельності стали випробувальним полігоном для ідей Розенберга. Прибалтійські країни, де німецька культура завжди була в пошані, вирішено було залучити до німецької долі. Однак умови цього возз'єднання не були сприятливими для національного розвитку прибалтів, які вважалися частково русифікованими та євреїзованими (особливо литовці). Це означало, що значну частину населення Латвії та Литви потрібно було перемістити па схід і замінити німецькими колоністами. Прибалтійське населення під час війни все ж користувалося привілейованим статусом, який допускав існування національних урядів, природно, прогерманських, але підтримуваних частиною населення, що бачило в них хоч якийсь захист від окупантів. На початку 1944 р. місцеві власті домоглися від німців, які бажали знайти в цих районах добровольців для своєї армії, поступок в культурній та національній областях. Однак ці поступки, які залишали без відповіді основне питання про політичну автономію, не могли за великим рахунком задовольнити сподівання прибалтійських народів, які були сильно прив'язані до своєї історичної традиції, а з іншого боку, розуміли, що вони не зможуть звільнитися від радянського напування, не спираючись па Німеччину.

На Кавказі німців цікавили, передусім, нафтові ресурси, а не можливості колонізації. У довгострокових планах нацистів цьому регіону була відведена роль проміжного плацдарму для подальшої експансії в напрямі нафтоносних районів Іраку та Ірану. Німеччина намагалася уникнути опору з боку кавказьких народів і навіть привернути їх па свою сторону, розробивши з цією метою досить ліберальну політику, яка залишала можливість місцевої ініціативи. Остання проявилася у зв'язку з відходом Червоної Армії в формі антирадянських повстань трьох гірських мусульманських народів: карачаївців, кабардинців та балкарців. Німецька армія визнала права місцевих комітетів, які отримали релігійну, політичну та економічну автономію. Кавказький досвід укріпив в Берліні «мусульманський міф», використовуючи який інший мусульманський народ - кримських татар - одержав підтримку від німців і зміг створити в 1942 р. в Сімферополі Центральний мусульманський комітет. Проте, німці навідріз відмовилися від падання кримським татарам автономії, якою користувалися кавказькі горці, із страху перед відродженням паптюркістського руху, зломленого радянською владою на початку 20-х рр. Цей неспокій був тим більше обгрунтованим, що па ділі основним результатом нацистської політики в Криму було відродження татарських національних організацій.

За задумом теоретиків «східної політики», підтриманими українськими емігрантами і націоналістами, в національному розпаді СРСР найважливішу роль могла зіграти Україна - за умови визнання Німеччиною українських національних сподівань. Однак, враховуючи життєву важливість цього району для економічних інтересів рейху і великогерманського колоніального проекту, Гітлер не став перетворювати Україну на дослідну лабораторію для перевірки ідей Розенберга. У цьому регіоні, який доброзичливо (принаймні. в його західній частині) зустрів німецькі війська, окупація, покликана створити умови для майбутньої германізації цієї території, населеної, передусім слов'янами, прийняла дуже жорсткі форми. Численні втрати понесла місцева інтелігенція, запідозрена в пропаганді націоналізму. Переслідування євреїв здійснювалося з такою жорстокістю, що спричинило засудження у населення, традиційно настроєного швидше антисемітській. Вже до 1942 р. німці майже втратили там усяку довіру.

4. Патріотизм, пом'якшення режиму і соціальний консенсус

Непослідовна, розірвана різнонаправленими тенденціями, незмінно ігноруюча інтереси місцевого населення - за винятком відношення до кавказьких горців - гітлерівська «східна політика» терпіла крах. Розвиток партизанського руху свідчив про рішучість чинити опір окупації у населення, яке мало багато причин для невдоволення радянським ладом (особливо в сільських районах, що пройшли через примусову колективізацію і викликаний нею голод). До відносної стабілізації фронту після битви за Москву опір на окупованих територіях був дуже слабким. Населення зайняло вичікувальну позицію, і бійці, які залишилися у ворожому тилу і уникли полону, виявилися в цих районах, приголомшених масштабом поразок, в ізоляції. Перші партизанські загони, що стихійно сформувалися з цих солдат і комуністів, які пішли в підпілля, почали діяти в Тульській та Калінінській областях взимку 1941-1942 рр. До 30 травня 1942 р., коли в Москві був створений Центральний штаб партизанського руху, опір на окупованих територіях залишався здебільшого поза всяким контролем з боку не тільки радянського військового командування, але й партії. Жорстокість окупантів, відправлення населення в Німеччину посилили партизанський рух, який у великій мірі залежав від ставлення до нього місцевого населення. Починаючи з осені 1942 р., партизани встановили контроль над рядом районів, передусім в Білорусії, північній частині України, в Брянській, Смоленській і Орловській областях. До цього часу Центральний штаб партизанського руху, прагнучи встановити тісну взаємодію між партизанами і регулярною армією, налагодив перекидання в німецький тил зброї і організував підготовку кількох сотень командирів партизанських загонів. Значення партизанських операцій зросло до кінця 1942 р., коли німецькі комунікації виявилися сильно розтягнутими. Для їх охорони і боротьби з партизанським рухом тільки в жовтні 1942 р. з фронту були зняті 22 німецькі дивізії. Діючи як

допоміжні сили Червоної Армії, партизанські групи здійснили за шість вирішальних місяців, з жовтня 1942 по березень 1943 р., 1,5 тис. диверсій на залізницях, значно сповільнивши доставку німецької бойової техніки на фронт. До осені 1943 р. з ладу було виведено більше 2 тис. км залізничних шляхів. Німці зробили марну спробу за допомогою масштабної каральної операції з участю десяти дивізій знищити білоруських партизанів (яких нараховувалося до 100 тис. чоловік), що базувалися в лісах півдня республіки. Не зумівши розгромити партизанську армію, гітлерівські карателі спалили кілька тисяч білоруських сіл, прагнучи позбавити партизанський рух його бази.

Незважаючи на незаперечний військовий внесок партизан, що відволікали на себе до 10% німецьких сил на Східному фронті, військово-політичне керівництво так і не змогло повністю відмовитися від недовіри до руху, який певний час розвивався без усякого контролю і до того ж був неспростовним свідком політичного вакууму, створеного в 1941 р. в цілих районах безладною втечею радянської цивільної та військової влади. Коли регулярна армія увійшла в «партизанські краї», партизани, що чекали негайного зарахування в її ряди, були замість цього відправлені в тил для належного «перевиховання».

Поразки перших місяців війни, численні спроби німців дестабілізувати радянський режим, використовуючи політичне, національне і соціальне невдоволення населення, безумовна необхідність впливу на патріотичні почуття не могли не вплинути на деякі аспекти сталінської ідеології. Російські цінності, національні і патріотичні, реабілітовані у другій половині 30-х рр., з новою силою прозвучали в промові Сталіна, переданій по радіо 3 липня 1941 р. Відмовившись від слова «товариші», яке звучало дуже по-революційному, Сталін обрав традиційне звернення до народу, яке протягом віків закликала до національного єднання: «Брати і сестри! Смертельна небезпека нависла над Вітчизною». Посилання на великий російський народ «Плеха-нова й Леніна, Белінського й Чернишевського, Пушкіна й Толстого, Глінки й Чайковського, Горького й Чехова, Семенова й Павлова, Рєпіна й Сурикова, Суворова й Кутузова» міцно зайняли своє місце в ідеологічному контексті «священної війни». Приймаючи 7 листопад, 1941 р. парад військ, які відправлялися прямо на фронт, Сталін закликав їх надихатися в битвах «мужніми образами наших великих предків - Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна й Дмитра Пожарського, Суворова й Кутузова». Відновлення традиційних цінностей в армії, остаточна відмова від інституту політкомісарів на користь принципу єдиноначальності були кроками в тому ж напрямі. Разом з тим послідовно проводилася думка про те, що саме російський народ - перший серед рівних - несе основний тягар Великої Вітчизняної війни. Щоб нейтралізувати адресовану неросійським меншинам нацистську пропаганду, підкреслювалися історичні зв'язки, що об'єднували Росію з іншими народами, прославлялися такі історичні особистості, як Богдан Хмельницький, який приєднав Україну до Росії. У радянських і партійних апаратах республік у ці роки знову почали просуватися національні кадри.

Другий аспект ідеологічної еволюції режиму за роки війни полягав у зближенні з Російською православною церквою, нерозривно пов'язаною з національною історією. Поворот значною мірою був викликаний позицією, зайнятою самою церквою. У перший же день війни митрополит Сергій у своєму пастирському посланні благословив народ на «захист священних рубежів Батьківщини». Реакція радянської влади не примусила себе чекати: у вересні 1941 р. були закриті антирелігійні періодичні видання, розпущений «Союз войовничих безбожників». У 1942 р. митрополити Олексій та Микола були запрошені до участі в роботі Комісії з розслідування фашистських злочинів. 9 листопада 1942 р. «Правда» опублікувала вітальну телеграму митрополита Сергія Сталіну: «Я вітаю в Вашій особі богообрапого вождя... який веде нас до перемоги, до процвітання в мирі і до світлого майбутнього народів...» 4 вересня 1943 р. три вищих ієрархи Російської православної церкви були прийняті Сталіним у Кремлі, що підвело рису під роками розриву між державою та церквою (в цьому випадку, як і в інших, поворот у війні дозволив Сталіну відступити від своєї політики так, що ніхто не запідозрив його в капітуляції перед обличчям безвихідної ситуації). Під час зустрічі Сталін дав згоду на обрання патріарха, який би зайняв престол, що був порожнім з 1924 р. Скликаний через три дні Помісний собор - перший з 1917 р. - обрав патріархом митрополита Сергія, який фактично очолював церкву протягом сімнадцяти років. В наступному місяці урядом була створена Рада у справах релігій під головуванням Г.Карпова. Після смерті патріарха Сергія 15 травня 1944 р. патріарший престол зайняв лєнінградський митрополит Олексій, обраний 2 лютого 1945 р. на соборі, який одночасно ухвалив нове Положення про управління Російською православною церквою. У серпні 1945 р. церкві було дозволено придбавати будівлі та предмети культу. Зближення з православ'ям супроводжувалося заходами по урегулюванню відносин з ісламським духовенством. У жовтні 1943 р. в Ташкенті було створене Центральне управління мусульман. Впровадження муфтія, що засвідчило в очах правовірних добру волю радянської влади відносно ісламу, порушило німецькі плани в Криму і на Кавказі.

Враховуючи німецькі прагнення до деколективізації - дуже обережної - сільського господарства, радянський уряд постарався забезпечити собі підтримку селянства. Ця задача була особливо важкою. Якими б не були наміри держави, їй було необхідно вилучати (що, природно, владі популярності не додавало) все більшу частину урожаю в економічній обстановці, яка сильно ускладнилася через скорочення числа колгоспників, реквізиції армією більшої частини коней, повне припинення виробництва тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, що привело до падіння продуктивності праці в сільському господарстві майже на 40%. Для компенсації неймовірно низьких закупівельних цін, які не покривали й чверті собівартості майже всієї продукції колективних господарств, скорочення розмірів натуральної оплати прані колгоспників до 75%, місцевій владі, сильно ослабленій до того ж відходом на фронт більшої частини з 200

тис. сільських комуністів, довелося дозволити велику свободу в реалізації селянами продукції їх підсобних господарств. В умовах карткової системи і зростаючої нестачі продуктів колгоспний ринок помітно активізувався, забезпечуючи 50% споживання продовольства городян (проти 20% напередодні війни) і 90% грошових прибутків колгоспників. У такій ситуації байдужість селян до колективної праці не могла не рости, і участь селянства у спільних зусиллях країни забезпечувалася за допомогою ставки на особисті інтереси колгоспника. Це було визнанням слабкості політики, що проводилася з початку 30-х рр. і великою поступкою селянству.

Ослаблення політичного та ідеологічного контролю заради економічної ефективності спостерігалось і на промислових підприємствах. Припинення різного роду «політичних зборів» в робочий час супроводжувалося передачею організаційних і кадрових питань у виняткове ведення технічних керівників. Подібним чином, хоч і з деяким запізненням, події розвивалися і в армії після ліквідації інституту політичних комісарів. На службу патріотичній і національній пропаганді були мобілізовані всі літературні і художні форми. Ідеологічний контроль був пом'якшений, багато які письменники, поети і композитори, до війни вимушені мовчати, отримали можливість публікувати свої твори при дотриманні єдиного критерію - їх патріотичної спрямованості. Відоме послаблення політичного та ідеологічного контролю проявилось також в масовому залученні в партію з серпня 1941 р. «усіх, хто відзначився на полі бою». За роки війни в партію вступили 4 млн. радянських громадян, в основному військові з діючої армії, приваблені лозунгами патріотизму і боротьби за свободу Батьківщини. На початку 1945 р. ВКП(б) нараховувала більше 5,7 млн. членів.

Затвердження ідеології, що великою мірою робить с гавку на ідеї патріотизму і народності, супроводжувала зростаюча персоніфікація вищої влади на вершині державної ієрархії. Початок цьому процесу поклала концентрація всіх повноважень, цивільних і військових, в руках Сталіна. Замінивши 6 травня 1941 р. Молотова на посту голови Ради Народних Комісарів, Сталін уперше з 1917 р. об'єднав традиційно розділені партійну і державну владу. З початком війни він очолив ДКО, Ставку Верховного Головнокомандування і Народний комісаріат оборони, а потім надав собі титули Маршала та Генераліссимуса. Виправляючи положення, яке спочатку сильно похитнулося (багато в чому через власні помилки), Сталін зумів, завдяки перемогам Червоної Армії, особливо під Сталінградом, і зростанню своєї популярності на міжнародній арені, стати втіленням новознайденної національної гордості. Його особистість ототожнювалася з вищою цінністю - Батьківщиною, і солдати йшли в бій з криком: «За Батьківщину, за Сталіна!» Не побувавши жодного разу у військах на фронті або в тилу, він зумів примусити народ повірити в свою непогрішимість, розсіяти сумніви і гіркоту попередніх років, звалити на підлеглих відповідальність за довершені помилки.

Нарешті, останній аспект еволюції в ідеологічній і політичній сфері, який привернув в той час загальну увагу, полягав в очевидному відмежуванні радянського керівництва від ідеї світової революції і в скасуванні Комінтерну - основного знаряддя підривної політичної діяльності СРСР, що одночасно засуджувався в передвоєнні роки міжнародним співтовариством. 15 травня 1943 р. Сталін розпустив цю організацію, яка, як він пояснив, «виконала свою місію». Цей акт був покликаний позбавити ґрунту твердження нацистської пропаганди про прагнення Москви втручатися в життя інших держав і навіть більшовизувати їх, об'єднуючи різні течії руху опору в окупованих країнах. Через кілька місяців революційна пісня «Інтернаціонал», що з 1917 р. служила гімном СРСР, була замінена гімном у славу Батьківщини і Сталіна. Розпускаючи Комінтерн, Сталін, звичайно, поступався тиску, який чинився на нього союзниками, але разом з тим він вже думав про післявоєнну перспективу і прагнув усунути з шляху європейських компартій, які стояли в багатьох країнах перед реальною перспективою приходу до влади, перешкоду, якою могло б стати обвинувачення в тому, що вони є агентами Москви.

Ідеологічним змінам, що відбулися в роки війни, було призначене більш або менш тривале життя. Так, нові відносини між державою і Російською православною церквою, упор на всенародну єдність навколо ідеї радянської Батьківщини, спадкоємиці великої російської держави (ця тема вже визначилася до війни), зростаюча персоніфікація влади стануть стійкими елементами ідеології в післявоєнний період. У інших аспектах еволюція виявилася більш ефемерною, наприклад, в ослабленні ідеологічного контролю над інтелігенцією і економічного - над селянством. Війна примусила частково відмовитися від волонтаристських методів у господарській сфері, що проявилось в зростанні ролі вільного ринку і терпимості по відношенню до дрібнотоварного виробництва. Цьому «дрейфу у бік консенсуального правління» (Ж.Сапір), який склав нарівні з націоналізмом і патріотизмом один із основних елементів національної згоди під час війни, було призначено закінчитися з поверненням до миру.

IV. ДО ПЕРЕМОГИ (літо 1943 - травень 1945 р.)

1. Тегеранська конференція

У кінці 1943 р., після перелому на радянсько-німецькому фронті, що відбувся під Курськом, висадки англо-американського десанту в Італії і повалення фашистського режиму Муссоліпі, почалася радикальна зміна політичної і військової обстановки у світі. Тепер, коли перемога стала реальною перспективою, союзники вирішили посилити координацію своїх дій і визначитися в намірах відносно післявоєнного

устрою Європи. З цією метою для підготовки зустрічі глав трьох держав у жовтні 1943 р. в Москві була проведена нарада міністрів закордонних справ. Три союзні держави підтвердили свою рішучість вести війну до беззастережної капітуляції противника і продовжити в мирний час співпрацю, що почалася в 1941 р. Було вирішено створити Консультативну комісію для визначення умов капітуляції противника і Консультативний комітет по Італії. Радянська сторона, яка визнала генерала де Голля як «представника всіх вільних французів», домоглася виключення з обговорення проекту, згідно з яким звільнена французька територія повинна була керуватися Командуванням союзних військ. Незважаючи на свої коливання, Великобританія дала згоду на зміцнення радянсько-чехословацьких відносин, яке виразилося в укладеній доі овору про співпрацю, підписаного з Бешешем 12 грудня 1943 р. в Москві. З цієї нагоди Сталін відмітив, що солідарність слов'янських народів завжди була присутньою в історії Росії.

На Тегеранській конференції, що проходила з 28 листопада по 1 грудня 1943 р., Черчилль, Рузвельт і Сталін, який погодився нарешті, вийхати на кілька днів за межі СРСР, вперше зібралися разом. Вже на цій зустрічі, за п'ятнадцять місяців до більш відомої Ялтинської конференції, почалося визначення майбутнього післявоєнної Європи. Вправно граючи на почутті провини західних союзників з приводу давно обіцяного відкриття справжнього другого фронту, що постійно відкладався і на розбіжностях між США та Великобританією, Сталін домогся потрібних йому рішень з ключових питань:

- обіцянки англо-американської висадки у Франції не пізніше іранця 1944 р.;
- перенесення кордонів Польщі на захід до Одери і визнання, нехай для початку неофіційного, західними союзниками «лінії Керзона» як майбутнього східного кордону Польщі;
- визнання радянських домагань на Кенігсберг, який ніколи в історії не належав Росії;
- визнання анексії прибалтійських держав як акту, зробленого «згідно з волею їх населення».

В обмін на ці поступки СРСР погодився оголосити війну Японії не пізніше, ніж через три місяці після закінчення війни в Європі.

2. Великий наступ 1944 р.

Після цього дипломатичного успіху Радянський Союз, збройні сили якого відтепер перевершували вермахт у всіх відношеннях, розпочав у січні 1944 р. новий наступ, у ході якого 27 січня була остаточно знята блокада Ленінграда, що тривала майже 900 днів. У місті залишалося не більше 550 тис. жителів, число ж жертв перевалило за мільйон, дві третини якого склали померлі від виснаження. У січні ж був звільнений Новгород. У лютому лінія фронту проходила вже в 250 км на захід від Ленінграда. У ході весняного наступу, який розпочався 15 березня, на Півдешо-Західному фронті в квітні-травні були звільнені вся правобережна Україна і Крим. На півдні 30 березня радянські війська вийшли до Чернівців і румунського кордону. 10 червня Червона Армія розгорнула повий наступ на Північному фронті, зайняла Виборг і на початку липня перейшла фінський кордон. 23 червня широкомасштабний наступ на захід розпочався під командуванням маршала К.Рокоссовського відразу па трьох фронтах. 4 липня був звільнений Мінськ, а наступного дня радянські війська перейшли польський кордон 1939 р. За кілька тижнів Червона Армія зайняла біля чверті польської території і 1 серпня вийшла до передмістя Варшави на правому березі Вісли, пройшовши за п'ять тижнів 600 км.

Виявлення в квітні 1943 р. катипського поховання привело до розриву відносин між СРСР і польським урядом в Лондоні, який після смерті Сикор-ського внаслідок нещасного випадку (липень 1943 р.) очолював Миколай-чик. У відповідь Сталін сприяв створенню на території СРСР польського корпусу під командуванням генерала Берлшга і Союзу польських патріотів, також прорадянської орієнтації. Домігшись у Тегерані згоди на визнання по закінченні війни «лінії Керзона» як радянсько-польського кордону, Сталін вимагав тепер більшого: не тільки анексованих ним в 1939 р. польських територій, але й утворення польського уряду, який у своїй більшості складався б з прорадянських діячів. З цією метою він сприяв створенню 21 липня в Любліні Національного Комітету Звільнення на чолі з комуністом Болеславом Берутом, якому радянські власті доручили цивільне управління на зайнятій Червоною Армією частині країни. СРСР не переставав повторювати, що рух Опору, який діяв в окупованій німцями Польщі і дійсно користувався таємною підтримкою переважної більшості населення, існував виключно в уяві «лондонських поляків». Польський уряд у вигнанні, бажаючи покласти кінець цим інсинуаціям, пішов на дуже необачний крок, давши наказ про загальне повстання у Варшаві, до якої вже наближалися радянські війська. Варшав'яни виступили 1 серпня і 62 дні трималися проти кількох німецьких дивізій. Посилаючись на розтягнутість комунікацій і втому солдат, командування Західного фронту відмовилося дати наказ своїм частинам на форсування Вісли, щоб прийти на допомогу повсталим. Тільки у вересні, коли шанси повстання на успіх були повністю втрачені, радянська авіація доставила повсталим деяку кількість зброї, щоб нейтралізувати зростаючу критику з боку частини західної громадської думки, обуреної пасивністю радянських військ. Останні повстанці здалися 2 жовтня. Варшава була майже повністю зруйнована, а Армія Кранова - крило польського Опору. - орієнтована на уряд в Лондоні, понесла величезні втрати.

Замість того, щоб сконцентрувати всі сили для прямого кидка через Польщу на Берлін, радянське Верховне Головнокомандування восени 1944 р. направило значну частину своїх військ на Балкани, в Угорщину і Австрію, щоб випередити в цій частині Європи англо-американців, які повільно просувалися в Італії. У кінці серпня 1944 р. Червона Армія зайняла Румунію. Король Міхай наказав арештувати свого

прем'єр-міністра І.Антонеску і оголосив війну Німеччині. Проте радянські війська увійшли в Бухарест як завойовники. 12 вересня Румунія підписала перемир'я, згідно з яким вона отримувала анексовану Німеччиною Трансільванію і поступалася СРСР Бессарабією та Північною Буковиною. Ще 5 вересня про перемир'я попросила Болгарія. 18 вересня прорадянськи орієнтований Вітчизняний фронт узяв владу в Софії. В Угорщині адмірал Хорті робив зусилля звільнитися від німецької опіки, одночасно ведучи подвійну гру. 1 і вересня направлена ним в Москву делегація підписала перемир'я. Дізнавшись про це, Гітлер віддав наказ про арешт Хорті і ввів додаткові німецькі війська в Угорщину. Частини Червоної Армії під командуванням маршала Малшювського взяли в жовтні Дебрецен, де розташувався дружній СРСР уряд. Однак спроби радянських військ оволодіти Будапештом, що переслідували цілі, швидше політичні ніж чисто військові, незважаючи на дуже важкі втрати, протягом двох місяців не досягли успіху; гарнізон Будапешту капітулював тільки 11 лютого 1945 р. На початку вересня 1944 р. після візиту до Москви Тіто радянські війська увійшли в Югославію, де об'єдналися з югославськими партизанами. На протилежному кінці фронту перемир'я попросила Фінляндія, яка 2 вересня прийняла радянські умови, до речі, враховуючи «особливий інтерес», проявлений США до цієї країни, дуже помірні: передача Карелії і Петсамо - територій, вже приєднаних СРСР в 1940 р.

Таким чином, вже в жовтні 1944 р. велика частина Східної Європи перейшла під радянський контроль. У той час як Рузвельт присвятив себе підготовці до майбутніх виборів, Черчілль визнав, що настав момент відвідати Москву і представити Сталіну план (шифрований!) розділу сфер впливу в Європі. Сталін і Черчілль запропонували Миколайчику погодитися з кордонами, які вже були прийняті для Польщі Люблінським комітетом (лінія Ней-се на заході, «лінія Керзона» на сході), і розпочати формування уряду національної єдності. Черчілль визнав включення до сфери впливу СРСР Румунії, Болгарії та Угорщини. У свою чергу Сталін відмовився від домагань на Грецію і, отже, від всякої підтримки комуністів з Народно-визвольної армії. Не-вирішеною залишалася проблема югославського режиму. У грудні 1944 р. Сталін прийняв нарешті генерала де Голля і Жоржа Бідо. Внаслідок переговорів, які часто ставали напруженими (французькі представники відмовлялися визнати законність Люблінського комітету), сторони уклали договір про союз і співпрацю на 20 років.

3. Ялтинська конференція і перемога

На початку 1945 р., коли близькість перемоги над Німеччиною вже не викликала сумнівів, союзники вирішили зустрітися, щоб у світлі нової політичної і військової ситуації остаточно визначити основні риси післявоєнного світового устрою. Ці питання стали предметом переговорів на Ялтинській конференції (4-11 лютого 1945 р.), під час якої, як і в Тегерані, Сталін вправно грав на протиріччях між англійцями та американцями і на довірі, яку відчував до нього Рузвельт. Протягом тижня був вирішений, частіше за все на користь СРСР, ряд фундаментальних питань, що передусім стосувалися принципів діяльності ООН, засновницька конференція якої повинна була відкритися 25 квітня у Сан-Франциско. Радянський Союз, який вимагав для себе протягом усіх попередніх переговорів про формування цієї нової міжнародної організації, що проходить в Думбартон-Окс, 16 місць (по числу союзних республік), заявив, що задовольняється чотирма, а потім і трьома місцями (РРФСР, Україна та Білорусія). Він також погодився з американською пропозицією про те, що «жоден постійний член Ради Безпеки не може користуватися правом вето при розгляді конфлікту, в якому він бере участь». На думку Рузвельта, радянська позиція «була великим кроком уперед, який буде позитивно сприйнятий народами всього світу». В обмін на ці поступки, незначні в очах Радянського Союзу, але важливі для американського президента, що бажав до кіпця довести свій проект ООН як найважливішого елемент а нової рівноваги, реалістичного і мирного, для післявоєнного миру, радянська сторона домоглася бажаних результатів майже по всіх інших пунктах:

- Східний кордон Польщі пройде по «лінії Керзона». Люблінський комітет, до якого будуть додані «інші демократичні польські лідери в Польщі і за кордоном», складе ядро майбутнього уряду національної єдності. Цей уряд займеться найшвидшою організацією вільних виборів. Весь процес буде здійснюватися під наглядом - з Москви - комісії, що включає в себе Молотова і послів США та Великобританії в СРСР.

- Не викликав великих суперечок принцип військової окупації Німеччини. За пропозицією Черчілля Сталін погодився на виділення французької зони за рахунок англійської і американської окупаційних зон. Навпаки, питання про майбутнє Німеччини, про її можливе розчленування, по якому були розбіжності між Рузвельтом (за розділ) і Черчіллем (проти розділу), було передане на розгляд спеціальної комісії.

- Побоюючись можливого затягнення війни з Японією, Рузвельт запропонував Сталіну дуже вигідні умови в обмін на відкриття СРСР військових дій проти Японії через три місяці після капітуляції Німеччини: приєднання до СРСР Курильських островів і південного Сахаліну, право на оренду Порт-Артура, інтернаціоналізація порту Дайрен і експлуатація залізничного комплексу Маньчжурії.

- Нарешті, західні союзники визнали обґрунтованість пред'явлених СРСР вимог по репараціях: 10 млрд. долл. (половина загального об'єму репарацій з Німеччини), отримання яких складалося б із вивозу товарів і капіталів, використання робочої сили. Однак надалі міжсоюзницька комісія, яка працювала в Москві, не змогла досягти угоди на цій основі.

За три тижні до відкриття Ялтинської конференції радянські війська розгорнули свій останній наступ, виручивши таким чином західних союзників, яких несподіваний німецький контрнаступ в Арденнах захопив

зенацька. З перших же днів радянського наступу німецька оборона була прорвана на широкому фронті. На початку лютого Червона Армія зайняла Сілезію, а 10 березня форсувала Одер. Прикритий військами Рокоссовського на півночі і військами Конєва на півдні, Жуков 12 квітня кинув двохмільйонне угруповання на штурм берлінського укріпленого району, який захищали 1 млн. німецьких солдат. 25 квітня сталася зустріч радянських та американських військ на Ельбі. 30 квітня два радянських розвідники встановили Червоний прапор над рейхстагом. 2 травня генерал Чуйков прийняв капітуляцію берлінського гарнізону. За межами Німеччини останні значні бої сталися в Богемії. Оскільки Сталін домігся від американців, що їх війська не підуть далі Пльзені, радянські частини увійшли до повсталі Прати, яку щойно залишили німці. За кілька годин до цього в Берліні в присутності радянських, англійських, американських та французьких представників фельдмаршал Кейтель підписав Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.

Розділ ІХ

Тріумфальний сталінізм

І. ПОВЕРНЕННЯ ДО ДОВОЄННОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Дискусія про основні напрями

Повернення до мирного життя передбачало, передусім, відновлення економіки та її переорієнтацію на мирні цілі. Нанесені війною людські й матеріальні втрати були дуже важкими. Їх масштаб визначався не тільки жорстокістю нацистів по відношенню до населення, що складалося, на їх думку, з представників нижчих рас, грабежем величезних територій, що знаходилися під німецькою окупацією в окремих випадках до трьох років, але й помилками радянського командування, які привели до загибелі й полону мільйонів солдат. Відносно людських втрат підсумок війни може бути визначений тільки приблизно, шляхом зіставлення різних статистичних викладень. Відмовляючись, як і раніше, від публікації докладних даних, радянські власті останнім часом оцінюють загальні втрати убитими приблизно в 27 млн. чоловік. Це число включає в себе солдат і офіцерів діючої армії, військовополонених, осіб, відправлених на примусові роботи, і жертви серед цивільного населення. У 1946 р. населення СРСР (172 млн. жителів) ледве перевищувало рівень 1939 р. напередодні включення до Радянського Союзу територій з населенням біля 23 млн. чоловік. Втрати становили шосту частину активного населення, в якому частка жінок після війни досягла 56%.

Втрати в економічному потенціалі були підраховані більш точно: 32 тис. зруйнованих підприємств, 65 тис. км виведених з ладу залізничних шляхів, скорочення поголів'я коней на 50%, свиней - на 65%, великої рогатої худоби - на 20%. 35 млн. чоловік залишилися без даху внаслідок руйнування 1700 міст і селищ, 70 тис. сіл. У вересні 1945 р. сума прямих втрат, заподіяних війною, була оцінена в 679 млрд. рублів, що в 5,5 разів перевищувало національний прибуток СРСР в 1940 р.

Крім величезного руйнування війна обумовила повну перебудову народного господарства на військовий лад, а її закінчення - необхідність нових зусиль для його повернення до умов мирного часу. З цим було пов'язане і глибоке перетворення суспільства, яке протягом деякого часу відчувало, як і на початку 30-х рр., етап підвищеної мобільності, сприятливий для соціального просування багатьох її членів. Суспільні зміни виявилися передусім в оновленні робітничого класу, збільшенні притоки жінок в народне господарство, в пріоритеті технічної і професійної компетентності навіть за рахунок політичної «правовірності» (особливо для військових і господарських керівників).

В економічних відносинах війна привела до деякого обмеження волонтаристської практики: контроль держави над різними формами вільного ринку був дещо послаблений; як наслідок, в районах, що уникли окупації, підвищилися прибутки сільських жителів; заохочувалося дрібнотоварне виробництво. Пом'якшення заходів економічного примушення, безсумнівно, зіграло свою роль у патріотичному єднанні, яке дозволило режиму витримати випробування війною. Повернення до мирних умов передбачало необхідність не тільки відновлення економіки, але й вибору шляхів цього процесу: чи підтримати напрями еволюції, що намітилися у час війни або ж відкинути їх і повернутися до моделі розвитку 30-х рр.

Ці найважливіші питання стали предметом напруженої дискусії при розгляді в 1945-1946 рр. проекту четвертого п'ятирічного плану. Дискусія завершилася перемогою прихильників повернення до довоєнної моделі економічного розвитку. На вибір шляхів відновлення економіки істотно впливала оцінка міжнародного стану. Серед прихильників більш урівноваженого економічного розвитку, деякого пом'якшення волонтаристських методів були такі різні люди, як А.Жданов, секретар ЦК ВКП(б); М.Вознесенський, голова Держплану; М.Родіонов, голова Ради Міністрів РРФСР. На їх думку, з установленням миру капіталістичні країни повинні були відчувати жорстоку економічну і політичну кризу. Враховувалася її можливість конфлікту між імперіалістичні пі їм 11 державами через переділ колоніальних імперій, - конфлікту, в якому насамперед зіткнулися о СІ ІІІ та Вели кобрі і та пі я. Через деякий час це бачення міжнародних підносні може зда гпся неймовірним, але н контексті Ялтинської конференції, де Рузвельт рішуче висловився проти британського колоніалізму, воно сприймалося радянськими людьми, вихованими на вірі в «міжімперіалістичні протиріччя», як більш або менш реалістичне. Згідно з цим баченням, для СРСР не існувало в той момент ніякої загрози з боку «фронту» західних держав. Крім того,

Радянський Союз мав у своєму розпорядженні реальні можливості для маневру, оскільки міг виступити як рийок збуту для економіки капіталістичних країн, охоплених кризою. На такого роду міркуваннях засновувалася, наприклад, пропозиція Молотова, стосовно зобов'язання замовити в США товари на 6 млрд. долл. в обмін на визнання Люблінського комітету. В умовах відносно сприятливого міжнародного клімату не було ніякої необхідності продовжувати політику прискореного розвитку важкої промисловості.

Навпаки, прихильники повернення до моделі економічного розвитку 30-х рр., серед яких головну роль грали Маленков та Берія, підтримані керівниками важкої промисловості, посилалися на дослідження економіста Є.Варги, який в грудні 1944 р. почав публікацію важливих фрагментів своєї праці, присвяченої проблемам світового капіталізму, спричинених наслідками другої світової війни.

Варга заперечував теорію неминучої кризи капіталізму і підкреслював, навпаки, його чудову здібність до пристосування. Маленков, Берія та їх прихильники робили з цього висновок про те, що здатність капіталізму справлятися зі своїми внутрішніми протиріччями робила міжнародне становище дуже тривожним, тим більше що володіння атомною бомбою дозволяло імперіалістичним державам явну військову перевагу над СРСР. При такому погляді прискорений розвиток військово-промислової бази країни являвся абсолютним пріоритетом.

Маніпуляція зростаючою міжнародною напруженістю в 1946-1947 рр., утворення фронту консервативних керівників промисловості, неврожай 1946 р., який послужив приводом для посилення контролю над селянством, - ось чинники, які пояснюють невдачу прихильників більш збалансованого розвитку народного господарства і деякого скорочення ролі волюнтаристських методів і примусових заходів в економічному житті.

2. Нездійснена сільськогосподарська реформа

Прийнятий Верховною Радою СРСР в березні 1946 р. «План реконструкції» не вніс остаточної ясності в питання вибору того або іншого шляху. Затверджені ним показники економічного зростання вражали, при цьому на перший погляд здавалися більш реалістичними, ніж цифри довоєнних планів (в порівнянні з рівнем 1940 р. передбачалося збільшення продукції сільського господарства на 27%, промислової продукції - на 38%, продуктивності праці - на 36%, національного прибутку - на 38%). Вже восени 1946 р., внаслідок неврожаю (менше 40 млн. т), зумовленого частково жорсткою засухою, а частково катастрофічною невдачею досвіду «дробового управління» (кожний колгосп, підлеглий з початку 1946 р. одночасно Раді у справах колгоспів і трьом міністерствам, повинен був вирощувати багато різних культур, що не завжди відповідало місцевим можливостям), уряд вирішив знову «прибрати до рук» селянство, контроль над яким в роки війни був до відомої міри послаблений. Була розгорнута широка кампанія по розвитку в колгоспах мережі партійних осередків. Одночасно Комісія із справ колгоспів, створена 19 вересня 1946 р. і керована А.Андрєєвим, який проводив у 30-х рр. колективізацію на Кавказі, а з 1943 по 1946 р. був наркомом землеробства, отримала завдання вжити «всіх заходів для ліквідації порушень колгоспного статуту». Тільки за один 1946 р. 4,7 млн. га земель, «незаконно привласнених колгоспниками», було повернено в колгоспний фонд. З 1947 по 1949 р. таким же чином було відібрано ще 5,9 млн. га. Ці заходи повністю зруйнували досить хитку довіру до уряду, яка виникла на селі під час війни та відразу після неї. У 1947-1948 рр. у відношенні колгоспників уряд прибів до заходів примушення, які нагадали їм про найгірші часи першої п'ятирічки: два укази, прийняті 4 червня 1947 р. і близькі по духу і букві до знаменитого закону від 7 серпня 1932 р., передбачали від п'яти до двадцяти п'яти років таборів за всяке «посягання на державну або колгоспну власність». У 1948 р. колгоспникам було настійно рекомендовано продати державі дрібну худобу, яку їм було дозволено тримати колгоспним статутом. Як наслідок, за півроку було потай забито більше 2 млн. голів худоби. Були сильно підвищені збори й податки з прибутків від продажу на вільному ринку. До того ж торгувати на ринку можна було тільки при наявності спеціального дозволу, який підтверджував, що відповідний колгосп повністю виконав свої зобов'язання перед державою. У той час як розмір обов'язкового постачання кожний рік зростав, ціни, які держава платила колгоспам за сільськогосподарську продукцію, залишалися аж до 1952 р. нижчими за рівень 1940 р. і відшкодовували, наприклад у разі виробництва зернових, тільки одну сьому собівартості. Грошова реформа грудня 1947 р., що полягала в обміні банківських білетів (10 старих рублів за один новий), проходила на умовах, більш вигідних для вкладників ощадних кас (1 за 1 до 3 тис. рублів, 3 за 2 від 3 тис. до 10 тис. рублів, 2 за 1 для внесків понад 10 тис.). Саме тому виключно сильно реформа ударила по селянах, які зберігали гроші, виручені під час війни і особливо в 1945-1946 рр., коли ціни на вільному ринку були особливо вигідними, у себе, а не в ощадкасах, оскільки не наслідувалися заявити про свої накопичення. Успіх цієї акції засвідчив той факт, що біля третини грошової маси не було представлено власниками в державні банки. Всі ці заходи стимулювали масовий стік селян в міста: біля 8 млн. сільських жителів покинули свої села в 1946-1953 рр.

Наприкінці 1949 р. економічне й фінансове становище колгоспів настільки погіршилося, що уряду довелося розробити ряд реформ. У 1950 та 1951 рр. були проведені дискусії про сільськогосподарську політику і заходи, яких було необхідно прийняти. Андрєєв, що відповідав за аграрну політику, був замінений іншим «фахівцем» з сільського господарства - М.Хрущовим, який до призначення в 1949 р. першим секретарем Московського обкому ВКП(б) і секретарем ЦК партії займав пости першого секретаря ЦК Компартії України (1938-1949) і голови Ради Міністрів УРСР (1944-1947). 19 лютого 1950 р. «Правда»

опублікувала статтю, присвячену фундаментальному питанню про те, яка форма організації праці колгоспників краща - ланка або бригада? Обговорення було гострим, оскільки ставилося питання про всю організацію колгоспного виробництва, що існувала з 1939 р. З кінця 30-х рр. власті перебували в упевненості, що ланка - маленька бригада, яка в більшості випадків складалася з членів однієї сім'ї, - є найбільш ефективною - в людському і технічному планах - структурною одиницею в умовах недостатньо механізованого сільського господарства, коли особиста ініціатива залишалася вирішальним чинником прогресу. Всупереч цьому стаття «Правди» стверджувала, що ланка відроджувала повністю помилкову концепцію, яка вела, передусім, до зміцнення індивідуалізму та сімейної солідарності в збиток «колективній свідомості». З весни 1950 р. колгоспна адміністрація поклала кінець самостійності лапок, черговий раз викликавши глибоке невдоволення селянства і дезорганізувавши сільськогосподарські роботи.

8 березня 1950 р. Хрущов опублікував у «Правді» план укрупнення колгоспів, який виходив з тих же цілей, що й реорганізація внутрішньоколгоспної виробничої структури: посилити політичний та економічний контроль на селі. Міри, прийняті одразу за постановою від 30 травня 1950 р. по укрупненню колгоспів були проведені дуже швидко: за один рік кількість колгоспів скоротилася з 252 тис. до 121 тис. і до 94 тис. до кінця 1952 р. Вони супроводжувалися новим і значним зменшенням індивідуальних наділів селян. Власті скоротили також натуральну оплату, яка становила значну частину колгоспного «заробітку» і вважалася великою цінністю, оскільки давала селянам можливість продавати надлишки продуктів на ринках за високими цінами.

Якщо скасування ланок та укрупнення колгоспів частково вирішували проблему забезпечення сільського господарства кадрами, особливо політичними (в 1952 р. три чверті «укрупнених» колгоспів мали партійні організації, тоді як після закінчення війни партосередки були тільки в одному колгоспі із семи), то з економічного боку ці заходи були погано обгрунтовані. У відсталих районах з нечисленним населенням (від Білорусії до Верхньої Волги) вони лише посилити невдоволення і опір селян, що робило ілюзорним всякий прогрес сільського господарства. Ініціатор цих реформ Хрущов розраховував закінчити розпочату ним справу радикальною - і утопічною - зміною всього укладу селянського життя. 4 березня 1951 р. «Правда» опублікувала проект створення «агроміст», викладений Хрущовим наприкінці січня в одному з виступів. Агромісто мислилося справжнім містом, в якому селяни, переселені із своїх хат, повинні були вести міське життя в багатоквартирних будинках вдалині від своїх індивідуальних наділів. Схилені до нового, міського образу життя комфортом і комунальними послугами селяни в той же час розпрощалися б зі своєю такою живучою індивідуалістичною психологією і стали б звичайними трудящими, включеними в колектив. Таким чином, цей проект вирішував відразу дві проблеми: трансформуючи селянську свідомість, він знищував селянина як такого; одночасно стиралася різниця між сільською та міською працею, між селянином і робітником, реалізуючи таким чином довгождану єдність пролетаріату, основи соціалістичного суспільства. Наступного дня після опублікування проекту «Правда», однак, виступила з уточненням, в якому зазначалося, що в попередньому номері мова йшла не про проект, а про початок дискусії. На деякий час Хрущов був усунений від керівництва сільським господарством, за яке він знову енергійно приймається після смерті Сталіна.

3. Повернення до передвоєнної політики

Повернення до примусових і вольових методів у промисловості почалося і в 1946 р., коли через труднощі переходу на мирну продукцію спад промислового виробництва в порівнянні з попереднім роком досяг 17%. Відразу після закінчення війни помітно зросла плінність робочої сили на підприємствах, як і в 30-х рр. У 1946 р. було прийнято кілька постанов, що намагалися закріпити на підприємствах робітників, які в пошуках кращих умов праці переходили з місця на місце, користуючись нестачею робочої сили. У тому ж році був офіційно підтверджений принцип відрядної оплати праці; що ж до норм виробітку, то вони були кілька разів доволі збільшені. У 1947 р., підбадьорений хорошими економічними результатами, уряд вирішив збільшити ряд показників п'ятирічного плану. 1948 рік був ознаменований появою нових грандіозних проектів, в тому числі «Сталінського плану перетворення природи» (що передбачав серед іншого створення штучного моря в Західному Сибіру і дамби через Тихий океан, щоб відвести холодкі течії від сибірських берегів), і проектів будівництва ряду великих гідроелектростанцій. Після смерті Жданова, зняття Вознесенського, незабаром без суду розстріляного (1950 р.), пройшов перегляд четвертого п'ятирічного плану і прийняття надволюнта-ристських установок економічного зростання. Якщо група Вознесенського намагалася створити відносно збалансований план, в рамках якого економіка могла б розвиватися гармонійно, то їх наступники повернулися до випробуваної в 30-х рр. політики пріоритетів, яка надавала перевагу окремим «великим проектам» і галузям (передусім важкої промисловості), консервуючи низький рівень життя населення.

у 1947/48-1952/53 рр. були відтворені ті ж економічні явища і той же цикл, що і в 30-х рр. Спочатку вибухоподібне зростання інвестицій, які досягали в середньому за рік 22% національного прибутку проти 17% в довоєнний період, далеко виходячи за передбачені планом показники. Як і під час першої п'ятирічки, величезне число анархічно розпочатих новобудов залишилися незавершеними. Інвестиційний бум, що роздмухувався більше директорами підприємств, ніж плануючими органами, супроводжувався інфляційними явищами, пов'язаними з дефіцитом, труднощами в постачанні і перекосами в і шпатах праці, а

також дуже високим зростанням попиту на робочу силу з боку підприємств, більше стурбованих максимальним збільшенням числа працюючих і парку обладнання, ніж створенням умов для підвищення продуктивності праці. У результаті кількість працюючих збільшилася на 8,5 млн. чоловік, в той час як план передбачав прибавку в 4,8 млн. Прийом на роботу в промисловості у 70 випадках із 100 відбувся «біля воріт підприємств», що недвозначно свідчило про невдачу Централізованої і «планової» системи в області зайнятості. Як і до війни, більшість нових робітників (60% із 7 млн.) були вихідцями з села. Притока некваліфікованої робочої сили привела до кризи в організації праці, яка багато в чому нагадувала ту, що вибухнула в країні в роки двох перших п'ятирічок. Її виявами стало дуже обмежене зростання продуктивності праці (в середньому 6% на рік за четверту п'ятирічку), такі «негативні явища», як збільшення числа прогулів, плинність робочої сили, проблема виробничої дисципліни і т.д. Як і в 1935-1937 рр., був ініційований підйом стаханівського руху. «Стахановим четвертої п'ятирічки» став О. Філіппов - каменяр, учасник соціалістичного змагання за відновлення міст, зруйнованих під час війни. Як і в 1935-1937 рр., цей експеримент зустрів опір не тільки інженерів і техніків, які розуміли, що всякий рекорд веде до дезорганізації виробництва, але й простих робітників, для яких черговий «трудовий подвиг» обертався довільним і загальним підвищенням норм виробітку.

Оновлення робітничого класу за рахунок притоки сільських жителів супроводжувалося помітним соціальним просуванням кваліфікованих робітників і молодих городян. З 1947 по 1953 р. біля 4 млн. чоловік отримали вищу та середню спеціальну освіту. З них 1,5 млн. були робітники, що пішли з виробництва для отримання освіти в профтехучилищах або вузах. Для цих робітників особисте просування частково компенсувало життєві труднощі. Відносна недостача робочої сили, у зв'язку із зменшенням внаслідок війни активного населення на одну шосту, привела до зростання номінальної зарплати протягом всього періоду 1945-1953 рр., що становило 8% нарід в 1945-1950 рр. і 2,3% на рік в подальшому. Однак, враховуючи найсильніший дефіцит, про який свідчила значна різниця між ринковими і державними цінами, і виходячи з того, що державна роздрібна торгівля не покривала всі потреби, зростання вартості життя значно випереджало збільшення зарплати. Аналіз споживання показує, що в містах рівень життя 1928 р. (що ледве наблизився до рівня 1913 р.) був досягнутий тільки в 1954 р., а рівень 1940 р. (більш низький, ніж в 1928 р.) - в 1951 р.

Спробуємо підвести підсумки. У сільському господарстві, після катастрофи 1946 р. і вражаючого ривка 1947 р., в подальшому темпи зростання залишалися дуже скромними. Хронічні труднощі села були викликані головним чином антиселянською політикою уряду, яка придушувала будь-яку ініціативу і штовхала найбільш заповзятливих до втечі в місто, незважаючи на дуже жорстке законодавство, яке суворо карало селян, що фактично були громадянами другого сорту, за їх «відступництво».

У промисловості фаза швидкого зростання (1947-1948 рр.) і навіть «пері-1 ріпу» (1949-1950 рр.) потім змінилася фазою явного сповільнення, що трипало до 1954 р. Починаючи з 1948 р. промисловість у повній мірі зазнала тру-щіоїцін, викликаних падволонтаристським переглядом показників четвертої п'ятирічного плану. Це нагадувало динаміку загострення економічних і а соціальних конфліктів 30-х рр.: розплення капіталовкладень на догоду інімогам директорів підприємств, дезорганізація виробництва через всілякий дефіцит, розлад фінансів, зростання незавершеного будівництва, відсутність цінового контролю за діяльністю директорів (внаслідок чисток, що обруши-іпіся на Держплан в 1948-1949 рр.), напруженість в середовищі робітничого к пасу.

Повернення, іноді навіть в карикатурній (Гюрмі, до схеми розвитку 30-х рр. були теоретично обгрунтовані Сталіним у ного останній роботі «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». Виходячи з традиційної тези, згідно з якою розпад капіталізму робить останній агресивним і небезпечним, Сталін стверджував, що переважний розвиток важкої промисловості і прискорення процесу перетворення сільського господарства в бік все більше одержавле-пих і «соціалістичних» форм власності і організації праці (радгоспи) повинні були залишатися двома пріоритетами радянської економічної політики. Сталін спеціально уточнював, що колгоспи - перехідна структура - не повинні, хоч вони цього й бажали, отримати можливість викупити МТС і володіти своєю власною технікою. Якби це сталося і вони стали б власниками своїх засобів виробництва, це означало б крок назад в «мірі колективізації» сільського господарства! Виступаючи проти прихильників того, щоб ціни (особливо на сільгосппродукти) засновувалися па реальній вартості, Сталін заперечував будь-які поступки ринку, звеличував заміну грошових платежів продуктообміном і систематичне зниження роздрібних ціп, що прирікало колгоспи, які, до речі, не звільнялися від необхідності капіталовкладень, на збитковість.

Повернення до моделі розвитку 30-х рр. викликало значні економічні потрясіння, що різко погіршили в 1951-1953 рр. всі господарські показники, і серйозну напруженість у суспільстві. До останньої додалися посилення політичних та ідеологічних заходів, а також посилення міжнародної напруженості на фоні складного переплетіння взаємодіючих сил. Період 1945-1953 рр., який відрізнявся великою цілісністю, сприймається сьогодні як логічне завершення, підсумок економічної та політичної лінії, що проводилася після відмови від непу.

II. ПОСИЛЕННЯ КОНТРОЛЮ У ВСІХ СФЕРАХ

1. Обмеження національностей

Якщо в економічній області війна привела до обмеження волонтаристської практики, то в ідейно-політичній сфері вона спричинила ослаблення нагляду, збільшила число неконтрольованих ідейних рухів, особливо серед тих, хто протягом кількох років знаходився за межами системи (в окупованих районах або в полоні), в національному середовищі та інтелігенції.

З поверненням до мирного життя власті спробували, діючи частіше за все жорстко, відновити контроль над розумами. Поводження з військовополоненими, репатрійованими в СРСР, вже з літа 1945 р. свідчило про посилення режиму. Загалом тільки біля 20% з 227 тис. репатрійованих військовополонених отримали дозвіл повернутися додому. Більшість же колишніх військовополонених були або відправлені в табори, або засуджені до заслання мінімум на п'ять років або до примусових робіт по відновленню розорених війною районів. Таке ставлення було продиктоване підозрою, що розповіді репатрійованих про пережите будуть дуже різнитися від того, що офіційно видавалося за правду. Показово, що в червні 1945 р. сільські органи влади отримали інструкцію встановити в селах па відному місці щити з написами, які б попереджували, що не треба вірити розповідям репатрійованих, оскільки радянська реальність незмірно перевершує західну. Це повідомлення мало па меті морально ізолювати репатрійованих і примусити людей підозрювати їх у зраді.

Повернення до складу СРСР територій, включених до його складу в 1939-1940 рр., які залишалися в окупації протягом майже всієї війни, під час якої там розвинулися національні рухи противників СРСР, викликало ланцюгову реакцію озброєного опору, переслідування і репресивних заходів. Опір анексії! колективізації був особливо сильним в Західній Україні, Молдавії та Прибалтиці. Перша радянська окупація Західної України (вересень 1939-червень 1941 р.) викликала до життя досить могутню підпільну озброєну організацію - ОУН (Організація українських націоналістів). Після приходу туди німецьких військ її лідери зробили безуспішні спроби створити незалежні українські уряди у Львові та Києві. Члени ОУН часто добровільно вступали в підрозділи СС (такі, як дивізія «Галичина») для боротьби проти євреїв і комуністів. У липні 1944 р., коли Червона Армія вступила в Західну Україну, ОУН створила Вишу раду звільнення України. Лідер ОУН Р.Шухевич став командуючим Української повстанської армії (УПА), чисельність якої досягла осінню 1944 р., згідно з українськими джерелами, 20 тис. чоловік. З липня 1944 р. по грудень 1949 р. радянські власті сім разів пропонували повстанцям скласти зброю, обіцяючи їм амністію. У 1945-1946 рр. сільські райони Західної України, її «глибинка», знаходилися в основному під контролем повстанців, які користувалися підтримкою селянства, що категорично відкидало саму ідею колективізації. Сили УПА діяли в районах, що межували з Польщею та Чехословаччиною, переховуючись в цих країнах від операцій у відповідь Радянської Армії. Про масштаби цього руху можна судити по тому, що СРСР був вимушений підписати в травні 1947 р. угоду з Польщею та Чехословаччиною про координацію боротьби проти українських «банд». Згідно з нею польський уряд перемістив українське населення на північний захід країни, щоб позбавити повстанців їх міцної бази. Голод 1947 р., що примусив десятки тисяч селян із східної частини України бігти в західну, менш потерпілу, дозволив повстанцям протягом ще деякого часу поповнювати свої ряди. Остаточна Західна Україна була підкорена тільки в 1950 р., після проведення там колективізації, переселення цілих сіл, депортації, заслання або арештів біля 300 тис. чоловік (з 1945 по 1950 р.). Ця цифра включала тих, хто співробітничав з німцями, повстанців і простих селян, які чинили опір колективізації або підтримували партизан з УПА. Судячи за визнанням міністра внутрішніх справ УРСР в грудні 1949 р., «повстанські банди» набиралися не тільки із селян. Серед різних категорій! «бандитів» цей документ згадував також «молодих людей, що втекли із заводів, донецьких шахт і з фабрично-заводських училищ».

Повернення Західної України до складу СРСР супроводжувалося переслідуванням уніатів. Після смерті в листопаді 1944 р. митрополита Західної України Шептицького Уніатській церкві було рекомендовано злитися з Російською православною церквою. Незабаром новий митрополит Сліпий та кілька інших ієрархів були арештовані і осуджені іа співпрацю з німцями. У березні 1946 р. в Києві відбувся об'єднувальний Синод, на якому головував патріарх Олексій. У 1951 р., після вбивства Закарпатського єпископа Ром-ши, уніати цього регіону були також приєднані до Російської православної церкви.

У прибалтійських країнах радянські власті, перш ніж приступити до колективізації, провели депортацію «класово ворожих» елементів, конфіскували землі великих власників, які були розподілені серед бідних селян, подавили опір анексії з боку озброєних груп партизан (ГН5-1948 рр.). У 1948 р. питома вага колективізованих господарств не перевищувала 2,4% в Латвії, 3,5% - в Литві і 4,6% в Естонії. Насильна колективізація була проведена в два роки (1949-1950 рр.). У 1950 р. в цих республіках було ліквідовано відповідно 90,8, 84 і 76% господарств по тій же моделі, що й в усій країні в 1929-1933 рр.: ліквідація форм добровільної кооперації, що охоп. повала в цих районах три чверті селянських господарств, розкуркулення, економічний і поліцейський тиск на селян, що змушувало їх забивати свою худобу і вступати в колгоспи.

26 червня 1946 р. «Звестія» опублікували указ про висилку за колективну зраду чеченців, інгушів і кримських татар, ліквідацію Чечено-Інгушської автономної республіки, а також «розжалування» Кримської автономної республіки в Кримську область. Насправді депортація цих та інших, не названих в указі народів, була проведена вже за кілька років до цього. Указ від 28 серпня 1941 р. оголосив про «переселення» німців Поволжя під приводом наявності серед них «диверсантів» і «шпигунів». З жовтня 1943 по червень 1944 р. за «співпрацю з окупантами» були депортовані в Сибір та Середню Азію шість інших народів: кримські

татари, чеченці, інгуші, калмики, карачаївці, балкарці, усього за архівними даними, приведеними Земськовим, більше 700 тисяч чоловік. Протягом приблизно десяти років депортовані народи офіційно ніби не існували. У липні 1949 р. нараховувалося більше двох з половиною мільйонів спецпереселенців. З них німці склали основний контингент (1,1 млн.), «колишні куркулі» - невелику частку репресованих (5% від загального числа).

Політика репресій проти деяких національностей і відмови від задоволення їх національних сподівань у відомому значенні була продовжена в «промові Перемоги», вимовленій Сталіним 24 травня 1945 р. Піднімаючи тост не за радянський, а за російський народ, Сталій пояснив, що останній - «провідна сила Радянського Союзу» - зіграв вирішальну роль у війні. Своїм «ясним розумом», «стійким характером» і «терпінням» він заслужив право бути визнаним вождем «найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу».

Промова Сталіна означала відмову від колишньої концепції російського народу як першого серед рівних на користь його дореволюційного бачення як народу-просвітителя і заступника. Разом з тим, Сталін, по суті, лише повернувся до ідей, які він відстоював всупереч Леніну в 1922 р. у своєму проєкті автономізації, де Росія грала роль центру системи. Ця концепція була «історично обґрунтована» у другій половині 40-х рр. прославлянням минулого російського народу і ревізією історії його відносин з іншими народами СРСР. Як і в 30-х рр., до створення нової історії країни партія підключилася неповоротко і грубо. У 1946 р. був закритий «Історичний журнал», визнаний нездатним розробити новий підхід до історії. Створені замість нього «Питання історії» в свою чергу в 1949 р. зазнали жорстокої чистки. Історикам було настійно рекомендовано «уникати недооцінки впливу Київської Русі на Західну Європу» і «показувати дійсно прогресивний аспект історичного внеску російського народу в розвиток людства».

До роботи були залучені і представники природознавства. Сесія Академії наук СРСР, що відбулася 5-10 січня 1949 р. в Ленінграді і була присвячена 225-й річниці заснування Російської Імператорської Академії Наук, «остаточно» довела історичну перевагу російської науки. Їй був приписаний пріоритет наступних відкриттів: радіо, лампа розжарювання, трансформатор, ліга к, парашут, передача електроенергії. Таким же чином Ломоносов став першовідкривачем закону збереження енергії. Якщо російське минуле звеличувалося у всіх своїх аспектах (стародавність заселення, рівень цивілізації, досягнення в області мистецтва й науки, військові перемоги, просвітницька діяльність), то політичні і культурні звершення, які відносилися до далекого минулого неросійських народів, повинні були затушовуватися на фоні возвеличень наданого росіянами благодіяння. Дореволюційна історія цих народів зображалася як безперервно міцніюча дружба між ними та російським народом, а царська імперія подавалася аж ніяк не «в'язницею народів», а тиглем, в якому виплавлялася єдність народів, зібраних разом завдяки їх колонізації російським народом, який відкрив до того ж перед іноземцями революційну перспективу. У рамках цього нового бачення національної рухи опору царизму, що колись визнавалися «прогресивними», могли тільки засуджуватися. Після чотирьох років поживлених дискусій імам Шаміль, ватажок руху за незалежність Кавказу в першій половині XIX в., був визнаний «англійським шпигуном», а рух - «реакційним». Наслідком цієї «історичної» дискусії, проведеної Інститутом історії АН СРСР, стала глибока політична криза в Грузії. 1 квітня 1952 р. Пленум ЦК КП(б) Грузії, проведений в присутності спеціально прибулого з Москви Берії, змістив усе керівництво республіки, що перебувало при владі з 1938 р. Нове керівництво на чолі з А.Мгеладзе почало крупномасштабні чистки, які торкнулися більше ніж 400 секретарів міськомів та райкомів партії, переважної більшості партійних кадрів на місцях. У 1951 р. критиці з центру був підданий національний епос мусульманських народів: азербайджанська епопея «Деде Коркут», узбецька «Альпа-миш», казахський епічний цикл «Бр Саїн», «Шора Батир» і «Кобланди Батир», киргизький епос «Манас», які були осуджені за їх «клерикальну й антинародну» спрямованість і заборонені. У більшості мусульманських республік національна інтелігенція мовчки прийняла цей удар по культ.урній спадщині. Виключення склала Киргизія: навіть в партійних організаціях бурхлива полеміка з приводу заборони «Манасу» продовжувалася кілька місяців.

2. Жданівщина

Одночасно з «обмеженнями» неросійських народів в 1946 р. була розгорнута кампанія по відновленню дещо ослабленого під час війни контролю за інтелектуальним життям країни, Інтелігенція сподівалася, що тенденції, які намітилися в роки війни, отримають подальший розвиток у мирний час. Однак надії ліберальних сил були швидко розвіяні. Літом 1946 р. влади розгорнули широкий наступ проти будь-якого вияву інтелектуальної творчості, де виявлялися так звані «закордонний вплив», «західне занепадництво», «метафізичні тенденції», «антиросійський партикуляризм», «дрібнобуржуазний індивідуалізм» і «мистецтво для мистецтва». Ідеологічне керівництво цією кампанією здійснювалося особисто Ждановим з таким завзяттям, що вона була охрещена її жертвами «жданівщиною». Однак і після смерті Жданова ця кампанія продовжувалася з не меншою, а можливо, і більшою жорстокістю аж до 1953 р. Якщо причини, з яких інтелігенція «прибиралася до рук», були зрозумілі в умовах, коли власті взяли курс на всіляке вихвалання Сталіна, на остаточне створення культу його особи і легенди про нього, то пояснення вибору конкретного моменту для розгортання наступу викликає певні труднощі. Схоже, однак, що саме серйозна економічна криза літа 1946 р., що знову привела до голоду (особливо сильному на Україні, в

Молдавії і Нижньому Поволжі), підштовхнула власті до рішення примусити інтелігенцію мовчати. У СРСР, який недавно вийшов переможцем з війни, інтелігенти, звичайно, не повірили б, що засуха - єдина причина голоду в країні, і перед обличчям цього обурливого явища - з кінця XIX ст. голод незмінно відновлював громадянську свідомість освічених кіл проти влади - критика з боку інтелігенції неминуче перейшла б на економічну політику уряду, відповідального в не меншій, а можливо, в більшій мірі, ніж засуха, за катастрофічно низький урожай 1946 р. Першою ознакою зміни в духовному кліматі суспільства було рішення про створення 1 серпня 1946 р. нового журналу «Партійне життя», покликаного контролювати розвиток інтелектуального, наукового і художнього життя, позначеного з часу перемоги «ідеологічною млявістю, появою нових ідей та іноземних впливів, які підривають дух комунізму».

14 серпня ЦК партії обрушився на журнали «Зірка» та «Ленінград» (перший отримав догану, а другий був закритий) за те, що вони стали провідниками «ідеології, чужої духу партії», особливо за публікації творів поетеси А.Ахматової та сатирика М.Зощенко. Через кілька днів останні були виключені з Союзу письменників на зборах, де Жданов довго пояснював, що в розповіді «Пригоди мавпи» (більше, ніж будь-яка інша, поставлений в провину Зощенко) «зображення життя радянських людей, свідомо потворне, карикатурне й вульгарне, знадобилося Зощенко для того, щоб вкласти у вуста мавпи паскудненьку, отруєну антирадянську сентенцію щодо того, що в зоопарку жити краще, ніж на волі, і що в клітці легше дихається, ніж серед радянських людей». Фадєєву, призначеному першим секретарем правління Союзу письменників, було доручено навести порядок в цій організації. 4 вересня нова постанова ЦК піддала критиці «безідейні», тобто без ідеологічних лозунгів, фільми. У ньому були названі три фільми: «Велике життя», оповідання про життя донецьких шахтарів, звинувачене в тому, що в ньому «фальшиво зображені партійні працівники», відсутній показ «сучасного Донбасу з його передовою технікою і культурою, створеною за роки сталінських п'ятирічок»; «Адмірал Нахімов» Пудовкіна і друга серія «Івана Грозного» С.Ейзенштейна. Славнозвісний режисер зазнав критики передусім за те, що створив помилковий образ (як «безхарактерної людини» «типу Гамлета») царя, який фігурував відтепер серед великих будівників російської держави поруч з Петром Великим і... Сталіним.

Новий тижневик «Культура й життя» отримав завдання перевірити, чи дійсно наука, література, мистецтво, кіно, радіо, музика, преса, музейна справа «поставлені на службу комуністичного виховання маси». У кінці 1946 р. «Культура й життя» почала кампанію проти «декадентських тенденцій» в театрі і зажадала виключити з репертуару всі п'єси зарубіжних драматургів. 24 червня 1947 р. Жданов провів нараду філософів, на якій добився засудження «Історії західної філософії» Г.Алексадрова, який керував до цього Агітпропом і став у 1946 р. лауреатом Сталінської премії. Згідно із Ждановим, Алек-сандров виявив надмірну терпимість у своїх думках про ідеалістичну, буржуазну і декадентську філософію, «що надихала» боротьбу імперіалістичних держав проти СРСР (за цю відсутність полемічного завзяття його порівняли із «беззубим вегетаріанцем»).

Ще через кілька місяців жданівщина добралася до музики - сфери, якої вона до нього не торкалася. Приводом послужило виконання в грудні 1947 р. трьох творів, замовлених до тридцятиріччя Жовтневої революції: «Шостої симфонії» Прокоф'єва, «Поєми» Хачатуряна та опери Мураделі «Велика дружба». 10 лютого 1948 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про декадентські тенденції в радянській музиці», що засуджувала оперу Мураделі, який «нехтував кращими традиціями й досвідом класичної опери взагалі та особливо російської класичної опери, яка відрізняється внутрішньою змістовністю, багатством мелодій і широтою діапазону, народністю, витонченістю, красивою, ясною музичною формою, що зробила російську оперу кращою оперою в світі». Мураделі, затверджувалося далі, допустив у лібрето опери «історично фальшиве» трактування відносин між росіянами, з одного боку, і грузинами та осетинами, з іншого, під час «боротьби за встановлення радянської влади і дружби народів на Північному Кавказі в 1918-1920 рр.». Не менш гострої критики зазнали композитори, «що дотримувалися формалістсько-го, антинародного напрямів»: Прокоф'єв, Шостакович, Хачатурян, М'ясков-ський та інші, які «знизили високу суспільну реч музики і звузили її значення, обмеживши його задоволенням перевернутих смаків естетствуючих індивідуалістів». Наслідком постанови стала чистка в Союзі композиторів, «Ан-тиформалістська» кампанія велася протягом усього 1948 р. з великою рішучістю: майже всі відомі інтелектуали та діячі мистецтва були осуджені, виключені з творчих асоціацій і вимушені припинити свою діяльність. Разом з тим на відміну від практики 30-х рр., які, правда, не знали такого в'дливого контролю за кожною областю духовного життя, більшість підданих остракізму інтелектуалів та діячів мистецтва не були арештовані або відправлені в табори,

З кінця 1948 р. критику «формалістських» тенденцій затьмарило відкриття нового шкідливого ухилу: «космополітизму». Проте, формалізм і космополітизм були двома сторонами одного й того ж «підлабузництва перед Заходом». Заборона на контакти і вступ у шлюб радянських громадян з іноземцями стала першим антикосмополітичним заходом. Критика космополітизму швидко набувала все більш відвертого антисемітського характеру. Газети змагалися одна з одною у виявленні «справжніх імен» осуджених космополітів. Кампанія була направлена насамперед проти інтелігентів-євреїв, звинувачених у «індивідуалістичному і скептичному відособненні», «антиросій-ському космополітизмі», «сіоністській діяльності в інтересах імперіалізму». За таємничих обставин у дорожньому випадку загинув художній керівник Єврейського театру С.Міхоелс. Переслідування почалися після того, як радянські євреї продемонстрували свою підтримку створенню держави Ізраїль і вітали приїзд до Москви його першого

посла Голди Меїр. Єврейський антифашистський комітет, який в роки війни займався збором серед єврейських громад в різних країнах, головним чином в США, фінансових коштів для підтримки Радянського Союзу, був розпущений, а його періодичні видання, включаючи «Ейпикайт», в якому співробітничали пайвидатніші представники єврейської інтелігенції СРСР і культурні організації - заборонені. Кілька сотень інтелігентів були арештовані. Деякі з найвідоміших (Фейфер, Перец Маркиш, Бергельсон, Квітко) були відправлені в Сибір і в 1952 р. розстріляні за обвинуваченням у намірі зібрати євреїв у Криму, звідки були виселені кримські татари, і організувати там акти саботажу. Оголошення про розкриття в січні 1953 р. «змови вбивць у білих халатах», в якій підозрювалися кілька медичних світил єврейського походження, остаточно деморалізували радянських євреїв, що протягом кількох тижнів із дня на день чекали рішення про загальну депортацію.

Ідеологічний контроль був поширений па всі сфери духовного життя. Так же упевнено, як в історії і філософії, партія виступала як законодавець і в мовознавстві, біології та математиці, засуджуючи деякі науки як «буржуазні». Гака доля спіткала хвильову механіку, кібернетику та психоаналіз.

У 1950 р. Сталін взяв особисту участь в дискусії про мовознавство, виступивши зі статтею «Марксизм і проблеми мовознавства» проти теорій М.Марра. Сталін намагався довести, що мова є сукупністю словесних подразників, які дозволяють направлено викликати у людини відповідні психічні реакції та дії. Лінгвістичні проблеми були лише приводом, щоб підняти питання взаємовідносин між надбудовою та базисом радянського суспільства, що дозволило Сталіну ще раз заявити про абсолютну необхідність непопорушної та всесильної держави в СРСР. Через два роки в «Листі товаришеві Холопову», опублікованому в «Правді» 2 серпня 1952 р., він повернувся до цієї теми, відкрито оголосивши неправильно висунену Енгельсом в «Анти-Дюрінгу» тезу про відмирання держави після революції, оскільки капіталістичне оточення не було знищене, а соціалістична революція реально перемогла тільки в одній країні.

Зовсім інше значення носила дискусія про біологію. Вона була пов'язана з економічними, насамперед сільськогосподарськими, труднощами країни і торжеством псевдонауочної теорії про спадковість шарлатана Т. Лисенко, який обіцяв Центральному Комітету «і особисто товаришеві Сталіну» в мінімальні терміни забезпечити достаток сільськогосподарських продуктів. Кар'єра Лисенко почалася в лютому 1935 р. па II з'їзді колгоспників-ударників, де він, тоді молодий агробіолог, обручилося па «куркулів від науки». Дуже швидко він був призначений президентом Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В.І.Леніна, звідки вигнав справжніх генетиків, своїх наукових опонентів, і домігся в 1940 р. арешту знаменитого генетика й ботаніка М.Вавилова, який помер у в'язниці в 1943 р. Війни та переслідування генетиків та біологів, розпочаті напередодні, були з подвоєною енергією відновлені в 1947-1948 рр. Під впливом Лисенко ЦК нав'язав таку інтерпретацію розуміння мінливості, яка з'єднувала марксистський детермінізм із визнанням можливості впливати на людську природу. Сесія сільськогосподарської академії, скликана в серпні 1948 р., послужила сигналом/для переслідування всіх генетиків та біологів-«менделістів» (серед яких було багато євреїв). Академіки А.Жебрак, П.Жуковський, Л.Орбелі, О.Сперанський, І.Шмальгаузен та їх учні - загалом кілька сотень дослідників - були звільнені з Академії та зі своїх факультетів. У країні була заборонена генетика Мепделя, а також всі галузі знання, які розглядали ту або іншу форму невизначеності: квантова фізика, теорія ймовірності, статистичний аналіз в соціології і т.д.

Лисенківщина була вираженням політики партії по відношенню до всього наукового знання, тріумфом тієї волюнтаристської псевдонауки, яка дозволяла керівництву країни, що знаходиться на грані голоду, стверджувати, що радянське сільське господарство в найближчому майбутньому чекає вражаючий підйом. Лисенківщина надихала абсурдні «сталінські плани перетворення природи», а також «плани перетворення людини», під якими «фахівці з психології» типу академіка К.Викова розуміли систематичне застосування теорій Павлова для створення «нової людини».

3. Апогей системи концтаборів

Ідеологічне і політичне посилення 1945-1953 рр. привело до розростання репресивних органів і концентраційної системи. З 1946 р. діяльність з охорони порядку і придушення інакомислення здійснювалася двома органами, чії права та обов'язки залишалися туманними і не регламентувалися ніяким законом: Міністерством внутрішніх справ (МВС) та Міністерством державної безпеки (МДБ). Численні перестановки в їх керівництві, які відбулися в ці роки, відображали складні перипетії тієї боротьби за владу, якою в політичному плані був відмічений кінець сталінської ери. У 1946 р., залишаючись заступником Голови Ради Міністрів та членом Політбюро, Берія поступився керівництвом МВС генералу Круглову. МДБ, могутність, якого постійно росла, відійшло до одного з підлеглих Бери Абакумова, заступником якого Круглов працював протягом деякого часу. У листопаді 1951 р. Абакумов був замінений Ігнат'євим, ставлеником Сталіна. Якщо вірити деяким свідцтвам, Сталін перестав тоді довіряти Берії і поставив політичну поліцію під посилений контроль «спеціального сектора» свого Секретаріату.

Враховуючи чисельність нових категорій засуджених до таборів (колишні військовополонені, «ворожі елементи» з регіонів, недавно включених в СРСР, підсобники окупантів, представники народностей, що зазнали масової депортації), потрібно визнати, що в післявоєнні роки радянська концентраційна система досягла свого апогею, коли багато які засуджені в 1937-1938 рр. до десяти років таборів без суду отримали повий термін на основі адміністративного рішення. З іншого боку, є підстави вважати, що й смертність

серед ув'язнених після 1948 р. значно скоротилася завдяки усвідомленню владою необхідності «берегти» економічно вигідну робочу силу. Часткове відкриття архівів ГУТАБу дозволило ряду російських дослідників уточнити число «населення ГУТАБу», оцінка якого коливалася в історичній та мемуарній літературі від 3 до 15 млн. чоловік. Дані ГУТАБівської бюрократії говорять про 2,5 млн. ув'язнених в ВТТ/ВТК на початку 50-х рр., в роки апогею табірної системи. До цієї цифри треба додати ще 2,5 млн. спецпересе-лепців. Що ж до цифри розстріляних або тих, що не «дійшли до пункту призначення» (померлих у «транзиті»), вона залишається досі невідомою.

У порівнянні з попередніми роками організація концентраційної системи відрізнялася раціоналізацією використання ув'язнених, створенням для політв'язнів спеціальних таборів і зростанням числа серйозних спроб повстань ув'язнених.

Можна вважати, що на відміну від післясталінського ГУТАБу, якщо інформація про насиченість європейської частини СРСР таборами не була сильно зменшена, основна частина таборів знаходилася тоді в найвіддаленіших і суворих районах нового освоєння - від безводних пустель Середньої Азії до полюса холоду в Якутії. У кінці 40-х рр. радянська концентраційна система мала вже чвертьвікову історію. Місцем, де почалося її формування, були Соловецькі острови. Досить символічним є те, що центром, навколо якого стала створюватися в 1923 р. структура архіпелагу ГУТАБ, послужив великий монастир на цих островах, який до революції був стратегічною фортецею, а потім в'язницею. У кінці 20-х рр. «населення» Соловків було розкидане по будівництвах залізниць і лісопвалах Карелії, Мурманської, Архангельської та Вологодської областей. Першим великим сталінським будівництвом з використанням ув'язнених стала прокладка Біломоро-Балтійського каналу (1931-1933 рр.). У той же час було розпочато поетапне будівництво «Північно-Східної дороги», вздовж якої були розкидані більш або менш постійні табори. Ця транспортна артерія, що бере початок від стратегічного Котласського перехрестя, просувалася зі своїми рейками, лісосіками та рудниками спочатку до Усгь-Вими, а потім до Ухти, Печори і Воркути. Вона ділилася на дві гілки: одна по Північний Урал, у район Солікамська, а інша - в арктичні райони (Салехард, потім Норильськ), куди в 1939 р. були переведені останні соловецькі в'язні. У другій половині 30-х рр. ув'язнені почали будувати ще одну лінію від Південного Уралу до Кузбасу, Байкалу (група таборів Озертаб) і Амуру (група таборів Бамтаб). У той же період, принаймні, центральна частина Казахстану і Колима також покрилися мережею таборів.

Повністю ізольована - дістатися туди можна було тільки морем - Колима стала регіоном-символом ГУТАБу. Її адміністративний центр і порт прийому ув'язнених - Магадан був побудований ними самими, як і життєво важливе Магаданське шосе, яке з'єднувало тільки табори. Видобуток золота в надлюдських умовах, пізніше детально описаних колишніми в'язнями, складав основний вид їх занять. У Казахстані ув'язнені почали розробку родовищ вугілля та мідної руди в районі Караганди. Звіди табори розповсюдилися в Джезказгай та Екібастуз, що отримали відомість завдяки повстанням, які там сталися в 1953 р. Трохи північніше сільськогосподарське освоєння степів забезпечував Стептаб, що нараховував в 1949 р. 200 тис. ув'язнених.

У складній системі таборів ув'язнені були зайняті переважно на лісопвалі («летючі табори» в тайзі пересувалися разом з лісосіками), в гірничодобувній промисловості, головним чином (за винятком вугільних шахт Воркути й Караганди) в галузях з високою мірою ризику для життя (видобуток урану, свинцю, азбесту, золота, алмазів - більшість цих рудникових таборів, де смертність була особливо високою, відносилася до ПСВТТабу, який розкидав по величезній території від Якутська, Ногаєвої бухти до гирла Колими з центром в Магадані), на будівництві залізниць (залізниця Байкал - Амур, прокладка якої велася ув'язненими з БАМТабу, що нараховував в своїх трьох десятках «табпунктів» кілька сотень тисяч ув'язнених; арктична залізниця Салехард - Ігарка довжиною 1200 км, так і не введена в дію), на будівництві великих дамб (Усть-Кам'яногорськ, Братськ), міст (Комсомольск, Находка, Магадан, Братськ, Норильськ, Воркута, Балхаш, якщо називати тільки найбільші), на реалізації таких престижних проектів, як Волго-Донський канал, будівництво якого закінчилося в 1952 р. У 1948 р., в обстановці загальної недостачі робочої сили через понесені у війні втрати, коли особливо постраждало населення найбільш працездатного віку, власті розпорядилися використовувати ув'язнених більш «економно» і «рентабельно». У 1945-1948 рр. особливо високою була смертність серед ув'язнених, відправлених в табори за перебування в німецькому полоні. Цим слабким і хворим людям не вдавалося виконувати норму виробітку більше, ніж на 30-40%, за що їм відповідно урізалася харчування. Тому «дохо-дяги», як їх називали на табірному жаргоні, швидко вмирили. Щоб стимулювати продуктивність праці, з 1948 р. власті дозволили видачу додаткової зарплати «ударникам», також були збільшені пайки для тих, хто виконував норми виробітку. Економічна рентабельність ГУТАБу дістала різні оцінки: деякі (О.Солженіцин, С.Розенфельд) підкреслюють неймовірну дешевизну цієї робочої сили, «оплачуваної» з розрахунку забезпечення її відтворення; інші (Амальрик, Буковський) наполягають на широкому поширенні всякого роду «приписок», дуже низькій продуктивності табірної робочої сили і величезних витратах на утримання численого і корумпованого табірної персоналу. Як би там не було, «населення» ГУТАБу внесло основний вклад в освоєння нових районів, ресурси яких могли б експлуатуватися вільною найманою робочою силою, як це робиться в цей час, правда з дуже великими економічними витратами.

У 1948 р. були створені табори «спеціального режиму», в яких у дуже важких умовах містилися особи, засуджені за «антирадянські» або «контрреволюційні акти», у цих людей не залишалася ніяких

ілюзій відносно системи. Вони, як правило, пройшли військову службу, вміли поводитися із зброєю і мали абсолютно інший життєвий досвід і світосприймання в порівнянні з «ворогами народу» 30-х рр. - інтелігентами, партійними функціонерами і господарниками, переконаними в тому, що їх арешт - результат жахливого непорозуміння. Здатні чинити опір тиску «карних злочинців», які при посібництві адміністрації завжди тероризували «політичних», ці «нові ув'язнені» перетворили деякі «спецтабори» на справжні осередки повстання і політичного опору. Саме 1948-1954 рр. були відмічені кількома повстаннями ув'язнених. Найвідоміші з них сталися в Печорі (1948 р.), Салехарді (1950 р.), Екібастузі (1952р.), Воркуті і Норильську (1953 р.). Бродіння в таборах, особливо «спеціальних», досягло дуже високого рівня після смерті Сталіна і відсторонення Берії, тобто навесні і влітку 1953 р. і в 1954 р. Очолений, як і більшість попередніх заколотів, колишніми військовими, цей рух прийняв відкрито політичний характер.

Повстання ув'язнених дали підставу окремим авторам (передусім К.Лефору) стверджувати, що «населення» ГУТАБу складало деякий «соціальний клас», що особливо експлуатувався і гнобився правлячим класом. Для Солженіцина ГУТАБ був територією особливої «зеківської нації» зі своєю власною культурою, своїми кодексами і законами, мовою, суспільством, структурою ваним у робітничі бригади, для яких призначалася колективна норма виробітку і де застосовувалися принципи колективної відповідальності; суспільством, розділеним на «політичних» і «карних злочинців», зі складною ієрархією наглядачів, зеків, призначених майстром «сачків», яким вдалося, завдяки тому, що вони володіли якою-небудь рідкою і потрібною спеціальністю, добитися від адміністрації звільнення від спільних робіт, всесильних блатних («зłodіїв у законі» на табірному жаргоні), що зневажали люмпеном-пролег аріатом, «внутрішніх рабів», часто перетворених на пасивних гомосексуалістів.

Існування цієї паралельної «нації» не було тільки результатом репресивної політики, що проводилася відносно окремих осіб і груп, підозрюваних у політичній опозиційності. Воно відображало загальну криміналізацію соціальної поведінки. Всупереч солженіцинському зображенню ГУТА Бу, символом якого є інтелігент-дисидент, «політичні» склали меншину табірної населення. У той же час більшість ув'язнених все ж не були «карними злочинцями» в звичайному розумінні цього слова. Частіше за все в табір попадали звичайні люди за порушення одного із незлічених репресивних законів. Мета законодавства полягала в тому, щоб примусити працювати і дисциплінувати масу, яка не горіла бажанням брати участь у продовженні функціонування системи і її відтворенні.

ІІІ. СРСР У ПІСЛЯВОЄННИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Міжнародне положення СРСР після війни, в якій він переміг ціною великих втрат, було вкрай парадоксальним. Країну було розорено. У той же час її лідери мали законне право претендувати на провідну роль у житті світової спільноти. Безперечно, на Радянський Союз тоді працював своєрідний «ефект Сталінграда» як в суспільній свідомості, так і серед еліти країн-союзників. Але все ж співвідношення сил було для СРСР мало не найгіршим за весь час його існування. Так, він отримував вигоду з окупації величезної території більшої частини Європи, і його армія була за чисельністю на першому місці у світі. У той же час в області деяких видів військової технології і СНІ А, і Великобританія далеко обігнали СРСР, промисловий потенціал якого в західних регіонах до того ж поніс величезні втрати.

Таким чином, в наявності була гостра суперечність між видимою ситуацією і реальним розкладом сил. Радянські керівники ясно усвідомлювали це становище, що примушувало їх переживати сильне почуття уразливості, незважаючи на те, що СРСР став однією з великих держав. Тим самим включення Радянського Союзу в міжнародну сферу характеризувалося великою нестабільністю. У цій ситуації були можливі два підходи: перший передбачав зусилля по збереженню «великого альянсу», створеного в роки війни, і отримання перепочинку для реконструкції і розвитку економіки; другий робив ставку на придбання «гарантій безпеки» за допомогою розширення сфери радянського впливу. Ці два взаємовиключаючі підходи, які передбачали протилежне сприйняття «інших», відбивалися в позиціях, що дискутувалися в партійному керівництві. Перший з них, який захищався в 1945 р. групою Жданова - Вознесенського, виходив з традиційної тези про неминучість розвитку в мирний час «міжімперіалістичних протиріч», передусім між Великобританією та США, які дозволили б СРСР вести, як і в довоєнні роки, витончену дипломатичну гру в багатополісному світі і перешкоджати утворенню «єдиного імперіалістичного фронту». Другий підхід, підтримуваний Ма-ленковим і Сталіним, виходив з припущень про неминучу кризу, яка змете капіталістичну систему, але відсував її прихід у віддалене майбутнє, визнавав існування можливості урегулювання відносин у двополісному світі між соціалістичним табором на чолі з СРСР та імперіалістичним табором на чолі з США і підкреслював небезпеку швидкої конфронтації між ними.

Через деяку пасивність західних держав другим підхід, що безпосередньо виражайся у політиці придбання «гарантій безпеки», взяв гору в перші ж місяці після Ялтинської конференції, - [імовірно, за особистого сприяння Сталіна, який повністю підтримував концепцію зон впливу, був підбадьорений успіхами в Польщі, Румунії та Чехословаччині і бажав домогтися остаточного визнання СРСР в якості наддержави.

В умовах все більш поляризованого світу ця політика привела в подальші роки до утворення блоків, конфронтації, насамперед щодо німецького питання, і до справжньої війни в Кореї. Після поодиноких зіткнень 1945-1946-рр. «холодна війна» увійшла в свою активну фазу влітку 1947 р., коли світ розколовся на

два антагоністичних блоки. Проте, посилення напруженості завжди уміло дозувалося і з одного, і з іншого боку в залежності від того, як кожний табір бачив свою сферу впливу і оцінював свою волю до опору. Так, СРСР виявляв велику обережність і навіть несміливість (Сталін визнає це через кілька років) у своїй політиці по відношенню до китайських комуністів в 1945-1948 рр., вважаючи, що американці розглядають цей регіон як частину своєї сфери впливу. Наштовхнувшись на тверду позицію СІНА та Англії, він відмовився від своїх претензій на Іран і Туреччину. Навпаки, зрозумівши буквально заяву Рузвельта в Ялті про те, що американські війська протягом двох років будуть виведені з Європи, Радянський Союз пішов на ризик у Берліні і виявив непохитну рішучість суворо контролювати, чого б це не коштувало, режими, які він створив на своїх східноєвропейських рубежах.

1. Нове співвідношення сил в Європі: від Потсдаму до Паризької конференції

Незабаром після Ялтинської конференції Захід був поставлений радянською стороною перед кількома фактами, що здійснилися:

у Польщі «поляки з Лондону» отримали в «коаліційному уряді» лише другорядні міністерські портфелі; передбачені ж рішеннями конференції вибори проведені не були;

у Румунії король Міхай був вимушений створити уряд, в якому домінували комуністи;

у Чехословаччині Бенешу, після його візиту в березні 1945 р. до Москви, довелося включити в уряд кілька комуністів.

На Потсдамській конференції, що відбулася 17 липня - 2 серпня 1945 р., західні учасники поступилися спільному тиску СРСР та Польщі і погодилися з тим, що польсько-німецький кордон пройде по лінії Одер - Нейсе. Питання про репарації було також вирішене на користь СРСР, який дістав право вивозити не тільки все, що побажає, із своєї окупаційної зони, але й забрати чверть обладнання в західних зонах. США та Великобританія із здивуванням виявили появу нових радянських вимог: перегляд укладеної в Монтре Конвенції про режим чорноморських проток; повернення СРСР Карського та Ардаганського округів, які межували з Радянською Вірменією і відійшли в 1921 р. до Туреччини; отримання військово-морської бази в Дедеагачі (Фракія) на Егейському морі.

Лондонська нарада міністрів закордонних справ п'яти країн - членів Ради Безпеки ООН у вересні 1945 р. виявила нові джерела напруженості між СРСР та Заходом. Західні країни поставили Радянський Союз до відому, що вони не підпишуть мирні договори з Румунією та Болгарією до проведення там вільних виборів. Радянська сторона витлумачила цю позицію як відмову від угод, укладених з Черчиллем в жовтні 1944 р., про сфери впливу у Східній Європі. До того ж СРСР продемонстрував на цій нараді набутий «комплекс великої держави», зажадавши виключення Китаю та Франції з усіх переговорів про мирні договори і надання собі протекторату над Тріполітанією з тим, щоб, як годиться великій державі, забезпечити свою присутність у Середземному морі. Після трьох тижнів переговорів СРСР і західні учасники були вимушені констатувати свою незгоду з більшістю питань і домовилися знову зустрітись в грудні у Москві.

У Москві міністри закордонних справ трьох великих держав прийшли до компромісу з питання про Болгарію та Румунію після того, як СРСР погодився на проведення там нових виборів, тим самим неявно визнавши, що попередні, які дали «вітчизняним фронтам» більшість в 90%, були фальсифіковані. Радянський Союз погодився також на участь «малих країн» у Мирній конференції, яка повинна була відбутися в Парижі літом 1946 р.

Проте, кількома тижнями пізніше радянська дипломатія підтвердила свій намір вирішувати великі міжнародні проблеми тільки з США (показово, що з кінця 1945 р. контакти між Сталіним та Еттли, який змінив Черчілля на посту прем'єр-міністра Великобританії, ставали все більш епізодичними). У лютому 1946 р. Молотов, зокрема, заявив, що СРСР - одна з двох найбільших країн світу і ніяке міжнародне питання не може бути вирішене без його участі.

Зберігаючи свою прихильність політиці розділу сфер впливу, протиставленої американському проекту колективної безпеки, який відводив ООН центральне місце в урегулюванні конфліктів, СРСР постарався зміцнити свої позиції в Ірані, оскільки до цього моменту політика отримання «гарантій безпеки» приносила свої плоди.

З 1941 р. Іран знаходився під спільною окупацією Великобританії та СРСР, що зобов'язалися вивести свої війська протягом шести місяців після закінчення війни. Однак Радянський Союз виявляв явний намір надовго влаштуватися в Ірані. У вересні 1944 р. він безуспішно спробував створити змішану радянсько-іранську нафтову компанію. У той же час Радянський Союз підтримував партію Гуде, яка об'єднувала значну частину противників існуючого режиму, і сепаратистські рухи курдів і азербайджанців, маючи на меті або послабити центральну владу в Тегерані і поставити її в повну залежність від Гуде, або анексувати північні провінції, що межували з радянським Азербайджаном. У грудні 1945 р. за радянської підтримки на півночі Ірану були проголошені Автономна Республіка Азербайджан і Курдська Народна Республіка. Не домігшись у Раді Безпеки, де розглядалося це питання, прийнятного для себе рішення, Великобританія направила додаткові військові контингенти на південь Ірану. В обмін на створення змішаної радянсько-іранської нафтової компанії Радянський Союз погодився вивести свої війська (травень 1946 р.). Наприкінці 1946 р. Іран денонсував договір про нафтовидобуток, відновив контроль над північною частиною своєї території,

придушивши курдських та азербайджанських сепаратистів, на що СРСР вважав за краще не реагувати, щоб не втягуватися в цьому районі в силовий конфлікт із США та Англією.

Коли іранська криза досягла своєї кульмінації (початок березня 1946 р.), Черчілль виголосив у Фултоні (Міссурі) в присутності президента Трумена свою знамениту промову про «залізну завісу». Ця промова, основні положення якої розділялися на Заході далеко не всіма, особливо англійськими лейбористами, які знаходилися тоді у владі, проте, свідчила про початок нового й важливого етапу в усвідомленні Заходом реальності загрози «радянського експансіонізму». Перед обличчям цієї небезпеки тільки тверда політика - така, до якої Великобританія прибігла в наступні тижні в Ірані мала шанси виявитися результативною.

Паризькі конференції квітня 1946 р. і Мирна конференція, що проходила у французькій столиці з 29 липня по 15 жовтня 1946 р., були присвячені головним чином урегулюванню німецької проблеми. Вони не привели пі до якого зближення західних і радянських позицій, за винятком питання про репарації. Тим часом держсекретар США Бірнс оголосив у Штутгарті, що на думку американського уряду, настав момент передати німецькому народу відповідальність за ведення своїх власних справ, надати Німеччині можливі шляхи знайти самостійність в економічній області. Бірнс далі навіть заявив що «велика трійка» не приймала на себе в Потсдамі ніяких остаточних зобов'язань про західний кордон: Німеччини. Зі свого боку СРСР приступив до активної «денацифікації» своєї окупаційної зони, аграрної реформи, пащо налізації промислових підприємств і створення змішаних радянсько-німецьких підприємств, які працювали виключно па СРСР (після плутанини, створеної вивозом обладнання з німецьких заводів, перевага була віддана цьому варіанту). Хоча СРСР незмінно підтверджував свою прихильність ідеї воз'єднання демократизованої та демілітаризованої Німеччини, зростаюча невідповідність політичних та економічних структур в західних і радянських окупаційних зонах робила цю операцію все більш ілюзорною.

Після невдачі Мирної конференції відносини між західними країнами та СРСР ще більше погіршилися через пряму допомогу, що надавалася Югославією, Болгарією та Албанією, які знаходилися в зоні радянського впливу, комуністичному партизанському руху в Греції, і через тиск СРСР на Туреччину, від якої Радянський Союз вимагав разом з ним взяти участь в охороні проток, «щоб перешкодити їх використанню іншими державами в цілях, по рожих причорноморським державам». США енергійно відреагували па це. направивши вражаючу військово-морську армаду в східний сектор Середземного моря. Рішучість Трумена, яка була підтримана Парижем і Лондоном і спиралася на американську атомну монополію, принесла той же ефект і що й жорстка позиція Великобританії в іранському питанні. Зрештою, і грецька і турецька кризи зіграли в історії «холодної війни» роль, яка далеко перевершила ставки, що були зроблені конфліктуючими сторонами. По су 11 вони послужили прямим джерелом доктрини Трумена, яка стала першим кроком до оформлення американських зобов'язань відносно Європи, до створення НАТО.

Щоб спробувати врегулювати невирішені Мирною конференцією про проблеми, нова нарада міністрів закордонних справ зібралася в Москві 1(1 червня 1947 р., напередодні викладу Труменом конгресу своєї доктрини скопо мічної допомоги «вільним народам, що чинять опір спробам закупаєпіч і боку озброєної меншості, або зовнішньому тиску» (першими отримали американську допомогу Туреччина і Греція). У Москві дискусія розвернулася з кількох фундаментальних питань німецької проблеми. Молотов відкинув американську пропозицію про укладення договору про нейтралітет Німеччини. Генерал Маршалл, якого Трумен щойно поставив на чолі держдепартаменту, відхилив нове радянське прохання про репарації. Америка, заявив він, проти політики перетворення Німеччини на «притулок для бідних у центрі Європи». Сторони не прийшли до згоди і з питання про державний устрій майбутньої Німеччини. З невдачі московської конференції американці зробили для себе безперечний висновок про необхідність безгаєння часу пов'язати західні окупаційні зони із західноєвропейськими державами економічними і навіть політичними угодами. 5 червня Маршалл виклав у Гарварді основні напрями економічного плану, покликаного «допомогти європейцям знову знайти економічне здоров'я, без якого неможливі стабільність та мир». У червні в Парижі була проведена конференція, відкрита для всіх країн, в тому числі і СРСР. Абсолютно несподівано для всіх 26 червня у французьку столицю прибув Молотов у главі делегації, кількість членів якої і їх ранг давали привід для оптимістичних прогнозів. Однак через три дні радянські представники висловили свою принципову незгоду з американським проектом: вони погоджувалися па двосторонню допомогу без попередніх умов і контролю, але заперечували проти колективного підприємства, здатного поставити під сумнів винятковий вплив СРСР у Східній Європі та збільшити здібність Західної Європи до опору. У той же час вони постаралися зменшити психологічний ефект, викликаний пропозицією Маршалла, шляхом порівняння величезних потреб післявоєнної Європи і обмежених можливостей США. Зрештою, 2 липня Молотов перервав переговори, заявивши, що «поставлені під контроль» європейські країни втратять ради задоволення «потреб і бажань деяких великих держав» свою економічну і національну незалежність. Тим часом деякі східноєвропейські країни, в тому числі Польща і Чехословаччина, прийняли запрошення на міжнародну конференцію, скликану 12 липня в Парижі для обговорення плану Маршалла.

Однак через кілька днів під тиском СРСР спочатку Польща, а потім і Чехословаччина оголосили, що вони не будуть представлені в Парижі. У Чехословаччині комуністи вже контролювали, крім поста Голови Ради Міністрів, міністерства внутрішніх справ і національної оборони і могли в будь-який момент захопити всю владу в державі. Та й громадська думка в країні після Мюнхену більше довіряла слов'янському

старшому брату, ніж західним демократіям. 10 липня чехословацький уряд пояснив, що його участь у конференції могла бути витлумачена «як акт, направлений проти СРСР». 11 липня Румунія, Угорщина, Албанія і Фінляндія також заявили про свою відмову; таким чином, саме липнем 1947 р. потрібно датувати розкол Європи: з одного боку - «клієнти» США, з іншого - сателіти Радянського Союзу.

2. Біполяризація світу і «холодна війна».

Погіршення міжнародного клімату продовжувалося протягом усього 1947 р., відміченого все більш помітним втягуванням східноєвропейських країн в орбіту СРСР. У 1947 р. оформлення режимів «народної демократії» вступило у свою другу фазу: після інтермедії «коаліційних урядів» (1945-1946 рр.) влада переходила до комуністів. У Румунії в грудні король Михайл відрікся від престолу на користь Народної республіки. У Болгарії, де колишній керівник Комінтерну Дімітров, повернувшись з СРСР, створив у листопаді 1946 р. уряд з комуністичною більшістю, влітку 1947 р. була прийнята Конституція, скопійована з радянської. У кінці серпня був страчений лідер Аграрної партії Болгарії Н.Петков, герой антифашистського Опопу. У Польщі сформований у 1945 р. коаліційний уряд пішов у відставку після виборів у січні 1947 р.; комуніст Берут став президентом республіки, а Гомулка зайняв пост Генерального секретаря комуністичної партії. Вибори в Угорщині (серпень 1947 р.), майстерно проведені комуністом - міністром внутрішніх справ Л.Райком, завершилися поразкою Селянської партії. Комуністи вирішили, що отримані на виборах 22% голосів, які робили їх першою партією в країні, дали їм право захопити всі ключові пости в уряді, що вони й зробили. Тільки Чехословаччина, хоч і поступилася радянському тиску з питання про план Маршалла, продовжувала, здавалося, чинити опір встановленню комуністами повного контролю над державою.

Наступну фазу формування «блоків» пройшло наприкінці вересня 1947 р., коли представники шести компартій країн Східної Європи і двох наймогутніших західноєвропейських комуністичних партій (Франції та Італії) зібралися з ініціативи СРСР в замку Шклярська Пореба (Польща), щоб створити Комінформ - спільне інформаційне бюро із штаб-квартирою у Белграді, покликане забезпечити обмін досвідом і, у разі необхідності, координацію діяльності компартій на основі взаємної згоди. На Заході звістка про створення Комінформу була, природно, сприйнята як відродження Комінтерну. На ділі ж є серйозні підстави вважати, що, за задумом Сталіна, цей крок вже тоді готував «відлучення» Югославії, сіючи сім'я розбрату між її представниками, спеціально поставленими на друге місце в ієрархії міжнародного комунізму, та всіма іншими.

Як би там не було, радянський блок виглядав вражаючим монолітом, а народження Комінформу - оголошенням війни західній цивілізації. До речі, саме таким чином заява, яка була опублікована по закінченні зустрічі і повторювала основні тези доповіді Жданова, представляла міжнародне становище. Згідно з ним, у світі сформувалися два табори: з одного боку, імперіалістичний і антидемократичний табір, з іншого, антиімперіалістичний і демократичний табір, основна мета якого полягає в ослабленні імперіалізму, в посиленні демократії і ліквідації залишків фашизму. Заява різко критикувала тих соціалістичних лідерів, які «приховували розбійницький характер імперіалістичної політики під маскою соціалістичної фразеології». Теорія «двох таборів» поховала спроби Бенеша та Масаріка зберегти хороші відносини з обома сторонами. Парламентські вибори в Чехословаччині повинні були відбутися в травні 1948 р. Всі чекали відступу комуністів, на яких значна частина громадської думки покладала відповідальність за важку продовольчу кризу. Усвідомлюючи навіслю над ними загрозу, комуністи постаралися ще більш зміцнити своє панування у профспілках, армії та поліції. На початку лютого 1948 р. міністр внутрішніх справ комуніст Нозек призначив кількох комуністів на вищі пости до органів державної безпеки. На знак протесту і з метою примусити уряд провести дострокові вибори 12 міністрів із помірних подали у відставку. Голова Ради Міністрів комуніст Готвальд звернувся за допомогою, погодивши цей крок із заступником міністра закордонних справ СРСР Зоріпим, який знаходився тоді в Празі, до робітничої озброєної міліції, чий виступ забезпечив остаточну перемогу комуністів. 25 лютого Беиеш поступився тиску вулиці, піддавши комуністам усі важливі пости в уряді, за винятком портфеля міністра закордонних справ, залишеного за Я.Масаріком (але той покінчив життя самогубством 10 березня). На виборах, що відбулися 30 травня за єдиним списком, перемогли комуністи. 8 червня Бенеш подав у відставку. Хоч «працька операція» і не внесла яких-небудь значних змін в геополітичну ситуацію, вона отримала величезний резонанс у світі. 5 березня 1948 р. генерал Клей відправив із Берліна телеграму, дуже характерну для тривожної обстановки, що панувала в той момент: «Вже кілька тижнів я відчуваю, що в радянській позиції відбуваються приховані зміни, які примушують мене думати, що війна може вибухнути з драматичною раптовістю». Центральному розвідувальному управлінню США було потрібно десять днів, щоб підготувати для Трумена доповідь із висновком про неможливість виникнення війни в найближчі 60 днів.

Конфронтація СРСР і Заходу піднялася ще на один рівень влітку 1948 р. через події, пов'язані з блокадою Берліна. Невдача конференції «останнього шансу» з німецької проблеми (Лондон, листопад - грудень 1947 р.) прискорила процес утворення Західної Німеччини. На знак протесту проти рішення західних держав про організацію виборів у західнонімецькі засновницькі збори, маршал Соколовський, радянський представник у міжсоюзницькій Раді по контролю за Берліном, 20 березня вийшов із цього органу, що привело до ліквідації чотиристоронньої адміністрації Берліна. Була збережена тільки комендатура, яка управляла муніципальною діяльністю. 31 березня радянська сторона встановила контроль

за комунікаціями між Західним Берліном і Західною Німеччиною, щоб примусити західні держави залишити колишню столицю - аванпост капіталізму, який М.Хрущов через тринадцять років порівняє з «раковою пухлиною».

Західні країни відповіли на це випуском нової грошової одиниці - марки, загальної для їхніх трьох зон. У свою чергу СРСР через кілька днів увів нову грошову одиницю в своїй зоні, заявивши, що вона буде мати ходіння у всьому Берліні. Наступного дня (24 червня) радянська сторона повністю блокувала західні зони в Берліні. Маршал Соколовський відкрито заявив, що «технічні труднощі» в пересуванні між Берліном і Західною Німеччиною збережуться доти, доки Вашингтон, Лондон і Париж не відмовляться від свого проекту створення «трьохзонного» уряду. Захід був вимушений організувати «повітряний міст», який і забезпечував місто біля року, до 12 травня 1949 р., коли блокаду було, нарешті, знято. На Раді чотирьох міністрів закордонних справ, що проходила в Парижі з 22 травня по 20 червня 1949 р., Вишинський, який замінив Молотова на посту керівника радянської дипломатії, відкинув проект самостійності трьох західних зон. У відповідь на створення 23 травня Федеративної Республіки Німеччини скликані в Східному Берліні Народні збори прийняли Конституцію «демократичної неподільної Німеччини». Через кілька місяців, 7 жовтня 1949 р., була проголошена Німецька Демократична Республіка, якій Радянський Союз передав усі громадянські правомочності.

3. Радянсько-югославський розрив та його наслідки

У світі, що розвивався, здавалося, у бік створення монолітних «блоків», раптовий розрив між СРСР та Югославією, про який стало відомо весною 1948 р., виявив наявність сильної напруженості і розходження інтересів всередині «соціалістичного табору». Радянсько-югославська злагода, дуже тісна в момент закінчення війни, яка символізувалася Договором про дружбу та взаємодопомогу від 11 квітня 1945 р., з кінця 1947 р. почала давати тріщини. Сталіна дратувала незалежність Тіто, чия сильна індивідуальність контрастувала із сірою безликістю інших комуністичних лідерів Східної Європи. Не був позбавлений Тіто й певних амбіцій. Він не тільки заперечував приналежність Трієсту Італії, півдня Каринтії - Австрії і частини Македонії - Греції, але й домогся того, що Албанія майже повністю перебувала під його впливом. Тіто розраховував на створення балканської федерації, яка об'єднала б для початку Югославію та Болгарію. У разі успіху задуму і приєднання інших країн до федерації, виникла б реальна можливість того, що Тіто стане її безперечним лідером. Все це викликало підозру у Сталіна. У кіпці 1947 р. Тіто та Дімітров оголосили у Бледі про своє рішення розпочати поетапне здійснення ідеї федерації. 28 січня 1948 р. «Правда» опублікувала статтю, де затверджувалося, що вищезазначеним країнам не потрібна ніяка, в будь-якому випадку помилкова і штучна, федерація. 10 лютого Сталін скликав радянсько-болгаро-югославську нараду, на якій, зайнятий позицію, протилежну висловленій два тижні тому «Правдою» думці, наполягав на створенні болгаро-югославської федерації, безсумнівно розраховуючи, що за допомогою більш піддатливих болгар він отримає можливість краще контролювати дії Белграда. 1 березня Югославія відхилила радянську пропозицію про створення федерації з Болгарією. 3 березня по червень криза, яка супроводжувалася обміном секретними нотами, продовжувала загострюватися: Тіто вивів з уряду двох прорадянських міністрів і відмовився з'явитися як обвинувачений перед Комінформом; Сталін у свою чергу відкликав із Югославії радянських фахівців і пригрозив припинити економічну допомогу. Нарешті, 29 червня був опублікований документ, в якому інші члени Комінформу, зібравшись у Бухаресті, засуджували Комуністичну партію Югославії. Спільна заява особливо підкреслювала нетерпимість «ганебного, чисто турецького терористичного режиму» Тіто і закликала «здорові сили» КПЮ примусити своїх керівників «відкрито й чесно визнати свої помилки і виправити їх», у разі ж відмови - «змінити їх і висунути нове інтернаціоналістичне керівництво КІНО». Однак, югославські комуністи зберегли єдність і пішли за своїм лідером. І наслідки розриву були важкими для Югославії, оскільки всі її економічні угоди із східноєвропейськими країнами були анульовані і вона виявилася в блокаді. Проте, на V з'їзді КІЮ, який відбувся в липні 1948 р., радянські обвинувачення були одностайно знехтувані, а політика Тіто отримала повну підтримку. Розуміючи, що його надії на капітуляцію не виправдовуються, в серпні 1949 р. Сталін вирішив денонсувати договір, укладений в квітні 1945 р. Тепер югославський уряд на чолі з «гітлерівсько-троцькістським агентом» розглядався як «противник і ворог». 25 жовтня 1949 р. дипломатичні відносини між СРСР і Югославією були розірвані.

Обвинувачення у «тітоїзмі» зіграли - як і «холодна війна» - важливу роль у згуртуванні радянського блоку, рості виключень із партій і процесів проти комуністів, багато з яких були учасниками руху Опору, звинувачених у націоналізмі. «Відношення до СРСР - пробний камінь для кожного комуніста», - заявив у грудні 1949 р. Сланський, Генеральний секретар Компартії Чехословаччини. З 1949 по 1952 р. в країнах народної демократії під контролем або за прямою участю «радників» із сталінського МДБ пройшли дві хвилі чисток. Перша була направлена проти «національних» політичних лідерів, замінених «москвичами» - людьми, своїм минулим більш тісно пов'язаними з СРСР. Друга, в якій «космополітизм» був головним критерієм для засудження й арештів, ударила по комуністах переважно єврейської національності; їх основний злочин полягав у тому, що, будучи в минулому членами інтербригад або працюючи в Комінтерні, вони були свідками сталінських методів «чистки» кінця 30-х рр., застосованих тепер у комуністичних партіях східноєвропейських країн.

Під час першої хвилі (літо 1948-1949 р.) були «вичищені»: в Польщі -Гомулка, замінений на посту Першого секретаря Компартії Берутом; в Угорщині - Райк (страчений) і Кадар (ув'язнений); в Болгарії - Костов (страчений); в Словаччині - Клементіс (страчений). Друга хвиля «вичистила»: в Че-хословащині - Сланського (страчений з тринадцятьма іншими обвинуваченими, з яких одинадцять були євреї, після відкритого процесу, який нагадував московські); в Румунії - видну діячку Ганну Паукер, єврейку за національністю, незважаючи на те, що в попередні роки вона користувалася активною підтримкою Москви і зіграла головну роль в боротьбі проти Тіто. Щоденна критика «гітлерівсько-фашистського тітоїзму», полювання за ухильниками всіх мастей, що велася з таким же істеричним озлобленням, як і боротьба з троцькізмом у 30-х рр., повинні були показати неможливість будь-якого іншого шляху до соціалізму, крім обраного СРСР.

4. Апогей «холодної війни».

1949-1950 рр. стали, безсумнівно, кульмінацією «холодної війни», ознаменованої підписанням 4 квітня 1949 р. північноатлантичного договору, чий «відкрито агресивний характер» невпинно викривався СРСР, війною в Кореї та переозброєнням Німеччини. 1949-й був «дуже небезпечним» роком, оскільки СРСР вже не сумнівався, що американці надовго залишаться в Європі. Але він же приніс радянським керівникам і задоволення: успішне випробування першої радянської атомної бомби (вересень 1949 р.) і перемога китайських комуністів.

На відміну від своєї політики, яка проводилася в інших районах світу, на Далекому Сході СРСР з 1945 р. діяв дуже обережно. Вступ Червоної Армії у війну проти Японії в серпні 1945 р. дозволив йому відновити в цьому регіоні позиції, втрачені в 1905 р. царською імперією. 15 серпня 1945 р. Чан Кайши погодився з радянською присутністю у Порт-Артурі, Дайрені та Маньчжурії. За радянської підтримки Маньчжурія стала автономною комуністичною державою, яку очолив Гао Ган, який, очевидно, був тісно пов'язаний із Сталіним. Наприкінці 1945 р. останній закликав китайських комуністів порозумітися з Чан Кайши. Ця позиція була кілька разів підтверджена в 1946-1948 рр. Той факт, що, починаючи з літа 1947 р., політична й військова ситуація змінилася на користь китайських комуністів, загалом не змінив стриманого відношення радянського керівництва до китайських комуністів, які не були запрошені па нараду, присвячену заснуванню Комінформа. Цій стриманості можна дати кілька пояснень: розуміючи американські наміри відносно Японії, радянське керівництво розглядало Далекий Схід як переважну сферу впливу США (на відміну від Європи). Але чи не побоювалося воно також, що у разі перемоги китайських комуністів виникне новий полюс комунізму? У цьому значенні потрібно визнати непослідовність політики, направленої проти Тіто, що дозволяло Мао Цзедуну зміцнювати свою незалежність. Показово, що радянська преса майже не помітила вирішальний наступ китайських комуністів влітку 1949 р., оскільки була дуже зайнята звітами про викриття незліченних «гітлерівсько-троцькістсько-тітоїстських» змов у Східній Європі.

Ентузіазм СРСР з приводу «китайських братів по зброї» проявився тільки після остаточної перемоги Мао Цзедуну. 23 листопада 1949 р. СРСР встановив дипломатичні відносини з Пекіном і Вишинський заявив в ООН, що тепер його країна не визнає націоналістичний Китай. Після важких двомісячних переговорів 14 лютого 1950 р. в Москві Мао Цзедун підписав із Сталіним Договір про взаємодопомогу терміном на тридцять років. Радянський Союз зобов'язався відмовитися у дворічний термін від усіх своїх прав у Маньчжурії і протягом п'яти років повернути Дайрен і Порт-Артур, надати Китаю позику в 300 млн. доларів, освоїти Синьцзян силами змішаних фірм з переважанням радянського фінансового і технічного капіталу. Тривалість переговорів, скромна сума кредиту, термін, передбачений для передачі Маньчжурської залізниці і портів, підкріплюють гіпотезу, згідно з якою Москва, перш ніж прийняти на себе більш серйозні зобов'язання, хотіла побачити, яку політику обере Мао. Спільна ворожість по відношенню до США була, безсумнівно, одним із основних чинників згоди. Те, що це так, було відкрито підтверджено кількома тижнями пізніше: коли Рада Безпеки відмовилася виключити націоналістичний Китай з ООН, СРСР вийшов з усіх її органів (до серпня 1950 р.).

Саме завдяки відсутності СРСР Рада Безпеки змогла 27 червня 1950 р. прийняти резолюцію про введення американських військ до Кореї, де північні корейці за два дні до цього перетнули 38-у паралель. Згідно з деякими сучасними версіями, до цього кроку Північну Корею підштовхнув Сталін, який не вірив в можливість дій у відповідь США після того, як вони «покинули» Чан Кайши, і хотів скласти конкуренцію Мао на Далекому Сході. Проте, коли Китай у свою чергу вступив у війну на боці Північної Кореї, СРСР, нашттовхнувшись на тверду позицію США, постарався зберегти локальний характер конфлікту. Після зміщення войовничого генерала Макартура напруженість навколо корейських подій зменшилася. 23 червня 1951 р. постійний представник СРСР в ООН Малік, який за два роки до цього вів переговори з питання про блокаду Берліна, запропонував, щоб «воюючі сторони почали дискусію про припинення вогню і досягнення перемир'я». Переговори з цього питання увінчуються успіхом тільки через два роки, після смерті Сталіна.

У більшій мірі, ніж конфлікт у Кореї, «головним боєм» радянської зовнішньої політики на початку 50-х рр. було питання про інтеграцію ФРН у західну політичну систему та її переозброєння. Використовуючи глибокі розходження між західними державами з цієї проблеми, радянська дипломатія мала можливість вправно маневрувати. 23 жовтня 1950 р. міністри закордонних справ східноєвропейсько-о табору, що зібралися у Празі, запропонували підписати мирний договір із Німеччиною, який передбачав її демілітаризацію і виведення з неї усіх іноземних військ. У грудні західні країни в принципі погодилися на

зустріч, але зажадали, щоб на ній були обговорені всі проблеми, по яких мало місце протистояння Заходу та Сходу. Переговори, які продовжувалися з 5 березня по 21 червня 1951 р. в Парижі, не привели сторони до угоди. Причиною неуспіху стало досить другорядне питання: Радянський Союз наполягав на тому, щоб мова йшла і про Атлантичний пакт, чому противилися країни Заходу. Наступного року СРСР зробив ще одну спробу. 10 березня 1952 р., через кілька днів після Лісабонської конференції керівників країн НАТО, на якій був прийнятий перший план переозброєння Європи, в тому числі і ФРН, Радянський Союз направив західним державам ноту, яка містила пропозицію укласти мирний договір з демілітаризованою та нейтральною Німеччиною. У порівнянні з попередніми проектами - як радянськими, так і західними - цей план містив нові моменти, які повинні були спокусити німців (дозвіл Німеччині мати необхідні для оборони національні збройні сили, загальна амністія для всіх офіцерів вермахту і функціонерів НСДАП, за винятком винних у військових злочинах). Неможливо було більш відверто запропонувати повернення до політики Рапалло, за якою радянська дипломатія відчувала ту ж ностальгію, що й за часами, коли існування багатополосного миру дозволяло СРСР грати на «міжімперіалістичних протиріччях». Однак, щоб спокусити німців у 1952 р., Москві потрібно було заплатити більше: передусім відмовитися від вимоги визнати як попередню умову кордон по Одеру - Нейсе і погодитися з утворенням нового загальнонімецького уряду за підсумками вільних виборів. У цій ситуації західні держави заявили, що укладення мирного договору передбачає створення уряду, повноважного його підписати, отже, для початку необхідно домовитися про організацію вільних виборів. Грубість радянської реакції у повній мірі відобразила перенесене СРСР розчарування.

У своїй останній роботі, опублікованій у вересні 1952 р., Сталін розвивав ідею, яка полягала в тому, що якщо в теорії «суперечності» між капіталістичними країнами є менш сильними, ніж між капіталістичними і соціалістичними країнами, то не обов'язково справа йде так і на практиці. Звідси слідувало, що, «всупереч думці деяких товаришів», війни між капіталістичними країнами були неминучі і в тих умовах.

У багатьох тоді створилося враження, що ця теза була плодом розумового розладу автора. Але чи не провіщав він стратегічний поворот: відмова від концепції двох таборів, щоб зіграти на «протиріччях імперіалізму»? Передбачити можливу еволюцію в цьому напрямі протягом 1953 р. дозволяє інтерв'ю Сталіна, опубліковане 24 грудня 1952 р. в «Нью-Йорк тайме», в якому генералісимус, хоч і не давши ясної відповіді на це найважливіше питання радянської зовнішньої політики, виявив готовність до співпраці в можливій дипломатичній акції, виходячи з того факту, що «СРСР бажає, щоб Корейській війні був покладений кінець», і до зустрічі з Ейзенхауером. Проте, Ейзен-хауер дочекався смерті Сталіна, щоб, кажучи словами президента СНІ А, «зробити перші кроки до створення взаємної довіри, заснованої на спільних зусиллях».

V. «РОЗВИНЕНИЙ» СТАЛІНІЗМ

1. Специфіка структур влади

Політичне життя СРСР у післявоєнні роки було відмічене не тільки ідеологічним посиленням контролю над суспільством, але також і приходом структур влади до специфічних форм, які демонстрували відмову від деяких ленінських норм, і зверненням до його спадщини і очевидну спадкоємність з практикою (чистки) і політичним примушенням (передусім відносно ключового питання оновлення і ротації партійних кадрів) 30-х рр.

У післявоєнні роки Сталін постарався зміцнити підмурівок своєї влади за допомогою ультранационалістичної ідеології, відмови від традиційних, встановлених Леніном, принципів функціонування партійних органів і безмежного розвитку культу Верховного Вождя, який став маршалом, генералісимусом і Головою Ради Міністрів.

Саме тоді «культ особи» досяг апогею. У кожному селищі споруджувався свій пам'ятник Сталіну. Святування в грудні 1949 р. сімдесятиріччя вождя дозволило культу особи перейти всі мислимі кордони. Протягом тижнів газети перелічували тисячі подарунків, надісланих Сталіну у знак вдячності з усіх кінців світу. Тисячі послань, сповнених безкрайнього поклоніння й захоплення, стікалися до Великої Людини. Вищі церковні ієрархи публічно завірили його в своїй найглибшій вдячності і в тому, що вони підносять гарячі молитви, відчуваючи безприкладні мудрість і велич, з якими він управляє Батьківщиною.

Незважаючи на весь хор славослів'я і рабських запевнень у вірності, ніколи ця людина не була так самотня. Свідомість його близьких, дочки, Хрущова і М.Джіласа однастайні в цьому. Ізолювавшись через свою підозрілість від усіх, уникаючи церемоній і прийомів, знаючи про життя країни тільки по прикрашених картинках офіційних доповідей, старіючий Сталін проводив тепер більшу частину часу на своїй дачі в Кунцево, звідки приїжджав на кілька годин у Кремль. На дачу він викликав старих членів партійного керівництва, змушуючи їх, якщо вірити спогадам Хрущова, з будь-якого приводу пити ночі безперервно до повної знемоги. Підкреслюючи значення цих застіль, наближені Сталіна того періоду відмічають його рідке уміння сплутати карти і, застосовуючи свою улюблену тактику, підбурити між собою своїх вірогідних наступників, доручивши їм розв'язання найголовомніших проблем, щоб потім, вставши

вище конкретних особистостей і розбіжностей, взяти на себе роль арбітра й продовжити зміцнення політичної системи, в якій ленінські традиції грали все меншу роль, тобто сталінізму.

Радикальний розрив з ленінською спадщиною здійснювався на кількох рівнях:

- На рівні символів, що виражалося у відтворенні цивільних і військових звань, які були скасовані Леніним, оскільки втілювали, на його думку, традиційну державу (так, в 1946 р. народні комісари перетворилися на «міністрів»); в примітному перейменуванні, покликаному знаменувати перехід до нового етапу в історичному розвитку народу і держави (Робітничо-селянська Червона Армія була перейменована в Радянські Збройні Сили, а більшо-вистська партія в 1952 р. стала Комуністичною партією Радянського Союзу -КПРС).

- На теоретичному рівні йшла прихована критика ленінської концепції партії. Так, в промові, проголошеній 9 лютого 1946 р., Сталін заявив про те, що єдина різниця між комуністами і безпартійними полягає в тому, що перші є членами партії, а другі ні.

- На більш глибокому рівні реального здійснення влади розрив із ленінізмом виражався в послідовному ігноруванні керівних органів партії: тринадцять з половиною років, з березня 1939 по жовтень 1952 р., не скликалися з'їзди, і п'ять з половиною років, з лютого 1947 по жовтень 1952 р., - пленуми ЦК. Навіть Політбюро (10 членів і 4 кандидати в члени) майже ніколи не збиралося в повному складі через введену Сталіним практику «малих комісій» (повністю незаконної з точки зору Статуту) з розпливчати повноваженнями: Комісія П'яти, Комісія Шести, що займалася в принципі закордонними справами, але також і деякими питаннями внутрішньої політики, Комісія Семи. Як правило, Сталін вважав за краще приймати членів Політбюро індивідуально або невеликими групами з питань, пов'язаних зі «спеціальністю» кожного. Сталін, який страждав від гострої шпигуноманії, незмінно виключав із цих зустрічей, особливо в останні роки життя, деяких членів Політбюро, підозрюваних у переході на службу тієї або іншої іноземної держави. Це сталося із Ворошиловим, запідозреним у співпраці з Інтеллідженс Сервіс (але не арештованим, що досить ясно говорить про справжні мотиви цієї так званої немилості); потім, після XIX з'їзду партії, - з Молотовим та Мікояном. Хрущов залишив вражаючі розповіді про епізодичні засідання Політбюро, де найважливіші рішення, наприклад про п'ятий п'ятирічний план, приймалися без усякого обговорення за кілька хвилин учасниками, які відчували паніку тільки від однієї думки, що вони можуть висловити точку зору, яка зіпсує настрої Вождів. Тим часом Сталін робив усе, щоб сконцентрувати владу у створених ним структурах, непідконтрольних обраним у 1939 р. керівним партійним інстанціям. Роль його особистого Секретаріату та Спеціального сектора Секретаріату ЦК під керівництвом Поскрюбишева, очевидно, постійно зростала, полягаючи в нагляді над усім Секретаріатом ЦК - реальним центром прийняття рішень і контролю за їх виконанням. Кожний із головних соратників Сталіна в післявоєнні роки (Маленков, Жданов і Хрущов) займав у той або інший момент один з чотирьох постів секретарів ЦК партії.

При тих - дуже уривчастих - знаннях про механізм прийняття рішення на найвищому рівні, які ми маємо в своєму розпорядженні, неможливо дати вичерпну відповідь на питання про реальну владу в післявоєнному СРСР. Чи дійсно Сталін був самодержцем, описаним Хрущовим та Джіласом? Або ж лідером меншості в Політбюро, оточеним ворогуючими групами, які виникали в передбаченні швидкого розподілу спадщини і чиї позиції відображали реальні тенденції у виборі рішень з ключових питань того моменту? Ці дві гіпотези не виключають одна одну. Вони дозволяють оцінити складність і витонченість політичної гри Сталіна, якому вдалося так же надійно прибрати до рук вищих воєначальників, овіяних славою Перемоги, як і обернути собі на користь суперництво та амбіції своїх політичних колег, відволікаючи таким чином увагу від соціальних протиріч і відцентрових ідеологічних тенденцій, які виявляються після того великого дня, коли його не стане.

2. Політичні конфлікти і альтернативи

Першою конфліктною ситуацією, в якій Сталін взяв на себе роль арбітра, був спор Маленкова і Жданова, які вважалися після закінчення війни його потенційними спадкоємцями. Сходження обох почалося ще в довоєнні роки. У 1939 р. Маленков був призначений секретарем ЦК і начальником управління кадрів ЦК. Завдяки своїм безперечним організаторським здібностям він отримав під час війни нові відповідальні призначення. Член ДКО, у 1943 р. Маленков був поставлений на чолі Комітету з відновлення звільнених районів. У 1944 р. він очолив Комітет з демонтажу німецької промисловості, який займався отриманням із Німеччини репарацій на користь СРСР. У той час як Маленков, після блискучої партійної кар'єри підіймався все вище у сфері державного управління, Жданов не менш успішно просувався в структурі партійного апарату. Будучи з 1934 р. секретарем ЦК, членом Оргбюро ЦК і спадкоємцем Кірова на посту першого секретаря ленинградської партійної організації, він зіграв видну роль в чистці місцевих партійних і господарських кадрів в 1936-1938 рр. На XVIII з'їзді партії в березні 1939 р. він був обраний членом Політбюро.

Суперечка між Маленковим, підтримуваним Берією, Кагановичем і керівниками важкої промисловості, з одного боку, і Ждановим, на боці якого були голова Держплану Вознесенський, Доронін, Родіонов, Ковальов і деякі воєначальники, з іншого, одночасно торкалася, як ми вже бачили, міжнародного становища, а також темпів і шляхів економічного розвитку СРСР в післявоєнні роки. Політичний конфлікт між Маленковим і Ждановим розвивався з кінця 1945 р. навколо суто приватного питання: Жданов і

Вознесенський атакували Маленкова у зв'язку з його політикою вивозу німецької промисловості, яка приводила, згідно з їх уявленнями, до жахливого розбазарювання коштів. Мікоян, посланий Сталіним розібратися на місці, повернувся з дуже несприятливою доповіддю, яка свідчила про необхідність відмовитися від політики демонтажу на користь створення змішаних фірм, які б організовували в Німеччині виробництво продукції для СРСР. Сталін підтримав групу Жданова, зняв Маленкова з посади, одночасно вивівши його з Секретаріату ЦК. Протягом двох років Жданов і його помічник М.Сулов, призначений в червні 1947 р. керівником Агітпропу (замість близького до Маленкова Г.Александрова), користувалися довірою Сталіна, очолюючи ідеологічне придушення інтелігенції, національних рухів і згуртування європейських компартій навколо КППС. Разом з тим у політичному відношенні група Жданова - Вознесенського виявилася дуже різношерстою, об'єднуючи і «жорстких» ідеологів типу Жданова, і таких економістів-реформаторів, як Вознесенський, місцеву володарючу еліту (ленінградська партійна організація, першим секретарем якої був Жданов) і керівників, які бажали б відновити деяку форму - звичайно, дуже специфічну - законності шляхом «повернення до принципів» перед обличчям ультраціоналістичного, неленінського дрейфу сталінської влади. Плани цієї групи в області економіки зазнали поразки з ряду причин, зумовлених як катастрофічним погіршенням продовольчого становища в 1946-1948 рр., що дало привід для відновлення жорсткого контролю над селянством, утворенням консервативного фронту керівників промисловості, так і спекуляціями у внутрішньополітичних цілях міжнародною напруженістю. Ймовірно, відносно стратегії економічного розвитку Сталін солідаризувався з прихильниками повернення до волонтаристської схеми 30-х рр.

У 1945-1946 рр. Сталін дуже майстерно маневрував по відношенню до іншої групи, яка могла б перетворитися на самостійну суспільно-політичну силу, здатну якщо не зібрати разом тих, хто хотів змін, то, принаймні, створити противагу цивільній владі і навіть виступити арбітром у спірних питаннях: щодо ставлення до армії. Хоча в російській історії не існувало путчистської традиції і феномен 1937 р. повинен був, швидше усього, додати впевненості цивільній владі, все ж, і не беручи влади, армія кілька разів, передусім в 1917 р., активно сприяла зміні політичної системи. У 1945 р. радянське керівництво на чолі із Сталіним усвідомлювало, що, стикнувшись із зовнішніми по відношенню до системи реаліями і випробувавши на собі вакуум і некомпетентність цивільної влади в 1941 р. армія могла стати центром кристалізації ідей, небезпечних для режиму. До того ж, користуючись величезним престижем, воєначальники, особливо Жуков, який взяв Берлін, були, принаймні, не менш популярні, ніж цивільні керівники - армія могла вселяти побоювання цивільній владі. Тому вже до 1945 р. були вжито деяких засобів, щоб попередити можливу загрозу з боку військових: ідеологічна інтеграція армії в партію, немилість відносно військових керівників, знеособлення історії війни.

У першому випадку активно проводилася політика масового залучення до партії тих, «хто відзначилися на полі бою»: в кінці 1945 р. демобілізовані військові, що вступили в партію в діючій армії, складала більше 40% загальної чисельності ВКП(б) - 2,5 з 5,7 млн. (усього в партію за час війни вступило біля чотирьох мільйонів нових членів). Велика частка фронтовиків мала два суперечливі наслідки: з одного боку, вона свідчила про те, що партія вдалося забезпечити собі широку присутність в армії; з іншого - мала на увазі, що й армія спроможна впливати на установки партії, якщо воєначальники вирішать мобілізувати своїх «ветеранів», що були розкидані по країні і повернулися до мирного життя. Тому вже до кінця 1945 р. найвидніші воєначальники отримали призначення у віддалені регіони і були майже повністю усунені з політичного життя. Найбільш популярний з них - Жуков - був відправлений командувати спочатку Одеським військовим округом, потім Уральським, і з 1946 р. про нього майже не писали. 4 травня 1948 р. радянська преса не згадала навіть його імені в матеріалах, присвячених річниці взяття Берліна. Вся заслуга розробки плану вирішального штурму Берліна була, природно, приписана Сталіну. Відсторонення воєначальників супроводжувалося знеособленням історії війни, що стало очевидним уже в 1946-1947 рр. У численній «військовій літературі» на першому плані стояли безіменний солдат і партія, що виступала як натхненник і організатор військових операцій, яку ніщо і ніколи не заставало зненацька.

Влітку 1948 р. після дворічної немилості Маленков був повернутий Сталіним до складу Секретаріату ЦК. Через кілька тижнів, 31 серпня 1948 р., раптово помер Жданов, залишивши своїх прихильників беззахисними перед Маленковим, який у співпраці з Берією, керівником всесильного МДБ Абакумовим і, безсумнівно, з благословення Сталіна організував найбільшу чистку, направлену проти Вознесенського, співробітників з Держплану і парт-апарату Ленінграда - міста, яке завжди було у Сталіна під підозрою. Вознесенський був зміщений і в 1950 р. без суду розстріляний. Загалом «ленінградська справа» коштувала життя кільком сотням партробітників, більшість з яких своєю кар'єрою в цьому місті були зобов'язані Жданову; вона також дозволила усунути інших керівників, які підтримували свого часу Жданова, в числі яких був Голова Радміну РРФСР Родіонов. Всі ці відповідальні працівники були звинувачені у спробі «розвалити соціалістичне господарство методами міжнародного капіталізму» (явний натяк на економічні розходження між Маленковим і Вознесенським в 1945-1946 рр.) і в «змові з прихильниками Тіто, направлений на повалення радянської влади». На перший погляд Сталін не брав участі в цих заходах, однак навряд чи це було дійсно так, враховуючи його могутність і пильний контроль за течією життя країни. Можливо, що саме від Сталіна виходила ініціатива чистки партапарату Ленінграда - міста, чий боязкі наміри до самостійності вселяли центральній владі побоювання, які ставали мотивом для репресій. Готувалася й

«московська справа» у зв'язку із звільненням Г.М.Попова з посади секретаря МК ВКП(б). Але вона не була доведена до «логічного» кінця.

Повернення Маленкова в групу перших осіб країни, усунення Вознесенського та його колег із Держплану співпали з переорієнтацією четвертого п'ятирічного плану у бік надволонтаристського економічного росту. Одночасно відбувався перехід до децентралізованого і ще більш причепливого контролю різних галузей економіки. Відділ кадрів Секретаріату ЦК, визнаний надзвичайно централізованим і тому неефективним, був скасований, а його функції передані галузевим відділам (важкої промисловості, планування, фінансів і торгівлі, транспорту, сільського господарства і т.д.), покликаним дати більш раціональне кадрове забезпечення кожної конкретної галузі. Ці заходи, що означали повернення до практики другої половини 30-х рр., виражали тверду рішучість партії ретельно стежити за підприємствами, коли визначилося поновлення довоєнної волонтаристської практики. Хоча Маленков і виглядав як спадкоємець, призначений самим Сталініним, однак останній! в той же час сприяв просуванню Хрущова, який отримав у 1949 р. пости першого секретаря Московського обкому партії і секретаря ЦК після нетриунальної і відносної немилості, викликані голодом на Україні в 1946-1947 рр. Виступи Хрущова із сільськогосподарських питань, його проекти реформ, плити, якщо вони й не знаходили загальної підтримки (проект агроміст був відразу ж знехтуваний), створили йому репутацію «найкомпетентнішого» практика в цій найважливішій галузі.

3. Повна трансформація партії

Суперництво на вищому рівні, безсумнівно, живилося існуванням різних груп всередині зовні монолітної, але насправді дуже неоднорідної партії. У 1945 р. ВКП(б), в яку за роки війни вступило величезне число фронтовиків, що частіше за все не мали ніякої політичної освіти і твердих ідеологічних переконань, нараховувала більше 5,7 млн. членів і кандидатів. Комуністів, що вступили в партію до війни, було не більше 2 млн. У цій оновленій на дві третини партії можна виділити кілька різних груп:

- Перша складалася з комуністів, що вступили у ВКП(б) до війни і продовжували справно виконувати свої функції на територіях, які уникли окупації (біля 1 млн. чоловік).

- Друга група також складалася з комуністів з довоєнним стажем (приблизно 500 тис. чоловік), евакуйованих із зайнятих ворогом областей і прифронтової смуги. Ці люди, повернувшись у свої рідні місця, повинні були влитися в нові парторганізації, створені після звільнення цих районів Червоною Армією.

- Третя група включала в себе членів партії (переважно цивільних, значну частину яких склали жінки), спішно прийнятих на місцях (приблизно 1 млн. чоловік). Розподіл постів і посад між ними і комуністами, що повернулися, відбувався, ймовірно, не без тертя.

- Четверта група була чисельно невелика, але мала сильну підтримку в народі, вона складалася з комуністів-підпільників окупованих територій, пов'язаних із населенням спільно принесеними жертвами і надто незалежних з точки зору центральної влади. Ці комуністи повинні були «повернутися на своє місце», заново навчитися дисципліні, визнати владу цивільних керівників, чию невдачу вони бачили в 1941 р.

- П'ята група, безсумнівно, найбільша за чисельністю (2,5 млн.), об'єднувала військових, що вступили в партію на фронті, які отримали партквиток і можливість просування завдяки своїм подвигам на полі бою або рекомендації вищестоящого воєначальника.

- Шоста група включала комуністів, що вступили в партію після війни. У 1946-1952 рр. прийом, як і в 1938-1941 рр., орієнтувався на «кращих», тобто представників так званої народної інтелігенції - техніків, інженерів, службовців, студентів. З 1,5 млн. нових членів, прийнятих у ці роки, більше двох третин належали до цих категорій.

Для деякої кількості цих «нових» комуністів, чий вік не перевищував тридцяти років і які бажали зробити кар'єру в швидко зростаючому партійному апараті (що нараховував в 1952 р. біля 200-220 тис. звільнених працівників), на початку 50-х рр. існувала реальна проблема просування: переважна більшість відповідальних постів (як на рівні міськкомів і райкомів, так і в

324

центральному апараті) були зайняті комуністами «брежневського покоління», тобто досить молодими людьми (40-45 років на початку 50-х рр.), які висунулися завдяки чисткам 1936-1938 рр. У післявоєнні роки відмічалася досить висока стабільність партійних кадрів: 61% делегатів XIX з'їзду (1952 р.) за тринадцять років до цього були учасниками попереднього з'їзду, що свідчило, беручи до уваги природні смерті і втрати у війні, про примітну спадкоємність. Ротація перших секретарів р-і і комів в РРФСР не перевищувала за рік 12-15% від їх загального числа, що було, безумовно, нижчим за показники 30-х рр. Вимушене топтання на місці і нетерпіння цілого покоління людей з дуже різним життєвим досвідом, серед яких було немало працівників, здатних справитися з новими і більш складними задачами, що постали перед партією, являли собою реальну проблему. У той же час, як і в 30-х рр., кадри відповідальних працівників залишалися дуже вразливими, оскільки були вимушені вдаватися до хитрощів, приховування і приписок, щоб виконати, незважаючи на пасивність маси і скрутне економічне становище, непосильні, як правило, задачі або, принаймні, рапортувати про їх виконання. Ця ситуація, тупикова відразу в економічному, політичному і соціальному планах, змушувала Сталіна, за відсутністю іншого рішення, здатного порвати із системою,

встановленою із закінченням непу, розглядати можливість нової чистки, яка дозволила б, як у кінці 30-х рр., не торкаючи основ, оновити політичні, адміністративні, господарські та інтелектуальні кадри держави.

Саме з цієї точки зору погрібно розглядати зміни, зроблені на XIX з'їзді партії в жовтні 1952 р.

4. Остання «змова».

У вересні 1952 р. серія газетних статей попередила комуністів про «проникнення імперіалістичних агентів у ряди партії». Ці статті вінчали розгору і у в квітні 1951 р. широку кампанію в пресі проти «злочинної недисциплінованості», «кумівства», «бюрократичного переродження» деяких працівників. У цій напруженій атмосфері 5 жовтня 1952 р. відкрився XIX з'їзд ВКП(б). Учасники вітали Сталіна одностайною овацією, який, однак, доручивши зробити основні доповіді своїм найближчим сподвижникам, обмежився семи-хвилинним заключним словом. Звітна доповідь ЦК була зроблена Маленко-вим, який повідомив про створення в СРСР атомної бомби і оптимістично оцінив внутрішню обстановку в країні. Обійшовши мовчанням чистки 1948-1949 рр., Маленков зробив акцент на «чудових» економічних результатах п'ятирічного плану, як у промисловості, так і в сільському господарстві. Його і дині критичні зауваження стосувалися перегинів у реорганізації колгоспів і проєктів агроміст. Хрущов виступив з доповіддю про Статут партії, в якій він обрушився на різні форми бюрократичного та антидемократичного переродження. Обидві ці доповіді не відкривали, по суті, ніяких нових перспектив ш в економічному розвитку, ні в подоланні соціальної напруженості. Основні нововведення полягали в зміні політичних структур на вершині партійної ієрархії, тобто в самому центрі влади, і були зроблені з особистої ініціативи Сталіна. На чолі КПРС (яка втратила своє визначення «більшовиків») Полі і бюро було замінено значно більш громіздкою Президією, яка нараховувала 36 чоловік (25 членів та 11 кандидатів). Така ж «інфляція» торкнулася Секретаріату ЦК, чия чисельність була збільшена з 5 до 10 членів, і самого ЦК, склад якого подвоївся, досягши 232 чоловік. На XX з'їзді КПРС Хрущов так пояснив значення цих змін: замінивши Політбюро більш широким органом, Сталін відповідно зменшив вплив своїх колег, які тепер були оточені «кноаками», більш молодими, менш досвідченими і легше керованими. (Цей процес нагадував еволюцію ЦК в 30-і рр. При Леніні ЦК був нечисленим і активним органом. Згодом його склад був збільшений, щоб ослабити позиції старих більшовиків, які входили в нього і перемістити владу в нові структури, де їх не було.) Очевидну неповороткість Президії Сталін зміг ще раз обернути собі на користь, продублювавши його більш вузьким органом - Бюро Президії, дев'ятьох членів якого він призначив особисто. На ділі ж в останні місяці свого життя - як і в попередні роки, - Сталін вирішував усі питання в тісному колі, яке складалося, як правило, з Маленкова, Хрущова, Берія та Булганіна. У результаті Президія, здається, так ніколи й не збиралася в повному складі.

13 січня 1953 р. «Правда» оголосила про викриття «терористичної групи лікарів», у складі якої були названі спочатку дев'ять, а потім п'ятнадцять відомих медиків, з них приблизно половина були євреї. Лікарям було пред'явлено обвинувачення в тому, що, скориставшись своїм високим положенням в Кремлі, вони убили в 1948 р. Жданова і робили замах на життя великих воєначальників (маршали Конев та Василевський, генерал Штеменко), виконуючи наказ Інтелліджеис Сервіс і єврейської добродійної організації Америкен Джойнт Дистрибьюшен Коміті. У той час, як лікар Тимашук, яка викрила їх. в урочистій обстановці отримувала орден Леніна, обвинувачені, відповідним чином оброблені, зізнавалися у всіх гріхах. Як і в 1936-1937 рр., учасники тисяч мітингів вимагали покарання винних, розширення слідства та повернення до справжньої «більшовистської пильності». «Справа лікарів», закрита після смерті Сталіна, безсумнівно, не стільки продовжувала кампанію проти «космополітів» (що зачепила й кілька східноєвропейських країн), скільки свідчила про виникнення більш важливого руху до нової радикальної чистки партійних і господарських кадрів та інтелігенції. Після розкриття «змови» преса повернулася до тону і лозунгів 1936-1938 рр., вимагаючи «покінчити із злочинною безтурботністю в рядах партії і остаточно ліквідувати всякий саботаж».

Тим часом слідство, що велося під керівництвом Ігнат'єва та його заступника Рюміна, займалося фактами, які сталися до їх приходу в МДБ. Отже, воно могло покласти відповідальність за «втрату пильності» на колишнього керівника держбезпеки Абакумова та його заступника Берію. Проведена в 1951 - 1952 рр. в Грузії чистка торкнулася великої кількості мінгрельських кадрів. (Нагадаємо, що сам Берія був мінгрелом і оточував себе земляками.) Висловлена у зв'язку з викриттям «змови лікарів» гіпотеза про міжнародну єврейську змову також могла бути використана проти Берії, який під час війни створив разом з Міхоелсом Єврейський антифашистський комітет для встановлення зв'язків із міжнародними єврейськими організаціями. Отже, очевидно, що в цьому випадку Берія не тільки не брав участь у підготовці чергової чистки, але й міг стати однією з її жертв разом з іншими керівниками, які були предметом особливої турботи Сталіна, в тому числі Молотовим (його дружина-єврейка була депортована), Ворошиловим та Мікояном. Однак, поки ідея широкої змови інтелігентів, євреїв, військових, вищих керівників партії і економіки, партійно-господарської еліти з неросійських республік, що нагадувала про гірші часи єшовщини визрівала, в ніч на 1 березня 1953 р. у Сталіна стався кроволивий у мозок. 6 березня ТАРС повідомив, що серце геніального продовжувача справи Леніна, вождя Комуністичної партії та усього радянського народу перестало битися 5 березня в 21 годину 50 хвилин. Тіло Сталіна було перевезене з Кунцева до Будинку

Союзів, де перед труною пройшли тисячі людей. Після вимовлених Маленковим, Берією та Молотовим промов труну було встановлено в Мавзолеї, поруч із ленінським саркофагом.

Розділ X

Хрущовські роки (1953-1964)

I. БОРОТЬБА ЗА СТАЛІНСЬКУ СПАДЩИНУ І ПОЧАТОК ХРУЩОВСЬКИХ РЕФОРМ (1953-1957)

1. Реорганізація владних структур

Смерть Сталіна сталася в той час, коли створена в 30-і рр. політична та економічна система, вичерпавши можливості свого розвитку, породила серйозні економічні труднощі, соціально-політичну напруженість у суспільстві. Головні соратники Сталіна повинні були одночасно забезпечити спадковість соціально-політичного курсу, поділити між собою найважливіші державні пости, знайшовши рівновагу між перевагою - нехай ослабленою - одного й принципом колегіальності, враховуючи амбіції кожного, розстановку сил, і в той же час здійснити деякі зміни, про необхідність яких у правлячій верхівці існував безперечний консенсус. Проте, злагода в цьому була дуже невизначеною. Всі скільки-небудь значні питання: перегляд економічних і бюджетних пріоритетів, пом'якшення репресивної системи, масштаб і характер перетворень у суспільстві, новації у зовнішній політиці - виявилися предметом дискусії. У недемократичній системі, в якій вирішальну роль грали угруповання, конституювані відносинами особистої відданості, ця дискусія вирішальним образом залежала від розвитку і результату боротьби за владу.

Вже 6 березня наближені Сталіна приступили до першого розділу керівних постів. Вони скоротили обрану XIX з'їздом партії Президію до 10 членів і 4 кандидатів, усунувши, таким чином, сталінських висуванців останніх місяців, з яких членами Президії залишилися тільки Сабуров та Первухін - обидва господарські керівники. Вісім інших могли, завдяки своєму минулому, розглядати себе законними спадкоємцями. Перше місце в новій ієрархії зайняв Маленков, який отримав пост Голови Ради Міністрів і Першого секретаря ЦК КПРС. У Радміні у нього було чотири заступники, двоє з яких могли жити значні надії: Керія, близький соратник Маленкова, який знову очолив возз'єднане МВС, що поглинуло МДБ; Молотов, який повернувся на пост міністра закордонних справ. Два інших пости заступників голови Ради Міністрів займали Булганін та Каганович. Ворошилов був поставлений на пост формального глави держави - головою Президії Верховної Ради. Хрущов не мав ніяких державних посад, але займав друге місце в ЦК КПРС.

Цей розподіл керівних постів, здійснений в страшному поспіху наступного дня після смерті Сталіна, безсумнівно, давав трійці Маленков - Берія - Молотов найбільші переваги і був визнаний іншими членами Президії несправедливим. Вже 14 березня Маленков, який не встиг навіть легімізувати свої повноваження, був поставлений перед необхідністю вибору між керівництвом урядом і керівництвом Секретаріатом ЦК. Він обрав перше, що означало передачу Секретаріату ЦК Хрущову, який, викликаючи у своїх колег так же мало підозр, як у і 422 р. Сталій, відтепер зайняв ключовий пост, завдяки якому контролював діяльність і кар'єру секретарів обкомів партії, справжніх «баронів» системи, які склали опору і основний контингент Центрального Комітету.

З перших же днів нове керівництво зробило кроки, направлені проти зловживань минулих років. Особистий секретаріат Сталіна був розпущений. 27 березня Верховна Рада СРСР оголосила амністію для всіх ув'язнених, чий термін не перевищував п'яти років. Амністія передбачала звільнення неповнолітніх і матерів, які мали дітей у віці до десяти років, а також всіх осуджених, незалежно від величини терміну, за хабарництво, економічні злочини, адміністративні та військові правопорушення, велику частину яких здійснили господарники та партробітники, що стали жертвами останніх кампаній 1951-1952 рр. Головним результатом указу про амністію, який не торкнувся політичних ув'язнених, що незмінно отримували терміни більше ніж п'ять років, стало звільнення великого числа карних злочинців (біля 900 тис. за березень - червень 1953 р.), які, вийшовши з тюрем, створили в містах, і особливо в Москві, таку небезпечну обстановку, що доводилося тримати в стані підвищеної готовності численні підрозділи МВС, щоб протистояти тим, кого Гінзбург іронічно назвала «любими Берії друзями народу». 4 квітня 1953 р. «Правда» оголосила, що «лікарі-вбивці» стали жертвами провокації, а їх так широко підхоплені пропагандою визнання були насправді отримані шляхом застосування «недопустимих і суворо заборонених радянськими законами прийомів слідства». Це повідомлення було опубліковано керованим відтепер Берією МВС, тобто тією самою інстанцією, яка несла відповідальність за те, що відбулося.

Події отримали ще більший резонанс завдяки прийнятій через кілька днів постанові ЦК КПРС, в якій мова йшла про «порушення законності органами держбезпеки». З неї слідувало, що справа «лікарів-убивць» не була одиничним випадком, що держбезпека, привласнивши собі непомірні права, творила беззаконня і що партія, відкрито викриваючи її, відкидає ці методи і засуджує всевладдя політичної поліції. Породжена цими документами надія викликала потік сотень тисяч прохань про реабілітацію, який захлеснув органи прокуратури. Ув'язнені ж, і особливо ті, що знаходилися у «спецтабо-рах», були обурені вибірковою

амністією 27 березня і відчували невпевненість охорони і нестійкість системи загалом. Вже влітку 1953 р. вони підняли повстання у Воркуті, на Ігарці та багатьох інших місцях. Розгубленість населення зростає, коли з'ясувалося, що боротьбу за відновлення «соціалістичної законності» очолив сам Берія. Відразу ж після смерті Сталіна, якщо вірити його виступу на похоронах, він перетворився на «ліберала». Саме з ініціативи Берії, який мав чудову можливість звалити провину за «справу лікарів» на арештованих за його наказом Ігнат'єва та Рюміна, було опубліковане повідомлення 4 квітня. Протягом наступних тижнів він розповсюдив свій «лібералізм» на різні сфери. Підкреслюючи, на відміну від своїх колег, «різноманітність» і «рівноправність» народів, він сприяв просуванню національних кадрів в надії забезпечити собі їх підтримку в майбутньому. Особливо ретельно Берія вичистив від прихильників Сталіна Компартію Грузії, а на чолі республіки поставив кількох своїх численних неросійських сподвижників. Берія навіть пропонував певною мірою пом'якшити колективізацію, а у зовнішньополітичній сфері виступив як головний поборник розрядки міжнародної напруженості.

Побачивши зліт Берії, який розповсюджував свій вплив і розставляв свої креатури далеко за межами всемогутнього апарату політичної поліції, інші керівники об'єдналися, використовуючи підтримку військових. 10 липня преса повідомила про арешт Берії, звинуваченого у тому, що він був англійським шпигуном і ярим ворогом народу. За офіційними повідомленнями, суд, що присудив смертну кару, і страта Берії відбулися в грудні 1953 р.; за іншими ж версіями, які виходили, зокрема, від Хрущова, він був розстріляний відразу ж після арешту. Суспільство мало всі підстави задуматися над прихованим значенням повалення Берії. Звичайно, його попередники Ягода та Єжов були так само раптово арештовані і страчені за тими ж обвинуваченнями. Але 1953 рік все ж відрізнявся від 1938-го. Чи не означало усунення Берії повернення до «незаконної практики»? Або ж воно було, навпаки, ще одним кроком, зробленим на шляху до законності і пом'якшення поліцейського режиму? Дійсно, ця подія виявилася такою ж двозначною, як і роль, зіграна Берією після смерті Сталіна, і в рівній мірі пояснювалася як боротьбою за владу, так і тим, що починалася «відлига».

Обставини усунення Берії, розстріл після уявного слідства без справжнього суду, фантастичні обвинувачення в кращих сталінських традиціях, висунеш проти нього, свідчили про складність Політичної обстановки влітку 1953 р. і труднощі переходу до системи, де беззаконня поступилося б місцем законності. Могутність держбезпеки не залишала противникам Берії іншого виходу, крім змови і негайної його страти, яка дозволяла запобігти можливій спробі його прихильників організувати контрзаколот. Але, враховуючи розширення опору владі Берії, його реальний авторитет і те, що система підкреслювала відтепер свою прихильність законності, противники Берії не могли визнати, що вони просто ліквідували грізного шефа політичної поліції, до того ж «респектабельного та ліберального політика». Приховуючи обставини смерті Берії і прикриваючись уявним дотриманням законності, його противники піклувалися, передусім, про власну безпеку і одночасно затверджували свою легітимність. Щоб розвінчати позитивну репутацію, яка почала складатися у Берії, вони вдалися до перевіреного методу колективних петицій і масових мітингів проти «мерзотного зрадника».

Усунення Берії знову підняло роль армії, яка зіграла в цьому ключову роль, і позбавило її від пригноблюючого стеження з боку держбезпеки. Остання зазнала серйозної реорганізації. На чолі МВС був поставлений Круглов, який тримав себе досить скромно. Були скасовані «трійки» - особливі трибунали, через які проходили справи, що відносилися до ведення політичної поліції. У МВС відібрали також управління таборами, передавши ГУТАБ у систему міністерства юстиції. У березні 1954 р. політична поліція була перетворена на самостійну організацію, що отримала назву Комітету державної безпеки (КДБ), керівництво яким було покладено на генерала Серова, якого відносили до прихильників Хрущова. Дуже широкі права по контролю за її діяльністю були надані прокуратурі. У політичному плані «відновлення соціалістичної законності» було прямо пов'язане з внутрішньополітичною боротьбою. Так, розстріл колишнього шефа МДБ Абакумова та його заступників у грудні 1954 р. нагадав, що ініціатива «ленінградської справи», що ставилася їм в провину, належала Маленкову. Втім, двома місяцями пізніше останній втратив велику частину своїх постів.

Кількість звільнених ув'язнених залишалася незначною (кілька десятків тисяч) до вересня 1955 р., коли були амністовані осуджені за співпрацю з німцями під час Вітчизняної війни (одночасно з німецькими військовополоненими, що залишалися в СРСР). Більшість же осуджених за «контрреволюційні злочини» були звільнені тільки після XX з'їзду партії. Тим часом в таборах відбувалися численні повстання, найбільше з яких спалахнуло у Ким-гір'ях в травні-червні 1954 р.

2. Економічні та політичні дискусії: народження хрущовських реформ

Після усунення Берії між Маленковим та Хрущовим почалися конфлікти, які стосувалися двох основних аспектів: економіки та ролі суспільства у виникаючих змінах. Що стосується економіки, то тут протистояли стратегія розвитку легкої промисловості, за яку ратував Маленков, та «союз» сільського господарства і важкої промисловості, який пропонувався Хрущовим. Наполягаючи на розвитку виробництва і зниженні цін на товари широкого споживання, Маленков виступав, передусім, як захисник середніх та вищих службовців, тобто всіх тих, хто завдяки соціальній мобільності 30-х рр. склав прошарок, який для простоти можна було б назвати «середнім». Парадоксальним чином Маленков використав ідеї, пов'язані з

поняттям збалансованого розвитку, вис/нені за кілька років до цього Вознесенським, якого він безжалісно переслідував.

Зі свого боку Хрущов, дуже стурбований становищем у сільському господарстві і величезними проблемами цієї галузі, наполягав на необхідності першочергової допомоги селу, розуміючи значення нормального постачання городян. Ця політика передбачала значне підвищення державних закупівельних цін на продукцію колгоспів, що знаходилися на грані розорення; швидке розширення посівних площ, що було єдиним способом забезпечити високі темпи росту сільськогосподарського виробництва. Освоєння цілинних земель повинне було стати не тільки дешевим способом негайно збільшити виробництво, але й вагомим аргументом - внаслідок необхідності збільшення парку сільхозмашин і тракторів, якого вимагав цей задум - на користь підкорення цій програмі значних секторів важкої промисловості, що знаходилася з кіпця війни під особливою опікою Маленкова. Відстоюючи цю політику, Хрущов отримував можливість подати себе захисником інтересів більшості населення і в тон же час розпочати маневр, направлений на ослаблення його головного політичного противника.

Прийнятий у серпні бюджет на 1953 р. передбачав великі дотації на виробництво товарів широкого споживання, ціпи на які були значно знижені, і в харчовій галузі (в кінці 1953 р. хліб коштував у три рази дешевше, ніж в 1948 р.). Як і потрібно було чекати, зниження цін на промислові товари супроводжувалося зростанням дефіциту. Тоді поточний план був переглянутий; показники росту по споживчих товарах були подвоєні; вже в 1953 р. ріст виробництва товарів широкого споживання (13%) повинен був обігнати збільшення випуску засобів виробництва (11%). На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК Хрущов намалював дуже похмуру картину сільськогосподарської ситуації, яка дійсно була катастрофічною, одночасно розкривши й помилки, і брехню своїх політичних суперників, передусім Маленкова, який на XIX з'їзді заявив, що «проблему хлібу вирішено». Хрущов добився для колгоспів істотного підвищення державних закупівельних цін (в 5,5 разів на м'ясо, в два рази на молоко та масло, на 50% на зернові), необхідного для запобігання повного краху сільського господарства. Підвищення закупівельних цін супроводжувалося зменшенням обов'язкового постачання, списанням боргів колгоспів, зниженням податків з присадибних ділянок і з продажу на вільному ринку. Після довгого періоду падіння прибутки колгоспників значно підвищилися і продовжували рости до 1957-1958 рр.

Розширення посівних площ, освоєння цілинних земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю та Південного Уралу складало другий пункт програми Хрущова, прийняття якої він домагався на лютовому (1954 р.) пленумі ЦК. За подальші три роки 37 млн. га, що було в три рази більше наміченого в лютому 1954 р. і становило приблизно 30% всіх земель СРСР, що оброблялися в той час, були освоєні сотнями тисяч мобілізованих. Більшість із них складало комсомольці, але використовувалися й ув'язнені. За своїм задумом ця програма була покликана в стислі терміни вирішити проблему виробництва зернових. Враховуючи низький рівень виробництва мінеральних добрив в 1953 р., дійсно мало сенс нз деякий час вести в оборот потенційно дуже багаті землі. У цьому, однак, був і відомий ризик: зони виробництва зернових все більше віддалялися від районів споживання, що загострювало важку проблему, так і не вирішену в СРСР, - проблему транспорту. Крім того, ці зони знаходилися в області ризикованого землеробства і відрізнялися великою уразливістю ґрунтів відносно ерозії. Проте, цей ризикований намір, після одного поганого урожаю, викликаного засухою 1954-1955 рр., протягом кількох років приносив позитивні результати. У рекордному урожаї зернових 1956 р. (125 млн. т) частка цілинного хліба становила 50%. Несподіваний успіх зіграв не останню роль в затвердженні Хрущова як незаперечного лідера на XX з'їзді партії. Але загалом стабілізація сільськогосподарської ситуації виявилася незрівнянно більш важкою задачею, рішення якої вимагало великих капіталовкладень і значного збільшення виробництва добрив. Кліматичний ризик завжди залишався високим і час від часу приводив до катастроф, як, наприклад, в 1963 р.

На пленумі ЦК, який відбувся в січні 1955 р., Хрущов використав усе своє красномовство, щоб показати переваги вирощування кукурудзи, яка розглядалася їм, як ключ до розв'язання гострої продовольчої проблеми. За два роки кукурудзою були засіяно 18 млн. га, - часто в районах, які зовсім не підходили для цієї культури. Вже тоді для здійснення того або іншого проек-ту-фетишу починали застосовуватися безладні акції та поспішні мобілізації, що свідчило про незмінність волюнтаристських методів управління економікою.

Спираючись на перші результати реформ у сільському господарстві (за три роки виробництво сільськогосподарської продукції збільшилося на 25%), Хрущов намагався стимулювати соціальну активність, покликану виявити «невичерпні резерви продуктивності» радянських трудящих і подолати внутрішні труднощі економічного проекту, який базувався на трьох цілях: підвищенні рівня споживання, високих темпах економічного зростання і направленні великих капіталовкладень у важку промисловість, яка завжди розглядалася як основа подальшого розвитку народного господарства. І Маленков, і Хрущов бачили необхідність реформування соціальних зв'язків. Для першого відмова від примушення як принципу організації суспільних відносин вимагала раціоналізації існуючих політичних механізмів, обережної передачі влади на більш низькі рівні адміністративного апарату, підвищення ролі директорів підприємств і господарських кадрів, визнання важливості їх технічної і професійної компетентності. Ці установки виключали всяке втручання або участь народної маси. Навпаки, Хрущов пропонував більш динамічний і новаторський підхід популістського глуму, що визнавав певну здатність широкої маси до ініціативи і впливу на розвиток подій. Розуміючи, що глибина реформування визначалася лише мірою страху

керівництва перед важкою соціальною кризою, Хрущов заохочував запити населення, які породжували цей страх. У той же час він старався пробудити в масі соціальну активність, звертаючись через голову партапарату безпосередньо до громадян, заявляючи, наприклад, наступне: «У нас дуже багато таких людей, які не носять в кишені партійного квитка, але всією своєю істотою, своєю безза-вітною працею на благо суспільства виражають більшовистську партійність». Однак на відміну від сталінських закликів до «маленьких людей», до «простих трудівників», хрущовська політика, звернена «до всіх громадян», не містила в собі ні явної вказівки на суспільного «ворога», ні зневаги до «законних» методів контролю й управління. Популізм Хрущова не провіщав нових чисток, будучи лише однією з граней політики Першого секретаря ЦК КПРС, який старався створити собі одночасно дві опори: одну - в населенні, представляючи себе як керівника, який піклується про підвищення рівня життя людей і про те, щоб повернути їх у політичне життя, а іншу - в середовищі керівництва і кадрів партії, затверджуючись як єдиний лідер, здатний відвести загрозу соціальної кризи за допомогою реформування (обмеженого) суспільних відносин. Ця популістська політика передбачала активізацію не тільки партії, але й інших громадських організацій (передусім профспілок), відмова від найбільш жорстоких форм примушення, виведення трудових відносин із сфери дії карного права. Всі ці заходи повинні були приглушати соціальні конфлікти на підприємствах і в колгоспах, стимулювати ініціативу та продуктивність трудящих.

Цілком виразно нові віяння в суспільній свідомості проявилися на XIX з'їзді профспілок (7-14 червня 1954 р.) - першому після закінчення війни. У виступах на з'їзді профспілкові лідери критикувалися за те, що ніколи не захищали трудящих, не боролися проти надмірної різниці зарплат, що довільно призначалися директорами підприємств, проти практики незаконних звільнень по волі адміністрації, проти зневаги технікою безпеки. Констатувавши глибоке розчарування трудящих у профспілках, з'їзд закликав останні виявляти відтепер пильність у захисті прав трудящих. Серед намічених змін на першому плані фігурували упорядкування норм виробітку, посилення нагляду за понаднормовими роботами і контролем за матеріальним заохоченням, особливо в натуральних формах, оскільки в цій області, наприклад в розподілі житла, рішення частіше за все приймалися виходячи з особистих симпатій та антипатій. Незабаром були відроджені скасовані в кінці 20-х рр. «виробничі наради». У комісіях, скликаних для поліпшення роботи підприємств і установ, були об'єднані представники адміністрації та фахівці. Однак труднощі, з якими зіткнулися профспілки в здійсненні їх нової ролі, виявилися дуже значними (свідченням цього було вже саме збільшення числа відновлених структур), і критика керівництва профспілок за незадовільний захист інтересів трудящих продовжувалася до кінця 50-х рр.

Одночасно зі спробами надихнути громадські організації, влади вивели із сфери карного права трудові відносини, передусім, відмінивши «драконівські» закони 1938-1940 рр. і розпочавши перегляд трудового законодавства з метою відновлення більш гуманних положень Кодексу 1922 р. (ця реформа, однак, не була завершена). Основним результатом скасування передшійсько-вих законів став значний ріст плінності робочої сили. За деякими даними, в 1956 р. поміняла місце роботи приблизно третина робітників. Проте, за п'ятиріччя (1953-1958 рр.) сталося істотне поліпшення матеріального становища міських трудящих як в області заробітної плати, яка підвищувалася в середньому на 6% за рік, так і в споживанні, яке виросло по овочах і фруктах у 3,4 рази, по молочних продуктах на 40%, м'ясу на 50%, риби па 90%. Ці успіхи мали істотне значення для росту авторитета Хрущова, якому вдалося персоніфікувати в своїй особі цю нову політику, направлену па підвищення рівня споживання, швидкий ріст виробництва і пом'якшення практики примушення, яка до 1953 р. визначала все суспільне життя.

Маленков, чії позиції були послаблені розстрілом Абакумова, звинуваченого у фабрикації - за підтримки Маленкова - «ленінградської справи», зазнав суворой критики па пленумі ЦК партії, що відбувся 25 січня 1955 р., як за свої помилки в сільськогосподарській політиці початку 50-х рр., так і за «праве ухильництво». Напередодні головний редактор «Правди» Шепілов виступив проти «вульгаризаторів марксизму» та «ревiзiонiстiв», які під приводом переважного розвитку легкої промисловості і виробництва товарів широкого споживання відродили «справедливо осуджені правоухильницькі ідеї». 8 лютого Маленков був вимушений виступити перед Верховною Радою із заявою про відставку і визнати, що у зв'язку з його управлінською недосвідченістю і помилками в області економіки необхідно доручити його функції «іншому товаришеві, більш досвідченому в державній роботі». Керівництво урядом перейшло до Булганіна, який у свою чергу поступився постом міністра оборони Жукову. Ці перестановки були для Хрущова безперечною, але ще не повною перемогою: його власні функції залишалися тими ж, що і раніше. Маленков же, який став заступником голови Ради Міністрів, залишився членом Президії та зберіг можливих союзників (Первухін, Сабу-ров та Мікоян стали першими заступниками Голови Ради Міністрів разом з Молотовим і Кагановичем). Здавалося б, задумані Хрущовим реформи могли бути реалізовані тільки за допомогою консерваторів, таких, як Молотов і Каганович. Однак незабаром, вже в березні 1955 р., Каганович був усунений від керівництва плануванням у промисловості. Що стосується Молотова, який не приховував свого ворожої о відношення до примирення з Югославією і договору з Австрією, він був вимушений визнати свої помилки на пленумі ЦК в липні 1955 р. і в жовтні того ж року зайнятися публічною самокритикою на сторінках журналу «Комуніст» з приводу своєї заяви про те, що в СРСР були створені «тільки основи» соціалізму. Хрущов же вважав, що СРСР вже знаходився на стадії переходу від соціалізму до комунізму.

3. «Відлига» у зовнішній політиці

Теоретичні розходження в оцінці розвитку СРСР мали, як звичайно, конкретно-політичне відображення, передусім в області міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР, в якій після смерті Сталіна протистояли дві стратегії. Перша з них, яка захищала міністром закордонних справ Молотовим, в принципі визнаючи необхідність «паузи» в «холодній війні», виходила з того, що загальний курс радянської зовнішньої політики, заснованої на ідеї безперервної і неминучої боротьби між блоками, повинен був залишитися колишнім. СРСР, в якому були тільки закладені основи соціалізму, залишався вразливим, навіть незважаючи на успішне випробування водневої бомби влітку 1953 р. Звідси витікала необхідність більшого, ніж коли б то не було, затвердження керівної ролі СРСР у соціалістичному таборі. Друга стратегія, підтримувана Хрущовим і Мікояном, виходила з більш оптимістичних оцінок, наполягаючи на сприятливому співвідношенні сил для СРСР, і обіцяла велику самостійність для країн соціалістичного табору - і навіть фактичний плюралізм в ньому, - визнавала можливість мирного співіснування двох блоків, а також «зони миру» в особі країн третього світу, до яких радянська дипломатія, починаючи з 1954-1955 рр. стала проявляти більшу увагу. Наявність цих двох стратегій в період боротьби за владу всередині керівної верхівки СРСР пояснює невпевнені, незв'язні, методом проб і помилок дії радянської дипломатії, яка бачила як тупики «холодної війни», так і необхідність шукати нові засоби маневрування на міжнародній арені.

У 1953-1956 рр. радянська зовнішня політика була відмічена поступовим встановленням нових відносин з двома соціалістичними країнами - Китаєм та Югославією, досвідом пошуку розрядки у відносинах з Заходом і переоцінкою уявлень про нейтралітет третього світу.

Нові радянські керівники усвідомлювали, що смерть Сталіна позбавила соціалістичний табір харизматичного лідера і загрожувала викликати глибоку кризу в його керівництві. Примітно, що через кілька днів після кончини вождя «Правда» вмістила фотографію Маленкова разом з Мао Цзедунем, яка, як з'ясувалося, була змонтована без відому Маленкова. Ця маніпуляція мала не тільки анекдотичний характер: правляча верхівка відчула необхід-

ність використати престиж Мао для затвердження свого авторитету та ідеологічної легітимності, як в СРСР, так і в міжнародному комуністичному русі. Китайський лідер скористався цим для задоволення інтересів Китаю по широкому колу питань, насамперед економічних. Вже 26 березня 1953 р. угоду про торгівлю з СРСР, переговори про яку протягом кількох місяців стояли на місці, було укладено на вигідних для Китаю умовах. СРСР зобов'язався надати йому значну допомогу для будівництва 146 великих промислових об'єктів. У жовтні 1954 р. Хрущов, Булганін і Мікоян відправилися в Пекін, де доповнили цю угоду наданням нових великих кредитів. Радянські керівники зобов'язалися вивести війська з Порт-Артуру та Дайрену, відмовитися на користь Китаю від усіх економічних інтересів у Маньчжурії і ліквідувати радянсько-китайські змішані компанії з їх передачею у виняткову власність Китаю. Компартія Китаю домоглася від КПРС визнання свого роду кондомініуму в міжнародному комуністичному русі: попереднє узгодження з питань, які представляють взаємний інтерес, і свого роду «розподіл праці» у зовнішній політиці (Китай вважав, що за своїм геополітичним положенням він може ефективніше підтримувати національно-визвольні рухи в третьому світі).

СРСР та Китай тісно і на рівних правах співробітничали у вирішенні двох важких міжнародних криз: війни в Кореї та війни в Індокитаї. У кінці березня 1953 р. Радянський Союз та Китай прийняли угоду про полонених під час війни в Кореї - пункт, в який протягом двох років впиралися переговори, - що відкрило дорогу до підписання 27 липня 1953 р. перемир'я в Пхх-нмунджомі. Женевська конференція по Індокитаю стала другим кроком в зменшенні «міжнародної напруженості». Бажаючи досягти успіху в переговорах, у критичні моменти конференції СРСР та Китай спільно стримували в'єтнамську делегацію. Це нове відношення до Китаю, як до привілейованого союзника, безсумнівно, сприяло оздоровленню радянсько-китайських відносин, які надалі вже ніколи не були такими хорошими, як в період 1954-1956 рр.

Це ж бажання оздоровити відносини СРСР з соціалістичним табором лежало в основі радянсько-югославського примирення 1955 р. - події, яка мала незрівнянно більший ефект, ніж без шуму проведене урегулювання відносин між СРСР та КНР. Розрив із сталінською спадщиною був різким і раптовим. Вже влітку 1954 р. Хрущов почав, незважаючи на опір Молотова, готувати зближення з Югославією. 23 травня - 3 червня 1955 р. Хрущов, Булганін і Мікоян здійснили візит до Белграда, під час якого Хрущов виразив «щирий жаль» з приводу розбіжностей, що виникли раніше, відповідальність за які він перекинув на «нині викритих ворогів народу: Берію, Абакумова та інших... які сфабрикували фальшиві матеріали проти югославських керівників». До кінця тижня напружених переговорів усі вимоги Тіто були задоволені. Опублікована 2 червня спільна заява не тільки містила визнання, що політика військових блоків посилює міжнародну напруженість, і що розвиток мирного співіснування передбачає співпрацю всіх держав, незалежно від ідеологічних та соціальних відмінностей, але й проголошувала, що питання внутрішньої організації, суспільного устрою та різних форм соціалістичного розвитку відносяться до виняткового ведення народів цих країн. Югославія отримала також значну економічну допомогу. Зі свого боку вона не зробила ніяких значних поступок, залишившись на позиціях нейтралітету. Радянсько-югославське примирення привнесло в східний блок практичний плюралізм, в чому полягав серйозний ризик: приклад міг виявитися заразливим і привести до ерозії авторитету СРСР. Для держав Східної Європи, яким радянська модель була нав'язана як єдино можливий соціалістичний шлях у надзвичайно скрутних умовах, навіть

обережне визнання Радянським Союзом законності югославського шляху створювало небезпеку перегляду ряду принципів положень, що незабаром і сталося.

Хоча внутрішньополітичні зміни в соціалістичному таборі виявилися в середньостроковому плані найзначнішими, нові радянські керівники вважали більш насущним перегляд відносин з капіталістичними країнами, оскільки їх стан представляв куди більш серйозну небезпеку для перепочинку, необхідного новому керівництву для найшвидшого затвердження свого авторитету і влади у власній країні. Ми вже зазначили його готовність покласти кінець війні в Кореї, яка викликала безпрецедентну хвилю аптнрадянських проявів у США, і прагнення забезпечити успіх переговорів у Женеві по Індокитаю. Головним питанням відносин між Сходом та Заходом залишалася переозброєння Німеччини. Західні проекти створення європейського оборонного співтовариства, що передбачало об'єднане командування європейських армій і до якого була б інтегрована Західна Німеччина, особливо непокоїли Москву, яка боялася, що в цих нових європейських збройних силах Федеративна республіка займе домінуюче положення і тим самим під загрозою виявиться не тільки Східна Німеччина, але й Польща і (в меншій мірі) Чехословаччина - дві держави, чиї західні кордони ФРН відмовлялася визнати остаточними. Хоча через протидію Франції і на велику радість Москви плани європейського оборонного співтовариства не були здійснені, Паризькі угоди жовтня 1954 р. закріпили включення Західної Німеччини у військову організацію НАТО. Для обговорення нової ситуації в листопаді 1954 р. у Москві була скликана нарада представників європейських соціалістичних країн, на яку зі статусом спостерігача був запрошений Китай, що стало ще одним доказом його тьового привілейованого положення. Проголошена Молотовим па нараді промова була однозначно направлена проти продовження розрядки і закликала до колективної відсічі у разі ратифікації Паризьких угод. Оскільки широка кампанія протесту, розгорнута у час і після зустрічі, не змогла перешкодити цій ратифікації, в травні 1955 р. у Варшаві була проведена нова нарада, яка розглянула питання про створення Організації Варшавського Договору. Тим часом Маленкова було усунено зі своїх постів і значно послаблено вплив Молотова в правлячій групі, де відтепер домінували Хрущов і прихильники розрядки. їх стараннями створення організації Варшавського договору супроводжувалося обережностями, які повинні були ясно показати небажання СРСР посилювати напруженість у відносинах між Сходом та Заходом. З цих же міркувань, щоб створити сприятливі умови для можливих переговорів з німецького питання, було відстрочене включення Східної Німеччини в систему Об'єданого командування. Договір являв собою відповідь, визнану необхідною, але досить стриману за тоном і змістом. Хоч у військовому плані створення ОВД відчутно не змінило співвідношення сил в Європі, воно сприяло інституціоналізації відносин між СРСР та східноєвропейськими країнами, які до цього спиралися тільки на незаперечний авторитет Сталіна та двосторонні угоди, а також надовго легалізувало присутність радянських військ у Східній Європі, яким належало відтепер грати вирішальну роль в моменти внутрішніх криз у цьому регіоні.

15 травня 1955 р., наступного дня після укладення Варшавського договору, СРСР, США, Великобританія та Франція підписали договір з Австрією. СРСР погодився вивести свої війська з Австрії в обмін на деякі незначні поступки. У відповідь на зобов'язання Австрії дотримуватися суворого нейтралітету, вона була прийнята в ООН та Раду Європи. Цей договір став важливим етапом у пом'якшенні напруженості між Сходом та Заходом. Однак невдача наради на вищому рівні - першої зустрічі такого масштабу після Потсдаму, - яка зібрала в липні 1955 р. в Женеві Хрущова (до радянської делегації входили також Молотов, Жуков і Булганін), Ейзенхауера, ідена та Форс, показала, що загальна й тривала угода між двома таборами ще залишалася недосяжною. Разом з тим ця зустріч залишила після себе «дух Женеві», який закликав до більш тісних і регулярних контактів і залишав відкритими двері до переговорів. Візит до Москви у вересні 1955 р. канцлера Аде-науера, в ході якого були встановлені дипломатичні відносини між Радянським Союзом і ФРН, зміцнив ці умонастрої, що відрізнялися прагматизмом і не супроводжувалися новими теоретичними побудовами, яким належало бути сформульованими тільки на XX з'їзді КПРС.

Схема двополюсного миру, розділеного на два антагоністичних табори, не залишала державам третього світу, які щойно отримали незалежність, можливості грати скільки-небудь самостійної ролі в геополітиці. Їх незалежність розглядалася як чисто формальна, і, навіть якщо вони оголошували про свій нейтралітет, радянське керівництво бачило в цьому прийом, покликаний приховати їх проімперіалістичну орієнтацію. Так відбувалося, наприклад, з Індією, прем'єр-міністр якої Перу незмінно кваліфікувався як «лакей британського імперіалізму». Однак з 1954-1955 рр. радянська дипломатія почала визнавати деяку цінність політики нейтралітету. Оскільки баланс сил двох таборів не дозволяв розраховувати на швидке розширення світової соціалістичної системи, здавалося розумним підтримувати прагнення до незалежності нейтральних країн, що відмовлялися від приєднання до військових блоків, які прагнули створити США. Під час поїздки Хрущова і Булганіна восени 1955 р. до Індії, Бірми та Афганістану вони не тільки позитивно оцінили політику нейтралітету і внесок даних країн у справу миру, але й надали їм великі кредити на економічний розвиток (наприклад, більше 135 млн. долл. на будівництво могутнього металургійного комплексу в Індії), що виявилось свого роду «вінагородом» нейтралітету країн третього світу. Для цих країн хороша відносина з СРСР могли стати засобом тиску і пред'явлення більш жорстких вимог до США. З іншого боку, для СРСР ця політика відкривала нові можливості розширення його присутності на міжнародній арені і створення в багатополюсному світі цілої системи союзів, центром якої він міг би стати. Але для і його СРСР було необхідно знайти дипломатичні, економічні та військові інструменти світової

політики і, забезпечивши динамізм свого економічного та соціального розвитку, стати прикладом для численних країн, перед якими стояли ті ж проблеми розвитку та індустріалізації. У відносинах з цими країнами СРСР незабаром стикнувся з конкуренцією Китаю. Останній зіграв першорядну роль в Бандунзькій конференції (квітень 1955 р.), скликаній групою країн, «що не приєдналися» (в тому числі Індією, Індонезією та Бірмою), чиї дипломатичні зусилля сприяли перемир'ю в Кореї та успіху Женевської конференції, і до чиїх намірів входило посилення впливу держав Азії та Африки на світову політику. Однак безпосередньо в той момент збіг радянських і китайських інтересів брав верх над суперництвом за вплив. Так, хоча СРСР, який вважав себе й азіатською державою, не був запрошений на Бандунзьку конференцію, Чжоу Еньлаєм там були встановлені хороші контакти з Насером, які виявилися корисними для розвитку радянсько-єгипетських зв'язків. Прискорення процесу деколонізації у другій половині 50-х і на початку 60-х рр. незабаром відкрило нове поле діяльності для ще раз переглянутої радянської зовнішньої політики.

4. XX з'їзд: початок керованої десталінізації

14 лютого 1956 р. в Кремлі у присутності представників 55 «братських партій» відкрився XX з'їзд КПРС, який зібрав 1436 делегатів, здебільшого досвідчених апаратників. Скликаний за вісім місяців до статутного терміну у зв'язку з насущною необхідністю підвести підсумки змін, які відбулися після смерті Сталіна і дискусії про вибір курсу, з'їзд завершився знаменитою «секретною доповіддю» Хрущова. Ця доповідь була проголошена за закритими

дверима тільки перед радянськими делегатами і відкрила дорогу керованій десталінізації.

Звітна доповідь ЦК, представлена з'їзду Хрущовим, безперечно, підтвердила зміну політичного курсу, розрив з численними сталінськими постулатами та традиціями, здійснений протягом трьох попередніх років, як в області міжнародних відносин, так і у внутрішній політиці, соціальній та економічній. При всій своїй глибині цей розрив не був раптовим, а зміна курсу не означала повної відмови від колишніх уявлень. Хоча в історії партії і раніше траплялися круті повороти, в ході яких переглядалися принципи, що здавалися непогрішними, початок з'їзду і звітна доповідь ніяк не провіщали того, що сталося через десять днів.

Затверджуючи як лейтмотив доповіді захист справжнього ленінізму, Хрущов почав з того, що підкреслив важливість міжнародної розрядки, заявивши не тільки про те, що зіткнення блоків не є історичною неминучістю, але й про те, що мирне співіснування повинне стати генеральною лінією зовнішньої політики СРСР. На його думку, завдяки новому, сприятливому для соціалізму співвідношенню сил у світі, завоювання влади в «буржуазних країнах» могло відтепер відбуватися конституційним шляхом.

Хрущов далі заявив - і це також було принциповим розривом із сталінської теорією та практикою, - що методи побудови соціалізму можуть видозмінюватися в залежності від конкретних умов кожної країни. Таким чином, нав'язування радянської моделі, як обов'язкового зразку, поступалося місцем визнанню різноманіття шляхів до соціалізму. Перейшовши до економіки, доповідач виклав основні напрями шостого п'ятирічного плану, розроблені відповідно до хрущовського «економічного проекту». Особливу увагу план приділяв сільському господарству, становище якого залишалося тривожним, виробництву предметів споживання випереджаючими темпами в порівнянні із засобами виробництва, а також житловому будівництву.

В ідейно-політичному плані доповідь Хрущова була досить обережною. Перший секретар ЦК КПРС обмежився короткою згадкою злочинів, вчинених «клікою Берії», та кількома критичними зауваженнями на адресу Молотова, Маленкова і Сталіна (не називаючи його імені), проте згладженими визнанням заслуг покійного вождя в боротьбі проти «ворогів народу» та апологією принципу колегіальності керівництва. Відновити й зміцнити ленінський принцип колективного керівництва - таким був політичний лейтмотив більшості виступів на з'їзді. Колективному керівництву оратори протиставляли «культ особи», як правило, стараючись по можливості уникати імен, і пропонували наступні рішення: демократизувати партію, перестати жити в світі ілюзій та брехні. Найбільш серйозний виступ проти «культу особи Сталіна» і «порушень соціалістичної законності» на відкритих засіданнях належав Мікояну, який піддав критиці неправильні висновки і перекопчення, що містилися в «Короткому курсі історії ВКП(б)» 1938 р. (особливо з приводу революції 1917 р. і громадянської війни), а також економічні теорії, ви-сунені Сталіним в 1952 р.

24 лютого Булганін як глава уряду представив економічну доповідь, а потім, як і належить перед закриттям з'їзду, були проведені вибори керівних органів партії. Перш ніж представити з'їзду список членів нової Президії, обраний Першим секретарем ЦК КПРС Хрущов повідомив радянським делегатам, що ввечері, після офіційного закриття з'їзду, вони повинні з'явитися на закритому засіданні, куди іноземні учасники не будуть допущені.

У ніч з 24 на 25 лютого Хрущов протягом чотирьох годин зачитував делегатам «секретну доповідь», яка показувала розвиток і зміцнення «культу особи», його вияви і наслідки за минулі 20 років. Як і звітна доповідь, «секретна доповідь» Хрущова закликала до вірності Леніну, а детально описана ленінська прихильність принципу колегіальності служила точкою відліку і прикладом, який особливо наочно показував порушення ленінських традицій Сталіним.

Із «секретної доповіді» учасники з'їзду дізналися про «заповіт» Леніна, існування якого доги заперечувалося партією. Доповідь аналізувала перекопчення Сталіним принципу демократичного централізму, розказувала про чистки та «незаконні методи слідства», за допомогою яких у тисяч комуністів

були вирвані абсолютно неймовірні визнання. Розвінчавши міф про Сталіна як «спадкоємця» і «геніального продовжувача» справи Леніна, доповідь атакувала і міф про Сталіна-«восначальника», зруйнувавши канонічний образ генералісімуса і створивши вигляд нерішучої і некомпетентної людини, відповідальної за нищівні поразки 1941-1942 рр. Доповідь також показала відповідальність Сталіна за депортацію кавказьких народів, огульно звинувачених у співпраці з німцями, за конфлікт з Тіто, фабрикацію фальшивих змов у 1949 р. («ленінградська справа»), 1951 р. («мінгрельська справа») і 1953 р. («справа лікарів-убивць»). Доповідь Хрущова малювала новий образ Сталіна - образ тирана, який день у день створював свій культ, образ некомпетентного диктатора, який не бажав нікого слухати, «відірваного від народу» і відповідального за катастрофічне економічне становище країни в 1953 р.

Доповідь була насичена деталями, які шокували аудиторію, але в той же час їй, безумовно, не вистачало чіткості, а інформація, яка містилася в ній часто була приблизною і неповною. Загалом доповідь виявилася дуже виборчою і поверхневою в засудженні сталінізму і не ставила під питання жоден із довершених партією з 1917 р. поворотів. Вибірковий характер виявлявся в тому, що початок сталінського «відхилення» від ленінського курсу, незважаючи на принциповий конфлікт з Леніним ще за життя останнього, визначався 1934 р., що виключало з числа помилок і злочинів колективізацію, голод 1932-1933 рр. і крайнощі, пов'язані з індустріалізацією. Про те ж свідчив і вибір жертв «культу особи», до яких були віднесені тільки комуністи, які дотримувалися чіткої сталінської орієнтації, але не опозиціонери і не прості громадяни. Звужуючи рамки незаконних репресій до одних тільки комуністів, що стали жертвами особистої диктатури Сталіна, доповідь обходила ключове питання про відповідальність перед суспільством партії загалом. Досі в історії цієї доповіді ще залишається багато неясностей, а основним джерелом є спогади самого Хрущова, які вимагають максимально обережного до себе ставлення. Проте, навіть якщо Хрущов і схильний перебільшувати своє значення, очевидно, що він особисто дійсно зіграв, як це доведуть подальші події, вирішальну роль у викритті - вибірковому і контрольованому - злочинів Сталіна, пішовши на політичний ризик, який визначався ще й тим, що переважна більшість учасників з'їзду зробили кар'єру саме в період «культу особи Сталіна».

Зі слів Хрущова, керівники партії виявилися після арешту Берії перед обличчям такої кількості прозрень про діяльність апарату політичної поліції (в дуже великій мірі автономного і виведеного з-під контролю «звичайних» інстанцій партії) і фальсифіковані змови, що всі вони, в тому числі Хрущов, прийшли до висновку про необхідність отримати більш повну інформацію. З цією метою була організована слідча комісія, діяльність якої трималася в таємниці, на чолі з директором Інституту Маркса - Енгельса - Леніна - Сталіна Поспеловим - одним із головних теоретиків партії, який відповідав за підготовку «Короткого курсу історії В КП(б)» 1938 р. Напередодні відкриття ХХ з'їзду партії комісія закінчила свою роботу і представила численні матеріали. Згідно з Хрущовим, створення комісії частиною Президії, передусім Молотовим, Ворошиловим і Кагановичем, було зустрінуто без особливого ентузіазму. Під час з'їзду після бурхливого засідання Президії при трьох голосах проти (вищеназваних осіб) Хрущов ніби добився згоди доповіді з'їзду висновки; замість вільної дискусії все ж було вирішено провести закриті засідання. У поспіху, викликаному прийняттям рішення в останній момент, доповідь була представлена «робочим документом», підготовленим Поспеловим, якому було доручено терміново переробити його на промову. Насправді ж доповідь (яка супроводжувалася досє з 18 невиданих документів, що проливали світло на протистояння Леніна і Сталіна), поширена між делегатами на вечірньому засіданні 24 лютого, швидше за все, була підготовлена заздалегідь. Керівництво партії було, безсумнівно, готове піти далі промов, зачитаних під час «офіційної частини» з'їзду, але продовжувало коливатися відносно форми викриттів. Саме тут вирішальну роль зіграла особиста ініціатива Хрущова. Показово, що саме йому було доручено прочитати доповідь і особисто зустріти непередбачувану реакцію учасників з'їзду. Відразу ж після закінчення з'їзду текст доповіді був виданий у вигляді маленької червоної книжки. Спочатку передбачалося, що вона буде доступна тільки членам партії; відповідальні партійні працівники повинні були, кожний на своєму рівні, зачитати її підлеглим. Але вже в кінці березня за вказівкою Хрущова вона була відкрита для всіх громадян. Для знайомства з нею повсюдно були проведені збори, в тому числі і в школах для учнів старших 14 років. У результаті за кілька тижнів десятки мільйонів радянських людей почули те, що 24 лютого було повідомлено тільки найвидатнішим і досвідченим членам партії. Про існування доповіді скоро стало відомо за кордоном. Вже 16 березня «Нью-Йорк тайме» помістила відповідну інформацію, а 4 червня держдепартамент США опублікував текст, автентичність якого СРСР відмовився визнати. Ймовірно, витік стався через польських комуністів, які переживали викликаний смертю Берута період внутрішньопартійної боротьби, після того, як за наполяганням Хрущова вони, як і інші делегації іноземних компартій, що були присутніми на ХХ з'їзді, ознайомилися з доповіддю (25 лютого кожному з них був виданий примірник російського тексту із зобов'язанням повернути його наступного дня). Хоча радянські власті не визнали, однак вони її не спростували текст, опублікований в США. Перед обличчям цієї двозначної політичної лінії кожна компартія поступала у відповідності зі своєю власною політичною стратегією і мірою своєю скомпрометованості прихильністю сталінізму. Деякі відкинули цей текст, як грубу підробку американського уряду; ФКП вжила ухильне формулювання («довідь, що приписується...»), що звільняло її від необхідності дискутувати про текст, автентичність якого не була визнана; ІКП вирішила винести всі проблеми на публічне обговорення. У країнах Сходу, в найбільшій мірі зачеплених сталінізмом, доповідь посіяла сім'я інакомислення, якому належало дати рясні сходи.

5. Від XX з'їзду КПРС до усунення антипартійної групи

Хрущов, якого вітали «бурхливими й тривалими аплодисментами, що переходили в овацію», отримав на XX з'їзді часткову, але безперечно перемогу. Хоча йому й не вдалося змінити склад членів Політбюро, він зумів ввести туди як кандидатів кілька своїх прихильників, які увійшли також до Секретаріату ЦК (Жуков, Брежнев, Шепілов, Фурцева). Центральний Комітет (225 членів і кандидатів) був значно оновлений і наполовину складався з нових членів, зобов'язаних своїм недавнім висуненням Хрущову. Однак по мірі того, як проходив шок XX з'їзду і в суспільстві росло бажання отримати відповіді на численні запитання, в партії почав організовуватися опір десталінізації. Більшість партробітників, які зробили кар'єру при Сталіні, правильно розуміли, що процес десталінізації буде важко втримати в рамках викриттів, зроблених на з'їзді. Кожен з них боявся, що одного разу у нього спитають, яку роль - активну або пасивну - він грав у чистках та «культі».

30 червня 1956 р. члени Центрального Комітету партії на черговому пленумі ухвалили постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», яка була великим кроком назад у порівнянні з «секретною доповіддю». Аж до XXII з'їзду цей документ зберігав своє значення і служив ідеологічною базою післясталінського консерватизму. Сталін характеризувався в ньому як «людина, яка боролася за справу соціалізму», а його злочини - як «деякі обмеження внутрішньопартійної і радянської демократії, неминучі в умовах запеклої боротьби з класовим ворогом». Так, культ особи визнавався однією з меж сталінського періоду, однак це явище розглядалося виключно як наслідок особистих недоліків Сталіна. Заслуги Сталіна явно переважували його слабкості, які не мали вирішального значення і не змогли звернути партію з правильного шляху.

Протягом літа 1956 р. ця консервативна позиція була підтверджена і теоретично розвинена в кількох статтях, опублікованих, зокрема, в журналі «Комуніст». Головною мішенню для останнього став журнал «Питання історії», який з початку року став центром глибоких роздумів про джерела культу особи і про фальсифікації радянської історії (статті Бурджалова про революції 1917 р. і роль Сталіна в них). «Комуніст» стверджував, що, бажаючи показати коливання, розходження у поглядах і навіть помилки того або іншого керівника партії в той або інший момент, автори журналу ризикували забути про фундаментальну єдність партії, правильність і непогрішність лінії, яка проводилася нею, яка відбивала хід історії. Через кілька місяців, в грудні 1956 р., широко відзначене сторіччя Плеханова дало можливість тим, хто відчував ностальгію по сталінізму (в цьому випадку академіку Мітіну, члену ЦК з 1939 р., якому було доручено зробити офіційну доповідь про першого російського марксиста), нагадати про монолітну єдність партії і затаврувати як «фракціонерів» тих, хто під приводом пошуку історичної правди намагається дискредитувати партію, зменшити її роль і грандіозні досягнення, підірвати непорушну єдність партії і радянського народу.

Цей наступ консерваторів стався після пов'язаної з десталінізацією в СРСР важкої кризи, яка в жовтні - листопаді 1956 р. приголомшила Польщу та Угорщину і поставила під загрозу єдність «соціалістичного табору». У Польщі викриття XX з'їзду і визнання керівництвом КПРС різноманіття шляхів до соціалізму викликали кризу в суспільній свідомості, як в партії, так і в країні загалом; смерть Берута до того ж відкрила можливість лібералізації керівництва. У червні 1956 р. сталися антисталінські та антирадянські виступи в Познані. У цій країні, де ставлення до східного сусіда здавна було складним і неоднозначним, оформлялася справжня й радикальна десталінізація. У середині жовтня Е.Ошаб, який змінив на чолі партії Берута, був вимушений під тиском громадськості поступитися своїм постом В.Гомулці, що став символом опору радянському тиску і виразником «польського шляху до соціалізму». 19 жовтня, коли ЦК партії зібрався для затвердження цієї заміни в керівництві, Хрущов у супроводі Молотова, Мікояна і Булганіна без запрошення прибув до Варшави, щоб спробувати виправити ситуацію. Не зважаючи на вдатися до сили проти країни, де в народі не переставала наростати напруженість, яка мала чіткий антирадянський характер, Хрущов і його команда, наказавши спочатку танковим частинам рухатися до Варшави, вирішили, зрештою, домовитися з Польщею, що стояла на грані повстання. Після дуже напружених дискусій радянські керівники прийняли польські вимоги, що стосувалися національного суверенітету країни, повернення в СРСР Рокоссовського та радянських радників, аби тільки не була поставлена під сумнів приналежність Польщі до соціалістичного табору.

Ще більш важка криза вибухнула в Угорщині, де компромісу досягти не вдалося. Сталінський ставленик, Перший секретар ЦК Угорської партії трудящих Ракоши повернувся з XX з'їзду КПРС повним рішучості відстояти сталінізм у своїй країні і дочекатися усунення Хрущова, яке, за його прогнозами, повинне було статися в найближчому майбутньому. У липні 1956 р. Ракоши був замінений на Е.Гере. Однак сліпе проходження радянської моделі десталінізації не могло задовольнити суспільство, повне рішучості отримати всі уроки з критичного аналізу сталінізму і діяльності партії. 22-24 жовтня 1956 р. угорці, натхненні польським прикладом, повстали, зажадавши встановлення демократичного режиму і виведення з Угорщини Радянської Армії. Після першого, обмеженого, втручання військ СРСР, великих угорським урядом, що втратив контроль над ситуацією для придушення повстання, Мікоян і Андропов (тоді посол СРСР в Будапешті) провели переговори, в результаті яких І.Надь очолив уряд, а Я.Кадар - керівництво партією. Але народний рух, який був одночасно антикомуністичним і антирадянським, швидко

підпорядкував собі уряд Надя, якому не залишалося нічого іншого, як встати на чолі цієї революції. Поступившись вимогам революційних комітетів, 1 листопада уряд оголосив про відновлення політичного плюралізму, вихід Угорщини з Варшавського пакту і проголосив нейтралітет своєї країни. Підтриманий всіма країнами соціалістичного табору (в тому числі Югославією та Китаєм, з якими Хрущов провів консультації по узгодженню позиції відносно Угорщини), 4 листопада після кривавих боїв (20 тис. убитих серед повсталих) СРСР знову ввів свої війська у Будапешт. Надь, який знайшов спочатку притулок в югославському посольстві, був 21 листопада арештований і вивезений в Румунію, де радянський військовий трибунал засудив його до смерті. Генеральна Асамблея ООН засудила радянську інтервенцію, але західні держави, зайняті в той момент суецькою кризою, залишилися пасивними, їх невтручання в угорські події показало, що вони негласно визнавали розділ Європи і не бажали втягуватися до міжусобиць соціалістичного табору. Загалом трагедія, що сталася в Угорщині, дала аргументи противникам десталінізації в СРСР. Останні зробили в подальші місяці все можливе для того, щоб обмежити її масштаби і потім відкрито виступити проти тих, хто в їх очах був винен в необдуманому ініціюванні небезпечного процесу.

Після угорської кризи позиції Хрущова послабшали. Повернення Молотова в уряд свідчило про коливання радянського керівництва у визначенні політичного курсу. Молотов, якому 1 червня довелося залишити міністерство іноземних справ, вже 20 листопада був призначений міністром державного контролю. Ця посада давала йому право перевіряти діяльність будь-яких цивільних і військових організацій, які він прийнявся захищати від «нігілістської критики політично незрілих людей». У грудні 1956 р. пленум ЦК, ознайомлений із труднощами у виконанні шостої п'ятирічки, зменшив показники росту виробництва і продуктивності праці (частково задовольнивши, таким чином, робітничу середу, в якій висловлювалося невдоволення з приводу різкого збільшення норм виробітку) і схвалив створення нового плануючого органу - Державної комісії з економіки, покликаної координувати розробку найближчих планів, тоді як за Держпланом було залишено довгострокове планування. Очолена Первухіпим Комісія повинна була в двомісячний термін представити пропозиції по «вдосконаленню організації промисловості». Створення цієї Комісії вело до посилення централізації всупереч схемам Хрущова, яким заохочувалося більш децентралізоване управління. На пленумі ЦК партії, що відбувся 13-14 лютого 1957 р., Хрущов виклав свій проект децентралізації економіки, який повністю суперечив пропозиціям Комісії. Відмовляючи їй у ведучій ролі, проект Хрущова перетворював Комісію на просту передавальну ланку і, залишаючи реальне прийняття довгострокових рішень за Держпланом, передавав конкретну розробку останніх регіональним органам в особі раднаргоспів. Проект передбачав також ліквідацію промислових міністерств, скорочення і децентралізацію дуже численних центральних відомств. Лютневий пленум не наважився зробити остаточний вибір між ідеями грудня 1956 р. та хрущовськими тезами і переніс дискусію в пресу, а Перший секретар ЦК КПРС тим часом виступав в різних містах СРСР із промовами, не приховуючи наявності розбіжностей в керівництві.

10 травня 1957 р. Хрущов досяг великої перемоги: за його пропозицією Верховна Рада проголосувала за створення раднаргоспів і ліквідацію десяти промислових міністерств. 22 травня в Ленінграді їм була виголошена важлива промова, що ознаменувала початок волюнтаристської політики «кидка уперед», яка супроводжувалася подальшою децентралізацією. Економічна політика, сприйнята як безладна череда суперечливих ініціатив, об'єднаних тільки різкою антибюрократичною спрямованістю, відразу ж викликала організований опір.

Скориставшись візитом Хрущова до Фінляндії, його колеги вирішили скликати Президію. На засіданні 18 червня 1957 р. сім з одинадцяти її членів (Булганін, Ворошилов, Каганович, Маленков, Молотов, Первухін і Сабуров) зажадали відставки Хрущова. Залишившись у меншості (незважаючи на те, що чотири з п'яти кандидатів у члени Президії і секретарі ЦК, що також брали участь в засіданні, прийняли його сторону), Хрущов послався па ленінські принципи демократичного централізму і зажадав, щоб конфлікт в Президії був переданий на розгляд Центрального Комітету - вищої партійної інстанції, - із складу якого формувалася Президія. Завдяки вирішальній підтримці Жукова, який організовував доставку військовими літаками розкиданих по всій країні членів ЦК, Центральний Комітет зміг зібратися вже 22 червня. ЦК, опинившись у ролі арбітра і усвідомлюючи значущість, яку він отримав завдяки ініціативі Хрущова, був, природно, настроений на користь Першого секретаря. Після кількох днів дебатів Центральний Комітет відмінив голосування Президії і засудив «фракційну діяльність антипартійної групи». Молотов, Каганович, Маленков і Сабуров були виключені з Президії ЦК, а Первухін переведений у кандидати. Нова Президія була розширена до 15 за рахунок переводу в члени Президії колишніх кандидатів (Жукова, Брежнєва, Шверника та Фурцевой) і секретарів ЦК (Аристова, Беляєва), які підтримали Хрущова.

Червнева криза 1957 р., яка завершилася важливим успіхом на шляху десталінізації, узаконила кардинальний розрив з колишньою політичною практикою. Незважаючи на тягар обвинувачень, переможені не були позбавлені пі життя, ні свободи (Маленков став директором електростанції в Сибіру, а Молотов направлений послом у Монголію). Більше того, ЦК КПРС повернув собі всю повноту влади.

Вирішальна роль, яку відіграв у врегулюванні червневої кризи 1957 р. Жуков, не могла не викликати негативної реакції у Хрущова і цивільної влади. Пам'ятаючи про те, що в 1953 р. допомога армії дозволила усунути Бе-рію і в 1955 р. забезпечила перемогу Хрущова, останній скористався візитом маршала за кордон, щоб поставити перед Президією питання про «культ особи Жукова і його схильність до авантюризму, що

відкриває шлях до бонапартизму». Пленум ЦК, який зібрався наприкінці жовтня, вирішив вивести Жукова із Президії та ЦК партії. На пост міністра оборони був призначений маршал Р.Малиновський, який провів численні перестановки і нові висунення. У березні 1958 р. Хрущов усунув Булганіна і зайняв його місце на чолі держави.

Повернення Хрущова до сталінської практики 1940-1953 рр. поєднання керівництва партією та урядом поклало кінець колегіальності, незважаючи на те, що па ХХ з'їзді її політичні переваги були урочисто підтверджені посиленнями на ленінські традиції. Але, якщо Хрущов і виглядав як носій влади, що фактично не поступалася їй, якою зловжив Сталін, його роль, як у внутрішньополітичному, так і в міжнародному плані не означала повної спадкоємності з амбіціями і практикою свого попередника. Про це свідчила вже доля переможених ним противників і велика роль, яку відтепер став грати Центральний Комітет КПРС.

II. МЕЖІ ТА ПЕРЕГИНИ ХРУЩОВСЬКИХ ПРОЕКТІВ (1958-1964)

1. «Наздогнати та перегнати Америку!».

22 травня 1957 р. на зборах представників колгоспників Хрущов кинув свій знаменитий лозунг: «Наздогнати та перегнати Америку!» Мова в цьому випадку йшла про змагання з цією країною в двох конкретних областях: у виробництві м'яса та молочних продуктів. Разом з тим цей виступ став початком волонтаристської політики «стрибка уперед», небезпеку якої показала радянська історія тридцяти попередніх років. Висунення нездійснених цілей, широка кампанія по пропаганді хрущовського проекту, що виходив із швидкого росту споживання, який відкриває шлях до суспільства достатку, тобто до комунізму, поставили серйозну проблему не тільки в економічному плані, але й в області суспільних відносин. Вони свідчили про силу і постійність волонтаристських методів мобілізації продуктивних сил, що породжувало примушення. Але як можна було сумістити ці методи, прямо успадковані від 30-х рр., із прагненням підняти суспільну активність? Бажання досягти максимально швидко і з найменшими витратами вражаючих результатів на основі відносин і методів, які безпосередньо витікали із сталінської практики, скоро породило все більш авантюристичні ініціативи, непродумані адміністративні реформи, економічні та соціальні перегини, які виявили межі хрущовського проекту і привели до серйозної економічної та соціальної кризи початку 60-х рр.

1957-1959 роки були відмічені серією адміністративних реформ і «кампаній» («кукурудзяна лихоманка», «м'ясна кампанія в Рязані», «молочні рекорди» і т.д.), покликаних поліпшити функціонування економічної системи. Ми вже згадували про створення раднаргоспів, створених для зміцнення горизонтальних зв'язків між підприємствами за рахунок традиційних вертикальних зв'язків у структурі управління радянською економікою, у виконання ленінського принципу, згідно з яким центр ваги оперативного керівництва промисловістю і будівництвом повинен був знаходитися на місцях. Згідно із законом від 10 травня союзні промислові міністерства з 1 липня 1957 р. були замінені сотнею раднаргоспів, які на регіональному рівні управляли підприємствами та повинні були встановлювати прямі зв'язки між собою. Ця реформа принесла мало позитивних економічних результатів. Звичайно, вона полегшила розвиток деяких галузей місцевої промисловості, які були в загоні на той час, коли все керівництво здійснювалося із центру, але затруднило функціонування ряду секторів великої промисловості. Головним же результатом стало збудження невдоволення десятків тисяч міністерських чиновників, вимушених відправитися з Москви у провінцію.

За відсутності продуманої інвестиційної політики в аграрному секторі (проблема його фінансування залишалася невирішеною, оскільки держава не наважувалася перенести на роздрібні ціни надбавку, отриману виробниками з 1953-1954 рр.) підвищенню ефективності сільського господарства повинні були сприяти дві адміністративні реформи. Перша полягала в ліквідації МТС і передачі техніки (тракторів та сільхозмашин) у власність колгоспів, що передбачало її краще використання. З економічної точки зору ця міра, безсумнівно, дозволила багатьом колгоспам поліпшити організацію і підняти продуктивність праці; однак для інших був більш вигідний прокат обладнання, оскільки забезпечував велику гнучкість. Разом з тим реформа нав'язала всім колгоспам негайний викуп парку МТС, що поглинуло фінансові ресурси колгоспів, які утворилися з 1954-1955 рр. завдяки підвищенню закупівельних цін. Якщо деякі «колгоспимільйонери» і отримали вигоду з цієї реформи, то найбільш нещасливі колгоспи, яких була переважна більшість, потрапили в критичне положення. Негайна і обов'язкова ліквідація МТС мала й інші негативні наслідки, насамперед від'їзд у міста більшості технічних фахівців, які боялися втратити свій статус і виявитися прирівненими до колгоспників, і вслід за цим швидкий вихід з ладу обладнання, що залишилося без кваліфікованого обслуговування. У 1958-1961 рр. - уперше з кінця 20-х рр. - сталося скорочення парку сільськогосподарських машин.

Друга реформа полягала в новому укрупненні колгоспів (83 тис. в 1955 р., 68 тис. в 1957 р., 45 тис. в 1960 р.), що повинне було привести до утворення могутніх «колгоспних союзів», здатних стати початком справжньої індустріалізації сільського господарства. Цей проект, який відроджував ідею агро-міст і прагнення прискорити соціальне перетворення села через розвиток «соціалістичних» аспектів образу життя, вимагав великих капіталовкладень, в яких колгоспи намагалися не брати участь через нестачу коштів,

викликану викупом МТС. Це стало причиною невдачі першої серйозної спроби досягти реальної інтеграції колгоспного сільського господарства.

Реформи, породжені бажанням швидко і з найменшими витратами отримати істотні результати, супроводжувалися сильним тиском на місцевих партійних працівників і голів колгоспів, які в свою чергу тиснули на колгоспників. Практичним вираженням цього стала кампанія проти присадибних підсобних господарств, які розглядалися як приватновласницький пережиток.

Для політичних і господарських керівників всяка інтенсифікація колективної праці передбачала обмеження праці індивідуальної на своїй ділянці. На ділі ж ця кампанія, не кажучи вже про її непопулярність, мала негативний вплив на все сільськогосподарське виробництво.

Наочним прикладом катастрофічних наслідків прихильності до волонтаристських методів примушення, пов'язаних із «погоною за рекордами», стала «рязанська катастрофа». Поштоухом до неї послужила виголошена 22 травня 1957 р. в Ленінграді промова, в якій Хрущов запропонував за три роки потроїти виробництво м'яса в країні. Перші півтора роки принесли дуже скромний приріст (8%), що спричинило крайнє роздратування Хрущова, поставленого перед необхідністю визнати, що його проект насправді нездійсненний. Наприкінці 1958 р. обкомам партії була розіслана вказівка про вживання «рішучих заходів» для збільшення виробництва м'яса в 1959 р. Перший секретар Рязанського обкому О. Ларіонов виступив з амбіційною заявою, пообіцявши за один рік потроїти державні заготовки м'яса в області. Обіцянки, незважаючи на їх нереальність, були затверджені обласною партійною конференцією, а згодом за наполегливою рекомендацією Хрущова і всупереч думці Сільськогосподарського відділу ЦК КПРС опубліковані в «Правді». На «виклик» відповіли кілька інших областей. Рязанська область не встигла ще приступити до реалізації своєї грандіозної програми, як на неї посипалися нагороди. У лютому 1959 р. вона отримала орден Леніна, а сам Ларіонов через кілька місяців став Героєм Соціалістичної Праці. Щоб стримати обіцянку, обком партії розпорядився забити весь приплід 1959 р., а також велику частину молочного стада й племінних виробників, «додавши» під розписку всю худобу, вирощену колгоспниками у своїх господарствах. Однак навіть цих заходів було недостатньо, у зв'язку з чим була організована закупівля худоби в сусідніх областях за рахунок коштів із суспільних фондів, призначених для придбання машин, будівництва шкіл і т.д. «М'ясний податок» ударив не тільки по всіх колгоспах і радгоспах області, але й по всіх міських установах; м'ясо, що здавалося державі (за чисто символічними цінами) зникло з продажу. 16 грудня місцеві власті урочисто рапортували про стовідсоткове виконання плану: область «продала» державі 150 тис. т м'яса, в три рази перевищивши постачання попереднього року; зобов'язання ж на 1960 р. бралися ще більш високі - 180 тис. т! Однак в 1960 р. заготовки не перевищили 30 тис. т: після масового забою попереднього року поголів'я зменшилося в порівнянні з 1958 р. на 65%. Колгоспники, у яких під розписку «тимчасово» вилучили худобу, відмовлялися обробляти колгоспні землі, що привело до падіння виробництва зерна на 50%. Наприкінці 1960 р. приховувати катастрофу далі стало неможливо і Ларіонов покінчив життя самогубством. Застосування «рязанських методів», більш або менш карикатурно поширених в багатьох регіонах, привело до катастрофічних результатів: в 1964 р. виробництво м'яса поступалося рівню 1958 р. Все це завдало серйозного удару по престижу Хрущова; лозунг «Наздогнати та перегнати Америку!» незабаром міцно перекочував до анекдотів. Предметом жартів стало й захоплення Хрущова кукурудзою, з допомогою якою він сподівався вирішити проблему кормів. Відведені під цю культуру площі були подвоєні: 18 млн. га в 1955 р., 37 млн. га в 1962 р. Вирощування кукурудзи нав'язувалося й тим регіонам, де кліматичні умови явно не підходили для цієї культури (особливо в Білорусії та Прибалтиці). Урожаї 1957, 1959, 1960 і 1962 рр. були низькими.

Хороший урожай зерна, отриманий в 1956 р. па ціліні, надихнув керівництво на продовження експерименту. Спроба закріпити заходи, що задумувалися як тимчасовий вихід із становища, як постійні, в середньостроковому плані мали плачевні наслідки. Надмірна експлуатація районів нового освоєння привела до падіння середньої врожайності та подорожчання зерна, яке вирощувалося на цих територіях. Крім того, практично повністю припинився розвиток традиційних зернових регіонів. Освоєння цілинних земель, перетворене з тимчасової міри на постійне джерело отримання біля половини товарного хліба, могло б бути менш ризикованим, якби кліматичні умови там були стійкими, а господарство велося постійним селянським населенням на основі раціональної сівозміни. Лле нормальне сільське господарство було несумісне з регулярними мобілізаціями робочої сили і машин, які па період жнив прямували туди з усієї країни на один-два місяці, і з екстенсивною зерною монокультурою, яка стала джерелом ерозії нестійких ґрунтів. Все це, зрештою, привело до екологічної та економічної кризи 1962-1963 рр.

До кінця 50-х рр. авантюрні ініціативи Хрущова, наслідкам яких належало повністю виявитися тільки після 1960 р., в очах громадської думки компенсувалися прийнятими в 1955-1959 рр. численними заходами по поліпшенню умов життя населення, головним чином міського. 25 квітня 1956 р. був відмінений антиробітничий закон 1940 р., який прикріплював трудящих до їх підприємств. Відтепер робітники могли міняти місце роботи, повідомивши про це адміністрацію за два тижні (зазначимо у зв'язку з цим, що з колгоспниками продовжували поводитися, як з громадянами другого сорту; вони все ще не мали паспортів, без яких не могли за своїм розсудом і легально покинути свій колгосп). Мінімальна заробітна плата в державному секторі була підвищена приблизно на 35% і звільнена від податку. Розмір пенсій майже подвоївся; пенсійний вік був знижений до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Колгоспники ж і в цій області виявилися обділеними: лише в 1964 р. вони дістали право на пенсію, а пенсійний вік наступав для

них на п'ять років пізніше, ніж для інших категорій трудящих. Тривалість робочого тижня була скорочена з 48 до 46 годин (для металургів - 42 години, для шахтарів і підлітків - 36). Відпустка за вагітністю (скорочена при Сталіні до 70 днів) стала знову стодванадцятиденною. Уряд обіцяв не вдаватися більше до обов'язкових державних позик (по яких до цього забиралося біля 6% річних заробітків), але на 20 років заморозило виплату по попередніх позиках. Нарешті, широкий розвиток отримало житлове будівництво.

Дуже вигідними умовами держава заохочувала будівництво коопера гвинних квартир. За десять років, з 1955 по 1964 р., міський житловий фонд збільшився на 80%. Проте, після напливу в міста на початку 30-х рр. десятків мільйонів сільських жителів відставання в цій області було таким великим, що, незважаючи на досягнуті успіхи, загалом житлову кризу подолати не вдалося. Власті часто використовували цю ситуацію для тиску на громадян, бездоганна поведінка дозволяла сподіватися на більш або менш швидке отримання квартири. Навпаки, будь-яке відхилення, маргінальна поведінка або протест спричиняли переміщення в кінець черги на житло, в якій у середині 60-х рр. у Москві стояло більше 2 млн. чоловік, і навіть втрату права па житло. Загалом же друга половина 50-х рр. залишилася в колективній пам'яті суспільства як час, коли матеріальне положення, особливо положення із житлом, почало поліпшуватися.

Звичайно, найбільш відчутно життя змінилося для всіх тих, хто після XX з'їзду КПРС був звільнений із таборів (до 1956 р. число, звільнених залишалося дуже незначним; дуже багато часу віднімала сама процедура реабілітації, пов'язана з проходженням справ через Верховний суд СРСР або його «військову колегію»). З метою прискорення процедури після XX з'їзду в табори були направлені спеціальні комісії з перегляду справ, які дістали право вирішувати питання на місці і негайно звільняти реабілітованих. Результатом їх діяльності стало звільнення в 1956 р. - році «повернення», чудово описаному В.Гроссманом в його романі «Все тече», - кількох мільйонів чоловік. Це масове повернення, яке одночасно нагадувало про те, що мільйони людей ніколи не повернуться, не могло не викликати паніки в розумах і стало найважчою соціальною і моральною травмою, народженою трагічною зустріччю, передбаченою А. Ахматовою: «Тепер арештанти повернуться, і дві Росії глянуть одна одній в очі: та, що саджала, і та, яку посадили».

Лютий 1957 р. приніс реабілітацію народам, депортованим в 1944-1945 рр. У рідні місця було дозволено повернутися чеченцям, інгушам, балкарцям, карачаївцям і калмикам, однак нічого не було зроблено для німців Поволжя і кримських татар, оскільки території, які їх змусили покинути, були заселені росіянами та українцями.

У 1956-1958 рр. були реабілітовані - також вибірково - деякі партійні і військові керівники, що стали жертвами чисток. Серед них особливо багато було військових (Тухачевський, Якір, Блюхер та інш.), оскільки з 1953 р. армія була серед основних сил, що підтримували Хрущова, а також керівних партробітників, частіше за все другорядних і тих, що дотримувалися сталінської лінії (Ейхе, Рудзутак, Постишев, Косіор, Чубар та інш.), згаданих у «секретній доповіді». Ці часткові реабілітації, які не торкнулися великих історичних фігур більшовизму, тих, що відстоювали політичні альтернативи сталінізму (Бухарці, Троцький) або тих, що відкрито виступали проти Сталіна (Зинов'єв, Каменев, Риков та інш.), не послужили імпульсом для серйозних роздумів про природу сталінізму, масових репресій і відповідальності за них партії загалом.

У той час як система таборів (перейменованих у «виправно-трудова колонія») зазнала реорганізації, а в КДБ сталася зміна керівництва (генерал Серов поступився своїм постом колишньому першому секретареві ЦК ВЛКСМ Шелепіну, сорокарічному апаратнику, який не був замішаний у чистках і твердо керувався партійними установками), радянські юристи в ім'я «зміцнення соціалістичної законності» відмовилися від традицій, укорінених при Вишинському. 25 грудня 1958 р. Верховна Рада прийняла нові «Основи кримінального законодавства», які повинні були стати базою для відповідних Кодексів союзних республік. Відмінялися найбільш волаючі норми в кримінальному законодавстві сталінської епохи: було скасоване поняття «ворог народу»; з 14 до 16 років був підвищений вік настання кримінальної відповідальності; було заборонено вдаватися до загроз і насильства для отримання визнання; обвинувачений повинен був обов'язково бути присутнім на процесі, разом з повністю ознайомленим з його справою адвокатом; за деякими винятками, судові засідання стали відкритими.

«Дух XX з'їзду», здавалося, виправдовував найсміливіші надії, передусім інтелігенції. Насправді ж політика влади по відношенню до інтелігенції незабаром показала двозначний і обмежений характер лібералізації «під посиленням наглядом».

2. Межі культурної відлиги

Відлига у сфері культури передувала лібералізації в політиці. Якщо обмежитися тільки відомими іменами, то вже в 1953-1956 рр. критик В.Померанцев в есе «Про щирість в літературі», І.Еренбург в романі з символічною назвою «Відлига» і В.Дудінцев у романі «Не хлібом єдиним» пос гавили цілий ряд найважливіших питань: що потрібно сказати про минуле, в чому місія інтелігенції, які її відносини з партією, яка роль письменників або художників у системі, в якій партія через контрольовані нею «творчі» Союзи визнавала (чи ні) ту або іншу особу письменником або художником (як сказав Померанцев: «Я чув, що Шекспір взагалі не був членом союзу, а непогано писав»), як і чому правда всюди поступалася місцем брехні. На ці «блюзнірські» питання (які раніше обійшлися б тим, хто їх поставив, щонайменше, кількома роками таборів) власті, які ще не визначилися у своїй політиці, від-реагували невпевнено, вагаючись між

адміністративними заходами (відсторонення поета Твардовського, який опублікував есе Померанцева, від керівниці на «Новим світом») і попередженнями на адресу міністерства культури, що не супроводжувалися, однак жодними санкціями.

їїзд Союзу письменників (грудень 1954 р.) пройшов у досить відвертих дискусіях (сам Шолохов висловив жаль з приводу «брудного потоку безликої і посередньої літератури», породженої офіційними замовленнями і відміченої державними преміями) і приніс кілька реабілітацій в літературному світі (Булгакова, Гинянова). З'їзд не виніс ніяких серйозних обвинувачень на адресу «інакодумців». У той же час, викликавши стільки надій, ХХ з'їзд КПРС дуже розчарував інтелігенцію підносно творчих перспектив, які відкривалися перед нею. Викриття культу особи принципово нічого не змінило в уяв-їїспіях про «функції» гуманітаріїв у соціалістичному суспільстві. Згідно з Хрущовим, історія, література та інші види мистецтва повніші були відображати роль Леніна, а також грандіозні досягнення комуністичної партії та радянського народу. Директиви були чіткими: інтелігенція повинна була пристосуватися до «нового ідеологічного курсу» і служити йому. Однак з'їздівські викриття призвели до болісної переоцінки цінностей серед людей, які особливо скомпрометували себе при Сталіні. Через два місяці після з'їзду покінчив із собою О.Фадєєв, перший секретар Союзу письменників. Інтелігенція розкололася на два табори: консерваторів, на чолі з Кочетовим, і лібералів, де визнаним лідером був Твардовський. Хрущов балансував між цими двома таборами, проводячи подвійну і приречену на невдачу політику. Консерватори отримали журнали «Жовтень», «Нева», «Література й життя»; ліберали - «Новий світ» і «Юність». В області музики та живопису влади також дали зітхнути трохи вільніше. Не відмовляючись від того, щоб керувати світом мистецтв і тримати його в рамках дозволеного, вони, не задумуючись, звалили всю провину за минуле на Берію та Ждапова. Шостакович, Хачату-ряп та інші композитори, піддані критиці в 1948-1949 рр., відновили своє положення. Що ж до літератури - мистецтва більш «чутливого», - то Хрущов неодноразово сам намагався визначити міру й кордони свободи письменників. Свобода розповсюджувалася головним чином на форму, відверті посилані я на канони «соціалістичного реалізму» почали відходити на другий план. У той же час були збережені всі обмеження, що витікали з принципу «партій-посі і», покликаної «надихати» письменника.

«Справа Пастернака» наочним образом показала межі десталіпізації у відносинах між владою та інтелігенцією. У 1955 р. Пастернак закінчив роман «Доктор Живаго». Оскільки в радянських літературних журналах видані роман було неможливо, він вийшов у світ за кордоном. Його миттєвий успіх погіршив і без того натягнуті відносини письменника з владою. Присій» пня в 1958 р. Пастернаку Нобелівської премії довело невдоволення влади до пароксизму. Пастернака примусили відмовитися від премії. Щоб уникнути висилки з СРСР, йому довелося направити в «Правду» заяву (5 листопада 1958 р.), в якій він пояснював, що відмовився від премії з власної ініціативи і звинувачував Захід у використанні його твору в політичних цілях. Власті озлобилися на автора не тільки за зміст його твору, що всім своїм духом протистояв світорозумінню, яке намагалася насадити партія; крім цього, «справа Пастернака» ставила два інших важливих питання: про відродження традиційної ролі російського письменника, носія правди, який не потурає політичній! владі, а також питання про відносини із зовнішнім світом: посилка роману для видання за кордон підірвала монополію на право спілкування із зовнішнім світом, яку власті мали намір зберегти за собою. «Справа Пастернака» показала межі десталінізації з різних точок зору: мало місце не тільки ставлення влади до «інтелігента», якому пред'являвся цілий набір обвинувачень (антирадянщина, презирство до російського народу, непростиме схилиння перед Заходом через матеріальну користь і т.д.), що використовувалися ще чверть віку всякий раз, коли власті гикали пальцем у дисидента, але також і поведінка самої інтелігенції загалом. Коли зіткнення між Пастернаком і владою змусило інтелігенцію відкрито зробити вибір, остання здалася. Більшість письменників, скликаних 27 жовтня 1958 р., щоб вирішити питання про виключення Пастернака із Союзу письменників, зустріли оплесками обвинувачення, висловлені проти Нобелівського лауреата першим секретарем ЦК комсомолу Семичастиим, який звинуватив Пастернака в тому, що «він напаскудив там, де їв, він напаскудив тим, чийми трудами він живе й дихає».

«Справа Пастернака» породила серйозну кризу в свідомості російської інтелігенції, яка показала себе нездідною відкрито протистояти тиску влади. Ця криза для багатьох переросла в почуття постійної глибокої провини і в той же час стала початком етичного відродження. Задоволений результатом «справи» Хрущов, зі свого боку, зупинив свій наступ на лібералів. Більше того, зроблений в 1958-1960 рр. ряд кроків засвідчив тенденцію до відомої лібералізації: Твардовському було повернуто керівництво «Новим світом»; III з'їзд Союзу письменників, що пройшов у травні 1959 р., завершився відходом Суркова, який виявив особливе завзяття в кампанії проти Пастернака, місце якого в керівництві Союзу зайняв Федін - представник більш помірної течії. Нарешті, призначення міністром культури О.Фурцевої спочатку також здалося поступкою новим віянням.

Проте, ці заходи! виявилися недостатніми, щоб згладити у пам'яті інтелігентів гнітюче враження, викликане «справою Пастернака». Наприкінці 50-х рр. виник «самвидав». Цим словом були названі машинописні журнали, що народилися в середовищі молодих поетів, письменників, філософів, істориків, які по суботах зустрічалися на площі Маяковського в Москві. Від дня відкриття пам'ятника поету 29 липня 1958 р. площа стала улюбленим місцем зустрічі молодого покоління московської інтелігенції. Всі спроби комсомолу підпорядкувати собі цей рух і направити його в спокійне русло «революційною романтизму» не мали успіху. Коли через кілька місяців власті заборонили збори, було вже пізно, нове покоління примусило

прислухатися до свого голосу. Після заборони публічних виступів воно звернулося до підпільних видань. Молодим поетом О.Гінзбургом був заснований перший «самвида-нівський» журнал «Синтаксис», в якому побачили світ раніше заборонені твори Б.Ахмадуліної, В.Некрасова, Б.Окуджави, Є.Пінзбург, В.Шаламова. Коли в 1960 г. О.Гінзбург був арештований і засуджений до двох років таборів за агітацію, направлену на ослаблення радянської системи, естафету прийняли інші представники молодого покоління, які виступили з новими журналами. На авансцену вийшло перше покоління дисидентів: Галансков, Бу-ковський, Бакштейн. Ковальов.

Поява цих маргінальних для радянської системи рухів співпала з проведенням радикальної реформи у системі освіти, яка викликала серйозне невдоволення широких верств населення, і передусім інтелігенції. Ця реформа, яка надихалася хрущовською ідеєю «зробітичнення», в теоретичному плані переслідувала мету «укріпити зв'язок школи і життя», а на практиці повинна була допомогти заповнити зростаючу недостачу кваліфікованої робочої сили і боротися проти неприязного відношення всього суспільства до фізичної праці і технічних професій, від яких відвернулася молодь усіх верств населення. Закон від 24 грудня 1958 р. змінював колишню систему шкільної освіти, яка передбачала два рівні - обов'язкову семирічну освіту з подальшим виходом на виробництво і повну десятирічну освіту - єдиною восьмирічною, по завершенні якої випускники були зобов'язані три роки проробити на заводах або в сільському господарстві, одночасно продовжуючи вчитися, якщо вони цього хотіли. Вступ до вузу тепер повністю залежав від роботи на виробництві і зумовлювався не блискучими результатами в середній школі, а виробничим стажем, суспільним «обличчям» і політичними критеріями. Крім цього, вузи повинні були залишати все більше число місць «трудящим» і будувати складну систему посередніх ланок між підприємствами та учбовими закладами. Ця реформа викликала загальне невдоволення. Інтелігенція і привілейовані прошарки суспільства повставали проти неї тому, що вона позбавляла їх дітей вирішальних переваг для отримання вищої освіти. Інші обурювалися тим, що успіхи їх дітей у школі, які вони вважали достатніми для подальшого просування, були дискредитовані недоречним «зробітичненням» і вихвалянням виробництва, яке всі тільки й мріяли покинути. Керівники підприємств, які вже стикнулися з плінністю кадрів (якою вони були також зобов'язані Хрущову), були потривожені перспективою зростаючого безладдя через наплив робітників-студентів або «транзитних» робітників на шляху у вуз. У свою чергу приймальні комісії для підтримки рівня навчання старалися фільтрувати різномірну студентську масу, що поставлялася їм реформою. Задумана, щоб ліквідувати у суспільстві, вступаючому у комунізм, протилежність між фізичною і розумовою працею - давня мрія всіх утопістів, - реформа на ділі вилілася в карикатурні і абсурдні кампанії за «злиття школи й життя», «життя й наук». Сотні тисяч представників молоді відправилися на «напівканикули» на цілинні землі, на будівництва в Братськ, Красноярськ або на Волгу, а вчені та взагалі люди інтелектуальної праці використовувалися на фізичних, непродуктивних роботах на овочевих базах, на прибиранні і т.д. на шкоду їх професійній діяльності. Хрущовська «культурна революція», якщо й не була такою екстремістською, як китайська, харчувалася тими ж ілюзіями. Її головним результатом стала втрата, передусім в середовищі інтелігенції, значної частини кредиту, отриманого Хрущовим після XX з'їзду.

3. Економічні «пробуксовки» та міф про комунізм

1958 р. відрізняє кінець періоду колегіального керівництва, перемогу Хрущова у п'ятирічній боротьбі за владу і разом з тим - важливий рубіж у надзвичайно багатому змінами і зламами першому післясталінському десятиріччі. Це підтверджує і погляд з економічної точки зору. Ж.Сапір виділяє дві фази хрущовського періоду: фазу, «коли реформи ефективно змінили економічні та соціальні механізми» (1953-1958 рр.), та другу фазу, коли «пробу-ксовка в подальшому русі призвела до відтворення взаємовідносин сталінської, волонтаристської моделі управління». У суворо політичному значенні 1958 р. поставив крапку після довгого періоду невизначеності, з економічної ж точки зору 1958 р. є тією віхою, минувши яку хрущовський проект, який здійснювався з 1953 р., і який так і не зламав основ волонтаристського управління, покотився під гору.

Труднощі, з якими стикнулася реалізація хрущовського проекту, призвели і у внутрішній політиці, і у зовнішній до все більш авантюрних ініціатив, до розквіту міфу про «перехід радянського суспільства до комунізму», до множення всякого роду «кампаній» (типу згаданих вище «крязанської справи», «кукурудзної кампанії», «наступу на цілину»), покликаних у найкоротші терміни досягти вражаючих результатів, а також до повернення в економіку починаючи з 1958-59 рр. явищ, які багато в чому нагадували становище кінця 40-х - початку 50-х рр.

У промисловості 1958/59-1964/65 рр. були відмічені:

- значним збільшенням капіталовкладень і швидким ростом кредитів, які перевищували можливості державного бюджету;
- різким і неконтрольованим ростом промисловості, яка виробляла засоби виробництва;
- непередбаченою масовою притокою низькокваліфікованої робочої сили із сільської місцевості, що посилює плінність кадрів, яку так і не вдалося подолати ухваленим у 1960 р. законом проти «літунів»;
- відчутним зниженням темпів економічного зростання;
- збільшенням дефіциту, пов'язаним із зниженням інтенсивності розвитку промисловості засобів споживання.

Для пояснення все більшої недостачі найнеобхіднішого власті вдалися до класичного маневру, обрушившись на «спекулянтів». У 1961 р, звинувачених в «економічних злочинах» почали засуджувати до смертної страти, яка за два роки була застосована більше 160 разів.

У сільському господарстві також сталося зниження темпів росту (сільськогосподарське виробництво зростало в середньому на 1,5% в рік в період 1959-1964 рр. проти 7,6% в 1953-1958 рр.; те ж - 3% проти 9% - мало місце і відносно росту продуктивності праці), в і 1959-1964 рр. середньорічне виробництво зернових на душу населення ледве перевищувало рівень 1913 р.

Особливо поганим був урожай 1963 р., що багато в чому було наслідком проведеної в 1962 р. «кампанії по ліквідації пар», тому засуха 1963 р. переросла на справжню катастрофу. Інтенсивна монокультурна експлуатація цілих земель привела до їх найсильнішої ерозії, внаслідок чого ефективність їх обробітку впала у порівнянні з першими урожаями на 65%. Щоб уникнути голоду, уряд був вимушений закупити за кордоном більше 12 млн. т зерна, що обійшлося в 1 млрд. долл.

Труднощі, що переживалися сільським господарством, безпосередньо відбилися на міському населенні. Переслідуючи похвальну мету наблизити ціпи до реальних витрат, уряд одночасно з оптовими цінами (20-30%) навесні 1962 р. підвищив і роздрібні ціпи. 1 червня 1962 р. «Правда» опублікувала постанову про підвищення цін на м'ясо (на 30%) і масло (на 25%), що викликало велике невдоволення населення. Цей крок супроводжувався заморожуванням заробітної плати і відмовою від поступового скасування прибуткового податку. У справжній бунт переріс народний протест на підприємствах Новочеркаська: для відновлення порядку в місті були використані війська, які застосували зброю, що привело до десятків жертв серед маніфестантів. Заворушення в менш гострих формах (страйки, мітинги протесту) прокотилися по інших містах.

Більше, ніж власне кліматичними причинами, криза в сільському господарстві була викликана соціально-економічними формами організації сільського господарства, відсутністю скільки-небудь глибокої реформи колгоспного ладу, принципи якого (ціноутворення, виробничі відносини, планування), орієнтовані, зрештою, на вилучення, унеможлилювали розширене відтворення.

Початком описуваного економічного періоду став позачерговий XXI з'їзд КПРС, скликаний 27 січня 1959 р., спеціально для схвалення нового семирічного плану. Цей план замінював собою шостий п'ятирічний план, який був прийнятий у 1956 р. і зазнав численних змін.

Новий амбіційний план (згідно з ним протягом семи років передбачалося забезпечити ріст важкої промисловості на 85%, легкої - на 62%, сільського господарства - на 70%, національного прибутку - на 65%, реальної заробітної плати на 40%!) повинен був дозволити Радянському Союзу «наздогнати та перегнати» Сполучені Штати і до 1965 р. вийти на перше місце в світі, як за абсолютним обсягом виробництва, так і за виробництвом на душу населення. XXI з'їзд став свідком народження нового міфу - про перехід СРСР до комунізму. Будівництво соціалізму було проголошено завершеним, і мова відтепер йшла про те, щоб приступити до «створення в країні комуністичного суспільства», яке на рубежі 80-х рр. забезпечить повний достаток і щастя кожного радянського громадянина.

Після того, як на XX з'їзді КПРС були зроблені перші кроки до визнання злочинів минулого і реально існуючих проблем, XXI з'їзд, здавалося, знову повернувся спиною до дійсності. Повернення до міфології було зустрінуте населенням, яке відчувало повсякденні поневіряння, зі скептицизмом. Чи не свідчив новий міф, який став джерелом гірких анекдотів («Комунізм вже на горизонті - А що таке горизонт? - Це лінія, яка віддаляється по мірі наближення до неї»), про нездатність влади зважитися на радикальні зміни в економіці?

4. XXII з'їзд КПРС та його наслідки

Труднощі в економіці, яка стрясалася «реформами» та «кампаніями», посилення міжнародної напруженості сприяли активізації противників Хрущова після XXI з'їзду. їм вдалося досягти деяких успіхів у боротьбі за обмеження децентралізації, яка посилювала позиції місцевої бюрократії та послаблювала контроль центру за господарськими керівниками на місцях, відповідальними за здійснення тих або інших хрущовських ініціатив. Найбільш виразно це проявилось у створенні в 1960 р. в кожній з найбільших республік - Росії, Україні, Казахстані - республіканських раднаргоспів. У сукупності ці три раднаргоспи контролювали 80% обласних раднаргоспів, помітно девальвуючи, таким чином, ідею децентралізації, яка лежала в основі реформи 1957 р.

З іншого боку, частина ліберальної інтелігенції все частіше почала звертатися до заборонних тем. У січні 1961 р. І.Еренбург під час вручення йому Ленінської премії скористався цим урочистим випадком, щоб знову підняти тему антисемітизму в СРСР, збереження його і в період десталінізації. Услід

за ним до тієї ж теми звернувся поет Євтушенко, опублікувавши 19 вересня 1961 р. в «Літературній газеті» велику поему «Бабин Яр», яка намалювала страшну картину знищення євреїв нацистами під Києвом. Поема викликала широку дискусію в пресі не тільки з питання антисемітизму, але й з таких гострих проблем, як націоналізм, соціалістичний реалізм, роль письменника у радянському суспільстві, «буржуазна» ідеологія та її вплив на молодь. Консервативний літературний журнал «Література й життя» звинуватив Євтушенко в тому, що «його душа так само вузька, як його брюки», - натяк на «небезпечну» моду, що прийшла із Заходу і полонила радянську молодь.

У контексті постійних економічних труднощів, фронди інтелігенції і консервативної опозиції, у верхньому ешелоні якої особливо виділялися секретарі ЦК Ф.Козлов та М.Суслов, і проходив з 17 по 31 жовтня 1961 р. XXII з'їзд КПРС. Підготовка до з'їзду прийняла форму широкої пропагандистської кампанії, яка тривала весь 1961 р. Партія оголосила про розробку нової програми і нового статуту, проекти яких були надруковані в липні і повинні були обговорюватися влітку 1961 р. Документи, що приймаються, повинні були відповідати новому етапу, в який вступила країна: переходу від соціалізму до комунізму. Порядок дня з'їзду передбачав, передусім, прийняття цих важливих документів. Однак на ділі з'їзд, зібраний з ініціативи Хрущова для розгляду перспектив на майбутнє, зайнявся обговоренням проблем минулого і увійшов в історію як з'їзд ще більш радикальної десталінізації, ніж та, яку було розпочато п'ятьма роками раніше на XX з'їзді.

Ніколи раніше з'їзди не збирали такого числа делегатів:

в 1956 р. їх було 1430, а в 1961-м - 4800, хоча чисельний склад партії збільшився лише на 28%. Збільшення чисельності делегатів більше, ніж в три рази, велика кількість нових осіб, які висунулися після смерті Сталіна, відображало прагнення до демократизації, бажання повернутися до традицій ленінських з'їздів, на яких були присутні дуже багато делегатів, і в той же час підготовку зміни складу ЦК, який обирався з делегатів з'їзду, і дійсно в результаті сильно оновленого.

Прийняття нової програми партії викликало мало дискусій. Текст програми викладав способи переходу до комунізму, що навряд чи могло стати предметом для гарячого обговорення. Згідно з програмою, для досягнення мети було потрібно двадцять років, з яких десять (1961-1971) відводилося на «створення матеріально-технічної бази комунізму» і ще десять (1971-1981) на вступ у комунізм. Успіхи економіки, засновані на «подальшому розвитку важкої індустрії», на базі якої належало «технічно переозброїти всі інші галузі народного господарства», повинні були привести до створення безкласового суспільства з єдиною формою власності па засоби виробництва, з поступовою передачею функцій держави органам самоврядування трудящих, із справжньою соціалістичною рівністю і т.д. Звільнена від тиску матеріальної необхідності, людина комуністичного суспільства, проте, представлялася відповідно до точної моделі: вона повністю розділяла всі цінності цього суспільства і працювала тому, що відчувала в цьому потребу, у світі, вільному від антагонізмів між колективом та особистістю. Таким чином, ця програма повністю слідувала канонам засновників марксизму-ленінізму.

Прийняття нового статуту мало набагато більш важливі і відразу ж помітні політичні наслідки. Цей документ, який надихався ленінськими принципами революційної легальності, внутрішньою демократією, народним контролем і колективним керівництвом, підкреслював необхідність періодичного оновлення кадрів і керівних органів на всіх рівнях від первинного осередку до Президії ЦК. На кожних виборах заміні підлягала половина членів виборних органів до райкому включно, третина складу - на обласному і республіканському рівнях, чверть - в ЦК та його Президії. Це оновлення було підкріплене додатковим правилом, яке забороняло обиратися до тих самих органів більше певного числа разів. Однак, не допускаючи виключень для первинних та регіональних організацій, ці правила передбачали виключення для ЦК та Президії. Члени вищих органів партії, «авторитет яких був одностайно визнаний», могли залишатися на своїх постах більш довгий період, якщо при голосуванні три чверті голосів подавалися «за». Ці нові правила, покликані забезпечити оновлення і омолодження партійних кадрів, досягли лише часткового успіху. Насправді швидка ротація кадрів на нижчих рівнях приводила до ослаблення їх авторитету і ставила в ще більшу залежність від представників вищестоящих інстанцій, які міцно сиділи на своїх місцях. Що ж до ієрархів, то можливість залишатися у верхах мало не безмежний термін тільки зміцнювала їх владу. З іншого боку, щоб набрати більшість у три чверті голосів, що дозволило б зберегти свої пости, вони, будучи, природно, зацікавлені у зміцненні особистої відданості нижчестоящої номенклатури, йшли назустріч вимогам останньої.

У результаті реформа зміцнювала відносини особистої відданості і застій у верхах, одночасно ставлячи під загрозу кар'єри молодих і середніх кадрів. Вона виявилася нездідною ні покінчити з консервативним опором у верхах, ні залучити на сторону Хрущова, головного автора реформи, симпатії армії апаратників на місцях.

Після двох днів найсерйознішого обговорення з'їздом Статуту і Програми КПРС 19 жовтня Підгорний, Куусінеї, інші оратори з числа наблизених Хрущова перевели дискусію на, здавалося б, забуту тему - десталінізацію, відновивши викриття злочинних сталінських спільників, у перших рядах яких фігурували члени «антипартійної групи» Молотов, Каганович, Маленков, Ворошилов (щойно обраний в президію з'їзду). Перед обличчям свідoctв про злочини Сталіна та сталіністів Ворошилов був вимушений виступити з показною самокритикою в стилі публічних сповідей 30-х рр. 27 жовтня Хрущов привселюдно повторив відносно Сталіна те, що він сказав п'ятьма роками раніше за закритими дверима. Але цього разу він пішов далі проголошених у 1956 р. слів про культ особи. Тепер він у подробицях викривав сталінські злочини і недвозначно натякнув на те, що тиран убив Кірова, а головне, нагадав, що масові репресії розповсюджувалися не тільки па комуністів, але й на всіх радянських громадян. Проте, Хрущов не піддав сумніву правильність основних напрямів діяльності партії, передусім прийнятих в 1928-1930 рр. рішень і установок. Було обійдене стороною й питання про відповідальність партії загалом; довершені ж злочини приписувалися гелер не одному Сталіну, як в 1956 р., а досить вузькому колу «сталініців», яке майже співпадало з уже викритою «антипартійною» групою. У знак покаяння Хрущов запропонував спорудити

пам'ятник комуністам - жертвам сталінізму. (Хіба визнання масового характеру репресій, їх спрямованості проти усього радянського народу не перетворювало цей меморіал на пам'ятник «невідомому зеку», використовуючи вислів Солженіцина?) 30 жовтня більшість делегатів висловилося за те, щоб тіло Сталіна було винесене з Мавзолею. Стара більшовичка Лазуркіна, що пройшла сталінські табори (член партії з 1902 р.) оголосила приголомшеним делегатам з'їзду, що Ленін явився їй у сні і сказав: «Мені неприємно бути поряд із Сталіним, який стільки бід приніс партії!» Після такої заяви з'їзд проголосував за негайне перепохован-ня тіла Сталіна «за його злочини та масові репресії проти чесних радянських громадян».

Сам хід з'їзду свідчив про досить складну політичну ситуацію. Під виглядом уявної імprovізації Хрущов та його прихильники провели ретельно підготовлений наступ не тільки на Сталіна, але також і на своїх політичних ворогів. Використовуючи тему викриття «сталінців», Хрущов сподівався викликати емоційний відгук і повести за собою політично недосвідчену більшість делегатів, яка до 1953 р. знаходилася на нижчих рівнях радянської політичної системи і не була замішана в злочинах сталінізму; ця аптиконсервативна сила повинна була змести опозицію Першому секретареві ЦК КПРС. У той же час обрана Хрущовим тактика відображала відому слабкість його позицій перед противниками у керівництві партії, проти яких він не наслідився відкрито виступити, і розкривала його наміри на майбутнє.

Опір десталінізації продовжував залишатися наполегливим. Після драматичного поновлення процесу десталінізації з 27 по 30 жовтня представлені 31 жовтня з'їзду резолюції здавалися недостатніми. Доля членів «антипартійної» групи була ввірена для «вивчення» Центральної контрольній комісії, хоча більшість делегатів вимагала їх негайного виключення із партії. Була згладжена резолюція, присвячена десталінізації: з неї зниклі пропозиції спорудити пам'ятник жертвам «чисток», згадки про масштаб злочинів і масових репресій сталінізму, мова йшла лише про «помилки» та «відхилення». Нарешті, всупереч підкресленій у доповіді Хрущова 27 жовтня необхідності продовжити вивчення цих питань, резолюція стверджувала, що «партія сказала народу всю правду про зловживання влади в період культу особи». Цим формулюванням резолюція ясно вказувала, на те, що справа закрита і дебати припинені.

Незавершеність нового наступу Хрущова проти спадщини сталінізму перешкодила йому змінити на свою користь баланс сил у Президії. ЦК був, звичайно, сильно оновлений (були замінені 60% з 330 його членів), однак його нові члени, хоч вони у багатьох випадках були зобов'язані своїм висуненням Хрущову, не були безумовними прихильниками десталінізації.

Після XXII з'їзду Хрущов спробував обійти опір консерваторів за допомогою інтелігенції, з якою він, проте, не дуже-то церемонився на з'їзді, закликаючи її ще більше згуртуватися в ім'я побудови комунізму. Восени 1962 р. він підтримав публікацію двох творів, які внесли паніку в консервативний табір: поеми Євтушенко із зухвалою назвою «Сталінські спадкоємці», надрукованої 21 жовтня в «Правді», і великої повісті «Один день Івана Денисовича» невідомого тоді автора, до того ж колишнього зека, Олександра Солженіцина, яка з'явилася в листопадовій книжці «Нового світу». Підтримка цих публікацій, що проклали дорогу потоку творів, які піхто до цього не наслідився б надрукувати і навіть запропонувати, залишилася одиничним актом. Хрущов не колився у виборі між ліберальною інтелігенцією, яка мала намір взяти па себе поглиблення десталінізації і по-своєму продовжувати своє «моральне відродження», не прагнучи розгадувати наміри Першого секретаря ЦК КПРС, і партійним апаратом, рішуче настроєним взяти інтелектуальне життя під свій контроль. Вже в грудні Твардовський був попереджений, що тема репресій стає «нав'язливою». Вимушений після кубинської кризи захищати свою політичну лінію взагалі, Хрущов пішов у сфері культури на деякі поступки консерваторам. Поводом для нового повороту в цій області стала реакція Хрущова під час відвідування виставки абстракціоністів 20 грудня. Хрущов доручив тоді голові Ідеологічної комісії ЦК КПРС Іллічову закликати інтелігенцію до виконання її обов'язків. Різкої критики в пресі зазнали І.Еренбург і В.Некрасов; сам Хрущов у виступі 18 березня 1963 р. особисто закликав інтелігенцію керуватися у своїй творчості принципом партійності. Цей заклик поклав кінець короткому періоду останньої відлиги хрущовського правління.

У листопаді 1962 р., коли Хрущов, який починав новий наступ проти консерваторів, ще шукав підтримки у ліберальної інтелігенції, відбувся пленум ЦК. Хрущов прийняв, вірніше, примусив прийняти більшістю голосів ряд змін в організації планування і управління економікою, які йшли врозріз з колишньою політикою децентралізації. Число регіональних раднаргоспів було скорочено до 47, а їх діяльність повинен був контролювати Раднаргосп

СРСР, покликаний забезпечити виконання державного плану, оскільки функції Держплану обмежувалися розробкою основних напрямів. Трохи пізніше, в березні 1963 р., відтворення централізованої структури було завершено утворенням Вищої ради народного господарства, поставленої над усіма органами управління економікою, включаючи Держгшан, Держбуд та інші держ-комітети, що замінили скасовані в 1957 р. міністерства.

Пленум провів також важливу партійну реформу, проект якої Хрущов подав у Президію ЦК 10 вересня 1962 р. Ця реформа змінила структуру партії, розділивши її надвоє: одна половина повинна була займатися промисловістю, інша - сільським господарством. Всі партійні організації, від районних до центральних, також були розділені і перетворені на органи, спеціалізовані в керівництві однієї з двох частин економіки і очолювані відповідальною особою. За своєю суттю реформа скасовувала районні партійні організації. Розв'язання всіх питань на цьому рівні переносилося у «виробничі зони», які керувалися районними відповідальними особами. Ті ж принципи були застосовані відносно комсомолу та інших

громадських організацій. Представлена, як чисто технічна реорганізація, ця реформа партійної структури була новою ілюзорною спробою прийти до більш ефективного управління економікою. Вона відображала і очевидний розрив з багатьма ленінськими принципами, такими, як авангардна роль партії, стирання відмінностей між містом і селом, органічна єдність комуністичного суспільства, - ідеями, зовсім недавно підтвердженими в прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС Програмі партії. Природно, що доктринери у партії піддали критиці і засудили замах на «союз робітників і селян» і профанацію ролі партії, зведеної до розв'язання економічних проблем. Численні недоліки у зробленій реорганізації знайшли й прагматики: ріст бюрократії, роз'єднання секторів, які мали спільні проблеми, розвал у «забутих» секторах (торгівля, охорона здоров'я, освіта, культура), загальну дезорганізацію. Невдоволення росло на всіх рівнях апарату. Члени Президії побоювалися, що їм доведеться вирішувати конкретні економічні задачі, що знизить їх престиж і разом з тим покладе відповідальність (і можливі обвинувачення) за невдачу в тому або іншому випадку. Регіональні кадри, які заправляли у всіх сферах життя у величезних місцевостях, бачили, що їх влада розділена, а діяльність зведена до контролю одного лише економічного життя. Численні ж кадри районних партійних структур через реформу виявилися під загрозою скорочення. Хрущовські почини все більше й більше ставали судорожними спробами втекти від дійсності в ілюзорній надії досягти консенсусу або всередині оновленої партії, або поза нею.

5. Волюнтаризм зовнішньої політики

Зроблені Хрущовим у 1953-1954 рр. зовнішньополітичні акції зіграли важливу роль у завоюванні ним положення керівника першого рангу. Зарубіжні візити (що поривали із сталінською звичкою майже не виїжджати з країни) маловідомого ще Першого секретаря ЦК КПРС значно укріпили позиції Хрущова у боротьбі всередині керівництва напередодні ХХ з'їзду КПРС. Починаючи з ХХ з'їзду стала очевидною тенденція радянських керівників привести свою зовнішню політику в більшу відповідність з новими реаліями сучасного світу. Наближений до Хрущова в ті роки Мікоян скаржився, що більшість радянських теоретиків задовольняються тим, що «повторюють і перефразовують старі цитати і формулювання» і не можуть запропонувати нічого нового у своїх дослідженнях сучасного світу. Відразу ж після ХХ з'їзду при Академії наук СРСР був створений Інститут світової економіки і міжнародних відносин (ІСЕМВ), який поклав початок новим підходам, особливо у вивченні країн третього світу, і користувався особливою прихильністю Хрущова та його оточення. У цей же період, у квітні 1956 р., був розпущений Комінформ, який перестав бути ефективним інструментом зовнішньої політики.

У 1956-1964 рр. Хрущов різко активізував зовнішню політику, додавши їй, за пізнішим твердженням групи керівників, яка усунула його від влади, «волюнтаристський» характер. Три основні, тісно пов'язані між собою проблеми визначали зміст зовнішньополітичних зусиль хрущовського періоду: відносини із Заходом (зведеш переважно до відносин із Сполученими Штатами, які виступали привілейованим партнером), розкол всередині «соціалістичного табору», який стикнувся з подвійною кризою (внутрішньою, що почалася подіями осені 1956 р., якій радянські керівники намагалися запобігти, стараючись залучити країни Східної Європи в реформи, ідентичні тим, що проводилися в СРСР, і кризою керівництва, пов'язаною з неприйняттям китайськими комуністами змін в політиці КПРС, а потім і із запереченням ними її керівної ролі), нарешті, вихід на міжнародну арену «національно-демократичних» країн третього світу, на розвиток яких Радянський Союз намагався вплинути своїм чином. З урахуванням потужності Радянського Союзу і «соціалістичного табору» ствердження Хрущова, що прозвучало на ХХ з'їзді про те, що генеральною лінією зовнішньої політики СРСР повніше відтепер стати мирне співіснування, представлялося цілком реалістичним.

Починаючи з 1957 р., коли Радянський Союз завершив роботу по створенню міжконтинентальних ракет, здійснив запуск перших супутників, тим самим обігнавши Сполучені Штати (лише на час і то тільки в області балістики), оптимізм Хрущова отримав новий імпульс. Радянський керівник міг тепер дозволити собі бравірувати загрозою масованої відповіді Сполученим Штатам, якщо ті зважаться на ядерну атаку. Якщо па ХХ з'їзді він стверджував, що Радянський Союз досить сильний, щоб переконати імперіалізм стриматися від війни проти нього, то тепер він вважав, що Радянський Союз має засоби спонукати Сполучені Штати відмовитися «експортувати контрреволюцію». За цих умов, і якби соціальні процеси в кожній країні розвивалися так, як це їм наказував марксистський детермінізм, перемога соціалізму в світі була б забезпечена в найближчому майбутньому. Різні чинники (передусім процес деколонізації) дозволяли говорити про безповоротність руху людства до соціалізму, який Радянський Союз був покликаний надихати і прискорювати, активізуючи свою політику в третьому світі.

У хрущовській діалектній економічній змагання та мирне співіснування йшли рука об руку, спираючись па досягнуті Радянським Союзом рубежі. Динамізм радянського суспільства, підкріплений на ХХІ з'їзді партії теорією переходу від соціалізму до комунізму, гарантував би мирне співіснування різних країн. У свою чергу воно повинне було забезпечити сприятливі умови для економічного розквіту Радянського Союзу, дозволивши скоротити військові витрати па деякі види звичайної зброї і направити кошти в інші сектори економіки. Все більш міцніюча економіка дозволила б надавати економічну допомогу третьому світу, зміцнюючи його незалежність і скорочуючи «сферу впливу імперіалізму».

Політика мирного співіснування, ця задумана нова форма протидії Заходу, майстерно чергуючи тиск із компромісами і не доводячи справу до війни, пояснює складне па перший погляд переплетіння суперечливих ініціатив радянської дипломатії в період 1956-1964 рр., яка поєднувала загрози з пропозиціями розрядки напруженості.

Прийнята відносно Заходу політика передбачала насамперед повне визнання їм підсумків другої світової війни і завоювання «соціалістичного табору». У цьому аспекті основною турботою радянського керівництва став Берлін, статус якого постійно ставив під сумнів положення НДР як держави. Відкрите місто, вітрина Заходу в самому серці НДР, Західний Берлін був, за висловом В.Ульбріхта, «раковою пухлиною», яка точила зсередини західний кордон «соціалістичного табору». У листопаді 1958 р. радянський уряд звернувся до західних держав з пропозицією переглянути статус Берліна, який повинен був стати вільним і демілітаризованим містом. Радянський Союз надавав Заходу шестимісячний термін для переговорів з НДР, після закінчення якого СРСР підписав би з цією країною сепаратний договір про мир, який давав йому повну владу над Східним Берліном, що поставило б Західний Берлін у скрутне становище. Для проведення переговорів з німецької проблеми Хрущов висловив побажання скликати конференцію чотирьох «великих держав». Діставши відмову від Заходу, який не побажав прийняти його пропозицію, Хрущов погодився відсунути встановлені ним терміни, сподіваючись досягти бажаної зустрічі. Принципова домовленість була досягнута після візиту Хрущова до Сполучених Штатів у вересні 1959 р.

Перший в історії візит глави Радянського Союзу в Сполучені Штати мав для Хрущова величезне значення. Візит зміцнював міжнародний престиж Радянського Союзу, до якого Сполучені Штати повинні були відтепер відноситися майже як до рівного партнера. Протягом усього турне по США Хрущов звеличував вигоди співпраці обох країн, а також ідею мирного співіснування, яке, на його думку, природним і спокійним чином повинне було привести до перемоги комунізму («Ваші онуки, - заявив він у виступі по американському телебаченню, - будуть жити при комунізмі саме завдяки мирному змагання»).

З переговорів Хрущова з Ейзенхауером у Кемп-Девіді радянський керівник виніс враження, що американський президент готовий піти на поступки відносно Берліну. Було вирішено скликати конференцію чотирьох у травні 1960 р. в Парижі.

Менше ніж за два тижні до відкриття конференції Хрущов оголосив, що радянська ППО збила американський літак У-2, який із шпигунськими цілями вторгся у повітряний простір СРСР. Проте, Хрущов поїхав у Париж, де 16 травня, па самому початку роботи конференції, зажадав, щоб Ейзенхауер приніс публічні вибачення і негайно дав розпорядження про припинення розвідувальних польотів американських літаків. Американський президент, підтриманий де Голлем, відмовився задовольнити вимогу Хрущова. Конференція не відбулася. Американська сторона у своїх численних заявах давала зрозуміти, що Сполучені Штати не були готові піти на поступку відносно Берліну. Невдача конференції зміцнила, крім іншого, позиції Пекіна, на думку якого радянська політика розрядки напруженості ніяк не сприяла тому, щоб імперіалізм ставав більш «свідомим».

Невдачею закінчилася і зустріч Хрущова з новим американським президентом Дж.Кеннеді в червні 1961 р. у Відні. Хрущов, натхненний фіаско підтриманої американцями висадки антикастрівських сил у затоці Кочинос 17 квітня 1961 р., звернувся до Кеннеді з войовничою промовою і висунув новий ультиматум з берлінського питання, оголосивши, що СРСР укладе мирний договір з НДР до кінця року.

5 серпня 1961 р. Рада Варшавського Договору закликала НДР вжити заходів обережності проти «підривноїдіяльності» Західного Берліну (насправді, передусім проти масової еміграції східних німців). 19 серпня уряд НДР спорудив у Берліні знамениту «стіну», порушивши цим чотиристоронній Потсдамський договір, який гарантував вільне пересування по місту. Здавалося, повернулися часи «холодної війни». У вересні Радянський Союз розірвав укладену із Сполученими Штатами угоду про мораторій на ядерні випробування в атмосфері і зробив серію могутніх вибухів. На початку жовтня Сполучені Штати повідомили Радянський Союз, пред'явивши у підтвердження фотоматеріал, про встановлений ними факт наявності у СРСР значно меншої кількості ракет, ніж припускалося, і про дуже велику перевагу США в цій області. Після цього можливості Радянського Союзу «перестерігати» виявилися значно меншими. Мабуть, саме з цієї причини Хрущов спустив критичну ситуацію на гальмах, виступивши з трибуни XXII з'їзду з публічною заявою, що встановлений для урегулювання статусу Берліна термін (31 грудня 1961 р.) не остаточний.

Між тим розбіжностям великих держав з берлінського питання належало відійти на другий план у загальній картині міжнародних відносин, оскільки назривала нова і найбільш глибока після 1945 р. криза, ініційована розміщенням радянських ракет па Кубі. Незважаючи па запевнення Кастро про соціалістичний, а потім і «марксистсько-ленінський» характер кубинської революції, радянські керівники в 1960-1961 рр. були дуже стримані з питання щодо включення Куби в соціалістичний табір. Визнати цю маленьку і легко вразливу країну, розташовану поблизу побережжя США, соціалістичною, означало для СРСР взяти на себе нову стратегічну відповідальність, до якої він, на думку радянських керівників, ще не був готовий. У кризовій ситуації 1961 р. соціалістична Куба мала всі шанси стати найбільш хворобливою точкою соціалістичного табору, чимось на зразок «Берліну навиворіт». Тільки в квітні 1962 р. під натиском Кастро і, як завжди, у погоні за показниками, навіть авантюрними ініціативами у зовнішній політиці Хрущову вдалося досягти згоди радянського керівництва визнати соціалістичний характер кубинського експерименту. Безсумнівно, саме завдяки цьому трохи пізніше було прийняте рішення про встановлення на території Куби ядерних ракет середньої дальності. Підстави, що лягли в основу цього рішення Радянського Союзу,

отримали надалі різні інтерпретації та оцінки. Згідно з думкою одних (М.Татю), ракети на Кубі розміщувалися, швидше усього, з тим, щоб вирівняти стратегічний баланс між СРСР та США після того, як виявилася американська перевага. На думку інших (Ж.Левек), включення Куби в соціалістичний табір привело до необхідності активно захищати острів проти будь-якої американської інтервенції. Присутність ядерних ракет була могутнім чинником залякування, особливо якщо вдалося поставити Вашингтон перед фактом, що здійснився, після того як ракети були розміщені та приготовані до дії. В обох випадках така операція за умови її швидкого здійснення могла виявитися вигідною.

22 жовтня 1962 р., через кілька днів після того, як Сполучені Штати дізналися про роботи по встановленню радянських ракет, Кеннеді оголосив морську блокаду Куби і зажадав в пайкоротші терміни демонтувати та вивезти ракети. Американська адміністрація чекала аналогічної відповіді з боку Радянського Союзу відносно так же вразливого Берліна, однак її не було.

Радянський Союз обмежився бурхливим протестом. Пересвідчившись у рішучості американців, 25 жовтня Хрущов направив Кеннеді послання, в якому повідомив про свою згоду вивести ракети під контролем ООН, якщо Сполучені Штати назавжди відмовляться від захоплення Куби. 27 жовтня Хрущов направив друге послання, яке містило додаткову вимогу до США про виведення американських ракет із Туреччини. Кеннеді вирішив прийняти умови першого послання і проігнорував друге. Радянському Союзу нічого не залишалось, як задовольнитися цим, поклавши, таким чином, кінець кризі.

Наслідки кубинської кризи були серйозними. Незважаючи на приєднання до соціалістичного табору нової держави і шумливу пропаганду заслуг Радянського Союзу в збереженні миру у всьому світі, СРСР зазнав глибокого приниження і його престиж був сильно підірваний. Впали й політичні акції Хрущова, який зіграв вирішальну роль у цій справі. Ракетна криза примусила його задуматися не тільки про безпеку, але й про межі своїх можливостей у досягненні цілей шляхом конфронтації і загроз із сумнівних позицій сили. Ядерний паритет не був панацеєю - не менше значення мала наявність сил для інтервенції і залякування в тому або іншому регіоні. У роки після кризи Радянський Союз приклав немало зусиль, щоб розвинути цю частину збройних сил (морських, наприклад), якій досі через захоплення Хрущова «всім ядерним» виявлялася явно недостатня увага.

Загальне прагнення запобігти небезпеці тотальної війни, яка стала завдяки цій кризі очевидною, проявилось в подальші місяці в установці прямої лінії зв'язку між Кремлем та Білим домом для попередження можливих помилок тієї та іншої сторони в аналізі і трактуванні подій. Нарешті, 15 серпня 1963 р. був підписаний договір про часткову заборону ядерних випробувань, перша формальна угода по контролю над озброєннями, що була укладена «великими державами» і стала вирішальним етапом у їх відносинах і встановленні форм співіснування.

Кубинська криза завершила розкол в китайсько-радянських відносинах, який визрівав з 1956-1957 рр., коли Мао Цзедун приписав «ревізіонізму» невдачу своєї «кампанії Ста кольорів». На думку Мао, ревізіонізм, оголошений відтепер ворогом № 1, мав дві причини: внутрішню (постійний «буржуазний вплив») і зовнішню («капітуляцію» перед імперіалізмом). Ця теза стала теоретичною основою китайської опозиції радянській політиці мирного співіснування. Ця опозиція не мала па увазі, однак, негайного зіткнення, оскільки Мао сподівався вплинути на радянське керівництво шляхом переконання. На конференції комуністичних і робітничих партій, яка відбулася у Москві в листопаді - грудні 1957 р., китайський керівник витлумачив перевагу Радянського Союзу в області ракетних озброєнь як загальну перевагу соціалістичного табору над імперіалізмом і оголосив, що відтепер «вітер зі Сходу сильніший за вітер із Заходу». Із цього слідував висновок про необхідність згуртувати ряди навколо Радянського Союзу і примусити імперіалізм відступити. На конференції Мао пояснював, що, звичайно, краще уникнути третьої світової війни, але боятися її не варто, оскільки в результаті її «багато сотень мільйонів людей перейдуть на сторону соціалізму і настане кінець імперіалізму».

Потім, коли спроби Хрущова знайти форми співіснування з імперіалізмом стали очевидними, радянсько-китайські відносини почали гіршати. На думку китайських керівників, розрядка напруженості в радянсько-американських відносинах могла принести китайським інтересам тільки шкоду. За кілька днів до від'їзду Хрущова до Сполучених Штатів між Індією та Китаєм вибухнула гостра прикордонна криза. Радянський Союз виступив із декларацією, в якій висловлював жаль з приводу конфлікту між двома дружніми йому країнами. Для Китаю ця декларація була рівнозначна заяві про нейтралітет в конфлікті між соціалістичною державою і буржуазною, і свідчила про розрив із принципами пролетарського інтернаціоналізму. Відразу після свого візиту до Сполучених Штатів Хрущов попрямував у Пекін на зустріч з Мао, під час якої відкрито захищав вигоди розрядки напруженості, аж до тверджень про дійсну зацікавленість Ейзенхауера в мирі. Кількома місяцями пізніше, у квітні 1960 р., Мао відповів на доводи Хрущова публікацією величезної передовиці з нагоди 90-річчя від дня народження Леніна, яку він назвав «Хай живе ленінізм!». Під маскою критики ревізіонізму в Югославії стаття викривала принциповий відхід всієї зовнішньої політики СРСР від марк-сизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму і революції, і схиляння її в ревізіонізм. Тим часом Хрущов повідомив китайським керівникам, що спільні роботи по створенню атомної бомби будуть припинені. Влітку 1960 р. Москва несподівано відкликала тисячі радянських експертів і фахівців, які допомагали Китаю у створенні його промислової бази, перервавши здійснення багатьох проектів. Були також скорочені або затримані постачання сировини, обладнання та запасних частин. Пізніше Радянський Союз зажадав повернення кредитів, наданих починаючи з 1950 р.

Разом з тим міжнародна конференція, що пройшла з 10 листопада по 3 грудня 1957 р. у Москві, в якій взяли участь представники 81 партії, показала падіння авторитету Радянського Союзу в комуністичному світі. Партії ряду країн (Албанії, Північної Кореї, Індонезії) перейшли на сторону Китаю. Хрущову все ж вдалося провести на конференції радянські тези; китайці ж, бажаючи зберегти міф про єдність соціалістичного табору, погодилися підписати заключний документ, з багатьма пунктами якого вони були незгідні. Кубинська криза прискорила розрив. Радянсько-американська угода про виведення була оцінена китайцями як повторення мюнхенської змови. У лютому і березні 1963 р. китайська преса виступила з чотирма статтями, які викривали «капітулянтство» Хрущова, а також «нерівні договори», нав'язані царською Росією Китаю. За статтями пішла нота з 25 пунктів, передана в радянське посольство у Пекіні в червні 1963 р. Це був вичерпний і провокаційний звинувачувальний документ, направлений проти усіх основних установок радянської політики. СРСР відповів на неї в липні в тому ж тоні. Китайські дипломати були вслані з Москви за антирадянську пропаганду. Після цих інцидентів пленум ЦК КПРС, що відбувся в лютому 1964 р. схвалив доповідь М.Суслова, який звинуватив Пекін в імперіалістичних спрямуваннях, прихованих за його політикою допомоги народам, що борються проти колоніалізму. Зі свого боку китайське керівництво у все більш категоричній формі наполягало на своїх територіальних домаганнях. У липні 1964 р. Мао заявив, що висунуті японцями претензії відносно Курильських островів цілком «справедливі» і що Радянський Союз повинен повернути Китаю захоплені у нього території.

Одночасно з цим головним конфліктом в серці соціалістичного табору в 1963-1964 рр. затвердилося протистояння між СРСР та Румунією. Його безпосередньою причиною став радянський план кооперації національних економік країн Східної Європи в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги. Аж до смерті Сталіна існування цієї організації мало у великій мірі формальний характер. Якщо вслід за Радянським Союзом НДР і Чехословаччина висловилися наприкінці 50-х рр. за прискорення і поглиблення процесу економічної спеціалізації, то Румунія, яка побоювалася, що їй буде запропоновано зосередитися переважно на сільському господарстві, була проти. Рішучість радянського уряду форсувати економічну інтеграцію східноєвропейських країн, що проявилася саме в 1961-1962 рр., не в останню чергу була визначена кризою у радянсько-китайських відносинах і «відступництвом» Албанії. Економічна інтеграція стала одним із засобів боротьби проти відцентрових політичних тенденцій. Плани радянських і румунських керівників прийшли в непримиренну суперечність, оскільки румуни були рішуче настроєні на продовження політики індустріалізації, яка, здавалося, вже принесла деякі результати. Опинившись під тиском радянської сторони, румунське керівництво пом'якшило свою критику на адресу Китаю та Албанії. Зрозумівши, що продовження тиску на Румунію на руку китайцям, Хрущов переглянув свої позиції, і на сесії РЕВ 24-26 липня 1963 р. в Москві вимоги Румунії були задоволені.

Проте, в квітні 1964 р., коли напруженість у радянсько-китайських відносинах піднялася на повий рівень, Румунія дала зрозуміти, що не буде брати участь у жодній міжнародній конференції, на якій буде відсутній Китай. Румунське дисидентство з економічної сфери переходило в політику і, зверх того, ставало відкритим. Розуміючи посилення відцентрових тенденцій, Хрущов у липні 1964 р. вирішив провести міжнародну конференцію всіх комуністичних і робітничих партій 15 грудня, в ході якої передбачалося засудити китайський, албанський і румунський ухили. Задуманій конференції не призначено було відбутися, оскільки Хрущов був знятий зі своїх постів. Однією з найважливіших причин відставки Хрущова в жовтні 1964 р., безумовно, стало його керівництво соціалістичним табором, який знаходився в стані розпаду і дезорганізації.

Радянська політика відносно третього світу також не принесла до 1964 р. очікуваних результатів. Разом з тим вона сприяла розробці Інститутом світової економіки та міжнародних відносин нових політичних підходів, які відображали тенденції до більшої помірності і поступовості відносно поставлених цілей. Міжнародна конференція комуністичних і робітничих партій (листопад - грудень 1960 р.) схвалила запропоноване радянською стороною поняття «держава народної демократії». Віднесенням до цього типу незалежним державам третього світу відводилася вирішальна роль в період «третьої фази загальної кризи капіталістичної системи». Згідно з журналом «Комуніст», тільки п'ять держав відповідали встановленим критеріям (захист економічної та політичної незалежності, аграрна реформа та економічний розвиток, який виключає як б то не було проникнення іноземного капіталу, політичне керівництво з боку «прогресивних сил»): Куба, Гвінея, Гана, Малі та Індонезія. І дійсно, незважаючи на всі зусилля радянської дипломатії, ні Об'єднана Арабська Республіка (яка отримала від СРСР кредит в 100 млн. долл. на будівництво Асуанської дамби і в той же час продовжувала переслідувати комуністів), ні Ірак (де революція 1958 р. покінчила з британським впливом, не привівши, однак, до встановлення радянського), ні Конго (на захист цілісності якого Хрущов виступив в ООН у вересні 1960 р., викликавши скандал тим, що під час виступу стукнув черевиком по столу) не увійшли в клан держав «народної демократії». Хрущовський волюнтаризм, не здатний запропонувати цим країнам привабливу модель розвитку, вів їх у глухий кут.

6. «Законна» відставка

15 жовтня 1964 р. опубліковане в радянських газетах коротке комюніке повідомило, що «пленум ЦК, який відбувся напередодні, задовольнив прохання т.Хрущова М.С. про звільнення його від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР у зв'язку з похилим

віком та погіршенням стану здоров'я». Через два дні «Правда» виступила з критикою «чужих партій прожектерства, скороспілих висновків і поспішних, відірваних від реальності і дій, хвастоштів і просторікування, захоплення адмініструванням, небажання рахуватися з тим, що вже виробили наука й практичний досвід». Хоча імені Хрущова не згадувалося, всім було ясно, про кого йде мова.

Відставка Хрущова була результатом змови за всіма правилами. 30 вересня, послухавшись поради своїх колег по керівництву країною, Хрущов, який провів протягом 1964 р. 135 днів в офіційних зарубіжних поїздках, відправився в Сочі на відпочинок. Скориставшись його відсутністю, колеги Хрущова скликали 12 жовтня засідання Президії, а 13-го - пленум ЦК КПРС. Після повернення 13 жовтня до Москви Хрущов відразу ж з'явився перед Президією, від імені якої з вимогою відставки Першого секретаря ЦК КПРС виступив Сулов. Хрущов, можливо, ще сподівався відновити своє положення через Центральний Комітет, як це було в червні 1957 р., але ЦК вже засідав, і його рішенням стало усунення Хрущова прямо з наступного дня з усіх посад, які були негайно передані людям: Брежнев зайняв пост Першого секретаря ЦК КПРС, а Косигін очолив уряд. Вперше питання спадкоємцтва влади були заздалегідь і ретельно продумані. Це було успадкування підготовлене та узаконене, яке до того ж спиралося на очевидні правила, схвалені внаслідок змови у вищих партійних інстанціях, коротше кажучи, успадкування «по праву», факт якого показував радикальні зміни, які відбулися завдяки Хрущову після 1953 р. в політичній практиці.

Відставка Хрущова завершила дворічний період, протягом якого його авторитет і політика, що проводилася ним у все більшій мірі виявлялися під питанням. Престиж Хрущова помітно похитнувся після кубинської кризи, коли його колеги стали вже відкрито виступати проти нього з критикою. У червні 1963 р. Хрущову довелося погодитися на створення Комісії з реорганізації промисловості. У липні 1964 р. Брежнев поступився місцем Голови Верховної Ради Мікояну, щоб повністю зосередитися на роботі в Секретаріаті. Основна увага була приділена контролю й керівництву за діяльністю вищих партійних кадрів, що складало головну задачу і привілей Першого секретаря і чим Хрущов, захопившись міжнародним турне, став нехтувати. У жовтні 1964 р. якщо він ще й вважався номінально відповідальним за Секретаріат, то насправді цей орган був уже в руках Брежнева. Суспільство ж, - як інтелігенція, так і «простий народ» - зустріло відхід Хрущова на пенсію байдуже, а багато хто і з радістю.

Ліберальна інтелігенція ніколи не приховувала своє зневажливе відношення до цього «неотесаного українського мужлана», яким був у її очах Хрущов. Так, вона вітала викриття, зроблені на XX та XXII з'їздах КПРС, як і роль Хрущова в публікації «Одного дня Івана Денисовича», однак після «заморозків» у сфері культури, що почалися весною 1963 р., вже не спокушалася діями Першого секретаря ЦК КПРС. Віруючі побоювалися нових антирелігійних кампаній, а національна еліта - наслідків заяв Хрущова про «зростаюче прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР», про те, що розвиток національних мов «повинен вести не до посилення національних перегородок, а до зближення націй». Більшість же населення країни бачила, що умови життя з початку 60-х рр. стали помітно погіршуватися: зниження темпу житлового будівництва, підвищення цін на продукти харчування, ріст податків, обмеження розмірів присадибних ділянок (у селян), проект введення робітничих паспортів (для робітників), з очевидною метою обмежити свободу руху робочої сили в промисловості, що викликало тривогу - всі ці непопулярні заходи щодня вступали в суперечність з обіцянками «райдужного комуністичного майбутнього» і фанфарами «кукурудзівника», який регулярно закликав «наздогнати та перегнати Америку». Проте, в Радянському Союзі зростання соціального невдоволення не могло привести до відставки керівника. Не враховуючи змови спів товаришів Хрущова, вирішальною причиною його відставки стала опозиція частини партійно-господарських кадрів, стурбованих його нескінченними реформами, які постійно загрожували їх кар'єрі, стабільності положення та привілеям.

Лише на початку апарат підтримував діяльність Хрущова по проведенню реформ та десталінізації, що поклала кінець періодичним чисткам, встановила більш або менш стабільну - у зв'язку з відмовою від репресій - систему, досить відкрити для можливого сходження по її рівнях без страху за своє життя. Однак реформи, що пішли незабаром одна за одною, зруйнували цю ідеальну схему. Розпочата в 1957 р. реформа радпаргоспів торкнулася вищих кіл і відправила тисячі московських службовців у провінцію. Реформи 1961 і 1962 рр. посилили невдоволення, яке охопило й дуже багатьох членів ЦК, які займали ключові пости секретарів обласних і республіканських комітетів партії і опинилися перед загрозою позбавитися їх. Наштовхнувшись на фронду партійної номенклатури, що відвернулася від нього, Хрущов, починаючи з 1961-1962 рр. все більше й більше став звертатися до «технократів» економічного апарату, яким він дозволив брати участь у прийнятті рішень, запрошуючи на «розширені пленуми» ЦК. І в цій сфері хрущовські реформи породили незадоволених, - особливо в середовищі плановиків, основною задачею і прагненням яких був розподіл матеріальних і фінансових ресурсів між представниками регіонів. Проте, неозорі почини Хрущова відновили проти нього й екопомістів-реформаторів, серед яких найвідомішим тоді теоретиком був Ліберман. Хрущовські ініціативи викликали також невдоволення численних місцевих кадрів, господарських керівників, які через неможливість практично «наздогнати та перегнати Америку» повинні були подавати шпору «теоретично» встановлені та зафіксовані в планах результати, що вело до нагромадження обману і приписок. Нарешті, цілий ряд кроків Першого секретаря ЦК КПРС настроїв проти нього і частину військових. Вирішальну роль в цьому зіграли немілість Жукова (1957 р.) і різке скорочення армії. Воно відбувалося відповідно до ідей Хрущова про «всеядерне» майбутнє, зворотною стороною якого було скорочення звичайних збройних сил.

У своїй сукупності невдоволення найрізніших соціальних верств суспільства стало для Хрущова фатальним. Не стільки змова проти Першого секретаря ЦК КПРС вузького кола осіб, скільки невдачі у політиці, бунт апарату на фоні байдужості суспільства та інтелектуальної еліти привели його до поразки.

Розділ XI

Епоха «розвиненого соціалізму» або «роки застою» (1965-1985)?

I. ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС: ВІДСТАЛІСТЬ І КОНСЕРВАТИЗМ

1. Політичний консерватизм та економічна реформа

Безсумнівно, відставка Хрущова означала відмову від енергійного проведення реформ, і в цьому значенні вона могла видатися успіхом консервативних сил. Згода в групі керівників, які усунули Хрущова, ґрунтувалася на необхідності зберегти колективну владу і контроль вищих партійних органів за всіма сторонами життя суспільства, покласти кінець «реформаторству» Хрущова, яке породжувало нестабільність у партійних кадрах, забезпечити нормальне функціонування політичних і державних структур. Це прагнення до стабільності і збалансованості супроводжувалося пошуком відповідних ефективних заходів; потрібно було знайти рішення, які стабілізували б адміністративну систему, роздроблену боротьбою за владу між галузевими та територіальними органами управління, а також поліпшити контроль за кадрами.

Досягнутий на основі консервативних політичних цінностей консенсус всередині керівництва не дозволяв йому все ж відмовитися, принаймні, від деяких змін, проведених у середині 50-х рр., насамперед від лінії на підвищення рівня життя (альтернативою якій могло бути тільки повернення до терору як методу управління державою) і від підтримки високих темпів розвитку. Ці дві задачі не могли бути здійснені без проведення економічних реформ, і саме для усунення нестабільності, що постійно породжувалася цими реформами, потрібно було провести кадрову політику, яка б затверджувала стабільність (передусім у вищих ешелонах влади), давала б партійним кадрам впевненість у своїй значущості, у своєму майбутньому, яка б сприяла просуванню пової зміни партійних працівників.

У перший рік після відставки Хрущова (кінець 1964 - кінець 1965 р.) заходи, здійснені групою, що прийшла до влади, проявили два несумісних аспекти її діяльності, а саме: послідовну консервативну ідеологічну політику, з одного боку, і економічну реформу та, грубо кажучи, технократичні цінності - з іншого.

Відставка Хрущова спричинила мало кадрових переміщень (не враховуючи засобів масової інформації, які керувалися наближеними колишнього Першого секретаря ЦК КПРС) і санкцій. Пленум ЦК, який зібрався в листопаді 1964 р. звільнив від роботи Полякова, секретаря ЦК з аграрних питань, і схвалив висунення ряду керівників, що зіграли важливу роль у «змові» 14 жовтня 1964 г. М.Підгорний, який був першим секретарем Харківського обкому, став секретарем ЦК і отримав у своє ведення кадрові питання; П.Шелест та О.Шелєпін увійшли до складу Президії, причому останній залишився секретарем ЦК, головою Комітету партійного контролю і заступником Голови Ради Міністрів. Ці три особи також увійшли до пової правлячої верхівки, ядро якої склали Л.Брежнєв - Перший секретар ЦК КПРС, О.Косигін - Голова Ради Міністрів і М.Суслов - член Президії, відповідальний за ідеологічну сферу. Заслухавши М.Підгорного, який виклав наслідки розділу парт-організацій на промислові та сільські, пленум ЦК ухвалив рішення відновити єдину партійну організацію на всіх рівнях, а також єдність радянських, профспілкових і комсомольських структур. Починаючи з грудня 1964 р. були відновлені регіональні, обласні та районні комітети. Нове керівництво повинне було вирішити нелегке питання: кою поставити на чолі возз'єднаних організацій? Обираючи серед усунених Хрущовим апаратників, нове керівництво ризикувало загальмувати просування «новобранців» і залишити себе без відданого оточення. Партійна верхівка майстерно маневрувала, протягом ряду років поволі проводячи заміну місцевих кадрів, що прийшли в хрущовський період, з тим, щоб дати хід «молодим» (20-х рр. народження) і більш «компетентним» функціонерам. Аналіз змін у складі секретарського корпусу на місцях в 1965-1980 рр. вказує на серйозні зміни, які відбулися на початку цього періоду (1965-1970 рр.), і на явну стабілізацію відразу після XXIV з'їзду КПРС (1971 р.), що привело до старіння місцевих кадрів (середній вік яких досяг в 1980 р. 59 років у порівнянні з 49 роками в 1971 р.). У 1981 р. середнє «політичне довголіття» секретарів регіональних парторганізацій дорівнювало десяти рокам в РРФСР, але тільки чотирьом в Узбекистані і трьом у Казахстані, де партійні кадри виявлялися частіше й більш глибоко, ніж в інших республіках, залучені до «скандальних» історій. Треба сказати, що всі кадрові перестановки протягом другої половини 60-х рр. ніскільки не відбивалися на кар'єрі та стабільності становища представників партноменклатури. їм забезпечувалося місце в адміністративно-господарських органах або перевід у столичне міністерство, іноді навіть місце в посольстві за кордоном. Кампанія по оновленню кадрів у великій мірі відбувалася й за рахунок постійного розширення Центрального Комітету: число його членів і кандидатів було збільшено з 300 у 1966 р. до 420 і більше, тобто приблизно на 40% за десять років. До 70-х рр. склад партійних керівників на місцях (які завжди складали ядро армії партійців)

досяг, нарешті, стабільності, про яку вони мріяли ще мри Сталіні. Кожному була забезпечена можливість планувати розвиток своєї кар'єри. Центральні власті займалися місцевим набором. Всі ці процеси сприяли вкоріненню відносин особистої відданості і затвердженню системи цінностей, в якій вірність патрону переважала над компетентністю та «ідеологічною витриманістю». У цьому значенні 70-і рр. були апогеєм «сімейності» і сівого роду «радянського феодалізму», проти чого без втоми воювали Сталін, а за ним і Хрущов, перший - державним терором, другий - законними засобами. У той же час особиста відданість як головний засіб досягнення стабільності була навряд чи сумісна із вдосконаленням самої системи, як і з системою технократичних цінностей, породжених економічною реформою.

Реформа почалася в 1965 р. з проведення нової адміністративної централізації, скасування раднаргоспів і відновлення центральних промислових міністерств, ліквідованих Хрущовим. Були створені також великі державні комітети (Держжкомцін, Держжпостач і Держжкомітет з науки і техніки). Разом з тим підприємства отримували деяку автономію. Те, що в радянській термінології визначалося поняттям «госпрозрахунок», не мало на увазі, однак, ні реабілітації ринкових відносин, ні переходу до «соціалістичного ринку», що проповідувався тоді чеськими та угорськими економістами, і ще менше означало самоврядування за югославським зразком.

Реформа господарської діяльності підприємств, яка готувалася протягом ряду років групою економістів під керівництвом Лібермана, була, нарешті, викладена у двох документах, обнародованих 4 жовтня 1965 р. Це були постанови про поліпшення планування та стимулювання виробничої економіки і про державне виробниче підприємство при соціалізмі. Ці документи, здавалося, свідчили про бажання розширити автономію підприємств. Число обов'язкових показників було зведене до мінімуму. Паралельно із збереженням валових показників, незважаючи на їх визнану недосконалість (яка полягала в тому, що підприємства домагалися високих показників, використовуючи найбільш дорогу сировину і, продовжуючи, таким чином, марнотрат-ствувати), були введені нові: вартість реалізованої продукції (для того, щоб спонукати підприємства до скорочення випуску продукції, що не користується попитом і підвищення якості), загальний фонд заробітної плати, загальна сума централізованих капіталовкладень. Щоб стимулювати ініціативу підприємств, частіша прибутків залишалася в їх розпорядженні. Величина її визначалася за суворими нормами, щоб перешкодити директорам підприємств домагатися прибутку будь-яким шляхом, а міністерствам - вилучати більше встановленого.

Для того, щоб стимулювати прийняття «завищених» планів, було вирішено збільшувати премії у разі запланованого перевиконання планів. Це передбачало, що відтепер кожне підприємство буде більш вільно поводитися з п'ятирічним планом. Навпаки, вищестоящі органи не могли змінювати план в період його виконання, за винятком особливих випадків. У цьому значенні реформа була спробою надати більш широкі можливості тим відповідальним особам, які приймали рішення у сфері народного господарства. Цьому відповідало зростаюче значення п'ятирічного плану за рахунок річного, який ефективно виконувався, що було зміною уявлень, які склалися в 30-і рр. про планування як визначення пріоритетів, коли власне план зазнавав нескінченних змін.

Фонди стимулювання, що замінили собою ті, якими раніше розпоряджався директор, були розділені на три частини: фонд матеріального заохочення, розподіл якого контролювався загальними зборами трудового колективу, фонд «соцкультпобуту», призначений головним чином для будівництва житла, і фонд самофінансування для потреб оновлення виробництва.

Практика реалізації реформи показала, що проблеми, пов'язані з природою економічних показників і з «відомчістю», залишилися невирішеними. Нові показники вводилися через силу. Заохочувальні фонди не змогли належно стимулювати інтенсифікацію праці: призначені робітникам премії становили всього лише 3% від зарплати, що було недостатньо для того, щоб викликати інтерес до підвищення ефективності виробництва; що ж до фонду на соціальні потреби, то його використанню заважало те, що план не передбачав забезпечення будівельними матеріалами. Нарешті, фонди самофінансування не могли бути ефективно використані внаслідок слабкої координації між науковими дослідженнями та промисловістю (від розробки до випуску першого пробного зразка і освоєння масового виробництва проходило в середньому шість-вісім років).

Головною причиною постійних збоїв в економіці залишалася «відомчість» - давнє явище, про яке із скорботою часто писалося в пресі. Ця «хвороба» виникла ще в 30-і рр. як наслідок затвердження принципу вертикального підкорення в системі міністерського планування й управління. Замкнені «на Москву» ієрархічні піраміди безпосередньо управляли підприємствами та організаціями, розкиданими по всій території Радянського Союзу. Кожний нижчестоящий орган взаємодіяв тільки з тією інстанцією, яка стояла безпосередньо над ним у тому ж міністерстві. Не існувало практично ніякого серйозного прямого зв'язку між сусідніми підприємствами та організаціями, якщо вони належали різним міністерствам. Саме відсутність горизонтальних зв'язків стала причиною багатьох труднощів, які збереглися до наших днів.

Вже з перших кроків проведення реформи стало ясно, що вона являє собою набір розрізнених і суперечливих заходів. Дійсно, чи могло поєднуватися розширення дозволеної самостійності підприємств із посиленням адміністративних та економічних повноважень міністерств, цих маленьких князівств?

Створення Держжпостача також суперечило проголошеній самостійності підприємств, які, як і раніше, не могли вільно обирати постачальника та споживача. Навіть у разі «прямих зв'язків» між давніми партнерами укладені ними договори затверджувалися у верхах. Тяганина, що виникала через ад-

міністративні затримки та необов'язковість постачальників, які звикли встановлювати свої закони на «ринку продавців», приводила до того, що постачання не забезпечувалося і було низької якості, а тому й випуск продукції залишався нерегулярним, пов'язаним із постійними простоями та авралами.

Протириччя реформи відображали глибокі розходження між очолюваними Брежнєвим прихильниками обмеженої децентралізації при збереженні в недоторканості ролі політико-адміністративної системи у функціонуванні економіки та прихильниками часткових ринкових реформ, які об'єдналися навколо Косигіша.

Ці протириччя, які швидко проявилися між політичним консерватизмом, заснованим на прагненні стабілізувати систему через насадження відносин особистої відданості і навіть створення «феодальної вотчини», і принципом економічної реформи, що передбачав пріоритет технократичних цінностей, накладалися на інші розходження, стосовно темпу і глибини проведення реформи і суперечливого підходу до вирішальної проблеми розподілу влади.

2. Консенсус і розбіжності

Значні розходження всередині нової керівної групи, які ховалися за виявленою по відношенню до Хрущова однаковістю, обумовили її спроби вести «центристську» політику, врівноважувати різнонаправлені тенденції, які в умовах концентрації реальної влади в руках невеликої групи осіб неминуче оберталися персоналізацією політичних розбіжностей. Оскільки ж офіційно нова ситуація представлялася як послідовне повернення до практики колегіального керівництва, залишалося лише вдатися до класичного в таких випадках прийому, яким є компроміс.

Бажаний компроміс повинен був мати довге життя, оскільки незалежно від тих розходжень, що існували між членами керівництва, всі вони прагнули стабілізувати й балансувати потенціал та інтереси різних бюрократичних структур і намагалися як можна довше втримати свою колективну владу, виключаючи будь-які альтернативи їй. Це означало відмову від розгляду проблем, спроможних викликати конфлікт, від принципових суперечок, означало культ прагматизму, зведеного в систему, і, зрештою, - застій.

Консенсус в основному - політична стабільність і утримання влади - не виключав, як ми бачили, ні розходжень, ні приглушених конфліктів. Ці конфлікти вирішувалися «за закритими дверима», не встигаючи розростися у велику політичну кризу. Головним джерелом розходжень і потенційних конфліктів було різне розуміння значення економічної реформи: захисники децентралізації в рамках колишньої адміністративно-командної системи знаходилися в різкій опозиції по відношенню до прихильників пожвавлення ринкових відносин. На думку Ж.Брезлауера, обов'язковість консенсусу між керівниками виключала справжнє розв'язання таких важливих проблем, як підвищення ефективності аграрного виробництва, випереджальних темпів розвитку легкої промисловості і сільського господарства, розрив у рівні життя міста й села, питання поєднання моральних та матеріальних стимулів праці, вдосконалення політико-адміністративної системи і місця ринку.

До середини 70-х рр. головними протагоністами у виборі економічної стратегії були Брежнєв та Косигін. Перший сприймав пріоритети в наступному порядку: сільське господарство, важка індустрія, оборона (після 1972 р. до них додалося «освоєння Сибіру»). Другий віддавав перевагу легкій промисловості - основі підвищення рівня життя громадян. Чехословацька криза (яка примусила задуматися над зв'язком між економічними реформами, що сприяли підвищенню добробуту народу, і кризою політичної системи радянського типу), ескаляція американської інтервенції у В'єтнамі (що сприймалася як потенційна загроза) сприяли затвердженню починаючи з 1970-1971 рр. більш консервативних економічних тенденцій, які виражалися Брежнєвим, і саме в той момент, коли правляча верхівка визнала його верховенство. Такий вибір зумовлював ряд інших, не менш важливих рішень. Вони стосувалися самостійності, яку потрібно було надавати тим, хто був дійсно компетентний в питаннях управління економікою та державою. Для вивчення цих питань з ініціативи Косигіна в 1970 р. був заснований Інститут управління народним господарством, на чолі якого став його зять, Гвішиані. Підбір співробітників і слухачів здійснювався тут по конкурсу, на основі їх компетенції, сприяючи, таким чином, зростанню нової категорії керівників економіки, які знаходилися у повній згоді з радянською системою, знали тенденції в світовій економіці, керівників діяльних, які розбиралися в тонкощах адміністрування та галузях, інтереси яких вони представляють. Їх природною схильністю було вирішувати політичні проблеми, виходячи з прагматичних міркувань, залишаючи збоку аспекти, що відносяться до доктрини та ідеології. Брежнєв, який протистояв цій «технократичній» тенденції, і ще більше Сулов, пильний вартувий чистоти ідеології, не переставали підкреслювати ведучу роль «партійності» - «першої умови, необхідної для заняття відповідальної посади в будь-якій області».

Найбільш консервативні тенденції, що проповідувалися Брежнєвим і Суловим, переважали з 1972-1973 рр. і остаточно затвердилися у другій половині цього десятиріччя, після XXV з'їзду КПРС в березні 1976 р., не привівши, однак, до відставки Косигіна. Ослаблення позицій Підгорного і Шеле-піпа, які до кінця 1965 р. втратили ряд своїх функцій, було пов'язано з особистим суперництвом (особливо між Підгорним та Брежнєвим) і зіткненням амбіцій. Проте, Підгорний, призначений на почесний пост голови Президії

Верховної Ради, як і Шелепін, що став головою Центральної ради профспілок, були усунені від справжньої державної влади без зайвого шуму й драматизму (остаточна відставка Підгорного відбулася лише через 12 років - в 1977 р.). Незмінність і значущість інтересів, які об'єднали правлячу верхівку, незважаючи на всі розходження, дозволили додати політичній боротьбі проти окремих осіб, які видаляються з того або іншого приводу, мирний та офіційний характер. Інші зміни у складі вищих партійних органів здійснювалися також без шуму під час пленумів ЦК, а не на з'їздах. Як правило, відставникам приписувалися ті або інші «помилки», політичні або адміністративні. Так, наприклад, Шелест поплатився за спою терпимість, до речі, дуже відносно, до українського «націоналізму», Полянський - за невдачу сільськогосподарської політики. Найбільш помітною тенденцією оновлення Гіолітбюро і Секретаріату став наплив представників з регіональних «питомих князівств». Ці зміни мали більше значення, ніж вважали в середині 70-х рр., оскільки через десять років після відставки Хрущова в Гіолітбюро залишилося усього лише сім - правда найстарших і пайвпливовіших, - із 17 членів і кандидатів жовтня 1964 р. Особливо помітним було просування тих керівників, кар'єра яких найтіснішим чином була пов'язана із зміцненням становища лідера нової партійної верхівки Брежнєва (який став на XXIII з'їзді в квітні 1966 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС). Це було, в основному, «дніпропетровське угруповання», з міста, де ще до війни з Німеччиною Брежнєв розпочав свою політичну кар'єру. До нього входили Кирилеико (який змінив в 1966 р. в Секретаріаті ЦК Підгорного), Черненко, Купаєв, Щербицький, Щолоков.

Потенційним джерелом напруженості в державній системі, яка претендувала на справедливе відображення та примирення інтересів різних бюрократичних структур і груп тиску, були відносини між армією та партією. Правлячій групі, проте, було під силу, вживаючи прийнятий вислів, «організувати й надихати» діяльність Збройних Сил через армійські політоргани, які залежали від відповідного відділу Секретаріату ЦК, а також завдяки майстерній політиці балансування між прихильниками звичайних озброєнь і борцями за розширення сфери застосування ядерної зброї. Переслідуючи власні інтереси, армія активно підтримувала прихильників пріоритету важкої промисловості, військово-промислового комплексу та оборонних галузей, тобто Брежнєва та Сулова, хоч останні її схвалили контроль партії над армією. На XXIII з'їзді КПРС Сулов заявив, що «час жертв» ще не минув, оскільки об'єктивна дійсність вимагає продовжувати політику першочергової уваги до потреб оборони. На початку 1966 р. військові досягли ряду успіхів: партійне керівництво повернулося до розгляду раніше оголошеного скорочення військових витрат; генерал Установ був уведений до Секретаріату і в Гіолітбюро ЦК (як кандидат); XXIII з'їзд став початком більш жорсткого зовнішньополітичного курсу, який підняв значення військових: на з'їзді було заявлено, що, якщо мирне співіснування й допустиме між Сходом та Заходом, проте, відносини між двома таборами є більш напруженими, ніж будь-коли. (Насамперед мався на увазі революційний процес у країнах третього світу, тісно пов'язаний з долею соціалістичного табору). Після смерті в березні 1967 р. міністра оборони маршала Малиновського військові наполягли на призначенні на цей пост маршала Гречко. Вони були проти кандидатури генерала Установа, якого підтримували партійні керівники; Гречко ж не скомпрометував себе в очах військових причетністю до «цивільного апарату» (як це було у випадку з Установим, який отримав генеральське звання, працюючи в оборонній промисловості). І тільки після смерті Гречко в квітні 1976 р. міністром оборони був призначений Устинов. 7 травня 1976 р. Брежнєв став Маршалом Радянського Союзу. Одягаючись у військову форму, вища партійна особа урочисто оголосила про збіг, більше того, про симбіоз комуністичних та військових інтересів, перемішавши ідеали армії з соціальними ідеалами партії. У той же час для партії це був засіб використати військовий престиж у своїх цілях і затвердити себе політичним представником армійських інтересів. Станіни зразком соціальної організації (у той момент, коли військовопатріотичний пафос був направлений на те, щоб затушувати прозаїчні труднощі буден) і зміцнивши своє становище завдяки пріоритету, відданому військовим витратам (що дозволяло країні вести міжнародну політику наддержави), армія, як і раніше, залишилася під владою цивільних осіб - тих, хто зробив свою кар'єру в політичному апараті, але захищав вимоги, інтереси та привілеї військових.

3. Персоналізація влади та інституційний плюралізм

Одним із найпримітніших фактів дуже тьмяного радянського політичного життя кінця 60-х - початку 70-х рр. було піднесення всередині правлячої групи Брежнєва, і зародження справжнього - і разом з тим комедійного - культу особи останнього. До цього часу Брежнєв пройшов довгий політичний шлях - спочатку при Сталіні, потім при Хрущові. Типовий представник покоління «висуванців», зобов'язаних своєю кар'єрою масовим чисткам другої половини 30-х рр., Брежнєв був з 1937 р. на радянській і партійній роботі, в роки війни - політробітником в різних частинах діючої армії, в 1946-1950 рр. секретарем Запорізького, потім Дніпропетровського обкомів КП(б) України. Обраний в 1950 р. першим секретарем ЦК КЩБ Молдавії, а на XIX з'їзді КПРС (1952 р.) - секретарем ЦК, він досяг меж можливого для регіонального партфункціонера. Після смерті Сталіна Брежнєв успішно проявив себе на посаді першого секретаря Компартії Казахстану (1955-1956 рр.). Кандидату члени Політбюро (Президії) ЦК КПРС (1952-1953, 1956-1957 рр.), після викриття «антипартійної групи» (1957 р.) він став повноправним членом Політбюро. Будучи з 1960 р. Головою Верховної Ради СРСР, у вирішальний момент (літо 1964 р.) Брежнєв зосередився на керівництві вищими партійними кадрами на ключовому посту в Секретаріаті ЦК. Висування Л.Брежнєва на перший план всередині «колегіального керівництва» почалося відразу після XXIII з'їзду КПРС, коли па

пленумі ЦК він був обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС (до цього вищою партійною посадою був пост Першого секретаря), і затвердилося на початку 70-х рр., коли він зайняв місце Косигіна на найважливіших міжнародних конференціях Сходу та Заходу (в попередній період Брежнев займався виключно відносинами всередині «соціалістичного табору»). Московська зустріч у верхах у травні 1972 р. Брежнева та Ніксона підтвердила першість Генерального секретаря. Як і в епоху Хрущова, зовнішня політика зіграла вирішальну роль у зміцненні авторитету першого керівника країни. Після цього старіючий правитель міг спокійно «спочивати на лаврах», купаючись в почеснях і лестошах, які підігрівали його старечу пристрась до титулів і орденів. Брежнев отримав сім орденів Леніна і п'ять зірок Героя Радянського Союзу і Соціалістичного праці. Крім цього він був удостоєний золотої медалі ім. Карла Маркса за «винятковий внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії і в наукове дослідження актуальних проблем розвитку соціалізму і всесвітньо-історичної боротьби за комуністичні ідеали»; Ленінської премії миру і («за проханням трудящих») Ленінської премії з літератури за три брошури: «Мала земля», «Відродження» та «Цілина» (випущених тиражем більше 15 млн. примірників кожна). У цих брошурах від першої особи розказувалося про подвиги Брежнева під час війни і потім на «промисловому та сільськогосподарському фронтах». Для Генерального секретаря була сфабрикована блискуча військова кар'єра: до 30-річчя Перемоги йому було присвоєне звання генерала армії (квітень 1975 р.), а через рік (!) Маршала Радянського Союзу (7 травня 1976 р.). Через два дні жителі Дніпропетровська були присутніми на відкритті імпазантного монументу свого знаменитого співвітчизника. Нарешті, 16 червня 1977 р. Брежнев зайняв також і почесний пост Голови Президії Верховної Ради СРСР. Цей град почесностей та поєднання найважливіших державних постів не можна, однак, інтерпретувати як просте повернення до культу особи сталінського типу. Брежнев не вирвав владу у своїх соратників внаслідок запеклої боротьби і усунення суперників, вони самі віддали її в його руки. Концентрація влади не порушила політичної стабільності. Брежнев виступив як представник політичної касти, як втілення консенсусу та солідарності коаліції, з якою він ніколи не мав наміру поривати.

Персоналізація влади всередині старіючої коаліції (середній вік членів Політбюро в 1980 р. становив 71 рік) забезпечувала збереження стабільного становища еліти та враховувала інтереси різних бюрократичних апаратів, вона йшла паралельно з формально-юридичним упорядкуванням функціонування політичних механізмів і на фоні процесу юридичної і конституційної легітимізації, що привело до прийняття в 1977 р. пової Конституції. Партійні з'їзди регулярно і без зривів збиралися тепер кожні п'ять років. Проголошувалося, що задача з'їздів полягала у визначенні генеральної лінії у зовнішній політиці і встановленні основних напрямів п'ятирічних планів. Насправді з'їзди частіше за все виявлялися ретельно зрежисованим спектаклем одностайного схвалення директив, вироблених керівними органами апарату влади. Політичні зміни у складі Політбюро або Секретаріату, як вже відмічалось, завжди відбувалися не на з'їздах, а на пленумах ЦК. Згідно з Е. Карер д'Анкос, друга половина 60-х рр. була справжнім «золотим віком» ЦК. Протягом цього періоду він, здавалося, дійсно придбав деякий вплив і проявляв досить значну політичну активність. Це, безсумнівно, було пов'язано з необхідністю в той момент для керівної групи укріпити відносини особистої відданості після «хрущовських часів смуту».

Однак, з початку 70-х рр. значення ЦК партії у прийнятті рішень почало падати, а його функції перейшли до бюрократичних структур 25 секторів Секретаріату, в яких політичне управління на центральному рівні жваво здійснювалося півтора тисячами високопоставлених партійних чиновників. Пленуми ЦК, як і раніше, збиралися двічі на рік, але ставали все більш короткими (займаючи в середньому два дні), і, головне, вони мали все менший вплив на прийняття важливих рішень як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Проте, ЦК зберігав своє значення як орган, в якому були представлені різні бюрократичні апарати країни.

Постійне розширення ЦК партії, що дозволяло висувати кадри і в той же час зберігати місця за тими, хто вже потрапив до цього престижного органу, йшло паралельно з ретельним відбором і дозуванням представників від різних бюрократичних структур (республіканських і союзних, від апарату самої партії, від членів уряду, військових, КДБ, зовнішньополітичних відомств). Аналізуючи це явище, Дж. Хоф висловив думку про появу свого роду «інституційного плюралізму», який відображав головну зміну в порівнянні з попереднім періодом: відтепер вищі партійні органи представляли інститути влади, громадські організації і навіть інтереси деяких окремих республік.

На думку М. Ферро, термін «інституційний поліморфізм» був би більш правомірним у специфічному контексті радянської політичної системи, для якої стала характерною практика ротації партійних кадрів, переводу відповідальних осіб з однієї установи в іншу. Тертя, викликане суперництвом установ або функціонерів, не було постійним або пов'язаним з відмінним світоглядом або особливим статусом. Не було й непереборних бар'єрів між різними ієрархічними структурами, про що свідчать різноманітні та мінливі кар'єри представників радянської номенклатури. Поєднуючи консерватизм і пристосовництво, радянська бюрократія аж ніяк не була інертним і закам'янілим утворенням. У набагато більшій мірі, ніж прийнято вважати в загальних теоріях тоталітаризму або «керованого суспільства», їй були властиві незалежність та здатність до саморегулювання. Як показав Дж. Хоф у своїй праці «Радянські префекти», аналіз владних структур на місцях дозволяє зробити висновок, що перші секретарі партійних комітетів були зовсім не «пасивними виконавцями», а посередниками між вищими ешелонами влади та масою, важливими проміжними інстанціями, в яких зустрічалися одночасно директиви, що спускалися зверху та вимоги суспільства, коротше кажучи, «місцем, де конфлікти могли знаходити початок свого вирішення». Зрештою,

резюмує Дж.Хоф, «ніяке суспільство не може утриматися, якщо потоки течуть в одному напрямі, з вершини до основи, і для радянського суспільства це так само вірно, як і для будь-якого іншого».

4. Брежньєвська конституція

На XXII з'їзді партії Хрушов заявив про необхідність підготувати нову конституцію, яка відобразила б перехід країни до комунізму і створення в СРСР «загальнонародної держави». У 1962 р. була створена Конституційна комісія, однак знадобилося 15 років, щоб виробити нову конституцію, хоча її основний зміст був взятий з конституції і 936 р. Тим часом радянські керівники встигли відмовитися від міфу про швидкий перехід до комунізму і відмирання держави, ввівши нове поняття «розвиненого соціалізму», що було відсутнім у творах класиків марксизму-ленінізму.

Це нове поняття дозволяло зменшити розрив між теорією та життям, пояснювало необхідність економічної реформи, яка могла допомогти «негайно» заповнити постійно виникаючі в країні проблеми дефіциту, і відсувало в далеке майбутнє ідею відмирання держави. Немало уваги було приділено відновленню суворих норм законності, підвищенню згуртованості громадян, яких закликали «активно включитися» в управління суспільними справами «загальнонародної держави» (яка представляла всі визнані соціальні верстви - робітників, селян-колгоспників та інтелігенцію, під якою малися на увазі всі особи з вищою освітою і не зайняті фізичною працею), а також зростанню ролі «громадських організацій». При цьому визначення «соціалістичний», яке завжди стояло поруч із «законністю» та «демократією», недвозначно вказувало, що мова зовсім не йде про правову державу в західному значенні слова, тобто державу, засновану на пріоритеті прав особи.

Конституція 1977 р. більш рішуче в порівнянні з попередніми затверджувала провідну роль Комуністичної партії. Вона й формально узаконювала КПРС як керівну та направляючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій. У той же час, підкреслюючи важливість участі суспільства і затверджуючи принцип комуністичного самоврядування за допомогою розвитку справжньої демократії («трудові колективи беруть участь в обговоренні та вирішенні державних і суспільних справ»), Конституція визнавала зростання ролі громадських організацій. Існування громадських організацій і збільшення числа мікроосередків самоврядування, здатних «діяти, володарювати та здійснювати внутрішній обмін» між відповідними організаціями (М.Ферро), - такі головні особливості соціального життя «брежньєвського періоду».

Природно, ці явища не повинні розглядатися у відриві від таких специфічних тенденцій життя суспільства, як швидка урбанізація та підвищення загального освітнього рівня населення в ці роки. У цей період самоврядування проникло у багато які області радянського життя: місцеве життя та міське управління (в 1980 р. у Ради всіх рівнів було обрано 2270 тис. осіб, які тепер називалися «народними депутатами» - відповідно до уявлення про «загальнонародну державу», яка замінила собою «диктатуру пролетаріату»). Причому, якщо влада місцевих Рад і була обмеженою, то контроль центральних органів за сотнями рад, які виникли в селищах навколо міст або на периферії (особливо в Сибіру), часто був чисто символічним.

Число громадських організацій зросло і в інших сферах, на перший погляд далеких від політики: в культурному житті, у спортивному русі і т.д. Часто, спираючись саме на них, і розцвіли в період «перебудови» й «гласності» тисячі «неформальних об'єднань». Центральні власті заохочували, нарешті, «народний контроль» громадян над підприємствами та адміністративними органами. Для цього була створена широка мережа (біля 250 тис.) комітетів народного контролю, до яких входили, з одного боку, трудящі-кому-ністи, з іншого - всі бажаючі, не обов'язково члени КПРС, але рекомендовані парторганізаціями. Ця паралельна структура воскрешала у пам'яті «робіт-пичо-селянську інспекцію», створену Ленінім і скасовану в 1934 р. Сталінім, і незабаром охопила всю країну: Комітет народного контролю, який тісно співробітничав з Радами, перетворився на справжню армію контролю, в якій брала участь кожна шоста доросла людина. Якою б формальною вона не була, ця структура управління стимулювала добровільну участь у житті суспільства, все більше залучаючи людей з освітою.

Ця інституціоналізація суспільного життя, яка виникла значно раніше, але була закріплена тільки Конституцією 1977 р., - будь то реальне зростання політичного впливу громадян або просто один із прийомів режиму, - безсумнівно, знаходилася у прямому зв'язку з несподіваним сплеском спонтанної суспільної активності, характерної для даного періоду.

5. Консервативні тенденції та невдала спроба реформ

Стабільна та спаяна правляча верхівка, до того ж швидко старіюча -свого роду «олігархія недоумкуватих дідуганів». - утримувала владу, як було вже показано, завдяки згоді в головному: прагненні інституціоналізувати владні відносини, захистити інтереси бюрократичних структур і зберегти колективне керівництво, зосереджене в оточенні однієї людини-символу. Чималу роль у цьому грав безперервний і все паралізуючий компроміс між несумісними загальними установками і такою ж суперечливою практикою як у центрі, так і на місцях Політичний консерватизм або економічна реформа, стабільність кадрів або висунення нових поколінь функціонерів, особиста відданість або компетентність, жорстке адміністрування або

допущення елементів ринку, пріоритет важкої та оборонної промисловості або легкої, «партійність» або технократичні цінності, керівна роль партії або активність «маси» в громадських організаціях, які більш або менш надійно контролюються, - всі ці фундаментальні проблеми, вирішення яких передбачало вибір, ніколи не доводилися до кінця через острах порушити консенсус, торкнувшись суті речей.

Такий підхід до справи приводив до гальмування, а потім і невдачі багатьох спроб реформ, які виникали з бажання вирішити проблеми, не торкаючись причини їх виникнення: централізації, бюрократизму органів управління, волонтаризму 30-х рр.

У той же час більш пильний аналіз показує очевидне зростання «консервативних» і «консервуючих» тенденцій. Безсумнівно, у 1972-1976 рр. стався перехід від «просвіченого консерватизму» до «судорожного», за висловом Ж.Сапіра. Дійсно, саме в період з кінця 1972 до кінця 1973 р. пріоритети, які захищалися Брежнєвим в економіці - важка промисловість, оборона, сільське господарство, освоєння Сибіру - остаточно взяли верх над тенденціями 1965-1972 рр., коли під впливом Косигіна особлива увага приділялася розвитку легкої промисловості. Помалу промови технократів і реформаторів, які виступали під знаменами «науково-технічної революції», змінилися промовами, просоченими «партійністю» та військово-патріотичним духом, які вимагали від трудящих мобілізувати всі сили, підвищити активність, посилити контроль, зміцнювати трудову дисципліну і патріотизм, відроджувати ста-ханівський рух і, які містили в той же час майже неприкриті загрози па адресу «винних у розхлябаності». Ці, безумовно, реакційні по своїй суті виступи відкрито закликали до міфічного минулого. Схвалений в лютому 1976 р. XXV з'їздом КПРС десятий п'ятирічний план (1976-1980 рр.), незважаючи на опозицію, яка проявилася в деяких висловлюваннях Косигіна, затвердив поворот, розпочатий в кінці 1972 р. Основні зусилля були спрямовані на розвиток оборонної промисловості, енергетики, сільського господарства та Сибіру. Першочерговою задачею стало, враховуючи сприятливу кон'юнктуру, яка склалася у світовому виробництві енергоносіїв, якнайшвидше і в можливо більшому об'ємі знайти надлишки експортованих енергоносіїв і сировини, і тим самим зняти необхідність реформ, направлених на підвищення якості продукції та інтенсифікацію виробництва. За рахунок цього країна змогла використовуючи розрядку напруженості і потепління в міжнародних відносинах 1972-1973 рр., широко ввозити машини (дійсно, з 1972 по 1976 р. імпорт західного обладнання виріс у чотири рази). Масова закупівля іноземної техніки для підвищення ефективності виробництва розглядалася керівництвом країни як альтернатива дійсній реформі та змінам у суспільних відносинах. Великі інвестиції! сільське господарство, запуск інфляційних процесів у поєднанні з новою адміністративною централізацією економіки, з посиленням контролю стали тією «легкою доріжкою», якою пішла старіюча правляча верхівка, відмовившись, а вірніше, виявившись нездібною вирішити проблеми структурної перебудови економіки, а також з остраху порушити баланс сил бюрократичних структур.

У цих умовах безперервно вихолощувана реформа не могла не прийняти чисто косметичний характер. Саме таким було створення нових структур («промислових», «виробничих», «науково-виробничих» об'єднань, «територіальних виробничих комплексів») в безуспішному прагненні раціоналізувати управління підприємствами - дуже розкиданими, погано координуваними і цілком залежними від неефективних вертикальних структур. І те принесло бажаних результатів і спроби збалансувати нерівномірність економічного розвитку, яка часто визначалася зовнішніми обставинами, такими, як зриви постачання або аномалії в оптових цінах. Проте, ні встановлення цін, ні загальне керівництво виробництвом, ні збут продукції не були надані самим підприємствам. Навпаки, постанова ЦК КПРС, що вийшла в липні 1979 р. і Радміну СРСР тільки посилила опіку з боку центральних органів. «Дух 1965 року» був уже забутий, навіть якщо новий документ і розглядався як «уточнення» прийнятої в 1965 р. програми.

Вже сама назва («Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи») постанови свідчила про той глухий кут, у який зайшла «реформа» кінця 70-х рр., що так і не принесла очікуваних результатів: поліпшення якості продукції, зростання рентабельності, всенародного руху за економію та бережливість, підвищення продуктивності праці, більш раціонального використання виробничих потужностей.

«Грандіозні» новації, піднесені в постанові як «основоположні», полягали у введенні нових нормативів, якими тепер повинні були керуватися підприємства. Мова йшла про проект глобальної стандартифікації управління підприємствами, який повинен був дозволити помістити всю виробничу, комерційну і фінансову їх діяльність в систему суворих нормативів і правил. Реалізація постанови передбачала встановлення і подальший контроль за дотриманням величезної кількості виробничих і фінансових нормативів: запасів по видах сировини, використання сировини па одиницю продукції (бі-мі.ше 200 тис. видів!), використання обладнання, витрати енергії і т.д.

Особлива увага приділялася головній категорії нормативів, пов'язаній з витратами робочої сили, а значить, і заробітної плати на одиницю продукції і яка дозволяла обчислити коефіцієнт «нормативно-чистої продукції», показник, що прийшов на зміну «показнику валової продукції», який повністю дискредитував себе. Введення нового показника ще більш ускладнило встановлення оптових цін, які призначалися центром. Відтепер на кожний продукт призначалося дві ціни: звичайна оптова ціна і «нормативна». Ці заходи викликали страшну плутанину, то вилилася в загальний перерахунок усіх внутрішньодержавних розрахунків, які тривав весь 1982 р., але який ніяк не наблизив розв'язання головних задач: поліпшення керівництва підприємствами і підвищення продуктивності праці.

Зрушення до кращого повинні були, в принципі, бути досягнуті завдяки іншому нововведенню постанови від 12 липня 1979 р., яке полягало в пропаганді і впровадженні «бригадного підряду», названого «методом Злобіна» по прізвищу будівника, що прославився завдяки його реалізації. Ідея була проста: група трудящих брала па себе зобов'язання виконати доручену їй роботу до певного числа, як правило, з випередженням «нормативного» терміну, не допускаючи браку і збільшення вартості робіт. Роботу та її оплату бригада розподіляла за своїм розсудом. На деяких підприємствах введення цього методу (вперше застосованого па Щокінському хімічному комбінаті поблизу Тули) підвищило продуктивність праці, дозволило збільшити зарплату і зменшити плінність робочої сили. У вищих інстанціях новій формі організації праці надавалося велике значення. Це привело до прийняття в 1983 р. «Закону про трудовий колектив». До кінця 1983 р., в країні нараховувалося 1,5 млн. бригад, які об'єднали 17 млн. трудящих, однак тільки 12% з них працювали на основі внутрішнього самоврядування. Проте, залишалися дві істотні проблеми, що ставили під сумнів успіх цієї «новації»:

- нерішучість директорів підприємств при розв'язанні питання про звільнення вивільнених робітників. Відсутність докладної інформації про загальну ситуацію з робочою силою (як і раніше набір робітників частіше за все відбувався безпосередньо «біля воріт»), тенденція до скорочення її припливу спонукала велику частину директорів підприємств зберігати резерв робочої сили, щоб справлятися з труднощами через неритмічність роботи підприємства;

- суперечність між принципом диференційованої оплати праці, який грав важливу роль у бригадному підряді, і зрівнялівкою, що міцно увійшла в суспільне життя та свідомість людей. Щоб заробити передбачувану бригадним підрядом зарплату, було потрібно докласти немало зусиль, в той час як звичайна зарплата йшла, так би мовити, автоматично. Так чи варто було напружуватися?

Вибір легких рішень, віддання переваги консервативним заходам, відмова від радикальних перетворень, гальмування, а потім і невдача реформи, жоден з варіантів якої ніколи не діставав одностайної оцінки в керівництві партії, - все це обумовило вповзання радянської економіки в кризу, яка в повній мірі проявилася з другої половини 70-х рр. Вона стала безперечним і неспростовним фактом, визнаним керівниками, що прийшли до влади в 1985 р., найважливішою причиною, яка викликала необхідність глибокої «перебудови», проголошеної повою революцією.

II. КРИЗА «РОЗВИНЕНОГО СОЦІАЛІЗМУ»

У кіпці 50-х рр. Хрущов поставив перед народним господарством СРСР грандіозну задачу: наздогнати та перегнати американську економіку. Команда, що змінила «кукурудзівника» біля керма СРСР, виявила більш скромні амбіції: побудова комунізму була відсунута па невизначені терміни; задачі, поставлені у п'ятирічних планах періоду «розвішеного соціалізму», були більш реальними. Загалом вони передбачали підтримку темпів зростання промислового виробництва на рівні 7-9% на рік, не впадаючи в ілюзії відносно приросту обсягів сільськогосподарської продукції (4% на рік). Однак, навіть ці, дуже скромні для радянської держави цілі не були реалізовані: в 1970-1985 рр. намітилося падіння темпів росту як в промисловості (з 8,4% у другій половині 60-х рр. до 3,5% в 1981-1985 рр.), так і в сільському господарстві (з 4,3 до 1,4%>), в продуктивності праці (з 6,3 до менше 3%), в об'ємах капіталовкладень (з 7,5 до 1,8%). У середині 70-х рр. зниження всіх показників стало різко рости. На думку Ж.Сапіро, справжній перелом у процесах деградації радянської промисловості стався в 1976 р. До спроб пояснити це явище численними структурними та кон'юнктурними чинниками ми ще повернемося. Зараз зазначимо тільки те, що ця криза розвивалася в нових для країни демографічних і соціально-економічних умовах. Починаючи з другої половини 70-х рр. економіка дійсно вичерпала резерви вільної робочої сили. Приріст працездатного населення впав приблизно з 2 до 0,25% на рік. Таким чином, на ринку праці сталися зміни, зумовлені, з одного боку, перетворенням СРСР на сильно урбанізовану країну, яка переживала вже не відносну, а абсолютну демографічну кризу, і, з іншого боку, кіпцем періоду будівництва гігантів індустрії. Уперше з початку 30-х рр. промисловість перестала «правити бал» у сфері зайнятості. З цього моменту економіка не могла вже дозволити собі, як в 1930-1950 рр., компенсувати чисельністю робочої сили недоробки та помилки сталінських, а пізніше хрущовських проєктів.

1. Труднощі в сільському господарстві

Сільське господарство залишалось найбільш слабкою галуззю в радянській економіці. Починаючи з 70-х рр. його зростання було незначним. До 1-ого ж протягом п'ятнадцяти років країна пережила вісім найсильніших неврожаїв (1969, 1972, 1974, 1975, 1979, 1980, 1981, 1984 рр.), які власті намагалися виправдати кліматичними причинами. Безумовно, внаслідок політики освоєння цілинних земель велика частина зернових районів СРСР опинилася в зонах, де кліматичні умови були значно менш стабільними, ніж на Україні або в Середньому та Нижньому Поволжі. Проте клімат в районах нового освоєння (Казахстан, Західний Сибір) не був більш нестійким, ніж у багатьох районах Північної Америки, які давним-давпо не відчували подібних «бід». Пояснення наявних проблем тільки кліматичними умовами не може бути визнано достатнім. Більш переконливими представляються ті пояснення, що вказують на об'єми втрат, викликані перевезеннями та поганими умовами зберігання продукції па складах (в 1976-1980 рр. вони досягали 13,5% зібраного урожаю). Ці втрати, зокрема, відбувалися через погану організацію праці комбайнерів та шоферів, яких направляли в цілинні райони, що постійно страждали через недостачу робочих рук. Хоча па початку

80-х рр. па збір урожаю притягувалося більше 20% активного населення, проте, спроби адміністративними методами форсувати розвиток сільського господарства в мало-населених районах могли привести тільки до серйозних проблем у відношенні як трудових, так і матеріально-технічних ресурсів. За цих умов уряду довелось вдатися до масового ввезення (головним чином з Північної Америки) зернових, що в 1979-1984 рр. досягло в середньому біля 40 млн. т па рік.

Важливо, що ці проблеми постали на повний зріст, починаючи з другої половини 60-х рр. - саме в той період, коли уряд здійснив масштабні інвестиції в сільське господарство. Як пише про це А.Ноув, «у протывагу тим часам, коли сільське господарство експлуатувалося в інтересах промисловості, при Брежневi воно стало важким тягарем для всієї економіки».

Банкрутство сільськогосподарської програми Хрущова поставило нове керівництво країни з самого початку його правління перед необхідністю перегляду аграрної політики. Перші зроблені в цій області кроки були багато-обіцяючими.

У березні 1965 р. був послаблений контроль над колгоспами, до яких тепер доводився розрахований на п'ять років план продажу продукції за стабільними цінами. Понадплановий продукт міг здаватися до державних приймальних пунктів за підвищеними (не менше ніж на 50%) цінами. Крім того, ціни на сільськогосподарську продукцію були підняті в середньому на 20% в 1965 р., потім на 25% в 1970, на 12% в 1979 і на 16% в 1984 р. Це досить значне зростання цін виявилось все ж недостатнім, щоб забезпечити самофінансування колгоспів, оскільки ціни на сільськогосподарські машини й добрива росли ще швидше і не покривалися субсидіями. Оплата колгоспників по трудовнях була замінена щомісячною зарплатою, яка була авансом в рахунок майбутніх колгоспних прибутків. Колгоспники отримали право на пенсію, соціальне страхування і, нарешті, на громадянський паспорт. Ці заходи, які поклали кінець тій юридичній дискримінації, яка, починаючи з 30-х рр. тримала колгоспників у положенні «громадян другого сорту», не змогли, однак, зупинити все більш масову втечу населення із сільської місцевості. У таких регіонах, як північний схід Росії, ця проблема мала для колективних господарств без перебільшення катастрофічні наслідки.

Як вже відмічалось вище, Брежнев був активним поборником політики великих капіталовкладень в аграрний сектор, які перевищили п'яту частину всіх інвестицій. У результаті в цьому відношенні сільське господарство вперше зайняло почесне місце серед пріоритетних галузей народного господарства, обігнавши навіть легку промисловість. Разом з тим, незважаючи на значні фінансові витрати, результати виявилися набагато скромнішими, ніж очікувалося. Тоді уряд вирішив зайнятися самою структурою сільського господарства, і насамперед ключовим питанням «особистих підсобних господарств». Були зняті деякі обмеження по господарюванню на присадибних ділянках; в 1977 р., а потім в 1981 р. був прийнятий ряд заходів па підтримку приватного сектора, частка якого в загальному об'ємі сільськогосподарського виробництва залишалася значною: від 25 до 30%. м'яса, молока, яєць, вовни. Вдвічі була збільшена земельна площа присадибної ділянки, зняті обмеження на поголів'ї худоби, колгоспникам було дозволено брати кредити для облаштування своїх господарств і т.д. Проте, нова політика центру не могла переламати негативні тенденції в розвитку цієї галузі доти, доки в державі панував принцип колективного господарства, націленого не на забезпечення розвитку виробництва, а на вилучення додаткового продукту. У цьому відношенні показовою була поведінка місцевої влади: як і раніше, вони продовжували, незважаючи на численні заклики центру, чинити перешкоди індивідуальному господарству, розраховуючи таким чином примусити колгоспників більше працювати на колгоспних землях. Приватний сектор і колективне господарство залишалися абсолютно несумісними.

У надії підвищити ефективність сільського господарства уряд вдавсь до численних реформ, направлених па реорганізацію управління колгоспним виробництвом, щоб, передусім, зміцнити зв'язок сільського господарства з комплексом галузей по виробництву продуктів харчування. Зближення сільського господарства з харчовою промисловістю повинне було виправити одну з найгрубіших помилок системи, встановленої Сталінім в 30-х рр. У той період, коли сільськогосподарська праця стала практично безкоштовною, се-їі я нам була заборонена будь-яка діяльність, пов'язана з переробкою сільгосп-продуктів, а відповідні підприємства будувалися у великих містах, вдалині шд місця їх виробництва, тому швидкопсувні продукти залишалися на місцях, а інші - значною мірою пропадали на складах або під час перевезення. І починаючи з 1977-1978 рр. в країні почали створюватися «виробничі об'єднання», покликані підвищити спеціалізацію у виробництві і покращити переробку сільгосппродуктів. Вони об'єднували колгоспи, радгоспи, підприємства харчової промисловості і, по можливості, науково-дослідні лабораторії. У 1982 р. жалюгідне становище в аграрному секторі призвело до більш радикальних заходів, серед яких виділялося створення агропромислових комплексів (АПК). Радгоспи, колгоспи, машинобудівні та хімічні виробництва, що працювали для потреб сільського господарства, підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, розташовані па одній території, були об'єднані в регіональний АПК. Ця реорганізація повинна була, нарешті, забезпечити інтеграцію сільського господарства в найширшому розумінні слова і покінчити з безвідповідальністю, в якій працівники сільського господарства часто й справедливо звинувачували організації, покликані їх обслуговувати. Однак за всі роки свого існування АПК так себе й не виправдали, залишившись, передусім адміністративним об'єднанням і не ставши життєздатним економічним організмом.

Як і в промисловості, основним результатом «реформи» стало виникнення нових адміністративних структур з ризиком ще більш обтяжити бюрократичне управління сільським господарством. Щоб зменшити цю небезпеку і в надії зацікавити колгоспників у їх праці заохочувалося створення бригад, працюючих на колективному договорі. Члени бригад несли відповідальність за всі сільськогосподарські культури, вирощувані на відведених ділянках, а їх праця оплачувалася за досягнутими результатами.

Бригадний метод, який не ніс в собі нічого революційного, зустрів опозицію з боку багатьох керівних працівників АПК на місцях, стурбованих відродженням всередині колгоспного ладу ніби «сімейних» господарств, оскільки більшість членів бригад знаходилися між собою в родинних відносинах.

Цей опір на місцях виразно проявив міцність умонастроїв, укорінених в період насильної колективізації села. Зі свого боку колгоспники також були навчені не довіряти державі, яка грабувала й обманувала їх. Саме існування колективного господарювання, силою насадженого в 30-х рр. і потім суспільно-економічного контролю, підтримуваного відповідною системою, ставило перешкоди підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва вже в психології та образі поведінки як селян, так і їх керівників.

Брежневська стратегія, яка консервувала колишні структури шляхом значних фінансових ін'єкцій у сільське господарство, не змогла вирішити його глибинної проблеми: відчуження селянина від землі. Аграрна політика цього періоду сприяла лише зростанню витрат і марнотратства. Якщо після смерті Сталіна сільське господарство в СРСР перебувало в поганому стані, але витрати на нього були мінімальними, то після смерті Брежнева сільське господарство залишалося таким же слабким, але суспільству доводилося витратити на нього величезні капіталовкладення.

2. Криза організації праці

Така ж відмова від розв'язання структурних проблем у промисловості зіграла вирішальну роль у справжній кризі радянської індустрії, яка почалася з середини 70-х рр. у системі, в якій тепер, здавалося б, була присутня вся сукупність рис промислово розвиненої економіки. Про кризу свідчив ряд симптомів: різке падіння темпів промислового росту, продуктивності праці (на фоні погіршеної демографічної ситуації), зниження віддачі від капіталовкладень, інвестиційний бум і зростання незавершеного будівництва, зменшення споживання...

Таке становище було результатом різних довгострокових тенденцій і тієї специфічної економічної політики, проаналізованої памп вище, яка саме з середини 70-х рр. придбавала все більш консервативний, навіть реакційний зміст.

Серед довгострокових тенденцій важливу роль грали:

- несприятлива демографічна ситуація, передусім у зв'язку із зменшенням частки працездатного населення. Починаючи з 1975 р. стало вже неможливо будь-якими засобами підтримувати економічне зростання, вдаючись, як раніше, до масового залучення нової робочої сили. Економіка наштовхнулася на демографічний бар'єр і тепер темпи її зростання залежали тільки від зростання продуктивності праці (темпи якого весь час знижувалися). За цих умов уряд вирішив піти «обхідним шляхом», який полягав у масовому імпорті іноземної техніки та технологій в надії швидко підняти продуктивність праці. Такий шлях приваблював керівництво більше, ніж реформа організації праці, від якої можна було чекати лише повільних та імовірних результатів; виснаження традиційної сировинної бази та постійне зміщення добувної промисловості, передусім паливно-енергетичного комплексу, на схід, що вело до зростання собівартості сировини, а також загострювало становище з транспортом - ще однією серйозною проблемою в СРСР;

- фізичний знос і моральне старіння обладнання й основних фондів:

- зростання питомої ваги військових витрат, що безпосередньо відбивалося на розвитку цивільного виробництва ;

- криза організації праці, що привело до гальмування й невдачі реформи, яка безупинно перекроювалася, а також консервативний ухил політики правлячої верхівки, який дехто розцінював як «неосталінізм».

Безсумнівно, останній чинник виявився для існуючої кризи вирішальним, на що ще в 1983 р. вказувала академік Т.Заславська в своїй знаменитій тепер «Новосибірській доповіді» (яка прозвучала в той час лише на закритих зборах Академії наук та на партійних нарадах, а потім «таємно» потрапила на Захід). На думку Т.Заславської та її співробітників (більшість яких об'єднувалася навколо журналу «Еко», що видавався Новосибірським Інститутом економіки та організації промислового виробництва), причина кризи корінилася в нездатності існуючої системи забезпечити ефективне використання людських ресурсів та інтелектуального потенціалу суспільства. Система залишалася по суті тієї ж самою, що й при її виникненні в 30-і рр., незважаючи на проведені після смерті Сталіна реформи: надмірна централізація, директивне планування, відсутність ринкового ціноутворення та організації використання ресурсів, контроль усіх засобів матеріального стимулювання трудящих центром, обмеження або просто заборона всіх видів індивідуальної трудової діяльності населення у виробництві, сфері послуг, торгівлі. У цьому полягала принципова вада системи загалом: трудящі могли розраховувати тільки на діяльність в громадському секторі. Будь-яка особиста ініціатива вважалася нелегальною і відносилася до тіньової економіки, невизнаної офіційно, якою б корисною економічно вона не була. Суспільний сектор був до того ж

абсолютно несприйнятливий до індивідуальної творчої ініціативи трудящих. Теоретично віталася всяка ініціатива, але різні форми участі трудящих в управлінні підприємствами завжди стикалися з обмеженістю прав самих підприємств: як брати участь в управлінні, якщо єдине, що дозволено, - це «обігнати план»? Бригадний експеримент засновувався на допущенні дуже обмеженого самоврядування крихітним відрізком загального процесу виробництва, але навіть на цьому рівні вияв ініціативи повністю залежав від виділених бригаді коштів. Таким чином, якщо й передбачалося, що трудящі повинні безпосередньо діяти в інтересах суспільства, то у будь-якій особистій позиції та відповідальності в цьому відношенні їм було відмовлено. Той, хто «добре» працював, щонайбільше отримував «премії», які в той же час все менше залежали від реальних результатів, індивідуальних або колективних. В основному вони нараховувалися автоматично, що зводило їх стимулюючу роль до нуля. Не менш істотне значення в підриві матеріальної зацікавленості грав постійний дефіцит товарів, який робив безглуздим прагнення до більш високого заробітку. Запаморочливе зростання заощаджень в ошадних касах було переконливим свідченням неможливості для величезної більшості населення задовольнити свої потреби.

Ці протиріччя, робила висновок Т.Заславська, не були чимось новим. Але навіть якщо існуюча система працювала - економічно і соціально - в 30-40-х рр., навіть в 50-х, коли робітники та службовці підкорялися військовій дисципліні, а селяни були загнані в колгоспи, позбавлені паспортів і права переїхати в місто, то в 70-80-их рр. через глибокі зміни, що відбулися в самому суспільстві, вона стала нетерпимою.

Академік Заславська не залишала вибору: щоб вийти з кризи, викликаній передусім провалом системи організації праці, яка була введена в 30-х рр. і відтоді зберігалася в головному й основному, було необхідно допустити приватну ініціативу, визначивши оптимальну, з точки зору суспільства, сферу її прикладення. Що ж до перспектив суспільного сектору, то найбільш радикальні економісти на чолі з академіком А.Аганбегяном, який керував журналом «Еко», прогнозували в 1982-1984 рр. можливість трьох варіантів реформ. Перший варіант зводився до свого роду програми «стабілізації» становища в економіці: передбачалося домогтися поліпшення без кардинальних змін, - наприклад, розширюючи прана підприємств, розвиваючи прямі зв'язки між ними і створюючи міжгалузеві проекти. Другий варіант являв собою «помірну» реформу, внаслідок якої була б скорочена більшість галузевих міністерств. Нарешті, третім варіантом була «радикальна» реформа із скасуванням усіх «економічних» міністерств. Компетенція Держплану була б обмежена виключно плануванням макроекономічних співвідношень; підприємства отримали б иайширшу самостійність в управлінні. По суті, в останньому варіанті малася на увазі економічна модель угорського типу.

III. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

1. Демографічні зміни

«Поки Брежнев дрімав, його країна переживала справжню соціальну революцію», - писав у 1986 г. М.Уокер в роботі, присвяченій аналізу зародження перебудови. Дійсно за два десятиріччя - з 1965 по 1985 р. - в радянському суспільстві сталися глибокі зміни, що перетворили і форми функціонування економіки, і зміст відносин між суспільством та владою.

Ми вже згадували про дуже важливу зміну, яка істотно вплинула на економіку: зменшення припливу в народне господарство нових трудових ресурсів через зниження народжуваності на 25% і збільшення смертності на 15% за період з 1960 до кінця 70-х рр. До того ж відбувалася зміна в структурі зайнятості трудящих на користь сфери обслуговування за рахунок сільського господарства. У довгостроковому плані найбільш важкі наслідки були пов'язані з поглибленням розриву в темпах приросту населення по регіонах. Так, протягом всього цього періоду неслов'янське населення збільшувалося значно швидше. Загалом мусульманське населення, яке нараховувало в 1959 р. 22,5 млн. чол. (або 10,7% від загального числа), до 1979 р. зросло до 42 млн. жителів, що становило вже 16%. Потрібно зауважити, що ісламська культура продовжувала сильно впливати па деякі радянські народи, навіть якщо їх національна самосвідомість визначалася насамперед приналежністю до певної етнічної групи, а вже потім укоріненням мусульманських традицій. Важливо було, однак, і те, що протягом десятиріч відбувалося «вростання» мусульманської еліти в соціальну систему радянського суспільства за допомогою просування ієрархічними сходами, оволодіння російською мовою (перепис населення 1979 р. показав, наприклад, що молоде покоління середньоазіатських республік все краще й краще володіло російською мовою як необхідною умовою успіху), а також певною солідарністю перед зовнішнім світом, що контрастувало з етнічними протиріччями, які залишалися гострими, а останнім часом ще й посилювалися.

2. Урбанізація та її наслідки

Інші важливі соціальні зміни, «основоположні», за визначенням М.Левіна, пов'язані з урбанізацією та її неминучим наслідком у вигляді підвищення загального рівня освіти. Якщо в 1939 р. в містах проживало 56 млн. радянських громадян, то на початку 80-х рр., городян було вже більше 180 млн. Статистика констатувала збільшення числа міст, причому великі центри займали особливе місце в цьому процесі: за 20 років число міст, населення яких перевищувало 1 млн. жителів, виросло з 3 до 23; на сьогоднішній день в

них проживає більше чверті радянського населення. Таким чином, в період з початку 60-х до середини 80-х рр. в місто мігрувало більше 35 млн. жителів.

Цей новий міський соціум, вважає М.Левін, був, передусім, новою робочою силою. До кінця 50-х рр. переважна більшість міського населення (біля 70%) була зайнята в промисловості, будівництві та на транспорті. У більшості випадків види виконуваних робіт не вимагали високої кваліфікації і були цілком до снаги вчорашнім селянам, які, ставши робітниками, продовжували займатися фізичною працею, тільки іншою. Однак, робітничий клас, який «асимілював» селянство, мав у своєму розпорядженні дуже невелику кількість справжніх майстрів. Потрібно також зазначити, що в 1956 р. 69% директорів заводів і 33% головних інженерів підприємств були «практиками», які мали в основному початкову або неповну середню освіту. У 60-70-і рр. соціальна структура міста сильно змінилася, стала більш складною і диференційованою в професійному відношенні. На початку 80-х рр. «спеціалісти» з вищою або середньою спеціальною освітою становили вже 40% міського населення. За останнім даними, серед 35,5 млн. «фахівців» 13,5 млн. мають вищу і більше 18 млн. - середню спеціальну освіту.

У середині 80-х рр. більше 5 млн. студентів навчалися у вищих навчальних закладах, прослуховуючи курси півмільйонної армії викладачів. Таким чином, підвищення професійного та освітнього рівнів, початок якому був покладений в 30-і рр., саме за два-три останніх десятиріччя привело до кардинальної зміни самого поняття «інтелігенція». Інтелігенція, яка ще вчора була елітою, перетворилася сьогодні на величезну масу людей, до складу якої входили численні соціальні групи і категорії: інженерів, адміністративно-управлінського персоналу, вчених, артистів, викладачів, політиків. Радянські соціологи Л.Гордон та В.Кемеровський виділяють три покоління, які наприкінці 70-х рр. склали активне міське населення: особи, народжені біля 1910 р., які вступили у трудове життя в 30-і рр. і оволоділи професійною майстерністю в 50-і рр.; їхні діти, що народилися в 30-і рр., почали свій трудовий шлях в 50-і рр. і досягли свого кращого професійного рівня до 70-х; їхні онуки, що народилися в 50-і рр. і почали трудове активне життя в 70-і. Від покоління до покоління все менше людей працювало руками і більше третини кожного покоління підіймалося па кілька сходинок вгору соціально-професійними сходами (чи не в цьому полягає одна з головних умов підтримки деякого соціального «консенсусу?»).

Такий підхід дозволяє краще зрозуміти відносини між поколіннями та конфлікти, якими супроводжується їх зміна. Перше покоління здійснило індустріалізацію країни. Це люди, які займалися важкою фізичною працею, робітники традиційного типу, серед яких було багато селян. Навіть досягши до 50-х рр. вершини своєї кар'єри, 80% з них залишилися на фізичній роботі. Друге покоління мало в своєму розпорядженні великі можливості для просування. Воно було першим поколінням, представників якого в промисловості було більше, ніж в сільському господарстві; першим, в якому число кваліфікованих робітників порівнялося з числом робітників некваліфікованої ручної праці. Що ж до третього покоління, то в ньому істотно виросло число зайнятих у сферах обслуговування та інформації і ще більше поменшала частка робітників некваліфікованої ручної праці. З самого початку своєї кар'єри в два рази більше число представників цього покоління виконує інтелектуальну роботу. Воно живе в іншому соціальному оточенні: його можливості досягти кращого становища через освіту дуже широкі, в той же час становище, яке склалося в економіці і виробничі відносини його більше не задовольняють. На думку Гордона та Комаровського, в наявності була суперечність між існуючою соціо-професійною структурою, адекватною потребам науково-технічної революції, і системою виробничих відносин, яка склалася в минулу технологічну епоху, і держава робила все, щоб втримати першу в рамках останньої.

За відсутності справжньої реформи значне зростання рівня утворення і професіоналізму не могло не спричинити соціальної кризи. Її виявами з другої половини 70-х рр. стало загальне невдоволення своєю роботою молодих фахівців, які отримали хорошу освіту і високу професійну підготовку; нездоровий «соціально-психологічний клімат» (якщо вживати радянський вислів) на багатьох робочих місцях; використання не за спеціальністю інженерів і вчених, вимушених виконувати роботу техніків та обслуговуючого персоналу через недостачу останніх; і, навпаки, висунення на відповідальні пости «сірих», некомпетентних людей. Чи не розгубило в результаті третє покоління своїх можливостей?

3. «Міський мікросвіт» і «неформальні структури».

Одним із важливих наслідків розвитку урбанізації соціолог О.Яницький вважає виникнення «міських мікросвітів». З його точки зору, «розвиток науково-технічної революції та урбанізації базується та нерозривно пов'язаний з принципом активності, самодіяльності особистості, спілкування індивідів як індивідів».

Не обмежуючись різними формами соціального життя в малих групах: сім'я, друзі, різного роду гуртки, - розвиток «міських мікросвітів» дуже швидко призвів до виникнення мережі неформальних об'єднань, які в свою чергу почали грати важливу роль у формуванні громадської думки у власному значенні слова. Протягом довгого часу існування неформальних об'єднань заперечувалося як радянською політичною наукою, так і західною радянологією, що виходили з принципів ідеологічного детермінізму, який виключає можливість будь-яких спонтанних соціальних процесів. На практиці ж значення громадської думки визнавалося, хоча й неявно, вже з початку 60-х рр., коли хрущовський проект реформи системи освіти зустрів такий широкий опір впливових верств населення, що від нього довелося відмовитися.

У 70-80-і рр. розвиток міської субкультури, підвищення загального рівня освіти породили значно складнішу суспільну структуру, що відрізнялася цілою гаммою «неформальних утворень», «мікросвітів» та куточків «самоврядування» зі своєю соціальною базою, культурою та «контркультурою». дослідниками і вченими, молодіжними групами, професійними та міжпрофесійними асоціаціями. Це «неформальне» життя почасти примушувало прислухатися до своєї думки та своїх вимог. Пробним каменем (або дослідним полем) для цих перших спонтанних виявів громадської думки частіше за все служило культурне життя. У цьому значенні показовий приклад В.Висоцького (помер в 1980 р. у віці 42 років), який став справжнім суспільним явищем, що дозволило вийти на поверхню не тільки паралельній культурі, але й неформальним об'єднанням, які охопили значно ширшу масу людей, ніж традиційні гуртки інтелігенції. Відношення влади до співака було ворожим (за життя вийшла всього одна його платівка), оскільки його пісні, які йшли врозрід із загальною тенденцією, були звернені до народу, говорили мовою народу, викривали вади системи. Висоцький став виразником всіх обійдених і знедолених верств радянського суспільства, його слухали десятки мільйонів людей усіх категорій, потай розмножували мільйони магнітофонних касет. Він мав можливість виступати тільки в місцях, що надавалися йому «неформальними об'єднаннями», перед публікою, яка без будь-яких оголошень заздалегідь знала про концерт. У день його похоронів десятки тисяч людей зібралися перед театром на Таганці, актором якого він був. Ця демонстрація, яка виникла стихійно, була найзначнішою в радянській столиці після смерті Іоффе в 1927 р.

Чи не було це явище свідченням народження в 70-80-і рр. дійсно громадянського суспільства? Ця гіпотеза була висловлена, зокрема, М.Левіним, який вважає, що «під громадянським суспільством ми розуміємо сукупність структур та інститутів, які або існують та діють незалежно від держави, або виходять з неї, самостійно виробляючи свою точку зору з питань приватного або загального значення, потім намагаються переконати в її правоті своїх членів, потім малі групи і, зрештою, владу. Ці соціальні об'єднання необов'язково знаходяться в опозиції до держави, вони є як би противагою по відношенню до офіційно визнаних державних установ і користуються деякою автономією.

Незалежні тенденції та неформальні групи з'явилися також і в самому серці бюрократії радянської держави. Суспільні умонастрої проникли до державних та партійних установ. Поняття громадянського суспільства, що циркулює в самому серці бастиону державності - в широких прошарках чиновників, аж до партійного апарату та політичних лідерів, - відкрито кидає виклик уявленню, що склалися про радянську державу. Але це нове поняття припустиме лише стосовно нової ситуації».

4. Заохочення і контроль суспільної активності

Ця нова ситуація не залишилася повністю поза контролем з боку влади. Усвідомлюючи необхідність охопити й контролювати області нових мікро-автономій, державні структури намагалися додати суспільному життю офіційно оформлений характер і поліпшити, за допомогою самого суспільства, контроль за виявами його активності. З того моменту, як ця діяльність стала узаконеною, власті почали закликати до участі в ній і заохочення громадські організації, аж до випадків передачі останнім, зокрема професійним союзам, функцій державних органів. Саме поняття «загальнонародна держава», а також зміцнення «соціалістичної демократії» з властивим їй ритуалом виборів, покликаних сприяти згуртуванню радянського суспільства (більше 20 млн. чоловік залучалося до організації виборчої кампанії в країні) і пропонувати йому соціальні програми, подані кандидатами; розширення мережі комітетів «народного контролю» і «народних дружин»; активізація діяльності Рад (хоча здебільшого й контрольованих зверху) - все це б'ло не чим іншим, як заохоченням участі в суспільному житті суспільства. КПРС залишалася головною структурою, яка залучала людей до суспільної о життя. За п'ятнадцять років - з 1965 по 1980 р. - число її членів виросло па 42% (щорічно в партію вступало півмільйона чоловік), і до початку 80-х рр. партія нараховувала 17 млн. комуністів. Значно виросла частка членів КПРС з вищою освітою: до кінця 70-х рр. більше чверті членів партії мали вищу освіту, серед тих, хто вступали в неї, з вищою освітою було вже більше 45%. Партійний квиток ставав все більш і більш корисним «доповненням» до диплому, сприяючи кар'єрі і накладаючи лише мінімальні й формальні зобов'язання на його власника. Вони полягали головним чином у «повазі до правил гри», що означало не критикувати відкрито режим, закривати очі на протиріччя між політичними промовами і реальним життям, в якому панували апатія, цинізм і корупція і, в більш загальному плані, переважання особистих інтересів над суспільними. У цих умовах комуніст жив з «подвійною мораллю», лояльно служачи режиму і не поділяючи при цьому в глибині душі переконань, що виражаються привселюдно.

Із 17 млн. комуністів майже чверть займала виборні посади в 400 тис. первинних партійних організацій. Ці 4 млн. комуністів, які з великим перебільшенням називалися «активом», склали свого роду «політичний віварій», в якому відбувався подальший відбір приблизно 400 тис. вивільнених працівників апарату. Насправді шлях сходинками виборних посад, який забезпечував висунення активістів з низових організацій (комуністи з профспілок, Рад, різних громадських організацій, первинних партійних організацій), все рідше приводив до бажаних постів, що входили до союзної, республіканської, регіональної номенклатури. Кандидати на такі посади, все більш тісно пов'язані з адміністративними та політичними функціями, все частіше підбиралися і призначалися безпосередньо у вищестоящих організаціях. 70-80-і рр.

були відмічені міцною стабілізацією еліти і припиненням її поповнення знизу. Система ставала замкненою та закритою.

Номенклатура - поняття, що увійшло в повсякденні розмови після успіху однойменної книги М.Восленського, - являла собою справжню касту з чисельністю, яка важко піддавалася оцінці (кілька сот тисяч сімей або кілька мільйонів, якщо врахувати більш або менш широкую «периферію» цього ієрархічного співтовариства) і особливим місцем в радянському суспільстві. Політична стабільність брежнєвського періоду дозволила розцвісти могутній еліті, впевненій у собі, у своїх правах та привілеях, у можливості самовідтворення. Однак вкорінення цієї, немов перенесеною із феодального суспільства еліти зі своєю ієрархією, територією і двором, входило у все більшу суперечність з іншою стороною політики влади, яка полягала в залученні маси у суспільне життя: чи варто було прагнути до активної участі в ній, якщо досяжним був лише формально почесний статус, але не реальна приналежність до обраних?

За умов, коли номенклатура змикала свої ряди, коли все глибше ставало провалля між партійною елітою та пересічними громадянами, заохочувана владою участь у нових суспільних об'єднаннях, які могли б скласти громадянське суспільство, ставала все більш і більш формальною.

5. Форми незгоди й відсторонення

У цій ситуації було неминучим повільне, але неспинне зростання виявів протесту. За межами країни особливу увагу набув феномен дисидентства - найбільш радикального, помітного й мужнього вираження незгоди. Його символом став виступ 25 серпня 1968 р. проти радянської інтервенції в Чехо-словацьчину, який відбувся на Червоній площі. У ньому брало участь вісім чоловік: студентка Т.Баєва, ліні віст К.Бабицький, філолог Л.Богораз, поет В.Делопе, робітник В.Дремлюга, фізик П.Литвинов, мистецтвознавець В.Файлберг і поетеса Н.Горбанєвська. Однак існували й інші, менш відверті форми незгоди, які дозволяли уникнути адміністративного й навіть карного переслідування: участь у товариствах захисту природи або релігійної спадщини, створення різного роду звернень до «майбутніх поколінь», без шансів на публікацію тоді та виявлених сьогодні, нарешті, відмова від кар'єри - скільки молодих інтелігентів 70-х рр. вважали за краще працювати двірниками або опалювачами. Поет і бард Ю.Кім писав недавно у зв'язку зі своїм останнім спектаклем «Московські кухні», який пройшов з великим успіхом, що брежнєвський час залишиться у пам'яті московських інтелігентів як роки, проведені на кухні, за бесідами «у своєму колі» про те, як переробити світ. Хіба не були свого роду «кухнями», нехай іншого рівню, університет в Тарту, кафедра професора В.Ядова в Ленінградському університеті, Інститут економіки Сибірського відділення Академії наук та інші місця, офіційні та неофіційні, де анекдоти про убогство життя і про заїкання генсека перемежались суперечки, в яких передбачалося майбутнє?

Найбільш активні форми протесту були характерними головним чином для трьох прошарків суспільства: творчої інтелігенції, віруючих і деяких національних меншин. Творча інтелігенція, розчарована непослідовністю Хрущова, байдуже зустріла його падіння. Нова правляча верхівка, в якій роль головного ідеолога виконував Суслов, з перших же днів не приховувала свого бажання остаточно покінути з епохою культурної відлиги. У вересні 1965 р. були арештовані письменники А.Синявський та Ю.Даніель за те, що видали за кордоном, під псевдонімами, свої твори, які потім вже в надрукованому вигляді були ввезені до Радянського Союзу. У лютому 1966 р. воли були засуджені до кількох років таборів. Це був перший відкритий політичний процес у післясталінський період. Він був задуманий як приклад і попередження; його головне значення полягало, передусім, в тому, що обвинувачені були письменниками, засудженими за статтю 70, прийнятого при Хрущові Карного кодексу, яка визначала склад злочину як «агітацію або пропаганду, що проводиться з метою підризу або ослаблення Радянської влади... поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський державний та суспільний устрій». Згодом ця стаття широко застосовувалася для переслідування різних форм дисидентства. Реакція в колах інтелігенції на процес Снявського та Данієля свідчила про великий шлях, пройдений нею після «справи» Пастернака: 63 члена Союзу письменників, до яких приєдналися 200 інших представників інтелігенції, звернулися з листом до XXIII з'їзду КПРС і в Президію Верховної Ради СРСР, вимагаючи звільнити письменників і віддати їх на поруки. Проте, за процесом Синявського та Данієля пішли інші арешти і засудження. Зокрема, були арештовані: А.Гіпзбург, який склав «Білу книгу» з протестів проти лютневого процесу

1966 р., П.Литвинов і Ю.Галаньков, засновник «самвидавівського» журналу «Фенікс», А.Марчеико, автор першої книги про табори хрущовського періоду («Мое свідчення»), широко розповсюдженої у «самвидаві». 3 квітня 1968 р. дисидентському руху вдалося розпочати видання «Хроніки поточних подій», яка підпільно виходила кожні два-три місяці, повідомляючи про зазіхання влади на свободу. Обезголовлена хвилю арештів у жовтні 1972 р., редакція журналу насилу відновлювалася, і журнал став виходити епізодично.

У кінці 60-х рр. основні течії дисидентів об'єдналися в «Демократичний рух» з дуже розмитою структурою, яка представляла три «ідеології», що виникли в післясталінський період і були швидше програмами: «справжній ма-рксизм-ленінізм», представлений, зокрема, Роем та Жоресом Медведєвими; лібералізм в особі А.Сахарова; «християнська ідеологія», яку захищав О.Солженіцин. Ідея першої програми полягала в тому, що Сталін спотворив ідеологію марксизму-ленінізму і що «повернення до джерел» дозволило б оздоровити суспільство; друга програма вважала можливою еволюцію до демократії західного

типу при збереженні суспільної власності; третя пропонувала цінності християнської моралі як основу життя суспільства і, слідуючи традиціям слов'янофілів, підкреслювала специфіку Росії. «Демократичний рух» був все ж дуже нечисленним і нараховував усього кілька сотень прихильників із середовища інтелігенції. Однак завдяки діяльності двох видатних особистостей, що стали свого роду символами - О.Солженіцина і А.Сахарова, - дисидентство, ледве помітне й ізольоване в своїй власній країні, знайшло визнання за кордоном. За кілька років (1967-1973) питання про права людини в Радянському Союзі стало міжнародною проблемою першої величини, яка довгі роки визначала непривабливий образ СРСР в світі (показово, що діяльність Наради по безпеці та співпраці в Європі, що розпочалася в 1973 р., значною мірою була присвячена цій проблемі). Таким чином. 70-і рр. відмічені:

- рядом очевидних успіхів КДБ («створеного самим суспільством для свого самозахисту від підступів імперіалістичних розвідок і дій ворожих елементів» і «який буде своєю роботою на принципах соціалістичної демократії», зі слів його глави Ю.Андропова, сказаних у грудні 1967 р.) в боротьбі проти всіх форм дисидентства: арешт членів Комітету на захист громадянських прав, заснованого в 1970 г. А.Сахаровим, членів Групи спостереження за виконанням Хельсінкських угод, створеної в 1975 р. з ініціативи Ю.Орлова і учасників національних рухів України, Вірменії, Грузії та Прибалтійських республік;

- безперервним падінням міжнародного престижу СРСР внаслідок репресій, про які переважна більшість радянських людей не підозрювала, таких, як: поміщення дисидентів у психіатричні клініки («справа» Григоренко (1969 р.), «справа» Плюща (1972 р.), «справа» Щарапського (1978 р.)); заслання і потім вигнання Солженіцина (лютий 1974 р.), що відбулися після виключення його із Союзу письменників (листопад 1969 р.) і присудження Нобелівської премії з літератури (жовтень 1970 р.); заслання Сахарова в Горький (1980 р.). Істотне значення мали й скандали, викликані «зрадою» радянських артистів, які залишилися під час гастролей за кордоном і були позбавлені радянського громадянства (Ростропович, Лгобимов та інші.).

Крім досить вузьких кіл інтелігенції активний, хоч і широко не відомий протест виражали інші верстви суспільства, серед яких були:

- католицькі кола Литви;
- радянське єврейство: питання про все більше обмеження в період 1970-1985 рр. прав євреїв на еміграцію з СРСР стало найбільш гострим в радянсько-американських відносинах;

- деяка частина національної інтелігенції, особливо на Україні, в Грузії, Вірменії, Прибалтиці, стурбована масовою міграцією в республіки (особливо в Естонію й Латвію) з Росії та інших регіонів СРСР і політикою русифікації, що полягала у введенні російської мови як другої національної мови і обов'язковості її вивчення для здачі деяких екзаменів у вищій школі.

У країні, в якій будь-яка влада, будь то влада колективу на нижчому рівні, бюрократична па середньому або деспотична на верхньому, завжди залишалася ворожою до вільного висловлення думок, які йшли врозріз із прийнятими установками і проти самої природи цієї влади; до того ж в умовах репресій дисидентство як вираження радикальної опозиції та альтернативної політичної концепції, що захищала перед державою права особи, не могло охопити широких верств суспільства. Невдоволення й незадоволення проявлялися в радянській дійсності по-різному. У цьому значенні показове робітниче середовище. Дві спроби створити незалежну профспілку (спочатку інженера Клебанова, в кінці 1977 р., потім учасників правозахисного руху, які організували СМОГ - Союз міжпрофесійних об'єднань трудящих) завершилися невдачею, так і не зібравши у своїх рядах більше кількох сотень чоловік. Страйковий рух, ще зовсім нечисленний, вже не був, однак, винятковою формою дій: в 1975-1985 рр., за різними джерелами, сталося біля 60 великих страйків. Невдоволення робітників проявлялося головним чином у пасивних та прихованих формах, які широко розповсюдилися з 30-х рр.: низька продуктивність праці, плинність кадрів, прогули, низька якість продукції, зростаючий алкоголізм. Те ж можна сказати й про численні об'єднання, які користувалися деякою автономією і виступали за соціально-економічні зміни, про що згадувалося вище. Як у самій політичній сфері, так і поза нею, в області культури, в деяких суспільних науках почали виникати дискусії, зароджуватися різного роду діяльність, яка, якщо й не була відверто «дисидентською», то, принаймні, свідчила про явні розходження з офіційно визнаними нормами та цінностями. Серед виявів такого роду незгод найбільш значними були:

- протест великої частини молоді, привабленої зразками західної культури (зокрема, «поп»-, а потім «рок»-музикою);

- екологічні кампанії (проти забруднення озера Байкал, що проводилася під керівництвом Залигіна, а також проти повороту сибірських рік в Середню Азію);

- критика деградації економіки молодими «технократами», які часто працювали у престижних наукових колективах, віддалених від центра (наприклад, в Сибіру);

- створення творів нонконформістського характеру у всіх областях інтелектуальної та художньої творчості (які чекали свого часу в ящиках письмових столів або в майстернях їх авторів).

Всі ці напрями і форми протесту отримують визнання і розцвітуть в період «гласності».

IV. СРСР У СВІТІ

Починаючи з 1945 р. зовнішня політика СРСР здійснювалася на кількох рівнях: дипломатія радянської держави як така, взаємовідносини ВКП(б) -КПРС із зарубіжними комуністичними та робітничими партіями, СРСР -країни соціалістичного табору і країни соціалістичного табору - інший світ.

Взаємозв'язок цих різних аспектів зовнішньої політики залежав від багатьох змінних, і насамперед - від пануючих тенденцій та протиріч внутрішньої політики Радянського Союзу. У жовтні 1964 р., коли нове керівництво взяло владу в свої руки, в «пасиві» волюнтаристської зовнішньої політики Хрущова були наступні доробки: єдність соціалістичного табору похитнулася через розкол з Китаєм та румунською фрондою; відносини між Сходом та Заходом загострилися внаслідок Карибської кризи; німецька проблема залишалася не вирішеною; нарешті, Радянський Союз так і не досяг відчутних результатів політики відносно країн третього світу.

Брежньовська група поставила три пріоритетні задачі:

- усунути загрозу розпаду соціалістичного табору і ще тісніше об'єднати його в політичних, військових та економічних відносинах;

- нормалізувати відносини між Сходом та Заходом («співіснування у співпраці»). Цей курс, проте, був взятий тільки після загострення на початку 70-х рр. конфлікту з Китаєм і початку зближення останнього із Сполученими Штатами, коли радянські керівники відчули виникнення нової небезпеки;

- послідовно проводити політику підтримки «прогресивних» рухів і режимів у всьому світі. Ця політика була особливо активною (іноді переростаючи в пряму інтервенцію) відносно країн, які знаходилися в безпосередній сфері впливу СРСР (наприклад, Афганістан).

Реалізація цих задач може бути проілюстрована трьома найважливішими подіями у зовнішній політиці 1965-1985 рр.: радянська інтервенція в Че-хословаччину, підписання двох перших угод про обмеження стратегічних озброєнь під час візиту Ніксона до Москви у травні 1972 р., вторгнення Радянського Союзу в Афганістан. Очевидно, що не всі ці події сприяли розрядці міжнародної напруженості, однак вони були тісно пов'язані між собою. Протягом довгого часу у протиріччях зовнішньої політики СРСР багато хто намагався побачити результати зіткнень всередині правлячих кіл між «яструбами» та «голубами». Насправді ж в основі цих дій, які здавалися на перший погляд повністю несумісними, була своя логіка, що виникала з існування трьох аспектів зовнішньої політики СРСР: соціалістичний табір, відносини між Сходом та Заходом і відносини з усім іншим світом.

1. СРСР і соціалістичний табір

Зміцнити позиції Радянського Союзу, що похитнулися в соціалістичному таборі і серед компартій країн третього світу, було першою зовнішньополітичною турботою наступників Хрущова. У цьому напрямку вони діяли дуже обачно (принаймні, до чехословацької кризи), в основному методом проб і помилок, але все ж домагаючись відчутних результатів.

Нові керівники почали з миролюбного жесту у бік Пекіна, припинивши полеміку і відклавши конференцію компартій, яку Хрущов мав намір скликати в грудні 1964 р. Примирливі настрої, які допускали можливість деяких поступок, переважали й у відношенні до Румунії, яка відстояла свій економічний вибір і форми своєї участі в РЕВ. Зміцнення радянських позицій сталося й серед комуністичних партій Латинської Америки, які зібралися в грудні 1964 р. на конференцію в Гавані. СРСР схвалив результати конференції та підтримав озброєну боротьбу в багатьох країнах Латинської Америки, продемонструвавши тим самим тверду рішучість нового керівництва Радянського Союзу не поступатися районами озброєних дій китайському впливу. Ця позиція сприяла зближенню з Кубою та погіршила відносини з Китаєм, який після «історії» з радянськими ракетами на Кубі зміцнив свої позиції в третьому світі. СРСР надав велику економічну та військову допомогу Північній Кореї та Північному В'єтнаму, які були швидше «клієнтами» Китаю. Завдяки цій допомозі обидві країни зайняли позицію суворого нейтралітету по відношенню до радянсько-китайського конфлікту.

Компромід, на який пішов Радянський Союз з Ф.Кастро з питання про озброєну боротьбу в Латинській Америці, як і допомога Ханюю в момент посилення американського втручання у В'єтнам вказували на те, що СРСР віддавав перевагу налагодженню відносин із соціалістичним табором - навіть па шкоду своїм відносинам із Сполученими Штатами.

Прийняті на XXIII з'їзді КПРС в березні 1966 р. рішення підтвердили тенденцію до більш жорсткої зовнішньої політики у післяхрущовський період. Мирне співіснування вже не розглядалося як «генеральна лінія зовнішньої політики Радянського Союзу». Ця ідея, звісно, залишалася у відносинах між Сходом та Заходом, але у всіх інших випадках «змагання між двома таборами було як ніколи активним». Якщо мирне співіснування й залишалася метою радянської політики, воно, проте, перестало бути грандіозним задумом урегулювання різноманітних аспектів еволюції міжнародної системи. Посилення американського військового втручання у В'єтнам, яке довело Радянському Союзу, що він не може утримати Сполучені Штати від «експорту контрреволюції», на пряму стосувалося переоцінки радянським керівництвом ідеї «мирного співіснування». В цьому контексті зміцнення соціалістичного табору набувало незаперечного пріоритету

Незважаючи на безперечні успіхи радянських керівників у прагненні відновити повний контроль над соціалістичним табором, їм належало долати й певні складності, особливо у відносинах з кубинцями,

китайцями і, незабаром, із чехами та словаками. На ХХІІІ з'їзді КПРС] делегат Куби виступив із прямим докором на адресу Радянського Союзу, який, на його думку, не йшов «на необхідний ризик у своїх відносинах із В'єтнамом». Радикалізм кубинської опозиції міг підштовхнути в тому ж напрямку інші латиноамериканські компартії, тим більше за умов, коли Че Гевара закликав «створити два, три, багато В'єтнамів, щоб позбавити Сполучені Штати їх могутності».

Треба зазначити, що у в'єтнамському конфлікті радянський уряд діяв обережно. Він утримувався, наприклад, від надання Ханю деяких видів зброї, які могли б відразу різко загострити конфлікт (неядерні ракети «земля - море», які могли б вражати великі кораблі 7-го американського флоту, з яких проводилося бомбардування Північного В'єтнаму). Китай, який хоч і не прийняв у 1965 р. радянських пропозицій щодо надання спільної військової та економічної допомоги Ханю, не утримався від того, щоб затаврувати «радянське боягузтво» перед обличчям американської агресії. У 1965 р. він зажадав від своїх союзників викривати позицію Радянського Союзу. Однак «культурна революція», що почалася в 1966 р. в Китаї «майже повністю виключила його з міжнародного життя на велику радість Радянського Союзу. На цей час Китай перестав відносити такі країни, як Куба, Північна Корея та Північний В'єтнам, до «соціалістичних». Військовий переворот в Індонезії восени 1965 р. обезголовив могутню компартію цієї країни, найчисленнішу поза межами соціалістичного табору, і позбавив Китай головного союзника як в його азійській політиці, так і в комуністичному русі (у полеміці Китаю з Радянським Союзом індонезійські комуністи займали сторону Китаю).

У Східній Європі радянському керівництву вдалося стабілізувати ситуацію та ліквідувати наслідки подій 1956 р. Безпрецедентним прикладом гнучкого наведення порядку стала «кадаризація» в Угорщині: політичне життя, звісно, продовжувало залишатися під абсолютним контролем партії, однак у сфері культури була допущена деяка свобода, а головне, тямуща економічна політика забезпечувала Угорщині виняткові для комуністичної Східної Європи умови життя. Становище в Угорщині сильно контрастувало із ситуацією в Чехословаччині, найбільш розвиненій країні Центральної Європи у передвоєнний період. Суворий політичний режим, економічні зриви, які особливо важко переносилися через те, що країна знала кращі часи, народжували дух опору, який вже не обмежувався інтелігентськими гуртками, проникаючи в саму партію. У червні 1967 р. з ініціативи письменників-комуністів відкрито виступив проти керівництва партії З'їзд письменників. До осені, після масових студентських демонстрацій та страйків, опозиція владі ще більше посилилася. У січні 1968 р. Новотпий був вимушений поступитися керівництвом партією Дубчеку. З цього моменту події почали набувати все більш стрімкого характеру. Щоб завоювати довіру, нове партійне керівництво вирішило негайно провести ряд реформ. В атмосфері свободи й скасування будь-якої цензури розвивалася політична діяльність; КПЧ погодилася провести вибори своїх керівників; дрібні партії всередині Народного фронту змогли повернути колишню самостійність і розпочати відстоювати особисті точки зору, постало навіть питання про можливість існування дійсно опозиційної партії соціалістичного напрямку, яка суперничала б із комуністичною. В економічному плані була підготовлена реформа, яка передбачала в рамках планування, не стільки директивного, скільки ініціативного, самостійність підприємств і ринкові умови їх господарювання. Самостійність підприємств дозволяла трудящим зробити й ряд кроків для переходу до самоврядування.

Зміни, які відбулися в керівництві Компартії Чехословаччини і спочатку були доброзичливо зустрінуті в Москві, здавалося, вели в умовах дуже швидкої і неконтрольованої еволюції партії до справжньої політичної кризи радянської системи в Чехословаччині. Ця криза характеризувалася переходом, з одного боку, від економічних реформ до політичних і, з іншого, від опозиційного руху інтелігенції і робітників до кризи всередині самої партії. Приклад міг стати заразливим, і керівники НДР та Польщі вже виявляли певну наполегливість на конференціях компартій Східної Європи в Дрездені (березень 1968 р.), потім у Варшаві (липень 1968 р., за відсутності Чехословаччини, яка, зазнавши різких нападів у Дрездені, відмовилася брати участь у цій конференції).

Зустріч Брежнєва й Дубчека в Черні та нарада «шести» 3 серпня у Братиславі привели тільки до зовнішнього примирення, оскільки чехословацькі комуністи вирішили не відмовлятися від розпочатих ними реформ. Нарешті, після досить тривалих коливань і під тиском керівництва НДР, радянська сторона наважилася розпочати інтервенцію - «на прохання чеських товаришів». У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. війська п'яти країн - учасниць Варшавського Договору вступили у Чехословаччину. Ставлення до цієї акції населення країни переконало радянське керівництво в необхідності «перехідного періоду»: 26 серпня в Москві була прийнята угода про «нормалізацію становища», а 16 жовтня у Празі укладена угода про «тимчасове знаходження військ Варшавського Договору» в Чехословаччині. Однак триваючі демонстрації протесту проти окупації привели радянське керівництво до рішення усунути Дубчека та його оточення від керівництва країною і поставити на чолі КПЧ Г.Гусака (17 квітня 1969 р.). Провівши в країні широку чистку «ворожих» елементів, Гусак підписав 6 травня 1970 р. новий договір про союз із СРСР і змусив ЦК КПЧ схвалити радянську інтервенцію.

Як представляється, ця акція СРСР переслідувала дві мети: перша була продиктована стратегічними міркуваннями зовнішньої політики; друга, безперечно більш істотна, внутрішнім положенням у Чехословаччині та еволюцією її комуністичної партії.

Разом з Польщею та НДР Чехословаччина утворювала те, що називалося «залізним трикутником» Варшавського Договору. Чехословаччина, яка прикривала країни Договору з південного флангу, була

головним плацдармом СРСР. Радянських лідерів та їх союзників не могли не стривожити деякі заяви вищих керівників Чехословаччини (генерала Пршліка, наприклад), які вимагали перегляду положень Варшавського Договору, щоб зменшити керівну роль Радянського Союзу на користь східноєвропейських країн. З іншого боку, в атмосфері «празької весни» сильно слабшала звичайна сторожкість чехословацького керівництва по відношенню до ФРН, нове керівництво збиралося нормалізувати свої відносини з цією країною, яка зі свого боку, здавалося, була готова надати Чехословаччині солідний кредит. Це зовсім не влаштувало НДР, найбільш вороже настроєну до «празької весни» східноєвропейську державу. Нарешті, встановлення особливих відносин між Югославією, Румунією та Чехословаччиною (незадовго до радянської інтервенції, 9 серпня Тіто, а 20 - Чаушеску був влаштований триумфальний прийом у Празі) не могло не непокоїти Москву, яка побоювалася відновлення нової «малої Антанти», що об'єднувала ці три країни в період між світовими війнами. Комуністичну «малу Антанту» могло об'єднувати тільки бажання послабити гегемонію Радянського Союзу в Східній Європі.

Еволюція чехословацької компартії непокоїла радянських керівників не менше, а можливо, й більше, ніж геополітичні проблеми. Скасування цензури, як і процес демократизації партії примушували їх побоюватися «соціал-демократизації» КПЧ. На початок вересня 1968 р. був уже призначений партійний з'їзд, на якому повинні були бути внесені зміни в статут і у формулювання принципів демократичного централізму. Саме щоб перешкодити КПЧ зробити рішучий крок у цьому напрямку, 21 серпня її була здійснена військова інтервенція. (Ще в середині липня, по закінченні варшавської зустрічі п'яти компартій, її учасники звернулися в ЦК КПЧ із загрозливим листом, в якому затверджували: «Або ви втратили контроль над ситуацією, або ви не хочете нічого робити, щоб її контролювати»).

Дійсно, на відміну від подій 1956 р. військова інтервенція в 1968 р. була викликана швидше передчуттям небезпеки, ніж конкретними обставинами. Глибоко консервативна радянська верхівка не могла дозволити ситуації вийти з-під її контролю.

«Нормалізація» становища в Чехословаччині прискорила процес інтеграції, який розпочався наприкінці 50-х рр., як військової, так і економічної Східної Європи та СРСР. Крім Варшавського Договору та РЕВ Радянський Союз виступив ініціатором створення близько 30 міждержавних установ, призначених координувати роботу промисловості й транспорту, розподіл енергії, хімічне виробництво та виробництво озброєнь. Для цих установ була характерною тенденція до швидкого розширення сфери їх діяльності і посилення в результаті контролю Радянського Союзу над економічним життям «братських держав». Так па ділі реалізовувався принцип «обмеженого суверенітету», або гак звана «доктрина Брежнєва». Цей процес, однак, спричинив опір, і найбільш наполегливим він був від Румунії, яка перешкодила в 1974 р. Радянському Союзу встановити ще більш тісну координацію військового командування країн Варшавського Договору.

Пробити найбільш серйозний пролом у, здавалося б, замкненій системі східноєвропейських режимів було призначено Польщі. Різне підвищення цін в 1970 р. викликало масові заворушення робітників її балтійських портів. Гомулка вимушений був поступитися керівництвом партією і країною Тереку. Протягом подальших десяти років польської власті проводили економічну політику, засновану на широкому імпорті, що дозволило обійтися без негайного проведення структурних реформ, але збільшило й так уже виключно велику зовнішню заборгованість країни. Результатом стала необхідність підвищення цін на продукти харчування, що в свою чергу викликало нову хвилю страйків, на цей раз ще більш численних, могутніх та послідовних, які досягли свого апогею літом 1980 р. у Гданьську. Уряд опинився перед необхідністю визнання незалежної профспілки «Солідарність», мережа організацій якої протягом кількох тижнів покрила всю країну. Політичний рух у Польщі не був зобов'язаний партії, і в цьому була його головна відмінність від Будапешту або Праги. Після празьких репресій і невиконання другої обіцянки Герека в 1970 р. пом'якшити режим у поляків вже не було ілюзій відносно реформ зверху, і польський рух розвивався абсолютно самостійно, створюючи власні організаційні форми. Не претендуючи на встановлення будь-яких форм самоврядування підприємств, «Солідарність» проте, виконувала роль протипаги офіційної влади і, спираючись на основні вимоги польського суспільства, ставила під сумнів багато які аспекти діяльності єдиного пар-тійно-державного організму. Враховуючи ці абсолютно нові обставини, радянське керівництво лише ціною великих зусиль могло безпосередньо втрутитися в польські справи без ризику пролиття крові. Тому «нормалізація» становища в країні була доручена поляку, генералу Ярузельському, і в цьому полягала головна відмінність від подій 1968 р. Проте, і за відсутності прямого втручання Радянського Союзу проведена «нормалізація» (відразу за введенням в країні 13 грудня 1981 р. Ярузельським військового становища) була занесена міжнародною громадськістю до чорного списку справ, звершених Радянським Союзом. Результатом цього була безперервна девальвація іміджу Радянського Союзу, дії якого все більше асоціювалися із зневаженням прав людини як всередині СРСР, так і в сусідніх країнах.

2. Розрядка напруженості та її межі

Початок 70-х рр. був відмічений радикальним поворотом у бік реальної «розрядки» напруженості між Сходом та Заходом. До цього часу військове втручання Сполучених Штатів у В'єтнамі та пріоритет, відданий Радянським Союзом соціалістичному табору з метою його згуртування, заважали укласти скільки-небудь важливий і прямий договір між двома великими державами (не враховуючи підписаної 1 липня 1968 р. угоди про непоширення ядерної зброї). Тому Радянський Союз задовольнявся тим, що

намагався проводити політику «периферійної» співпраці із союзниками Сполучених Штатів, спочатку з Францією, а потім з ФРН. Через три місяці після виходу Франції з військової організації НАТО, в березні 1966 р., генералу де Голлю була влаштована триумфальна зустріч у Москві. Цей візит поклав початок встановленню особливих відносин між Францією та СРСР, підтверджених створенням спільної комісії, покликаної активізувати відносини між двома країнами. Радянська сторона чекала, що зближення з Францією буде сприяти розв'язанню німецького питання, яке залишалося для СРСР одним із головних. Дійсно, ще в 1965 р. де Голль висловив думку, що возз'єднання Німеччини повинне було статися тільки внаслідок тривалого процесу, який привів би до розрядки напруженості та діалогу між державами, які мають різні соціально-економічні системи, але належать до одного, по суті, європейського співтовариства, від Атлантики до Уралу. Де Голль відмовлявся, таким чином, від підтримки офіційної західнонімецької політики, згідно з якою об'єднання Німеччини було першою умовою нормалізації відносин між Сходом та Заходом. Радянським керівникам хотілося б, звичайно, щоб де Голль довів свою політику до кінця і формально визнав би НДР, але він відмовився зробити цей крок, щоб уникнути відкритого зіткнення з ФРН. Проблема вирішилася завдяки громадській думці самої Федеративної республіки. Віллі Брандт, який став у жовтні 1969 р. федеральним канцлером, вирішив налагодити нові відносини зі Сходом, розпочавши свою «остполітику». Переговори з Радянським Союзом у Москві 12 серпня 1970 р. привели до укладення договору, в якому сторони відмовлялися від застосування сили у відносинах між собою. Важливим пунктом цього договору було визнання кордону по Одеру-Нейсе. Це рішуче просування уперед було підкріплене іншими угодами: договором між ФРН та Польщею, завдяки якому були визнані післявоєнні польські кордони (3 грудня 1970 р.); чотиристоронньою угодою великих держав по Західному Берліну, яка підтверджувала існуюче становище й гарантувала свободу доступу в Західний Берлін; двосторонньою угодою про взаємне визнання між ФРН та НДР (21 грудня 1972 р.).

Нормалізація відносин із Західною Німеччиною була для СРСР важливим політичним і дипломатичним успіхом. Угоди були підписані на умовах, яких безупинно протягом довгих років домагався й вимагав Радянський Союз, а саме: визнання післявоєнних кордонів і політичного порядку, встановленого ним у Східній Європі, - прийняттю яких чинила опір ФРН. З боку ж СРСР нормалізація не вимагала серйозних поступок. Одним із перших наслідків потепління радянсько-німецьких відносин було відчутне поживлення економічного обміну між цими країнами. Для радянських керівників, які розраховували на масовий імпорт західної технології, щоб підвищити продуктивність праці в радянській промисловості, не вдаючись до структурних реформ, швидке налагодження обміну із найбільш економічно динамічною європейською країною мало величезне значення. Угоди, які були укладені на початку 70-х рр. і зіграли роль мирного договору, зробили, нарешті, можливим і скликання конференції по безпеці в Європі, якої так домагався Радянський Союз.

1972 р. був роком важливого повороту в радянсько-американських відносинах. Починаючи з візиту Ніксона до Москви в травні 1972 р. і аж до 1975 р. світ жив у атмосфері «розрядки» напруженості і «згоди» між Сполученими Штатами та Радянським Союзом. Каталізатором тут виявилася несподівана заява, зроблена одночасно в 1 Ієкіні та Вашингтоні в липні 1971 р., про намічений на початок наступного року візит Ніксона в Китай. Це стало можливим внаслідок радикальних змін у зовнішній політиці Китаю, керівництво якого відмовилося від установок періоду «культурної революції», яка майже повністю ізолювала Китай на міжнародній арені.

У кінці 60-х рр. відбулися жорстокі зіткнення на радянсько-китайському кордоні, найбільш серйозні - в березні 1969 р., коли загинуло більше і тис. чоловік. Радянські керівники навіть пустили чутку про свій намір завдати превентивного удару по китайських ядерних установках. Таким чином, для Китаю Радянський Союз перестав бути тільки політичним противником, перетворившись на реальну загрозу, велику навіть у порівнянні із Сполученими Штатами. У цих умовах в 1970-1971 рр. Чжоу Еньлай розвернув активну діяльність по встановленню дипломатичних контактів із Заходом, яка увінчалася сенсаційним запрошенням президента США відвідати Китай в липні 1971 р. Взятий КНР курс на зближення із Сполученими Штатами викликав у Радянського Союзу найсерйозніші побоювання, що два його головних противника об'єднуються проти нього. Щоб запобігти такому розвитку подій, радянські керівники поспішили запросити Ніксона до Москви, майже відразу ж після того, як було оголошено про його майбутній візит у Китай.

За зустрічню у верхах між Ніксоном та Брежневим у травні 1972 р. пішло укладення ряду радянсько-американських угод. У період між зустрічами в Москві та Вашингтоні, який Брежнев відвідав у липні 1973 р., було підписано 23 угоди про співпрацю двох країн у різних сферах, починаючи із захисту навколишнього середовища до використання ядерної енергії в мирних цілях, не кажучи вже про спільну космічну програму. Власне ж політика «розрядки» складалася з двох компонентів: економічних угод і угод про обмеження ядерних озброєнь.

У 1971-1976 рр. загальний об'єм радянсько-американської торгівлі збільшився у вісім разів при зростанні товарообігу загалом між Сходом та Заходом у п'ять разів. Не маючи можливості негайно компенсувати імпорт рівним обсягом експортного постачання, СРСР вдався до довгострокових кредитів та крупномасштабних угод про співпрацю із західними фірмами. Радянські керівники надавали перевагу ввезенню останніх зразків техніки, доручаючи іноземним фірмам будівництво цілих заводів. Для американської адміністрації розвиток такого обміну повинен був мати політично вигідні наслідки: реальне включення Радянського Союзу в світову економіку сприяло б зміцненню існуючого світового порядку;

«економічна розрядка» могла мати своїм наслідком і політичну лібералізацію в СРСР. Проте, Радянському Союзу не вдалося досягти режиму найбільшого сприяння. З ініціативи сенатора Джексона американський конгрес пов'язав падання цього статусу із зобов'язанням радянського уряду зняти обмеження на еміграцію радянських громадян єврейської національності. Радянське керівництво визнало вимогу неприйнятною. Однак цей інцидент мав лише символічне значення для економіки, оскільки митні перешкоди не грали важливої ролі для країни, де ціни на експортну продукцію призначалися незалежно від її собівартості. У той же час ввезення сучасної техніки в Радянський Союз сильно гальмували списки КОКОМ, які забороняли постачання стратегічної зброї і компонентів до неї в країни соціалістичного табору. Радянсько-американський торговий обмін розвивався головним чином за рахунок масової закупівлі Радянським Союзом зерна. Незважаючи на численні плюси від розвитку обміну між Сходом та Заходом (який дозволяв «обхідним шляхом» і з найменшими витратами підняти запущену економіку), в СРСР зазвучали голоси проти політики «розрядки». Опозиційна «новому курсу» течія, очолювана, мабуть, Шелепі-ннм, заявила про себе вже в 1974 р. І все ж орієнтація на радянсько-американське зближення, яка захищалася Брежневим (і поєднувалася з консервативною внутрішньополітичною лінією, як ми вже це бачили), взяла гору.

З усіх укладених між СРСР та США в період «розрядки» угод найбільш новаторською була угода про обмеження стратегічних озброєнь. Досягнутий СРСР в 1969 р. паритет по числу міжконтинентальних ракет спонукав до переговорів по їх обмеженню. Тимчасовий договір, укладений 26 травня 1972 р. в Москві на п'ять років і названий ОСО-1 (Обмеження стратегічних озброєнь), обмежував для обох сторін число міжконтинентальних ракет і ракет, що запускаються з підводних човнів. Дозволені рівні були для Радянського Союзу вищими, ніж для Сполучених Штатів, в тій мірі, в якій Радянський Союз ще відставав від американських систем, що дозволяли одній ракеті нести боеголовку з кількома ядерними зарядами, які можуть спрямовуватися на різні цілі. Таким чином, досягнутий СРСР паритет був досить відносним. Оскільки ж договір ОСО-1 стосувався тільки числа ракет з бойовими частинами, що розділяються, а не числа ядерних зарядів, СРСР мав право удосконалити свою військову техніку і наздогнати США. ОСО-1 не зупиняв, отже, гонки озброєнь; це був тільки перший успіх, який, однак, явно провіщав подальший рух.

У політичному плані ця угода означала для Радянського Союзу визнання Сполученими Штатами його статусу великої держави і клала, таким чином, кінець тривалому періоду нерівності в радянсько-американських відносинах. Обидві держави визнавали свою взаємну уразливість та необхідність у підтримці певного балансу в збройних силах. У листопаді 1974 р., під час зустрічі у Владивостоці між новим американським президентом Дж.Фордом та Л.Брежневим, була досягнута принципова домовленість, яка повинна була привести до угоди ОСО-2. Цей новий договір повинен був на період 1977-1985 рр. охопити більше число видів озброєнь (стратегічні бомбардувальники, боеголовки, що розділяються). Це було б значним кроком уперед, однак договір не був укладений, як передбачалося, в 1977 р., головним чином внаслідок чергового «ривка» американської технології, що створила новий тип озброєнь, який зробив справжню революцію в цій області, - крилаті ракети.

Отримавши цей козир, американці відмовилися враховувати нову зброю при узгодженні рівнів озброєнь і без того дуже високих (2400 носіїв, з яких 1 300 - з головними частинами, що розділяються). Щоб виправдати своє рішення, вони послалися на відмову СРСР включити в угоду свій новий бомбардувальник, відомий на Заході як «Бекфайр». Погіршення радянсько-американських відносин, що почалося з 1975 р. з причин, що лежали поза цими відносинами як такими, висвітило обмеженість ОСО-2: з одного боку, уявлення про вартість, про «військовий бюджет», про «частку витрат, що направляються па озброєння» не співпадали на Заході і в Радянському Союзі, де військово-промисловий комплекс був засекречений і користувався значною фінансовою та економічною самостійністю; з іншого боку, все більш швидкий розвиток озброєнь робив розрахунок на військову рівновагу між двома великими державами дуже проблематичним, і всяка перевага одного табору створювала загрозу іншому.

Ніяка угода не може бути досягнута, якщо немає мінімуму довіри з обох боків. Зрештою, ОСО-2 був підписаний в 1979 р. Брежневим і президентом Картером, але так і не був ратифікований американським конгресом: по-перше, через вторгнення Радянського Союзу в Афганістан, по-друге, через опір адміністрації Рейгана, яка вважала угоду не вигідною. Незважаючи на це, договір ОСО-2 все ж ставив гонку озброєнь в деякі рамки, що дотримувалися обома сторонами, і в цьому була його заслуга.

«Розрядка» напруженості, яка виявилася найбільш глибокою в 1972-1975 рр., була закріплена важливою міжнародною угодою: 1 квітня 1975 р. керівники європейських країн, до яких приєдналися Сполучені Штати й Канада, підписали в Хельсінкі Заключний акт Конференції з безпеки та співпраці в Європі. Це було великим успіхом радянської дипломатії. Радянський Союз, нарешті, досяг мети, яку вже давно переслідував: урочисте визнання територіального й політичного порядку, встановленого ним у Східній Європі. В обмін на це визнання західні учасники наполягли на включенні в Акт, незважаючи на опір радянської сторони, статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування.

Хоча конкретні форми реалізації цих свобод не були встановлені, сторони підтвердили право людини знати свої права й обов'язки в цій сфері та діяти відповідно до них. Саме на основі цього принципу в СРСР організувались групи дисидентів (яких, незважаючи на це, переслідували не менше, ніж раніше).

Одночасно з Конференцією в Хельсінкі, але поза прямим зв'язком із нею, починаючи з 1973 р. поновились переговори між представниками країн Варшавського Договору і НАТО про скорочення збройних сил в Європі. Незабаром ці переговори зайшли в глухий кут через жорстку позицію представників

Варшавського Договору, який мав перевагу у звичайних озброєннях в Європі. Дисбаланс ще більше збільшився в середині 70-х рр. у зв'язку з установкою в Східній Європі нових радянських ракет середньої дальності СС-20 (що не підпадали під угоди по ОСО). У грудні 1979 р. НАТО вирішив закрити це «вікно уразливості» (Г.Кіссінджер), ухваливши «подвійне рішення»: продовжувати переговори по ОСО, але у разі їх невдачі встановити у Західній Європі до кінця 1983 р. як міру у відповідь крилаті ракети «Круїз» та ракети «Першинг» (572 одиниці), здатні досягати території Радянського Союзу.

Такий розвиток відносин означав втрату взаємної довіри, - якщо вона й мала коли-небудь місце - між Заходом та Радянською державою.

3. Радянська присутність у світі та кінець «розрядки».

По суті, в основі «розрядки» лежало глибоке непорозуміння. Заходу вона представлялася «глобальною», він визнавав існуюче в Східній Європі становище (щонайбільше вимагаючи поваги прав людини - без особливих на те ілюзій), розраховуючи, що у відповідь на це СРСР утримається від участі у конфліктах в інших країнах. Для радянської ж сторони «розрядка» обмежувалася зобов'язанням не втручатися у справи Заходу (наприклад, через компартії, які після виникнення «єзрокомунізму» були все менше схильні слідувати вказівкам Москви). Ці зобов'язання у жодній мірі не означали, однак, що радянська зовнішня політика, в якій перепліталися військова стратегія, міркування ідеологічного характеру та внутрішні проблеми, буде направлена на сповільнення «ходу історії» та відмову від «класових відносин» з країнами, які ведуть «боротьбу проти імперіалізму». У другій половині 70-х рр., слідуючи генеральній лінії, обраній в післясталінський період, Радянський Союз продовжував глобалізацію своєї зовнішньої політики, беручи на себе все нові зобов'язання, особливо на Близькому Сході та в Африці.

Гак, СРСР надихав кубинську інтервенцію в Анголі, допомагав Народному фронту звільнення Мозамбіку, потім безпосередньо втрутився у конф-нікт в районі Африканського Рогу, спочатку на боці Сомалі, потім, повернувшись до союзу з Ефіопією, - генерала Менгісту і підтримав його у війні в Огадене. Завойовані Радянським Союзом позиції в Африці відкрили нові можливості експансії його військово-морської потужності, яка в 70-і рр. значно зросла.

Не обмежуючись захистом своїх морських кордонів, флот СРСР, керуючись запропонованою адміралом Горшковим новою стратегією, демонстрував свою присутність і чинив політичний тиск в акваторії Світового океану.

У цих умовах факт існування не тільки країн-союзниць Радянського Союзу, але й тих країн, на чолі яких стояли марксистсько-ленінські партії, які «свідомо здійснюють експансію соціалізму» в зонах, стратегічне значення яких прочиняло безліч потенційних можливостей в регіональній політиці, ставав дуже важливим. Хіба Радянський Союз не міг чинити тиск з побережжя Анголи на морські шляхи навколо південноафриканського мису? І більше того, хіба присутність Радянського Союзу в Ефіопії та в Південному Іє-мені, тобто на обох берегах Червоного моря, не давала йому можливість дати відчуті зростаючу вагу його військово-морських сил в цьому життєво важливому для Заходу регіоні? Ці сприятливі перспективи відносилися головним чином до політичної та дипломатичної переваги Радянського Союзу і зумовлювалися його здатністю демонструвати силу своїм реальним і потенційним союзникам. У цьому значенні Ангола та Ефіопія були важливими віхами в процесі, який у другій половині 70-х рр. призвів до краху радянсько-американської «розрядки».

Смертельний удар «розрядці» був нанесений радянською інтервенцією в Афганістані в грудні 1979 р. Коли радянські керівники ухвалювали рішення ввести війська в Афганістан, вони, звичайно, не могли уявити собі, які серйозні наслідки спричинить ця їх «ініціатива» і як вона відіб'ється на відносинах між Сходом та Заходом. Вже протягом кількох років Афганістан знаходився у залежності від Радянського Союзу. Державний переворот у квітні 1978 р., внаслідок якого до влади прийшли афганські комуністи на чолі з Таракі, ще більше зміцнив це становище й додав йому безповоротного характеру. Оскільки Захід не прореагував на події 1978 р., радянська сторона, намагаючись втримати завойовані позиції і не бажаючи допустити падіння дружнього їй режиму, вирішила, що може діяти безкарно. Хіба не схожа військова інтервенція грудня 1979 р. на операцію внутрішніх військ, та ще й у зоні впливу, на яку ніхто не претендував? Насправді, на протязі попередніх років міжнародна політична кон'юнктура в цьому регіоні різко змінилася.

Якщо державний переворот квітня 1978 р, який зміцнив радянський вплив в Афганістані, не викликав ніякої реакції з боку американців, то тільки тому, що в Тегерані влада була в іранського шаха. Вторгнення ж в Афганістан сталося менше ніж через рік після катастрофічної поразки Сполучених Штатів, якої вони зазнали, втративши після повалення шаха такого важливого союзника, як Іран, в регіоні, що мав особливо важливе стратегічне значення. В обстановці нищівної невдачі в регіоні, нафтового психозу і, зверх того, захоплення американських заручників у Тегерані в листопаді 1979 р. інтервенція Радянського Союзу сприймалася приголомшеною Америкою як агресія, непрямо направлена й проти неї. Довершена відразу після конфлікту в Анголі та Ефіопії, після підтриманого Радянським Союзом вторгнення в'єтнамів в Камбоджу, інтервенція в Афганістані, здавалося, була апогеєм безпрецедентного розмаху радянської експансії. Завдяки реакції, викликаній цією інтервенцією в США, перемогу на виборах восени 1980 р. отримав Р.Рейган. а його зовнішня політика стала головною перешкодою для радянської дипломатії 80-х рр.

Захоплення Радянським Союзом Афганістану з усією очевидністю підтвердило поступово поширену па Заході з другої половини 70-х рр. думку про те, що «розрядка» була «вулицею з одностороннім рухом», сильно нагадуючи шахрайство на ринку. Економічна співпраця між Сходом та Заходом не тільки не сприяла конвергенції двох систем, про яку мріяв Л.Сахаров, вона ніскільки не знизила військової загрози з боку Радянського Союзу, а можливо, навіть непрямо сприяла її зростанню більш або менш легальним постачанням новітньої техніки. Афганська «справа» поклала, таким чином, початок новому періоду глибокої недовіри, навіть протистояння двох наддержав, яке виражалося в постійних обвинуваченнях, в символіці, яка навмисно чорнила противника («СРСР - це імперія зла», як висловлювався Р.Рейган), у демонстративних акціях (відмова американської, а потім і радянської сторони від участі в Олімпійських іграх відповідно в Москві та Лос-Анджелесі).

Протягом трьох років (1981-1983 рр.) основні зусилля радянської дипломатії були направлені на те, щоб перешкодити розгортанню американських євроракет, які радянські керівники сприймали як спробу США обійти встановлений ОСО-2 рівень і порушити стратегічну рівновагу, зафіксовану ними.

Радянський Союз намагався залучити па свою сторону пацифістський рух, який особливо сильно розвернувся у ті роки в ФРН, Великобританії та Нідерландах, і направити його проти розміщення євроракет. Ця спроба Радянського Союзу потерпіла крах, частково через невдоволення пацифістів ходом «нормалізації» становища у Польщі, яка здійснювалася за радянської підтримки, а також через репресії КДБ проти дисидентів - проблема, яка нікого не залишала байдужим.

Отже, на початку 80-х рр. зовнішня політика СРСР, що проводилася «олігархією дідуганів», приносила переважно невтішні результати, які перекреслювали плоди «розрядки». Період, який безсумнівно сприяв Радянському Союзу, як в дипломатичних, так і в економічних відносинах, закінчився, і тепер Радянський Союз задихався в гонці за ядерним і технологічним паритетом.

У Східній Європі «Солідарність», незважаючи на переворот 13 грудня 1981 р., пробилася пролом у радянському блоці значно більший, ніж «празька весна». У третьому світі досягнуті Радянським Союзом успіхи були дуже відносними. У Латинській Америці сандіпістський режим зазнавав наростаючих труднощів; економічна допомога Ф.Кастро обходила все дорожче. В'єтнам, союзник СРСР у Шведсько-Східній Азії, зав'яз у безперспективній війні і камбоджійською опозицією, яку підтримував Китай. В Африці економічна катастрофа в Ефіопії, громадянська війна в колишніх португальських колоніях вже не залишали ніяких надій па успіх радянської політики.

Нарешті, війна в Афганістані, яка стала безоднею, що безперервно поглинала і людей, і матеріальні ресурси. Двохсоттисячний експедиційний корпус вів брудну війну, дуже непопулярну в Радянському Союзі через тисячі загиблих і ще більше число поранених та покалічених молодих людей, знедолених та озлоблених.

Результати зовнішньої політики Радянського Союзу в країнах Західної Європи були не набагато кращими: незважаючи на введення американцями наступного дня після перевороту в Польщі ембарго на постачання в СРСР енергетичного обладнання, економічний обмін із західноєвропейськими країнами продовжувався. Починаючи з другої половини 70-х рр. розширення обміну, завдяки, передусім, великим і довгостроковим контрактам в області енергетики (таким, як угода про постачання сибірського газу по новому газопроводу, який з'єднав Сибір із Західною Європою), сприяло, як би там не було, формуванню взаємозалежності в економіці, якої нелегко було позбутися.

V. «МІЖЦАРІВ'Я».

12 листопада 1982 р., через два дні після смерті Брежнєва, ЦККГРС одностайно призначив його наступником Ю.Андропова. Незважаючи на те, що повернення Андропова в Секретаріат ЦК (він вже був секретарем ЦК в 1962-1967 рр.), де він змінив померлого в лютому 1982 р. Суслова, зробило його на шість останніх місяців «брежнєвської ери» «головним ідеологом» (Ж.Медведев) і тим самим дозволило стати конкурентом призначеного Брежнєвим «спадкоємцем престолу» К.Черненко (впливового члена «дніпропетровського угруповання»), більшість іноземних оглядачів задавалися питанням про істинні причини, які примусили радянське керівництво віддати перевагу людині, кар'єру якої, будь то в дипломатії (Андропов був послом в Угорщині під час подій 1956 р.) або на чолі відділу ЦК, який займався відносинами із соцкраїнами, і, нарешті, протягом п'ятнадцяти років на чолі КДБ (1967-1982 рр.) не відповідала традиційним критеріям вибору на пост голови партії та держави.

Правда, його конкуренти були або старші за нього, або хворі, або просто дуже «сірі». На загальну думку, Ю.Андропов був компетентний, і його інтелектуальні якості, знання становища всередині країни, яке він придбав за роки роботи в КДБ, його обізнаність в питаннях економіки, а також репутація прихильника наведення порядку - все це забезпечило йому підтримку тих, хто ратував за перехід до більш ефективної економіки і за необхідні зміни.

Призначення Андропова було незвичайним також своєю швидкістю («Уолл-стріт джорнел» писала 12 листопада 1982 р.: «Представники адміністрації Рейгана вважають, що боротьба за успадкування престолу Л.Брежнєва продовжиться місяці, а можливо, н рік...») і викликало якщо не надію на нову «розрядку», то, принаймні, безліч питань. Чи можна вважати це призначення ознакою радикальних змін? Чи буде

Радянський Союз проводити нові економічні реформи? Чи не поставить КДБ під сумнів законність керівництва партії з її корумпованим і недієздатним, старіючим апаратом?

М.Татю писав з цього приводу на початку 1983 р., що не КПРС тепер доручає своїм людям встановити контроль над діяльністю політичної поліції, а, швидше, остання починає займатися партійними та державними справами... Чи не вдалося Ю.Андропову те, в чому Берія, а за ним і Шелепін (ще один честолюбний керівник, який розраховував через керівництво КДБ стати на чолі партії) потерпіли невдачу? Таким питанням цілком законно можуть задаватися багато які апаратники. Тепер очевидно, що подібні міркування про «зміни» у зв'язку з приходом до влади Андропова виявилися пустими. Якщо можна говорити про зміни, то початок їм був покладений не 12 листопада 1982 р., а через двадцять дев'ять місяців, 11 березня 1985 р., в момент обрання на пост Генерального секретаря партії М.Горбачова, що стало кіпцем, так би мовити, «міжцарів'я». Весь цей період був відмічений саботажем усіх спроб реформ, оголошених Андроповим, а потім, після його раптової смерті в лютому 1984 р., абсолютним застоєм, втіленим К.Черненко, проведеним, нарешті, після невдалої спроби в листопаді 1982 р. на пост, який він займав усього лише рік, будучи абсолютно хворим.

1. Внутрішні аспекти

У час «міжцарів'я» жодна серйозна проблема ні внутрішньої політики (економічна криза, соціальна апатія), ні зовнішньої (криза у відносинах між Сходом та Заходом), успадкована від 1-ї роки консервативної політики «олігархії дідуганів», не була вирішена хоч би частково. Проте, в перші місяці після приходу Андропова до влади створилося враження, що він має намір здійснити ряд змін, морально очистити партію, приступити до економічних реформ. У своїй першій промові він всі ановив термін у два роки, щоб провести ряд змін, які дозволили б приступити ти до виконання наступної п'ятирічки в кращих умовах. У нього не вистачило на це часу, оскільки він був при владі всього п'ятнадцять місяців, однак, враховуючи його перші кроки, можна засумніватися в результатах, до яких привели б його реформи у майбутньому.

У внутрішній політиці коротке перебування Андропова у влади було відмічене, передусім, спробою покінчити з найбільш волаючими проявами корупції, яка розповсюдилася у свого роду «сімейних колах» партії через стабільність становища й абсолютну безкарність при Брежнєві величезного числа місцевих партійних керівників. Будучи керівником КДБ, Андропов мав усю інформацію про численні справи, пов'язані із сімейністю та корупцією, які творилися у феодалних володіннях «радянських князків», особливо у другій половині 70-х рр., коли «тіньова» економіка розрослася до того, що проникла у всі сфери економічної діяльності. У зв'язку з поширенням цього явища у вересні 1980 р. ЦК партії прийняв ряд заходів, направлених на боротьбу з корупцією. Вказівки з цього питання були розіслані до місцевих партійних організацій у вигляді секретного листа. Правляча верхівка усвідомлювала, що проблема носила настільки загальний характер, що краще було підійти до неї як можна обережніше, «розбираючи» тільки найбільші зловживання і закриваючи очі на інші. У 1981-1982 рр. прогрімало кілька «скандальних справ», розкритих КДБ під керівництвом Андропова (які Захід трактував як справжнє «оголошення війни КДБ брежнєвській мафії», за висловом «Обсервер» від 7 березня 1982 р.): «скандал із сервізом Катерини II» - справа члена Політбюро Г.Романова, який «взяв напрокат» в Ермітажі безцінний сервіз, щоб відсвяткувати весілля своєї дочки; «велика ікорна справа», до якої був замішаний міністр рибного господарства О.Ішков, старий друг О.Косигіна; «скандал у ВВІРі» у Москві; і, нарешті, «діамантова історія», в якій безпосередньо були замішані дочка Брежнєва Галина та його зять Ю.Чурбанов, заступник міністра внутрішніх справ.

На похоронах батька дочка Брежнєва була в щільному кільці працівників КДБ. На Галину вже був виписаний ордер на затримання, після арешту 9 листопада її близького друга, директора найзнаменитішого продуктового магазину в Москві (Єлісеєвського гастроному). Відразу після смерті Брежнєва газети почали багато писати про корупцію вищих чиновників.

Андропов заявив, що потрібно «більш жорстко боротися проти порушень партійної дисципліни». Журнал «Комуніст» засудив «кар'єристів, що намагаються проникнути в ряди партії, горлохватів, нероб, порушників порядку». Е.Шеварднадзе, Перший секретар Компартії Грузії та член Політ-бюро, виступив у «Правді» із звинувачувальною статтею проти сімейності та корупції і оголосив про усунення з посади більше 300 відповідальних осіб у Грузії. Нарешті, 11 грудня «Правда» несподівано опублікувала звіт про останнє засідання Політбюро, присвячене обговоренню безлічі листів робітників і селян, незадоволених погіршенням умов праці, фальсифікацією статистичних даних, порушеннями в розподілі житла, розкраданням грошових коштів та іншими порушеннями законності й справедливості. Цим повідомленням, за яким пішли пропозиції посилити санкції відносно корупції, сімейності, розкрадання і хабарництва, уряд демонстрував свій намір енергійно боротися з усіма видами злочинної діяльності на всіх рівнях, щоб оздоровити моральний клімат у суспільстві. Ці заходи не були чимось небаченим у радянській історії: популістські кампанії проти корупції «високопоставлених князків», які вважали, що радянські закони не для них, а для простих людей, неодноразово робив Сталін. При Андропові ці акції були результатом, як відмічає Ж.Медведев, могутнього тиску знизу. Корупція охопила всі рівні, і багато хто вважав, що погіршення становища з продовольством і промтоварами викликане їх перерозподілом в інтересах номенклатури, яка щедро забезпечувалася високоякісними продуктами через магазини для обраних, і що

завдяки широкій мережі таких магазинів-розподільників та системі індивідуальних пайків проста людина може розраховувати тільки на хліб.

Кампанія проти корупції скоро затихла. Її основним результатом стало оновлення керівної еліти. Цей процес носив, однак, обмежений характер, і міністри, що з пошаною йшли на пенсію, поступалися місцями своїм першим заступникам. Слідчі органи припинили розслідування великих скандалів, у яких були замішані високі партійні керівники, пов'язані із справжньою «радянською мафією», і зайнялися боротьбою з більш скромними формами тіншової економіки: лівими приробітками, дрібною спекуляцією, щоб, зрештою, перейти до боротьби за зміцнення дисципліни. «Потрібно рішучіше повести боротьбу проти будь-яких порушень партійної, державної та трудової дисципліни», - заявив Андропов у своєму виступі на пленумі ЦК КПРС 22 грудня 1982 р., будучи цілком переконаний в тому, що «хоча й не можна все зводити до дисципліни, починати треба... саме з неї». Поліпшити управління, підвищити ефективність економіки, піднявши продуктивність праці, - такими були основні цілі його «програми економічних реформ». Що ж до способів їх досягнення, то, згідно з Андроповим, після довгих міркувань про розширення самостійності виробничих об'єднань, підприємств, колгоспів і радгоспів настав час практично приступити до розв'язання цих проблем, однак діяти в цій області потрібно обачно, враховуючи й досвід братських країн. В очікуванні підйому самоврядування Андропов запропонував найпростіший і найдешевший спосіб припинення падіння продуктивності праці: боротьбу з марнотратством і підвищення дисципліни праці.

Боротьба з марнотратством у сільському господарстві, промисловості та на транспорті протягом кількох місяців стала основною темою для обговорення в пресі. Для зміцнення дисципліни були вжито небачених раніше заходів. Тільки вони й залишилися, як нам здається, у пам'яті людей від короткого перебування Андропова у владі. Ці заходи зводилися до наступного: нагляд за старанністю трудящих, перевірка посвідчень особи в магазинах (з метою виявлення тих, хто пішов туди в робочий час), нальоти міліції в бані, кінотеатри (з тією ж метою), зміна розпорядку роботи магазинів для того, щоб дати можливість населенню зробити покупки не в робочий час.

Уряд посилив санкції відносно порушників партійної дисципліни і значно підвищив ціни на продукти харчування. Всі ці заходи нагадували не стільки угорську модель, скільки військово-становище у Польщі. Після незначного підвищення в першому півріччі 1983 р. продуктивності праці в промисловості все повернулося на свої місця.

2. Зовнішні аспекти

У зовнішній політиці в період «міжцарів'я» напруження між Сходом та Заходом досягло свого апогею. 21 грудня 1982 р., прагнучи запобігти розгортанню американських євrorакет, Андропов пішов на серйозні поступки відносно ракет середньої дальності: він запропонував скоротити число СС-20 в Європі до 162 (кількість аналогічних французьких і британських ракет), перемістивши інші на азійську частину території СРСР. Сполучені Штати відмовилися від цього варіанту, розсудивши, що, з одного боку, у разі необхідності ці ракети можуть бути без великих зусиль повернуті в Європу, а з іншого - переміщені в Азію СС-20 змінили б стратегічну ситуацію там, створивши загрозу іншим союзникам Сполучених Штатів, особливо Японії.

26 серпня 1983 р., розуміючи, що переговори про ракети середньої дальності близькі до провалу, Андропов оголосив, що Радянський Союз готовий демонтувати всі СС-20, що перевищують число французьких і британських ракет, відмовляючись від їх переміщення в східну частину країни. Однак через кілька днів нова радянська пропозиція була перекреслена знищенням 1 вересня радянським винищувачем «Боїнга-747" південнокорейської цивільної авіакомпанії. Ця акція, яка, здавалося, підтверджувала правоту тих, для кого СРСР був суспільством, повністю підлеглим військовій касті, стала великою політичною катастрофою для Радянського Союзу, який намагався стверджувати, що він нічого не знає про долю літака. Перед фактом численних доказів своєї провини Радянський Союз наважився, нарешті, формально визнати б вересня, що літак був збитий радянською ППО. США використали цю трагедію як підтвердження їх уявлень про істинну природу Радянського Союзу, країни з варварським режимом, якою керують брехуни та шахраї. Впіймані на гарячому і поставлені перед необхідністю оборонятися, радянські керівники почали стверджувати, що з самого початку політ «Боїнга» був «витонченою провокацією, організованою спецслужбами США». Радянсько-американські відносини, і без того погані, ще більше погіршилися. 28 вересня Андропов особисто висловив свою думку з приводу кризи, додавши своєму виступу форму урочистої заяви, яка була передана по всіх радянських інформаційних каналах. Тон цієї заяви був безпрецедентним за своєю уїдливістю. Радянські керівники, мабуть, років двадцять не дозволяли собі подібних одповідей. Андропов звинуватив американську адміністрацію у використанні нею провокації з «Боїнгом» для продовження «нестримної» і «безпрецедентної» гонки озброєнь.

24 листопада СРСР перервав переговори в Женеві по євrorакетах і оголосив про намір розмістити в Європі нові СС-20. Починаючи з цього моменту були припинені всі переговори між Сходом та Заходом, що стосувалися озброєнь. Ніколи ще після закінчення другої світової війни ситуація на міжнародній арені не була такою напруженою.

Вона залишалася такою ж напруженою і під час короткого перебування у владі К.Черненко, оскільки радянська зовнішня політика як і раніше була в руках Громико.

Влітку 1984 р. стало ясно, що Р.Рейган буде в листопаді переобраний на новий термін. Тому радянські керівники визнали більш розумним поступити так, щоб переобрання Рейгана на пост президента не сталося виключно за рахунок напруженості радянсько-американських відносин, і вирішили відповісти на пропозицію американської сторони повернутися до діалогу між Сходом та Заходом. 28 вересня Громико відправився у Вашингтон на зустріч з Р.Рейганом. За цією зустріччю пішли контакти Громико з держсекретарем Шульцем в Женеві 7 січня 1985 р., тепер вже з ініціативи радянської сторони, стурбованої новим технологічним ривком американців, який дозволив розпочати роботи над програмою «стратегічної оборонної ініціативи», відомою під назвою «зоряних воєн».

Загострення відносин між Сходом та Заходом у період «міжцарів'я» мало серйозні наслідки відносно вибору пріоритетів у радянській економіці. Радянські військові бачили в напружених відносинах між СРСР та США передусім можливість добитися великих асигнувань на оборону. Але становище в країні було настільки важким, що збільшення військових витрат сильно відбилося б на і без того низькому рівні повсякденного життя людей, на атмосфері в суспільстві, яка стала більш напруженою з моменту андроповсь-ких ініціатив «по зміцненню дисципліни».

6 вересня 1984 р. начальник Генерального штабу Збройних Сил СРСР маршал М.Огарков був усунений з посади без будь-яких пояснень. Ця відставка показувала ступінь напруженості, викликаной як міжнародним станом, так і проблемою пріоритетів в економіці країни. В останньому випадку рішення диктувалися безпосередньо кризовими явищами в економіці, про які довго вмовчувалося, хоч вони цілком розвинулися вже у другій половині 70-х рр. Ці явища, згідно Ж.Сапіру, свідчили «одночасно про виснаження можливостей існуючого режиму і про невдачу процесу оновлення форм соціального життя, які дозволили б сформуватися новому типу суспільно-економічних відносин».

Розділ XII

Революція Горбачова

Менш семи років пройшло від обрання М.Горбачова на пост Генерального секретаря ЦК КПРС до зняття їм з себе повноважень президента СРСР у зв'язку з формально-правовим припиненням існування цієї держави, що відбулося всупереч його волі. За короткий проміжок часу грандіозні ідеологічні, політичні, економічні, соціальні зміни приголомшили найбільшу країну світу, не тільки перевернувши зверху до низу всю сукупність державних та економічних структур, що затвердилися після жовтня 1917 р., але й докорінно змінивши європейський і навіть всесвітній порядок, підтримуваний з кінця другої світової війни і знівечений непримиренним антагонізмом капіталістичного Заходу та соціалістичного Сходу.

Говорячи про обмеженість і невдачі хрущовського проекту, про відторгнення системою спроб провести економічну реформу, іноземні оглядачі спочатку були дуже скептично налаштовані відносно реформаторських намірів Горбачова. Сумніви викликала сама можливість проведення яких би то не було серйозних змін у системі, яка майже одноставно сприймалася як закостеніла, з повністю вичерпаним потенціалом і приречена щонайбільше на тривалу стагнацію.

Така оцінка була природним наслідком глибоко антиісторичного підходу до феномена «радянської держави», характерного для прихильників «тоталітарної школи». На їх думку, головними рисами такої держави є політичні структури, позбавлені соціальної основи, нерухомі, схильні до застосування терору; покірне й позбавлене внутрішніх соціальних зв'язків суспільство; панування всюдисущої і згуртованої бюрократії; планова та надцентра-лізована економіка; всюдисущий ідеологічний контроль в умовах монополії держави на засоби масової інформації і охоплюючий всю «державу, яка панує над усіма іншими сферами життя і навіть над самою історією» (М. Левін).

Зміни, якщо припустити можливість таких, у цьому суспільстві могли б носити лише поверхневий характер; припущення ж, що така держава сама здібна виступити ініціатором серйозних реформ, здавалося немислимим. Тривалий період політичної відсталості і консерватизму, в умовах яких Радянський Союз прожив 20 років (1965-1985 рр.), здавалося, підтверджував правоту цієї точки зору. З одного боку, «олігархія дідуганів», які ототожнювали власне реакційне правління зі «змістом історії», впевнений в собі апарат, освячений і натхненний «науковим марксизмом»; з іншого - купка дисидентів, нерозсудливих опозиціонерів, осуджуваних і гнаних. А між ними -аморфна напівосвічена маса індивідів, звиклих до подвійної моралі. У якомусь значенні в наявності була дивна схожість між картинками, які малювалися радянською пропагандою і тими, що пропонувалися домінуючою тенденцією в західній радянології; єдина різниця була в їх дзеркальній протилежності. Обидві схеми ігнорували ті самі явища: існування багатої та складної соціальної тканини з властивою їй постійною еволюцією; наявність «контр-культури» та різних субкультур, що сприяли формуванню умонастроїв, прагнень і очікувань поза і всупереч пропаганді засобів масової інформації; розвиток самодіяльних об'єднань і «неформальних» організацій, в яких точилися суперечки про майбутнє. В результаті і радянологи, і апологети ідеологічної чистоти були захоплені зненацька раптовим народженням реформи, ініціатором якої став Горбачов.

Ця реформа народилася не на пустому місці. її основні напрями широко обговорювалися спочатку в приватному і неофіційному порядку, потім в надрах керівних партійних інстанцій, що підтверджує, зокрема,

доля «Новосибірської доповіді». Ті, хто в березні 1985 р. взяли керівництво державою та партією у свої руки, не могли не знати про глибоку кризу радянської економіки і про пов'язане з ним ослаблення міжнародних позицій країни, коли міжнародна напруженість досягла свого піку. Масштаб кризи, сама його природа вимагали справжнього «струсу» всієї країни. Реформа вже не могла бути, як при Хрущові в середині б()-хрр., справою маленької групи «реформаторів», які намагалися шляхом часткових змін поліпшити функціонування системи. Тепер задачі були значно ширшими. Мова йшла про те, щоб докорінно змінити умови виробництва і методи управління економікою, відношення до СРСР на міжнародній арені, позбутися спадщини сталінізму та оковів «адміністративно-командної» системи, насадженої в 30-і рр. У відомому значенні, вказував Б.Керблей, спочатку ці зміни можна було порівнювати із скасуванням кріпацтва (1861 р.) внаслідок шоку, пережитого після поразки в Кримській війні.

Якщо порівнювати період 1985-1990 рр. з 60-ми рр. або ж, як деякі, з періодом 1928-1933 рр. - у всіх випадках реформи проводилися зверху. Реформа Г'орбачова почалася під трьома лозунгами: «гласність», «прискорення», «перебудова». «Гласність» можна було б визначити таким чином: зробити надбанням людей те, що досі переховувалося (або ж відкрито сказати те, про що «багато хто думав, знав і говорив тільки в своєму колі»); визнати, нарешті, після десятиріч самовдоволення й брехні, наявність не тільки «проблем», але й загальної кризи системи: економічної кризи, кризи партії, яка стала повною копією міністерської бюрократії, частиною економічного апарату, яка давно вже перестала бути дійовою силою, здатною запропонувати і здійснити справжню політичну реформу; нарешті, кризи ідеологічної системи, від якої не залишилося нічого, окрім певної «суконної мови», яка вже нікого не переконувала.

Услід за гласністю, яка від самого початку була не тільки лозунгом, але й обіцянкою пом'якшити цензуру і полегшити доступ до інформації, нове керівництво висунуло лозунг «прискорення» (щоправда, швидко забутий), який, на перший погляд, виглядав дуже традиційно - як заклик до прискорення темпів розвитку економіки. Вінчала ж усе «перебудова», яка визначалася як справжня «реконструкція» всієї будівлі радянського суспільства загалом, але на ділі призвела до руйнування і розпаду системи.

Ще ніколи й ніде декрети та лозунги не були здатні радикально змінити стан речей і хід подій. Нові цінності затверджувалися лише за умови їх підтримки досить могутніми соціальними силами. Однак у середині 80-х рр. соціальна криза була такою глибокою, що заклик до реформи негайно знайшов відгук у сподіваннях «низів», виношених протягом двох попередніх десятиріч. Разом з цим заклик до реформи викликав хвилю невдоволення та опору, що змусило прихильників змін, і, передусім Горбачова, постійно пристосовувати свої програми до вимог і специфічного ритму руху, які визначалися діалектикою реформування, а також ініційованим звільненою пресою «різнобоям» в рецептах розв'язання соціальних і національних проблем. Розпочатий рух все важче ставало втримувати в намічених спочатку межах. По мірі того як процеси оновлення прискорювалися та набували розмаху й глибини, «архітектор перебудови» перетворювався па підмайстра, не здатного ефективно управляти ходом подій і постійно вимушеного більш або менш вправно лавірувати між прихильниками реформ та прихильниками повернення до старого. Помалу - але особливо помітно з 1990 р. - відмовляючись від скільки-небудь цілісної, певної та рішучої програми реформ, Горбачов був вимушений, незважаючи на міжнародне визнання його історичної ролі натхненника перебудови, поступатися владою тому, хто, скочивши на ходу на поїзд історії, сьогодні (наприкінці 1991 р.) в очах дуже багатьох є «добрим генієм», останнім, здатним запобігти приходу економічного хаосу та державного розпаду, обраному президенту Росії Б.Єльцину.

I. РОЗКРІПАЧЕНЕ СЛОВО

1. Гласність і десталінізація

«Спочатку було Слово». Горбачовська революція розпочалася дуже скромно: із звільнення історичної пам'яті, друкованого слова, живої думки. Сьогодні, коли СРСР занурюється в хаос державно-правової анархії та економічної розрухи, головним, якщо не єдиним досягненням семи минулих років, безперечно, є завоювання свободи слова.

На зорі і орбачовського експерименту для багатьох гласність, перші паростки якої дали про себе знати лише починаючи з літа 1986 р., у час і після з'їзду Союзу кінематографістів, була не більш ніж майстерно розіграний Горбачовим та його радниками спектакль. Хіба не сам Генеральний секретар ЦК КПРС визначав і не раз ту територію, на якій мала право на існування гласність? Гласність була для Горбачова здоровою критикою існуючих недоліків, але не підривом соціалізму та його цінностей. У свою чергу ХІХ партійна конференція підтвердила на початку липня 1988 р., що «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини».

Гласність, що була спочатку політичним лозунгом, направленим, передусім на пожвавлення і «модернізацію» державної ідеології, що втратила всяку довіру суспільства й країни та стала перешкодою для розвитку, допомогла швидко звільнити сили, направлені на лібералізацію режиму, які довго, щонайменше, десятиріччя стримувалися. Вона дозволила вийти на поверхню думкам, що існували в середовищі неформальних об'єднань та вогнищ вільнодумства, які виникли та розвинулися в попередній період.

У всіх областях культурного життя відкрито зазвучало те, що раніше обговорювалося потай, під час суперечок за чашкою чаю, на «кухні» (яку гротескно описував Зинов'єв у своїх перших книгах), як і все те, що складало культурний «авангард», підпілля 70-х рр. зі своїми естетичними течіями, ідеями і навіть формами життя.

З подальшим розвитком гласності управляти нею ставало все важче. Між скандальними викриттями, пов'язаними з прихованими до того минулим і теперішнім часом державних організацій та політичних структур, і суспільною реакцією, яку вони викликали, почав розвиватися достовірно діалектичний зв'язок. Досить швидко стало очевидним, що «кількісне» перевищення певної міри в критиці і свободі вираження негайно ж спричинило «якісну» зміну: слово влади перестало бути вираженням неспростовної «наукової» істини. Партія вже не представлялася як одноосібна власниця монополії на істину, що складало саму основу її законності, вона перестала бути думаною за всіх інстанцією, органом офіційного вираження думок суспільства, втіленням Історії. Нарешті стало можливим не погоджуватися з партією. Примітно, що гласність, задумана як засіб боротьби з «недоліками соціалізму» без «підриву його цінностей», негайно звернулася до принципових питань про саму законність партійної влади, до її історії, і, передусім до ключової проблеми природи сталінізму, вирішення якої стало випробуванням на довіру до гласності вже тому, що злочини цього періоду склали головну таємницю і найбільшу ганьбу радянської історії. У цих умовах рух за звільнення думки та її виразу із самого початку придбав морально-етичний вимір, і не випадково, що одним з перших явищ гласності став вихід на екрани фільму грузинського режисера Абуладзе під символічною назвою «Покаяння». Разом з тим критика сталінізму, яка вже починалася при Хрущові і була припинена після його відсторонення, пішла значно далі випробування гласності, поставивши в центр суспільної уваги зміст і стратегію власне перебудови. Минуле й теперішній час виявилися нерозривно пов'язаними між собою. Без минулого, писав історик Ю.Афанасьєв, неможлива самосвідомість: значення і безглуздя теперішнього часу, його тривоги, надії та плани стають незрозумілими. Таким чином, засудження сталінізму - визначального періоду радянської історії - у всіх його виявах привело до дослідження причин переродження влади і виникнення «адміністративно-командної системи», а також кризи, що обумовило необхідність перебудови. Ось чому політичні суперечки між прихильниками руху за оновлення і консервативними силами, як правило, велися на історичному ґрунті.

Підтвердженням тому став «феномен Н.Андрєєвої», один із найбільш показових епізодів політичної боротьби навколо осмислення того, що М.Горбачов назвав «білими плямами» історії.

13 березня 1988 р. газета «Радянська Росія» помістила листа своєї читачки, лєнінградського викладача хімії, Н.Андрєєвої, під назвою «Не можу поступатися принципами». Суть публікації була у відкритому захисті Сталіна, який супроводжувався обвинуваченнями на адресу «деяких представників» інтелігенції, «духовних спадкоємців Дана і Мартова» (меншовистських керівників) і «духовних учнів Троцького і Ягоди». Новоявлені «фальсифікатори історії» (у перші ряди яких були поставлені М.Шатров, автор численних ан-тисталінських політичних п'єс, і А.Рибаков, автор роману «Діти Арбата»), як роз'яснювала Н.Андрєєва, запозичали у Заходу свою антисоціалістичну концепцію «гласності», скориставшись «перебудовою», закликали до повного перегляду історії партії і радянського суспільства. Цей лист, названий згодом «антиперебудовним маніфестом», був передрукований багатьма газетами. Незабаром стало ясно, що вказівка про його публікацію і розповсюдження була дана Є. Лігачовим, прихильником консервативного курсу, членом Політбюро і секретарем ЦК КПРС, коли Горбачова не було в Москві, а його головний соратник (навіть натхненник), який здійснював політику в сфері ідеології, О.Яковлев також був відсутній. Лише 5 квітня «Правда» відвела цілу сторінку редакційній статті, присвяченій критиці і «спростуванню» положень, що були висунені Н.Андрєєвою. Показово, що аргументація повністю засновувалася на апеляції до історичних фактів сталінської епохи, а апологія Сталіна та його методу кваліфікувалася як реакційна опозиція перебудові. Установки, викладені у публікації «Правди» (підготовленій, ймовірно, О.Яковлевим), порушували нестійку рівновагу між учасниками дискусії па користь істинних захисників десталінізації і підривали позиції «золотої середини», яку зайняв і старався відстояти Горбачов у своїй розгорнутій доповіді з пагоди 70-річчя Жовтневої революції. Основні тези доповіді, які по суті справи повторювали точку зору, викладену на XX з'їзді КП РС, в умовах, коли дискусія в засобах масової інформації і в суспільстві зайшла незрівняно далі, ніж у 1956-1964 рр., були непереконливими не тільки теоретично, але й фактично; а після наступу консерваторів і відсічі їм вони виявилися вчорашнім днем і в політичному плані. З цього моменту неосталінська хвиля в засобах масової інформації трьох попередніх тижнів поступилася місцем, після періоду мовчання, одностайній антисталінській кампанії. Цей крутий поворот вказував на подвійність самого процесу реформ, в якому таке значення зберігалося за «командами» згори.

2. Повернення до джерел

До моменту виникнення «казусу» Н.Андрєєвої рух суспільства шляхом самопізнання досяг другого етапу, який І.Клямакін охарактеризував як «зріле бажання зрозуміти» (на відміну від першого етапу, що визначався як «підліткове прагнення переписати те, що було стерте»), Історія почала заповнюватися особистостями - головним чином через літературу. Перш ніж звернутися до аналізу процесу повернення суспільству його історії, що був відмічений, як віхами, довгоочікуваними реабілітаціями, потрібно згадати про кроки влади, які полегшили його розвиток. Такими стали деякі зміни в цензурній політиці, що

обмежили свавілля Главліту відносно будь-яких друкованих творів і аналогічних органів - відносно фільмів, театральних постановок і т.п., засноване на ідеологічних, політичних, моральних та естетичних установках.

Починаючи з 1986-1987 рр. роль цензури поступово була обмежена контролем за ієроєзголошенпям «державних таємниць» (поняття, по правді кажучи, в СРСР досить широке, ію дозволяє цензорам уникнути безробіття). Недоторканною залишалася довгий час тема Леніна. Тому, коли в січні 1988 р. в Радянському Союзі був опублікований роман В.Гроссмаіа «Життя й доля», в найбільш гострих його епізодах, наприклад у тих, де проводилися паралелі між сталінським і гітлерівським тоталітаризмом, були скорочені критичні фрази, направлені на адресу Леніна (па що негайно ж було вказано в одній із газет людиною, яка прочитала цей твір у «самвидаві»). Але вже з 1989 р. критика Леніна перестала бути забороненою темою. Пом'якшала значно і цензура фільмів і театральних п'ес. Свободі культурного життя сприяла й реорганізація різних творчих союзів, органів преси, телебачення і театрв. На з'їзді Союзу кінематографістів, який проходив 13-15 травня 1986 р., головою Союзу був обраний Е.Климов, а колишнє керівництво Держкіно за сімейність на режисерських курсах, а також «затиск» режисерів-новаторів було піддано жорсткій критиці, що стало прикладом для наслідування. Невдовзі відбувся Засновницький з'їзд Союзу театральних діячів, на якому прихильник реформ драматург М.Шатров був обраний секретарем, і потім трохи більш скромний з'їзд Союзу письменників. Призначення головними редакторами провідних журналів людей, що активно виступали за оновлення суспільства (С.Залигіна, який належав до кола Твардовського, в «Новий світ», Г.Бакланова в «Знамено», В.Коротича у «Вогник»), сприяло «пожвавленню» цих журналів, які грали важливу роль у період хрущовської відлиги і затихли у 70-і рр. Починаючи з осені 1986 р. ці видання буквально навперербій стали друкувати все більш і більш сміливі твори.

Свого роду сигналом стала реабілітація поета М.Гумільова, розстріляного в 1921 р. За нею пішли інші реабілітації, зокрема письменників, які належать до першої хвилі еміграції (Г.Іванова, В.Ходасевича, В.Набокова), потім реабілітація авторів, репресованих у 20-30-і рр. Лише незначна частина творів цих авторів (С.Замятіна, Б.Пільняка, А.Платонова, М.Булгакова, О.Мандельштама та інші.) була надрукована за їх життя або в період хрущовської «відлиги». Вихід у світ творів, раніше заборонених цензурою, збільшився в 1987-1989 рр.: «Реквієм» А.Ахматової, «Софія Петрівна» Л.Чуковської, «Доктор Живаго» Б.Пастернака і т.д. Нарівні з цими творами, які були видані в багатьох країнах і стали класичними, було видано безліч нерівних за якістю книг, написаних головним чином у 60-70-і рр., іноді письменниками, цілком лояльними до режиму. Частіше за все ці твори підпадали під заборону через те, що торкалися сталінської теми. Обмежимося тут найбільш помітними з них: «Діти Арбата» А.Рибакіова, «Білі одежі» В.Дудінцева, «Зубр» Д.Граніна, «Зникнення» Ю.Тріфонова, «Життя й доля» В.Гроссмана, «Ночувала хмаринка золота» А.Приставкіна і т.д. Крім художньої прози побачили світ численні мемуари, документи, щоденники: «Спогади» Н.Мандельштам, щоденник К.Симонова «Очима людини мого покоління», спогади Л.Разгона, А.Жігуліна, О.Драбкіної, І.Твардовського і т.д.

Кульмінаційною точкою процесу звільнення слова можна вважати зняття заборони з творчості представників «третьої хвилі» еміграції, що покинули або були вигнані з СРСР в 70-і рр., і взагалі із дисидентства. У цьому відношенні помітною подією стало видання віршів Й.Бродського, творів О.Галича, В.Некрасова та особливо О.Солженіцина. Крім художньої літератури у процес переусвідомлення минулого і в ідейні дискусії 1987-1990 рр. великий внесок внесли літературна критика та публіцистика, представники яких виступили з гострополемічними статтями-роздумами па політичні, соціальні та економічні теми. Серед найбільш яскравих можна привести економічне та політологічне есе М.Шмельова, Г.Попова, В.Селюніна і особливо численні нариси про шляхи соціалізму, про коріння сталінізму, про значення й зміст виникаючих перетворень І.Клямкіна, Ю.Карякіна, А.Цилко та інші.

Розпочавши з «товстих» щомісячних журналів, тираж яких виріс в кілька разів (принаймні, у найбільш «ліберальних»), гласність швидко розповсюдилася й па інші джерела формування громадської думки, менш елітарні та більш доступні: на тижневики, чії вітрила наповнював «вітер змін», передусім «Московські новини» і «Вогник», па кіно (з виходом антисталінських фільмів «Покаяння», «Завтра була війна», «Холодне літо п'ятдесят третього...», «Влада соловецька» і просто реалістичних картин, які без прикрас зображали повернення до звичайного життя «воїнів-іптернаціоналістів», що відвоювали в Афганістані, убогість буднів або привілеї номенклатури) і особливо на телебачення, деякі передачі якого стали дуже популярними завдяки їх відвертості та вільній манері («Дванадцятий поверх», «Погляд», «До й після опівночі», «П'яте колесо»). Ці передачі насмілилися звернутися до найбільш пекучих і найбільш трагічних тем: загубленість молоді, яка привела до росту наркоманії, алкоголізму та злочинності, екологічні катастрофи Чорнобиля, Аралу та Волги, свавілля бюрократії і т.п.

3. «Видатки» гласності

Свобода слова, яка просто увірвалася в суспільство, повинна була неминуче привести до дискусій, протидій і численних непередбачених наслідків. Питання про сталінізм спричинило за собою й питання про його джерела. Чи не відповідало виникнення такого феномена, як сталінізм, духу «російської традиції» (термін Т. Самуелі), що протягом віків незмінно нехтувала демократією (І.Клямкін, В.Селюнін)? Яка насправді роль особистості Сталіна, який відкинув правильний по суті проект Леніна і в 30-і рр. відродив «військовий комунізм», узаконений міфом про обложеноу фортецю (М.Шатров, Р.Медведев)? У якій мірі

затвердження тоталітаризму пов'язане з «міжнародними силами» (під якими малося на увазі «всесвітнє єврейство»), винними в руйнуванні старої Москви при Кагановичі, в колективізації села, приписуваній Яковлеву-Епштейну, в терорі, організованому наступниками Ягоди та Єжова в НКВС, таким, як Розаль, Паукер, Берман, Рапопорт, Коган і т.д. (В.Кожінов)? У зв'язку з питанням про сталінізм постало питання про природу суспільства, яке з нього виникло: чи соціалістичне це суспільство? Чи є різниця між соціалізмом і сталінізмом? Якщо й був соціалізм, то який? Каза-рмений, вульгарний, але все ж соціалізм, незважаючи на всі його недоліки? Третій сюжет дебатів: які цінності треба тепер визнати визначальними, щоб здійснити необхідне моральне відродження суспільства? Національні, тобто, передусім, російські, засновані на споконвічній традиції взаємодопомоги селянських громад, на християнській моралі, або «загальнолюдські цінності», які перешкоджали б торжеству «російської ідеї», здатної виховати шовінізм та антисемітизм, прихований в народі.

Гласність, безумовно, пожвавила старі суперечки між ліберальними «західниками» та «слов'янофілами», що тепер іменуються «русофілами». Коли ж настав час кардинального перегляду всієї сукупності відносин між колишніми союзними республіками, тобто, передусім, між Росією та «іншими», колишні ідейні розходження досить швидко перетворилися на політичну конфронтацію.

«Зведення рахунків» між різними угрупованнями: «лібералами», що брали участь у минулому в офіційних структурах і розкололися на «обережних реформаторів» та відкритих противників реформ; «русофілами», які також розділилися на «сталіністів» та «антисталіністів», - було ще найменшим злом гласності, яка набагато сильніше відчувалася у великих інтелектуальних центрах, ніж у маленьких провінційних містах. Як не без гумору писав один читач «Вогника» в липні 1988 р., «існує «гласність 1" в Москві, «гласність 2" у Києві, «гласність 3" в Черкасах і «гласність 4" в Миргороді або в Конотопі. Чи може така багатоступінчаста гласність вважатися гласністю?»

Проте, ось уже кілька років, як критика й гласність успішно завойовують все нові сфери суспільного життя та засоби масової інформації (телебачення й радіо), незважаючи на запеклу опозицію та серйозні перешкоди. Більше не залишилися заборонених тим, і газетні кіоски переповнені сотнями видань-одноденок, вільних від будь-якої цензури. Однак паралельно прогресують і їх «видатки».

Поширення гласності посилює розгубленість та роз'єднаність розумів: що могли думати про соціальну справедливість трудящі, які заробляли 150 руб. на місяць, після перегляду фільму «Заборонена зона», який у пайдрібі-ших подробицях показав привілеї номенклатури, або думати про минуле своєї країни студенти, що стали свідками несподіваного зникнення екзамену з історії КПРС, який протягом десятиріч був найважливішим предметом, під тим приводом, що всі підручники повинні бути «осучаснені»?

Гласність підняла на новий рівень невдоволення існуючим порядком і заохотила найрізноманітніші форми протесту проти нього і в результаті по-літизацію та ідеологічну поляризацію все більш широких прошарків суспільства, які відбувалися на фоні різкого погіршення умов життя та економічної кризи. Саме цей процес визначав соціально-політичну динаміку п'яти останніх років. Все більше невдоволення почало виникати в найрізноманітніших соціальних верствах: і в інтелігенції, і серед робітників. З 1986-1987 рр. гласність, яка виражалася в докладних описах одночасно привілеїв еліти та існуючих на межі з абсолютною убогістю представників «класу-гегемону», ростила почуття злості людини-трудівника проти номенклатури. Гласність і пропаганда реформ звільнили соціальні процеси, які почали трансформувати розчинене в робітничому середовищі невдоволення на справжній, організований і структурований рух суспільного протесту на великий подив як уряду, так і інтелігенції, яка довгий час вважала себе єдиною соціальною верствою, здатною інспірувати суспільний опір владі. Їй все ж найбільш приголомшуючі і, зрештою, найбільш небезпечні для горбачовського проекту перебудови вияви невдоволення виникли в націоналістичних рухах і у вогні міжнаціональних конфліктів.

У цих умовах нове керівництво повинне було розплатитися по боргах своїх попередників: за перекручення, пов'язані з «побудовою соціалізму в одній країні» і дискредитацією справжнього інтернаціоналізму; за сталінську національну політику, гранично бюрократичну і репресивну: за брежневську «кадрову політику», яка намагалася знешкодити бомбу уповільненої дії національного питання, систематично спираючись на бюрократичні регіональні «мафії» і не бажаючи вирішувати жодної серйозної проблеми, пов'язаної з відносинами між різними республіками всередині Союзу. З початком демократизації і відновлення історичної правди напруження, нагромаджене за довгий час, розрядилося у відцентрових силах, які стрімко наростали. Так, річниця підписання радянсько-німецького пакту 1939 р. (що виявилася в центрі уваги друку уперше за багато років) стала приводом для масових маніфестацій 23 серпня 1987 р. в столицях трьох Прибалтійських республік. Ці виступи поклали початок процесу, який завершився пізніше проголошенням незалежності цих республік.

Пов'язана з національними відносинами напруженість виникла майже у всіх республіках. Вона торкнулася найрізніших питань, від вимог визнання державного статусу національної мови (сформульованих спочатку в Прибалтійських республіках, потім на Україні, в Грузії, Молдавії, Вірменії, а, зрештою, по мірі розширення та поглиблення руху, висушеного і в інших республіках: РРФСР, Білорусії, Азербайджані і мусульманських республіках Середньої Азії) до повернення на історичну батьківщину депортованих народів. Національні проблеми привели до загострення конфліктів між російськими «колонізаторами» та представниками «корінних» національностей (передусім у Казахстані та в Прибалтиці) або між сусідніми національностями (грузини й абхази, грузини й осетини, узбеки й таджики, вірмени й

азербайджанці і т.д.), які співіснували і мирно, і вороже по обидві сторони штучно проведених центральною владою кордонів. Найбільш трагічних форм прийняв конфлікт між вірменами та азербайджанцями з приводу Нагорного Карабаху, який був приєднаний, незважаючи на вірменську більшість його населення в 1923 р. до Азербайджану. У лютому 1988 р. вірмени цієї автономної області в складі Азербайджану офіційно зажадали возз'єднання з Вірменією. Через двозначну позицію союзного уряду та опір керівництва Азербайджану конфлікт загострився, а погром вірменів, учинений азербайджанцями в Сумгаїті, став прологом до справжньої війни між Вірменією та Азербайджаном. Серйозність вірменської кризи полягала не тільки в конституційних питаннях, які вона зачіпала, але й у винятковому потенціалі самоорганізації маси. Її наслідки були різноманітними: хвиля загальних страйків, що прокотилася протягом кількох місяців спочатку по Степанакерту, адміністративному центру Нагорного Карабаху, потім по всій Вірменії; створення комітетів сприяння й координації, які на рівних стали вести переговори з місцевою та центральною владою; грандіозні демонстрації, що збирали сотні тисяч людей. Вражаючі результати підтвердили уроки масових вибухів у різних країнах Східної Європи: велика частина місцевої влади встала на сторону маси, розділивши та підтримавши їх вимоги. На початку 1990 р., після того як Литва проголосила свою незалежність, а переговори про Нагорний Карабах зайшли у глухий кут, стало очевидним, що центральна влада не в змозі використати економічні зв'язки у процесі радикального перегляду федеративних відносин, що було єдиним способом попередити - або хоч би припинити - розпад Радянського Союзу.

Лише через кілька років після перших скромних кроків: зміни в керівництві Союзу кінематографістів і публікації віршів «контрреволюціонера» Гу-мільова - гласність, висловлюючись у китайському стилі, «перевернула гори», її наслідки, які одні називають «досягненнями», а інші «гримасами», вже очевидні і яким ще належить проявитися, незліченні. Як і в 1905 або в 1917 р., звільнене слово породило справжню «революцію розумів». Однак при цьому в тій діалектиці, яка визначала характер взаємозв'язку між поглибленням гласності і зростанням суспільної активності, «видатки» гласності мали тенденцію переважувати її «досягнення». У інтелігенції, яка більше всіх отримала від звільнення слова, швидко проявився феномен звикання; в 1990-1991 рр. журнали знайшли набагато менше передплатників, ніж в 1986-1987-рр. З іншого боку, серед «простого народу» не переставало рости роздратування проти «говорунів», до яких прираховувалися як представники інтелігенції, так і політичні діячі. Гласність не поліпшила умови життя, які продовжували погіршуватися. Розповіді про здобутки (за кордоном або в колах процвітаючої номенклатури) робили поневіряння ще більш нестерпними. «Ми пройшли шлях, пояснював весною 1991 р. один із керівників робітничого руху Донбасу, від почуттів, викликаних трьомастами рублями місячної зарплати, до розуміння «вигоди» заробити за місяць десять доларів». Нарешті, народжений гласністю плюралізм думок поставив фундаментальну проблему свого політичного вираження, тобто політичного плюралізму - неминучого завершення політичних реформ, розпочатого новим керівництвом.

II ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ

В економічному плані підсумки семи останніх років представляються катастрофічними. Ситуація в народному господарстві постійно погіршувалася. Рівень життя радянських людей стрімко впав, міркування про економічну реформу в очах населення з кожним днем все менше заслуговували на довіру. Починаючи з 1988-1989 рр. почало помітно скорочуватися сільськогосподарське виробництво, що негайно позначилося на продовольчому постачанні. Показники приросту промислового виробництва не переставали знижуватися, досягши нульового рівня в 1989 р. і відмітивши десятивідсот-кове (за офіційними даними) скорочення в першому півріччі 1991 р. До літа 1991 р. посилювалися інфляційні тенденції у зв'язку з дуже великим бюджетним дефіцитом, який перевищив вже в 1988-1989 рр. 100 млрд. руб. (11% ВВП); інфляція, офіційно оцінювана в 1990 р. приблизно в 10%, різко підскочила протягом 1991 р., досягши до його кінця 25% за тиждень. Одночасно відбувалося падіння курсу рубля: з 10 руб. за долар на початку 1991 р., до 110-120 в кінці.

Проте, в цих умовах була зроблена серія реформ і проведена величезна законотворча робота. Прийшовши до влади, Горбачов оточив себе групою економістів, соціологів, політологів, в перших рядах яких фігурували такі відомі вчені, як академіки Л.Абалкш, А.Аганбегян, Т.Заславська, проф. Ф.Бурлацький. Основні напрями передбачуваних реформ співпадали з пропозиціями, сформульованими у «Новосибірській доповіді». Дуже швидко було досягнуто єдиної думки відносно необхідності розширення самостійності підприємств, які, як передбачалося, повинні були справлятися з проблемами, виходячи з принципів самооплатності та самофінансування. Значно зростали права трудових колективів підприємств і організацій. Нарешті, передбачалося заохочувати розгортання приватної ініціативи в тих сферах, де це уявлялося «соціально виправданим», тобто насамперед у сільському господарстві, у сфері індивідуально-трудової діяльності, у сфері послуг, об'єми яких абсолютно не відповідали попиту. Поступове відродження внутрішнього приватного сектора спричинило б відмову від монополії зовнішньої торгівлі (оскільки підприємства могли б налагоджувати прямі контакти з іноземними партнерами) і дало б можливість, нехай обмежену, відкрити радянський ринок іноземним інвестиціям і сприяти створенню спільних підприємств. Приватний сектор, іноземні капіталовкладення і, якщо брати ширше, більш глибока інтеграція у світовий ринок повинні були стати - в ідеалі - стимулом до розвитку і підвищення конкурентоспроможності радянських підприємств, що сприяло б здійсненню довгоочікуваної реформи економічної системи. За умов

пожвавлення ринкових відносин підприємства повинні були б поліпшити своє фінансове становище, не забуваючи при цьому про спільні інтереси як в економічному плані, так і в соціальному.

1. Спроби реформ: розвиток самостійності підприємств

З початку перебудови розвиток реформи визначали дві основні тенденції: розширення самостійності державних підприємств і розширення сфери діяльності приватного сектора. «Закон про державне підприємство» від 30 червня 1987 р. (який набрав чинності для всіх підприємств з 1 січня 1989 р.) був покликаний забезпечити перехід на нові принципи: госпрозрахунок і самофінансування. Якщо до 1990 р. план залишався основним стержнем, навколо якого розверталася вся діяльність підприємства, то потім воно отримало свободу самому планувати свою діяльність, засновуючись на запропонованих, а не контрольних цифрах, нав'язаних відповідним міністерством, на контрактах, укладених зі своїми постачальниками і споживачами, па замовленнях, переважно державних, на довгострокових економічних нормативах і на обмеженому рівні централізованих інвестицій. Підприємство дістало право встановлювати прямі «горизонтальні» зв'язки з іншими підприємствами, замість того щоб вдаватися до посередництва Держплану. Деяким категоріям підприємств було навіть дозволено вступати в прямий контакт з іноземними фірмами.

Насправді ж бюрократія центральних міністерств відразу стала обходити положення цього закону, оскільки не хотіла здавати свої позиції і відмовлятися від колишніх прерогатив. До того ж виконання цих положень із самого початку повинне було б супроводжуватися іншими радикальними заходами (реформою ціноутворення, матеріального постачання і т.д.). У зв'язку з тим, що держава залишалася головним замовником у промисловості, вона майже повністю покривала держзамовленням виробничі потужності підприємств, залишаючи за ними дуже обмежені можливості для комерційної діяльності. Держава також, крім пріоритету у визначенні номенклатури продукції, що випускається, встановлювала ціни і ставку оподаткування. Центральні міністерства продовжували знімати вершки з прибутків підприємств, знецінюючи, таким чином, їх «фінансову самостійність».

Встановлення економічних нормативів, утворення фондів оплати праці, фондів економічного стимулювання не тільки залишалися довільними, але часто наносили шкоди найбільш рентабельним підприємствам. Ще одним «вузьким місцем» виявилось постачання. Через відсутність оптової торгівлі підприємства так і не змогли вибрати собі постачальників, а останні у випадку порушення договорів не несли за це відчутної відповідальності. Таким чином, сфера ринку виявилася обмеженою договорами між підприємствами, які уклалися після виконання держзамовлень, в той час як сфера централізованого контролю, навпаки, розширилася завдяки перевірці «держприйманням» якості виробленої продукції в момент її здачі (процедура, що застосовувалася раніше тільки на військових підприємствах). Розширення державного контролю за якістю продукції на ділі привело, передусім, до фактичного скорочення заробітків мільйонів робітників, оскільки виявлена повсюдно невідповідність виробів «стандартам якості» позбавила їх премій, що нараховувалися раніше. Від самого початку робітники відчували, що, незважаючи на галас, який чиниться навколо «фінансової самостійності» підприємств і навіть їх «самоврядування», всі рішення продовжували їм нав'язуватися бюрократією без передачі підприємствам реальної можливості контролю. Залишаючись під жорсткою опікою колишніх управлінських структур, підприємства як свого роду «компенсацією», як і раніше, продовжували користуватися (незважаючи на безкінця проголошуваний принцип самофінансування) великими субсидіями, які тільки й дозволяли десяткам тисяч підприємств уникнути банкрутства і звільнення надлишкового персоналу (насамперед адміністративного). На думку М.Костакова, заступника директора Науково-дослідного інституту Держплану, «тимчасове безробіття» (тобто період між втратою роботи і влаштуванням на іншу з перекваліфікацією) ризикує зачепити, якщо передбачити справжню раціоналізацію політики в області зайнятості, від 14 до 19 млн. чоловік протягом найближчих десяти років.

Реорганізація міністерств і деяких інших органів управління промисловістю привела до скорочення протягом шести років біля 1 млн. службовців. Звичайно, велика частина «апаратників» влаштувалася в нових структурах (в тому числі у приватному секторі) завдяки системі зв'язків і навіть залученню капіталів громадських фондів.

Найбільш складною проблемою, зумовленою переходом до справжньої самостійності підприємств і ринкової економіки, виявилася проблема ціноутворення. При встановленні цін на основі собівартості продукції довелося б, зберігши дотації більш ніж на 70 млрд. руб., збільшити роздрібні ціни на товари на 60 млрд. руб. У цій області давно назрілі й необхідні для продовження розпочатих реформ кроки примусили себе чекати аж до весни 1991 р. За цією затримкою переховувалися численні причини: опозиція як регіональної, так і галузевої бюрократії, яка побоювалася, що реформа ціноутворення поставить під сумнів усю систему прибутків і привілеїв, створених грою на субсидіях, гарантованим збутом, маніпуляцією ціновими співвідношеннями, неодноразовими перепродажами, пов'язаними з дефіцитом і тінювою економікою; боязнь керівників країни прийняти соціальну ціпу, яку кожний вважав дуже високою, за послідовне визволення цін і перехід до ринкової економіки в обстановці загального дефіциту і відсутності владних і правових структур, які б користувалися довірою та визначали обличчя правової держави.

2. Спроби реформ: розвиток приватної ініціативи

Другий напрям економічної реформи полягав у розширенні сфери діяльності для приватної ініціативи. Прийнятим 19 листопада 1986 р. і доповненим 26 травня 1988 р. законом приватна діяльність була легалізована більше між у 30 видах виробництва товарів та послуг. Бажаючі відкрити свою справу повинні були зареєструватися, а їх прибутки підлягали оподаткуванню (яке сягало 65%, поки цей дуже високий рівень не був знижений 26 травня 1988 р.). За даними весни 1991 р., більше 7 млн. громадян (5% активного населення) були зайняті в кооперативному секторі, який бурхливо розвивався. Крім того, біля 1 млн. чоловік отримали патенти або реєстраційні дозволи на заняття індивідуальною трудовою діяльністю. Встановлення дуже високих цін (обід у кооперативному ресторані в Москві коштував приблизно в 10 разів дорожче, ніж у державному ресторані першої категорії) і розвиток побічних видів діяльності (орієнтованих аж ніяк не на середнього - який відчував себе обдуреним - споживача, що постійно стикався з дефіцитом) привели до того, що приватний сектор, який виник протягом кількох місяців і без звертання, як правило, до банківських кредитів, став «відмивати» капітали тіньової економіки - за середніми оцінками, до 70-90 млрд. руб. на рік. При цьому приватний сектор охопив лише частину з приблизно 15 млн. чоловік, які, за радянськими джерелами, були більш або менш постійно зайняті у сфері тіньової економіки.

Незважаючи на заяви керівництва країни про підтримку, в роки перебудови розвиток приватної ініціативи стикався із найрізноманітнішими труднощами: офіційними, коли місцеві власті використовували весь свій талант, щоб обмежити діяльність кооперативів; виробничими, зумовленими загальним дефіцитом матеріальних ресурсів, що змушувало вдаватися до нелегальних джерел. Нарешті, найбільш істотну роль грали ідеологічні установки та умонастрої у суспільстві. Як показували опитування громадської думки, велике число опитаних не приховували свою ворожість відносно розвитку кооперації. Якщо більшість радянських людей вітали розширення свобод у сфері політики та ідеології, то вони ж виявляли недовіру, коли мова заходила про свободу підприємництва (за винятком права обробляти свою ділянку землі, пов'язаного швидше з деяким містичним образом, ніж з ущемленням прав споживача). Для більшості громадян, які стикнулися з чотирма мережами розподілу і рівнями цін (державні, договірні, кооперативні і чорного ринку), економічна свобода з'явилася в образі падіння життєвого рівня. Десятиріччя пропаганди, направленої на викорінювання духу підприємництва і приватної власності, а також труднощі, характерні для суспільства, яке відчуває постійну недостачу необхідного, в якому нормування споживання сусідствує з гарантованими державою цінами, сприяли розвитку у радянських людей страху перед ринком, властивого людям, економічно опікуваним; формуванню мислення доіндустріального типу, коли споживач покладає на державу обов'язок захищати його від «спекулянтів», «хапуг» і «товстосумів» (і взагалі від усіх тих, хто «виділяється», - скільки народних приказок повчають: «сиди й не висовуйся») і гарантувати йому «справедливі» ціни.

Ці умонастрої частково пояснюють труднощі, з якими стикнувся уряд, намагаючись розширити сферу приватної ініціативи в сільському господарстві. Офіційно визнане в 1988 р. формулювання пропонувало «орендний до-і овір», згідно з яким одна або кілька сімей беруть землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і повністю розпоряджаються продукцією. До того ж у новому положенні про колгоспи, прийнятому в березні 1988 р., обумовлювалося, що площа індивідуальної ділянки і поголів'я худоби в особистому господарстві будуть встановлюватися колективом кожного колгоспу «в залежності від участі його членів у загальній праці». Ці заходи на ділі принесли лише символічні результати. Колгоспи, що так і не отримали справжньої самостійності, на яку вони могли б розраховувати з моменту їх основи, будучи «кооперативними» організаціями, так і залишилися під опікою районної влади, яка, як і раніше, планувала їх виробництво і постачання державі, визначала норми площі особистих ділянок. Орендний рух не набув широкого поширення: в господарствах орендарів було до літа 1991 р. тільки 2% земель, від тих, що обробляються і 3% поголів'я худоби. Відродити одразу у селян дух підприємництва виявилось тим більше важко, що найактивніші з них пішли з села (протягом двох останніх десятиріч міграція з села була дуже великою). Визнане, нарешті, право вільно орендувати землю не викликало ентузіазму селян, позбавлених сільськогосподарської техніки, як і всієї економічної інфраструктури, необхідної для падання продукції товарного вигляду та її реалізації. З іншого боку, місцеві власті з початку перебудови не переставали придушувати селянську ініціативу, як про це свідчить історія «архангельського мужика», яка широко освітлювалася засобами масової інформації в кінці 1888 р. Селяни, які бажали працювати на умовах оренди, не могли отримати землю на передбачені законом 50 років; частіше за все термін оренди не перевищував п'яти років, щонайбільше десяти. До того ж орендні договори могли бути розірвані владою в односторонньому порядку з повідомленням за два місяця. Вони малі силу тільки для особи, яка їх уклала і у разі її смерті не могли бути передані іншій особі. Зазначимо, нарешті, ворожість великої частини сільського населення до можливості появи «нових куркулів».

Жодна із розпочатих в економіці реформ практично не дала позитивних результатів. З одного боку, тому, що, будучи продуктом політичного компромісу, воші не були досить радикальними - найбільш «хворобливі» в соціальному плані заходи (реформа цін, кредит і система постачання підприємств) були відстрочені; з іншого боку, вони були дуже радикальними, спричиняючи одночасно опір населення, який відчував па собі, як погіршуються умови життя, і протидію на всіх рівнях бюрократичного апарату. Економічні реформи, як і гласність, представляли смертельну загрозу для всіх його привілеїв та зисків від

існуючого положення. Нарешті, не можна забувати, що реформи намагалися змінити економіку, в якій протягом десятиріч були відсутні ринкові механізми і процвітала корупція. Ці обставини привели до непередбаченої реакції на зроблені керівництвом кроки: в державному секторі міцно запанувала мінова, бартерна економіка, а в приватному - свого роду «економіка казино», в рамках якої нові підприємці шукали негайної спекулятивної вигоди на шкоду розвитку з далеким прицілом виробництва товарів і послуг. В умовах дуже нестабільної політичної ситуації мова йшла про отримання максимального прибутку в найкоротші терміни, перш ніж у черговий раз будуть змінені правила гри. Куди виведе цей примітивний хижачий капіталізм? На це питання можливі будь-які відповіді. Якщо політична ситуація стабілізується, і особливо якщо буде створена дійсно правова держава, цей «капіталізм казино» може послужити прологом до виробляючого капіталізму. Якщо ж ні, існує ризик, що він складе не більш ніж перехідний етап до паразитичної і корумпованої економіки, подібної до існуючих у країнах третього світу. Як виміряти шлях, який належить пройти, коли в країні відсутні навіть урядове видання, що дозволяло б кожному в будь-який момент бути в курсі чинного законодавства!

III. ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ

Політичні перетворення різко прискорилися починаючи з кінця 1990 р. (цей процес буде детально розглянутий в останній частині даного розділу). Вони зачепили до осені 1990 р. багато які рівні - те, що можна назвати «стилем» політичного життя, найбільш дійових осіб, структури та інститути, взаємовідносини між державою та громадянами, - вони були згодом обігнані ходом подій. Згідно з думкою одного із найближчих співробітників і натхненників М.Горбачова, О.Яковлева, розпочаті в процесі перебудови політичні та законодавчі перетворення повинні були зумовити радикальний поворот в російській історії. Протягом тисячі років Росія керувалася людьми, а не законами, і задачею перебудови було знищення колишнього порядку речей і заміна його іншим, дійсно заснованим на науковому розумінні суспільства. Іншими словами, мова йшла про те, щоб замінити тисячолітню модель державної системи. Проте, бажання команди Горбачова зберегти при цьому політичну систему на чолі з КПРС і союз радянських республік в його колишньому вигляді, заснованому на примушенні або нерозумінні національних спрямувань, обмежувало дієвість політичних реформ і прискорювало розпад системи.

Ми не будемо детально зупинятися на вражаючих змінах «стилю» політичного життя, безпосередньо пов'язаних із розквітом гласності: короткі та безликі повідомлення про незмінно одностайні рішення Центрального Комітету і Політбюро поступилися місцем багатослівним і напруженим телевізійним трансляціям суперечливих дебатів на засіданнях нових парламентів колишніх союзних республік - Верховних Рад і з'їздів народних депутатів.

1. Зміна дійових осіб

Після двох десятиріч непохитної стабільності і старіння партійних кадрів протягом п'яти останніх років сталося їх масове оновлення та омолодження на всіх рівнях. «Чистка» Політбюро проходила поетапно, по мірі зміцнення влади нової правлячої групи; із Політбюро віддалялися (з одночасним усуненням з державних посад) найбільш консервативно настроєні діячі, пов'язані з брежневськими часами: Романов (липень 1985 р.), Тихонов (жовтень 1985 р.), Гришин (лютий 1986 р.), Кунаєв (січень 1987 р.), Алієв (жовтень 1987 р.), Громико, Соломенцев, Долгих (вересень 1988 р.). Одночасно Політбюро поповнювалося керівниками, що дотримувалися схожих (до відомої міри) із Горбачовим поглядів і належали до його покоління: Шевард-надзе, Рижковим, Зайковим, Слюньковим, Яковлевим, Ніконовим. Медве-дєвпм. У свою чергу ці керівники були в 1990-1991 рр. розметені вітром історії та замінені новим поколінням політиків, які були значно молодшими (35-40 років) і не мали ніякого відношення до партійного «сералю».

У Центральному Комітеті партії оновлення досягло небувалого для такого короткого терміну розмаху - 85%. Навіть в період 1934-1939 рр. в роки масових чисток, воно становило 77%. Оновлення політичного апарату пройшло і в республіках, де зміна складу керівних працівників до кінця 1990 р. склала від 45 до 70%. Цей рух сильно позначився і на омолодженні обласних кадрів. Радикальні зміни, спочатку (1985-1987 рр.) повільні, потім все більш і більш стрімкі, спричинили серйозний опір місцевої партократії; в центральних органах консервативний табір після відходу старої «брежнев-ської» гвардії очолив член Політбюро ЦК КПРС Є.Лігачов. Опозиція центру апелювала головним чином до ідеологічних доводів, систематизованих у виступі Апдреевої, яка знаходилася «на передовій» консервативного фронту. На периферії протидія «питомих князів» пояснювалася нападками па привілеї і загрозою з боку гласності. Чим далі від Москви, тим більшу вони зберігали владу, спираючись на відданих їм політичних, господарських і радянських керівників. їх вплив навіть ріс - в тій мірі, в якій слабшала центральна влада (особливо в останні роки, відмічені безсилям усіх існуючих державних структур, що викликало асоціації з процесом, який відбувався в 1917 р.).

2. Цілі та етапи політичної реформи (1985-1990)

Як би не визначався процес оновлення політичних структур - «демократичний централізм» або «бюрократична колонізація», - він не був пі дійсно радикальним, ні достовірно демократичним. Проте, опір перебудові виявився досить серйозним для того, щоб примусити владу всі упити па шлях радикальної політичної реформи з метою оживити інститути, які партія позбавила їх функцій, - Ради і громадські організації (Горбачов визнав, що вони «виявилися за бортом»). На думку Генерального секретаря ЦК КПРС, було необхідно повністю відновити роль Рад як органів соціалістичної влади і повернути громадським організаціям їх первинне значення. Це можна було розуміти двоюко: кажучи про «споконвічні функції», Горбачов звертався до перших років радянського режиму, «золотого віку» лєнінізму. Однак саме ці «споконвічні функції» Рад, заводських і фабричних комітетів, профспілок, які грали найважливішу роль в лютому - жовтні 1917 р., були привласнені партією. Яке ж місце відводилося в горбачовському проєкті реальній незалежності профспілок, справжньому плуралізму?

Другою метою реформи був перерозподіл влади, але при збереженні ведучої ролі партії. Саме з цією метою були організовані вибори з участю великого числа конкуруючих між собою кандидатів, з розрахунком тим самим повернути законність партійному керівництву, зганьбленому сталінізмом і «брежневським застоєм», і перетворити партію на силу, здатну виступати з пропозиціями перетворень і проводити їх в життя.

Реформа почалася з різного роду політичних та організаційних заходів, прийнятих на пленумі ЦК партії в січні 1987 р.: альтернативні вибори; таємне голосування при обранні відповідальних партійних працівників; вибори кандидатів на самому підприємстві; введення нових форм і механізмів участі трудящих в управлінні підприємствами. Практичні результати цих заходів залишалися дуже скромними аж до весни 1989 р. Так, під час місцевих виборів 21 червня 1987 р. альтернативні кандидатури були представлені тільки у 0,4% виборчих округів; всі вони, по суті, пройшли попередній відбір у партійних інстанціях. Місцеві власті, за рідким винятком, поводитися відносно нововведень пасивно або влаштували обструкцію; що ж до «маси», то вона виявила глибокий скептицизм.

Висунення XIX партійною конференцією (28 червня - 1 липня 1988 р.) важливого проєкту конституційної реформи (прийнятого Верховною Радою СРСР в жовтні 1988 р.) стало другим етапом політичних перетворень, який нове керівництво розглядало як вирішальний.

Ця реформа, зрештою, привела до встановлення дворівневої представницької системи - З'їзд народних депутатів СРСР і Верховну Раду СРСР, обрану з депутатів з'їзду, і заснування поста президента СРСР, наділеного широкими повноваженнями.

Колишня Верховна Рада, псевдопарламент - декорація, позбавлена якої-пєбудь влади, орган, який реєстрував партійні та урядові рішення, - був замінений новою Верховною Радою, постійним органом, який нараховував 544 члени, обраних таємним голосуванням на з'їзді народних депутатів, що складався з 2250 депутатів із п'ятирічним терміном повноважень. З них 1500 депутатів обиралися населенням країни і 750 партією, профспілками та громадськими організаціями. У функції з'їзду входило проведення конституційних, політичних, соціальних та економічних реформ, а також обрання, нарівні з Верховною Радою СРСР, президента країни, який керував зовнішньою політикою та обороною, призначав прем'єр-міністра і т.д.

Пропонуючи таку систему, автори реформи хотіли відкрити двері з'їзду найбільш рішучим прихильникам перебудови, намагаючись уникнути несподіванок на виборах в округах. З іншого боку, встановивши сильну президентську владу в особі Генерального секретаря ЦК КПРС, законність якої відтепер залежала - хоч би непрямо - від народного волевиявлення, вони намагалися захистити його від підступів апарату. Для Горбачова, обраного 15 березня 1990 р. союзним з'їздом народних депутатів президентом СРСР, цей аспект реформи був вирішальним, оскільки дозволяв йому долати протидію, яку чинило Політбюро ЦК КПРС, де засідали ного колеги, що далеко не завжди розділяли політику генсека.

Конституційна реформа викликала критику як консерваторів, так і радикалів, прихильників перебудови, яких очолив Б.Єльцин. Для радикалів реформа була неповноцінною, оскільки запропонована система не була ні прямою, ні рівною і до того ж зосереджувала надто багато влади в руках президента - Генерального секретаря ЦК КПРС. Крім цього, виборчий закон внаслідок своєї нечіткості залишав широкі можливості для різних маніпуляцій, що й довів хід виборчої кампанії в березні 1989 р. Проте, якщо апарату і вдалося в багатьох випадках зберегти свої позиції, то використані при цьому методи, викриті рядом засобів масової інформації, сприяли прискоренню політизації радянських людей. На відміну від Горбачова Єльцин зумів використати до своєї вигоди цю нову ситуацію і рішуче пішов демократичним шляхом. Обраний на загальних виборах, президент Росії зміг перевершити відносно легітимності президента СРСР, який отримав свій пост із рук парламентаріїв, які в значній частині домоглися свого положення за допомогою політичних маніпуляцій. Загалом вибори народних депутатів в березні 1989 р. і потім навесні 1990 р. означали величезний розрив з політичною практикою, встановленою після 1917 р.

Всі ці зміни відбувалися в атмосфері демократизації громадського життя, чому сприяли підготовка і прийняття законів з метою заснування «правової держави» і розквіт численних «неформальних об'єднань».

3. Правова держава і політичний плуралізм

У резолюціях XIX партійної конференції було визнано, що радянське право служило не суспільству, а державі, являючись тим інструментом, який дозволяв державі проводити свою політику та захищати всемогутність його адміністрації. Прагнення подолати спадщину сталінізму, гарантувати права громадян, бажання гідно й цивілізовано виглядати в очах всього світу можна вважати першою підставою переходу до побудови правової держави. Другою стала необхідність створення правової бази для економічних реформ. Нове керівництво країни засудило «адміністративно-командний стиль», піддавши критиці надмірну владу адміністративних органів, які постійно вторгалися в діяльність підприємств, ігноруючи при цьому закони.

Нарешті, сама політика демократизації, яка привела до виникнення численних неформальних об'єднань, перетворила багатотисячні мітинги та демонстрації на звичайне явище, зажадала розробки і прийняття відповідних юридичних положень і процедур. У зв'язку з цим в 1988-1990 рр. було прийнято ряд законів та указів, розпочато підготовку інших.

Серед найбільш важливих були: закон про право громадян на судове оскарження неправомірних рішень адміністрації; постанова про періодичні переатестації фахівців; закон про державну безпеку; закон про пресу та засоби масової інформації; закон про громадські організації; закон про в'їзд і виїзд з СРСР. Було розпочато перегляд Основ кримінального законодавства (зокрема, відмінені статті про «антирадянську пропаганду» і т.п.), законодавства відносно релігії і т.д.

Лібералізація політичного клімату прискорила й перевела на новий рівень процеси розвитку та об'єднання десятків тисяч «неформальних» груп і організацій. Хоча далеко не всі з них включилися в політичну діяльність, починаючи з 1988 р. число груп, які вважали себе «політичними», продовжувало рости. Багато хто з них об'єднувався в союзи, асоціації або народні фронти - прообрази політичних партій. Найбільшою активністю із самого початку відрізнялися Комітет Карабаху, народні фронти Литви, Латвії та Естонії, Демократичний союз у Москві та в Ленінграді, очолені колишніми дисидентами, які прагнули, передусім відновлення справжнього плюралізму, товариство «Пам'ять», яке об'єднало русофілів, ультранационалістів та антисемітів. В основі створення неформальних об'єднань не завжди лежала чітка політична програма, часом вони виникали в процесі розв'язання практичних проблем, пов'язаних із повсякденним життям (особливо екологічних).

Перший комітет суспільного самоврядування був створений у московському мікрорайоні Братеево, відомому своїм важким екологічним становищем (відповідно організаторами комітету були місцеві неформальні екологічні групи). Після створення комітет провів ряд заходів, направлених на захист здоров'я населення, організацію культурного життя, розв'язання соціально-побутових проблем у районі. Поява тисяч незалежних «зборів трудових колективів», «рад підприємств» і навіть легальних «страйкових комітетів», які, перевищуючи в деяких випадках надані новим законом про державне підприємство права, також стали «мікроцентрами» влади, свідчила про тиху революцію, завершенням якої стало скасування або відсторонення від реальної влади колишніх профспілкових та політичних структур. Цей процес примушував згадати про події, що відбувалися в 1917 р: утворення «сузір'я» автономних центрів влади, що з кожним днем робило все більш очевидною слабкість традиційних політичних інститутів.

Виявлена в масі воля до розкрячення соціального життя, велика кількість комітетів, організацій, груп, народних фронтів, які народилися у вогні нонконформізму, жарини якого тліли у період «застою», все більш явно вказували на обмеженість та суперечність часткової, спотвореної демократизації. Неповноцінність останньої найбільш яскраво виражалася в прагненні до збереження однопартійної політичної системи, монополії КПРС на аналіз загальнополітичних проблем і розробку стратегічних концепцій. Але що ж залишалося «відродженням» Радам?

Починаючи з літа 1990 р. перехід до багатопартійності став питанням, яке вимагало негайного вирішення. Розумінню цього у величезній мірі сприяла весняна перемога Єльцина та його вихід з партії в липні на останньому, XXVIII з'їзді КПРС. Цей демарш Єльцина був з повним правом витлумачений як перший крок до конституювання нової масової партії.

4. «Нове мислення» і поворот у зовнішній політиці

Особливо значні зміни в країні сталися в області зовнішньої політики. Вони супроводжувалися послідовною і всеохоплюючою критикою колишніх підходів. «Критичний аналіз минулого показав, - можна прочитати в тезах, прийнятих XIX партійною конференцією, - що й на пашу зовнішню політику наклали відбиток догматизм, суб'єктивістський підхід. Було допущене її відставання від фундаментальних змін у світі, не в повній мірі реалізувалися нові можливості для зниження напруженості та більшого взаєморозуміння між народами. Домагаючись військово-стратегічного паритету, в минулому не завжди використовували можливість забезпечити безпеку держави політичними засобами і в результаті дали втягнути себе в гонку озброєнь, що не могло не позначитися на соціально-економічному розвитку країни і на її міжнародному становищі».

Цей крутий поворот (згідно М.Татю, «мова тут йде вже про фундаментальний перегляд концепцій, які визначали обличчя радянської зовнішньої політики») отримав ґрунтовне «теоретичне» обґрунтування, назване «новим мисленням», зусиллями ідеологів перебудови і самим Горбачовим у його книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу», яка вийшла в 1987 р.

Журнал «Комуніст» в № 7 за 1988 р. опублікував тези для обговорення, озаглавлені «Соціальний прогрес у сучасному світі», суть яких полягала в наступному. Три «світи» людської цивілізації - капіталістичний, соціалістичний і третій світ - сьогодні знаходяться у глибокій взаємозалежності. Вони належать єдиному світу, в якому вже неможливо досягти переваги військовими засобами. У рівній мірі віджила своє і практика оцінки міжнародних подій виключно через призму конфронтації між Сходом та Заходом. Ідеологія повинна підкоритися реальним умовам, в яких існує світова спільнота. У розв'язанні специфічних проблем, пов'язаних з протистоянням окремих країн та регіонів, потрібно виходити з глобальних тенденцій і залежностей. Перед обличчям нових задач демаркаційна лінія між силами прогресу і силами реакції більше не співпадає, в широкому розумінні, з кордонами, що історично склалися між країнами та блоками, і навіть між класами та партіями.

Ці малопереконливі імпровізації («рішуча ревізія марксистської теорії імперіалізму», за Е.Манделем) не могли приховати подвійну, прямо пов'язану з перебудовою економіки мету, поставлену перед зовнішньою політикою.

Насамперед мова йшла про скорочення витрат на гонку озброєнь, які стали непосильними для Радянського Союзу. Друга мета «мирного співіснування» нового типу полягала в отриманні від Заходу солідних кредитів, особливо важливих для забезпечення продовження імпорту зерна (біля 40 млн. т зерна в 1988 р. і 60 млн. т - в наступному), і в той же час масованого постачання сучасної техніки і технології.

Оновлення радянської зовнішньої політики передбачало, передусім, усунення зі своєї посади всесильного (і непохитного) міністра закордонних справ Громико, який протягом кількох десятиріч очолював міжнародну політику Радянського Союзу. Він був призначений на почесний пост голови Президії Верховної Ради СРСР, на якому пробув до 1989 р. Пост міністра закордонних справ зайняв наблизений до М.Горбачова Е.Шеварднадзе, член Політ-бюро з 1985 р., який був першим секретарем ЦК Компартії Грузії, зробив успішну кар'єру в умовах кавказького політичного життя і вже цим був підготовлений до дипломатичної роботи. Усунення А.Громико спричинило масове оновлення керівництва Міністерства іноземних справ: було замінено десять із дванадцяти заступників міністра: з 1988 р. другою особою у зовнішній політиці став О.Яковлев, який завідував міжнародними питаннями в ЦК КПРС. Теоретики-ідеологи поступилися місцем більш схильним до прагматизму «експертам» з різних академічних інститутів, таких, як Інститут США і Канади (керований іншим впливовим радником М.Горбачова Г.Арбатом) та Інститут світової економіки і міжнародних відносин.

Однак не хто інший, як сам Горбачов, протягом всіх цих років виступав у ролі головного ініціатора і «патрона» нового політичного курсу. За кілька років він завоював величезний особистий авторитет на міжнародній арені, як на зустрічах «у верхах» з керівниками іноземних держав, так і під час прес-конференцій, які дозволили йому виявити свій безперечний талант спілкування і здатності представляти новий вигляд Радянського Союзу.

Разом із своїми соратниками Горбачов визначив три основних напрями діяльності: пом'якшення напруженості між Сходом та Заходом за допомогою переговорів із Сполученими Штатами про роззброєння; урегулювання регіональних конфліктів (починаючи з Афганістану); визнання існуючого світового порядку і розширення економічних зв'язків з усіма державами, не піддаючи більше переваги державам марксистсько-ленінської орієнтації (до цього ж дуже нечисленим).

Після ряду зустрічей «у верхах» між Горбачовим та Рейганом (Женева, листопад 1985 р., Рейк'явік, жовтень 1986 р., Вашингтон, грудень 1987 р.) радянська та американська сторони підписали 8 грудня 1987 р. угоду про знищення ядерних ракет середньої та меншої дальності, поклавши, таким чином, кінець періоду конфронтації. Радянська сторона взяла на себе зобов'язання демонтувати й знищити протягом трьох років 1752 ракети, американська - 869. Ця угода була доповнена шістьма місяцями пізніше встановленням детальної системи взаємного контролю. Уперше була досягнута угода, яка передбачала реальний процес роззброєння, а не тільки обмеження майбутнього озброєння, як це було у випадку з договором ОСО в 70-і рр.

Нове керівництво пішло також на припинення радянської інтервенції в Афганістані. Ця війна на чужій землі, яка коштувала СРСР більше 13 тис. убитих і 37 тис. поранених, була, якщо судити хоч би за реакцією латвійської молоді (фільм Г'юднікса «Чи легко бути молодим?»), такою ж непопулярною в СРСР, як війна у В'єтнамі для американців. Процес урегулювання та виведення військ проходив у кілька етапів: у травні 1986 р. пішов у відставку Б.Кармаль, афганський комуністичний лідер, який «звернувся за допомогою» до Радянського Союзу в грудні 1979 р.; в лютому 1988 р. Горбачов оголосив про виведення, яке почалося 15 травня 1988 р. і було закінчене дев'ятьма місяцями пізніше,

Виведення радянських військ з Афганістану зробило можливим поновлення діалогу між СРСР та Китаєм, для якого припинення радянського військового втручання було однією з трьох умов нормалізації відносин із своїм сусідом. Дві інші умови стосувалися скорочення чисельності радянських військ па кордоні між СРСР та КНР і відходу підтримуваних Радянським Союзом в'єтнамців із Камбоджі.

У промові, вимовленій 28 липня 1986 р. у Владивостоці, Горбачов висловив побажання істотно поліпшити відносини, особливо економічні, між Радянським Союзом та Китаєм, підтвердивши, що перешкоди нормалізації цих відносин (Афганістан і прикордонне питання) скоро будуть усунені. Радянсько-китайське зближення було підкріплене візитом Горбачова у Пекін в травні 1989 р. Як справжній «символ демократії», Генеральний секретар ЦК КПРС був відповідно зустрінутий опозицією, яка саме в той момент

виражала свою незгоду з режимом, захопивши площу Тяньань-мін. Стримана реакція Радянського Союзу на репресії, що відбулися через кілька днів після візиту Горбачова, ясно показала, що радянські керівники не збираються в ім'я прав людини заморожувати процес нормалізації радянсько-китайських відносин.

Радянське керівництво перейшло до політики заспокоєння в районах «регіональних конфліктів» - як в Південній Африці, так і в Персидській затоці, в Південно-Східній Азії і в Центральній Америці радянська сторона дотримувалася миротворчої політики. У 1989 р. серйозні зміни сталися в соціально-політичній і територіальній ситуації в Європі, вперше перетворивши її післявоєнне обличчя. Не може бути сумнівів, що широкий визвольний рух не розвернувся б з такою силою і з такою глибиною, якби імпульс до змін не походив з Москви. Згода, надана радянським урядом у липні 1990 р. на об'єднання Німеччини, як і його позиція відносно кризи в Персидській затоці, стали безперечними свідченнями його дійсно нового підходу до міжнародних реалій.

До осені 1990 р. вже було очевидно, що після п'яти з половиною років перебудови Радянський Союз увійшов у нову стадію своєї історії і з точки зору внутрішньої політики, і в розвитку відносин з усім світом. Сталася справжня революція розумів, яка унеможливила повернення до колишнього стану. Проте - це було грізною небезпекою для майбутнього зробленого Горбачовим і його командою експерименту по модернізації країни - не була вирішена жодна з трьох ключових проблем, що постали після 1985 р.:

проблема політичного плюралізму, органічної складової частини всякого процесу демократизації;

проблема створення ринкової економіки. Звичайно, 20 липня 1990 р. основні положення прийнятої російським урядом програми, яка отримала назву «Мандат довіри на 500 днів» і яка передбачала приватизацію державної власності та звільнення цін, були обнародовані в пресі. Цей «план Єльцина» був представлений як програма, альтернативна більш обережному плану, підготованому для усього Радянського Союзу головою РМ СРСР Рижковим. «План Єльцина» повинен був реалізовуватися в чотири етапи: в перші сто днів були б гарантовані права власності на землю та засоби виробництва, за цей час були б оцінені виробничі можливості, золотий запас, вартість нерухомості та розміри боргу. На останньому етапі передбачалася відміна централізованого ціноутворення, що супроводжувалося б певний час сильним падінням виробництва та закриттям численних низькорентабельних підприємств. Як би там не було, ця програма виявилася мертворожденою;

проблема федеративного договору. 24 липня 1990 р. пресі був представлений первинний проект нового союзного договору, який передбачалося восени подати на обговорення повноважним делегаціям республік. Тісно пов'язаний з переходом до ринкової економіки, новий федеративний договір повинен був розширити права республік, передусім, замінивши існуючі центральні структури та вертикальні зв'язки прямими відносинами горизонтального типу між республіками без посередництва центру. Але й тут подія було призначено випередити законодавців.

5. Розпад Радянського Союзу (осінь 1990 - зима 1991)

Три названі вище проблеми панували в політичних дебатах останнього року існування Радянського Союзу. Саме вони послужили каталізатором політичної кризи, яка в грудні 1991 р. привела до розпаду СРСР і відставки Горбачова.

З точки зору політичного аналізу рік з осені 1990 до зими 1991 р. ділиться на три частини:

період до підписання 23 квітня 1991 р. Горбачовим, який представляв союзний центр, та керівниками дев'яти республік (Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія, Таджикистан, Азербайджан) документа, відомого як «Заява 9+1», в якій декларувалися принципи нового союзного договору. Досягнута принципова згода була найважливішою умовою і рипинення конфлікту, все більш гострого, між головою Верховної Ради Росії Б.Єльциним, безперечним лідером у таборі прихильників рішучого продовження реформ, і президентом СРСР М.Горбачовим, який намагався зберегти крихку рівновагу між реформаторами та консерваторами і відстояти інтереси центру перед обличчям зростаючих вимог з боку республік, які домагалися самостійності, суверенітету і навіть повної незалежності. На фоні цього протистояння між парламентами Росії та Союзу розвернулася справжня «війна законів», яка паралізувала всяку конструктивну діяльність і з кожним днем посилювала економічну кризу, неефективність органів управління, особливо на місцях, що загострювало все більш очевидний «вакуум влади»;

період з кінця квітня 1991 р., відмічений свого роду «перемир'ям» у відносинах Єльцина та Горбачова, взаємно стурбованих падінням авторитету якої б то не було державної влади. Горбачов повів більш тонку політичну гру, переставши систематично вдаватися, як це виявилось під час січневих подій в Вільносі, до використання консервативних сил для створення «противаги» Єльцину. Тим часом політичне та економічне становище з країни настільки погіршилося, що в серпні стала можливою спроба консервативних сил здійснити державний переворот;

період після невдачі путчу 19-21 серпня 1991 р., коли поразка, нанесена табору консерваторів, катастрофічно прискорила розпад Союзу, привела до скасування колишніх державних структур, включаючи КДБ, рипинення діяльності подальшої заборони КПРС. Менше ніж за чотири місяці на місці колишнього СРСР виникло нове і дуже нестійке геополітичне утворення: Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Переходячи до більш ґрунтового розгляду цих періодів, нагадаємо, що перший відкритий конфлікт між прихильниками Горбачова та Єльцина вибухнув у жовтні 1990 р. під час обговорення альтернативних

проектів економічної реформи. 11 жовтня, виступаючи на пленумі ЦК КПРС, Горбачов висловився на підтримку варіанту, представленого головою Ради Міністрів СРСР Рижковим. Цей план, який передбачав, зрештою, перехід до «справжніх» цін, звільнення заробітної плати, підвищення самостійності підприємств, соціальний захист безробітних, появу яких неминуче повніша була викликати його реалізація (до 2 млн. офіційно визнаних восени 1990 р. протягом року мало додатися ще 10 млн. чоловік), відразу ж зазнав критики з боку авторів конкуруючого проекту, відомого як «Програма 500 днів», який отримав підтримку Єльцина і більшості російських парламентаріїв. Г.Явлінський, заступник голови Радміну РРФСР, і потім Б.Єльцин 17 жовтня виступили в російському парламенті проти «повернення до адміністративно-командної системи». «Програма 500 днів», схвалена народними депутатами РРФСР кількома тижнями раніше, заявив Єльцин, торпедована вже першими заходами, зробленими відповідно до президентського плану. Взаємовиключаючий характер двох програм не викликав сумнівів. 1 листопада Єльцин закликав російський парламент проголосувати за закон, який би гарантував економічні основи суверенітету РРФСР передачкою в російську власність природних ресурсів, що знаходяться на її території. Незважаючи на докладні пояснення Горбачова, підтриманого академіками Абалкінін та Аганбегяном, що інтеграція ринку на союзному рівні за допомогою міжреспубліканської кооперації, контрольованої центром, дозволяє сумістити «здорову конкуренцію» республік з їх найширшою економічною самостійністю, прихильники Єльцина відмовилися від будь-якого компромісу, переконані у швидкій невдачі президентського плану.

Листопад був відмічений посиленням позицій політичних протагоністів. 14 листопада «Московські новини» опублікували адресований Горбачову «відкритий лист» визнаних прихильників перебудови під назвою «Країна втомилася чекати!». «Влада не може або не хоче лікувати хворе суспільство», - говорилося в ньому. «Пане Президент, - резюмували автори «відкритого листа», - або підтвердьте свою здібність до рішучих дій, або йдіть у відставку». Реакцією консерваторів був перехід у наступ. 28 листопада міністр оборони Язов, зажадавши «відновити порядок у країні та забезпечити проведення призову в армію», обрушився на «паціонал-екстремістів», а 12 грудня голова КДБ Крючков у телевізійному виступі пов'язав останніх з деякими радикальними течіями, «що матеріально та ідеологічно підтримуються іноземними спецслужбами». 4 грудня Горбачов зробив важливу поступку консерваторам, відправивши у відставку з посади міністра внутрішніх справ прихильника реформ В.Бакатіна і призначивши на цю посаду Б.Путо, а його першим заступником генерала Б.Громова. Перед новим керівництвом МВС була поставлена задача розгорнути боротьбу з організованою злочинністю, а також проти націоналістичних і відцентрових тенденцій. Кількома тижнями пізніше Горбачов перекопав народних депутатів СРСР, що зібралися на свій четвертий з'їзд, обрати віце-президентом країни Г.Янаєва. Цьому сірому апаратнику і консерватору була віддана перевага перед іншою кандидатурою на цей пост - блискучим Е.Шеварднадзе. Міністр закордонних справ із скандалом пішов у відставку 21 грудня, заявивши з трибуни з'їзду про загрозу реакційного перевороту і встановлення диктатури. Незважаючи на пристрасні виступи реформаторів за надання справжньої самостійності республікам, більшість з'їзду проголосувала за збереження СРСР. Таким чином, в останні дні 1990 р. співвідношення сил, здавалося, різко змінилося на користь консерваторів.

Насправді ж ніколи суперечність між президентськими указами та діяльністю місцевої влади не була такою великою. Протягом усієї осені відбувалося посилення відцентрових тенденцій. II з'їзд Українського Руху, який відбувся наприкінці жовтня, проголосив «боротьбу за незалежність України та ненасильне відновлення незалежної і демократичної республіки». У Грузії після перемоги на виборах націоналістів із руху «Вільна Грузія» республіканський парламент під головуванням З.Гамсахурді схвалив програму, яка передбачала «перехід до суверенної і повністю незалежної Грузії». У Нагарному Карабасі продовжувалася ескалація збройного конфлікту між вірменськими формуваннями та підрозділами азербайджанської міліції, яка підтримувалася спеціальними частинами Радянської Армії. Як і раніше, зберігалася сильна напруженість у Прибалтиці, яку не зняли переговори між представниками Союзу і литовськими керівниками про поетапний перехід до незалежності, що пройшли 4 жовтня в Москві.

23 листопада республікам був представлений черговий варіант проекту нового союзного договору. У його обговоренні взяли участь усі республіки, за винятком Прибалтійських та Грузії. Хоча з проекту зникли згадки про соціалізм та «Союз Радянських Соціалістичних Республік» поступився місцем «Союзу Радянських Суверенних республік», вплив центра відчувався в кожній статті і цього варіанту договору. Разом з тим вже під час подання цей проект належав минулому: трьома днями раніше, 20 листопада, було укладено двосторонню угоду між Росією та Україною, за якою дві республіки визнали суверенітет одна одної та необхідність економічної співпраці без участі центру на основі рівності та взаємної вигоди. Ще через два дні аналогічний договір був підписаний між Росією та Казахстаном. Цими угодами, заявив Б.Єльцин, створюється модель нового Союзу і стержень, навколо якого він буде утворений.

На початку січня 1991 р., після рішення Міністерства оборони СРСР використати війська для проведення в Литві та Латвії призову молоді в армію, напруженість в цих республіках різко зросла. 12 січня в ході операції Радянської Армії по захопленню будівлі литовського телебачення у Вільнюсі було вбито 16 чоловік. Ця акція, яку з ентузіазмом зустрів литовський Комітет національного порятунку, створений із противників незалежності республіки, військових, консерваторів, і частини преси (що давно розділилася на два табори), привела до остаточного розколу інтелігенції, яка до цього в своїй більшості підтримувала Горбачова. 16 січня «Московські новини» вийшли в траурній рамці і з недвозначною «шапкою» на першій смузі: «Злочин режиму, який не хоче сходити зі сцени».

Події у Вільносі, повторені через кілька днів у Ризі, різко загострили конфлікт між реформаторами та консерваторами. 22 січня Б.Єльцин рішуче засудив застосування сили в Прибалтійських республіках. 26 січня союзний уряд оголосив про введення з 1 лютого спільного патрулювання міліцією та військовими вулиць великих міст під приводом посилення боротьби із зростанням злочинності. Гуркіт чобіт роздався в атмосфері, і без того гранично напруженій після подій у Прибалтиці і «сюрпризу», піднесеного населенню урядом, який оголосив 24 січня 1991 р. про вилучення із обігу купюр номіналом у п'ятдесят та сто рублів. Ця міра, яка викликала загальну паніку та стовпотворіння перед ошадними касами (для обміну банкнот населенню було надано усього три дні), повинна була, зі слів прем'єр-міністра В.Павлова, «завдати смертельного удару по тіньовій економіці». Насправді ж держава вилучила лише біля п'яти відсотків тієї суми, яку вона сподівалася вивести із обігу, щоб оздоровити внутрішній ринок. Негайним і, по суті, єдиним відчутним результатом цієї операції стали обурення і зростання невдоволення населення, замученого посеред зими нескінченними труднощами із постачанням продуктів.

Пленум ЦК КПРС, що проходив на початку лютого, підтвердив рішучість консервативних сил взяти реванш. Учасники пленуму звернулися до громадян країни із патетичним закликком «виступити проти антикомуністичної істерії, яка розпалюється ворогами перебудови». Горбачов заздалегідь відмовився визнати результати підготовленого у Литві референдуму з питання про незалежність, оголосивши його антиконституційним (10 лютого більше 90% жителів Литви, які брали участь у референдумі, висловилися за незалежну і демократичну республіку). 21 лютого, у розпал демонстрацій та контрдемонстрацій, що захлеснули Москву, Ленінград та інші великі міста, Єльцин у виступі по телебаченню зажадав виходу Горбачова у відставку і розпуску Верховної Ради СРСР. У відповідь Горбачов звинуватив «так званих демократів» у «прагненні дестабілізувати країну» напередодні загальносоюзного референдуму з питання про збереження СРСР, призначеного на 17 березня. Подальші тижні були відмічені все більш запеклим протиборством між російськими реформаторами, які, отримавши в своє розпорядження телевізійний канал, з новою енергією повели боротьбу за негайну відставку Горбачова, розпуск союзного парламенту, передачу влади «Раді Федерації», яку б склали перші особи республік, за визнання референдуму 17 березня простою формальністю, що не має реального значення, і консерваторами всього Союзу, які наполягали на фундаментальній важливості цієї «наради з народом», який однозначно, на їх думку, висловився за збереження цілісності Радянської Батьківщини. Вимоги реформаторів отримали могутню підтримку з боку ведучих організацій незалежного робітничого руху, літніх страйків, що виникли під час 1989 р. передусім у вугільних басейнах Донбасу, Кузбасу і Воркути. У 1991 р. шахтарі розпочали страйк 1 березня, вимагаючи тепер вже не тільки збільшення заробітної плати у зв'язку з оголошеним підвищенням після 2 квітня роздрібних цін, але й відставки Горбачова, розпуску Верховної Ради СРСР, націоналізації майна КПРС, реальної багатопартійності, департизації підприємств та організацій. По суті, процес департизації йшов уже з осені, коли на сотнях підприємств робітники та страйкові комітети усунули від справ парткоми та офіційні профспілкові органи і зайняли їх приміщення. Знову, як в 1917 р., стала очевидною неієздатність офіційних структур, у повній мірі проявився «вакуум влади» - передусім на місцях. Хаос в органах державного управління ще збільшився після референдуму 17 березня, який не тільки не вніс ясності в суперечки про зміст союзного договору, покликаного скріпити новий Союз, але й, навпаки, виявився позбавленим всякого значення, оскільки кожна республіка організувала його на свій лад, додаючи за своїм розсудом нові питання, а деякі просто відмовилися від його проведення. Згідно з результатами референдуму, 80% росіян підтримали проведення загальних виборів власного президента, і тільки біля 50% москвичів та ленінградців і 40% киян висловили бажання зберегти Союз у запропонованому вигляді.

Двозначні підсумки референдуму швидко затьмарило підвищення цін (від 2 до 5 разів), яке спричинило тим більше обурення, що заробітна плата була збільшена в середньому лише на 20-30% («мінімальна» і найпоширеніша компенсація була встановлена в 60 руб. на місяць). Наступного дня після введення в дію нових цін сотні трудових колективів приєдналися до страйкуючих шахтарів. Найбільш масові страйки пройшли в Мінську, наочно показавши, наскільки виросла й радикалізувалася після літа 1989 р. самосвідомість робітничого класу: не обмежившись економічними вимогами, робітники виступили проти соціально-політичної системи загалом, висунувши лозунги відставки Горбачова й усього союзного уряду, скасування всіх привілеїв, скасування КДБ, відновлення в повному об'ємі приватної власності на землю, проведення вільних виборів на засадах багатопартійності, департизації підприємств та передачі їх під юрисдикцію республік. У квітні число страйкуючих перевищило за мільйон; страйки продовжувалися протягом кількох тижнів і були припинені, лише коли власті прийняли вимоги робітників, передусім в частині переходу підприємств під республіканську юрисдикцію і припинення перерахування прибутку (особливо валютного) до союзного бюджету.

Чи була згода Б.Єльцина поставити 23 квітня в Огарьово свій підпис під «Заявою 9+1», уклавши таким чином свого роду «перемир'я» з М.Горбачовим, спробою зупинити хаос, який наростав у країні або ж у його підоснові лежали тактичні розрахунки, продиктовані виборами президента РРФСР, що наближалися? У заяві представники дев'яти республік та Горбачов підкреслювали необхідність найшвидшого укладення нового союзного договору. Численні зустрічі, що відбулися в Огарьово у травні-липні виявили, однак, значні розходження і протиріччя: якщо одні наполягали на конфедеративних принципах, то інші бажали збереження більш тісних відносин, тобто федерації. Ці дві антагоністичні тенденції найбільш послідовно відстоювали, з одного боку, Росія та в слід за нею Україна, найбільш непоступлива у своїх вимогах із рес-

публік, а з іншого - голова Верховної Ради СРСР А.Лук'янов, переконаний прихильник політико-економічного централізму. Непоправний оптиміст, М.Горбачов прагнув на кожній зустрічі продемонструвати просування вперед і обіцяв, що новий союзний договір буде готовий до підписання в липні, перед його візитом до Лондону на зустріч глав семи ведучих капіталістичних держав.

Тим часом увага громадської думки і засобів масової інформації була прикута до перших всенародних виборів президента РРФСР. У боротьбі за голоси виборців взяли участь шість кандидатів, однак, як писала «Російська газета», 12 червня народ Росії повинен буде зробити вибір між демократами та комуністами, між Б.Єльциним і маразмом. Навпаки, для ТАРС, що відображав переваги союзного уряду і М.Горбачова, який все ж утримувався від участі в російських політичних дебатах, «хорошим» кандидатом був В.Бакатін, який «представляв політичну лінію президента СРСР і втілював центристську «золоту середину» між радикальним популізмом Б.Єльцина і технократичним консерватизмом М.Рижкова». Безперечною перемогою Єльцина вже в першому турі, якому віддали свої голоси біля 57% виборців (другим прийшов Рижков, що зібрав лише 16%), означала отримання їм нового статусу, як в очах світової спільноти, так і па внутрішньополітичній арені. Президентство Б.Єльцина виявлялося тим більше законним і вагомим, що його постійний опонент М.Горбачов був обраний президентом СРСР на 3'їзді народних депутатів, де демократичні процедури постійно порушувалися різного роду маніпуляціями. Перемога Єльцина означала також нищівну поразку комуністичної партії, чка втратила за п'ять років, -а визнанням, зробленим Горбачовим на пленумі ЦК, який відбувся в липні, більше п'яти мільйонів своїх членів, загальне число яких скоротилося з 2! до трохи більше 15 млн.

На початку липня ряд видних політичних діячів, у числі яких були Е.Шеварднадзе і О.Яковлев, закликали до створення нової масової політичної партії - «Рух демократичних реформ». Кількома тижнями пізніше на пленумі ЦК КПРС Горбачов добився відмови від усякої зі адки в основоположних партійних документах «марксизму-ленінізму». Напередодні пленуму, 24 липня, він урочисто оголосив про те, що «робота над союзним договором завершена» і що документ «відкритий для підписання» (хоча насправді остаточний текст, поширений ТАРС тільки 14 серпня, містив більше питань, ніж відповідей). У ході новоогарьовського процесу республікам вдалося відстояти багато які свої вимоги, і порівняння його з попереднім варіантом, опублікованим в кінці червня, показувало, що Горбачов повинен був піти па додаткові поступки по ряду поліцій. Так, російська мова, залишившись «мовою міжнаціонального спілкування», перестала бути «державною мовою»; глави республіканського уряду брали участь у роботі союзного кабінету міністрів з правом вирішального голосу; підприємства військово-промислового комплексу переходили у спільне ведення Союзу та республік. У той же час текст страждав через нечіткість формулювань багатьох принципів положень, здатну викликати можливі різночитання й конфлікти. Чи означало, наприклад, з точки зору міжнародного права визнання «суверенних держав», які виступали суб'єктами союзного договору, «повноправними членами світової спільноти», те, що вони можуть вступити до Організації Об'єднаних Націй і мати власні посольства? Найважливіші статті, 5-а і 6-а, які розмежовували компетенції Союзу і республік, також рясніли протиріччями та двозначностями. Чи переходили у повну власність республік природні ресурси, найбільш цінні й прибуткові з яких знаходилися на території РРФСР? Але якщо Росія діставала повні права на все, що видобувалося (і потім вироблялося) на її гігантській території, то що ж залишалося союзу? Так же мало було врегульоване й принципове питання про союзні податки. Видно, перемогла точка зору Єльцина, згідно з якою союзний бюджет повинен був формуватися за рахунок узгоджених з республіками фіксованих відрахувань із республіканських бюджетів; однак не уточнювалося, хто буде стягувати цей податок -союзні органи або республіканські. Без вирішення залишалося й питання про статус шести республік (Вірменії, Грузії, Латвії, Литви, Молдови та Естонії), що не мали намір підписувати союзний договір. Вже напередодні офіційного представлення тексту Україна дала зрозуміти, що за будь-якого розв'язання спірних питань, що залишилися, попа не підпише договір до прийняття своєї конституції; тим часом мусульманські республіки Середньої Азії, не ставлячи центр до відому щодо своїх намірів, уклали між собою двосторонні угоди.

Для консерваторів всі ці проекти і вже зроблені кроки означали не що інше, як «розпродаж Радянської Батьківщини» та похорони КПРС. Підписаний Єльциним 20 липня указ про департизацію, який забороняв діяльність партійних організацій та їх комітетів на державних підприємствах і в установах (що узаконив ситуацію, яка фактично склалася на багатьох з них), став для консерваторів останньою краплею.

Вранці 19 серпня ТАРС передав повідомлення про створення Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР, до якого увійшли 8 чоловік, в числі яких були віце-президент СРСР Янаєв, прем'єр-міністр Павлов, голова КДБ Крючков, міністр оборони Язов, міністр внутрішніх справ Пуго. Заявивши про те, що президент СРСР Горбачов, який знаходився на відпочинку в Криму, «за станом здоров'я не може виконувати свої обов'язки», комітет оголосив про свій намір відновити порядок в країні і запобігти розвалу Союзу. Надзвичайний стан встановлювався на шість місяців, вводилася цензура. Однак, зустрівши народний опір, очолюваний президентом РРФСР Єльциним, путч провалився. Нерішучість і розкол у військах, розгубленість путчистів, які впали у прострацію перед обличчям непередбаченої ними реакції москвичів (а також ленінградців, жителів інших найбільших міст), десятки, а потім сотні тисяч яких стихійно зібралися перед будівлею російського парламенту, який став оплотом опору новоявленій хунті, коливання введених у Москву військ, що так і не наважилися «розметати» (термін одного з відданих ними наказів) беззбройних людей, що протистояли їм, підтримка Єльцина більшістю урядів країн світу і міжнародною громадською

думкою - у своїй сукупності всі ці чинники обумовили те, що менше ніж за три доби спроба державного перевороту була ліквідована. Увечері 21 серпня Горбачов повернувся до Москви, однак, до цього часу Єльцин, який вийшов головним переможцем із цього випробування, зі слів одного французького політичного діяча, «завоював собі погони глави держави».

Невдача спроби державного перевороту, яка продемонструвала неймовірне зростання суспільної свідомості і політичної зрілості маси (головний чинник, проігнорований путчистами, перекопаними у своїй здатності безкарно повторній «палацовий переворот» 14 жовтня 1964р., внаслідок якого був усунений Хрущов), різко прискорила розпад СРСР, привела до втрати Горбачовим його впливу, до скасування колишніх інститутів центральної влади. У наступні за невдачею путчу дні вісім республік заявили про свою незалежність, а три Прибалтійські республіки, які вже домоглися їх визнання міжнародним співтовариством, 6 вересня були визнані й Радянським Союзом. М.Горбачов, незважаючи на знову підтверджену ним прихильність комуністичним ідеалам, залишив свій пост Генерального секретаря ЦК КПРС і розпустив Центральний Комітет (зі свого боку союзний парламент повернув собі надані ним раніше Горбачову особливі повноваження в економічній області). Діяльність КПРС була припинена, а через кілька тижнів і зовсім заборонена Єльциним. За рахунок вилучення з компетенції КДБ ряду важливих функцій і управлінська організація була сильно скорочена. Сталося повне оновлення політичного істеблішменту (від керівників засобів масової інформації до членів уряду), в який прийшли реформатори та наближені Єльцина, які відразу ж закріпили нове становище рядом постанов парламенту.

Горбачов, бажаючи зберегти центр і тим самим свій пост, запропонував новий варіант союзного договору, який, щоправда дуже нагадував про минуле. Однак політичні позиції президента СРСР були вже дуже послаблені через путч, останній (?) натиск консерваторів, і день за днем він все більше перетворювався на «президента в лапках», президента Радянського Союзу, який більше не був єдиною державою.

1 грудня більше 80% населення України висловилося за незалежність своєї республіки. Тижнем пізніше президенти Росії, України та Білорусії, зібравшись у Мінську, констатували, що «Радянський Союз більше не існує». Ними було проголошене утворення «Співдружності Незалежних Держав», відкритої «для всіх держав колишнього СРСР». 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті (куди, як і в Мінськ, Горбачов запрошений не був) до СНД приєдналися ще вісім республік, підтвердивши тим самим кончину СРСР. У цих умовах Горбачову не залишалося нічого іншого, як оголосити про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв'язку із зникненням самої держави.

1991 рік має великі шанси увійти в історію як завершення розпочатого в 1917 р. експерименту, який призвів у 1922 р. до утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Нежиттєздатність системи, яка протягом семи десятиріч у формі СРСР була фактичною спадкоємицею колишньої царської імперії, породила більше проблем, ніж виявилася спроможна вирішити. Незважаючи на всю невизначеність майбутнього, одне не викликає сумнівів: те, що відбувається на наших очах, визначає майбутнє не завершеного ще оновлення і, отже, новонародженої - і також дуже крихкої - демократії.

БІБЛІОГРАФІЯ

(До переліку включені тільки книги (монографії) історичного змісту. Перелік обмежений в основному тими роботами, на які посилається автор. У переліку книг, опублікованих російською мовою, упор зроблений на роботи, що вийшли в останні роки; назви наведені мовою оригіналу).

а/книги іноземними мовами:

Anweiler, O., *Les Soviets en Russie, 1905—1921* (Paris, 1972). Armstrong, J. A., (éd.). *Soviet Partisans in World War II* (Wisconsin UP, 1964). Asher, A., *The Revolution of 1905. Russia in Disarray* (Stanford UP, 1988). Atkinson, D., *The End of the Russian Land Commune* (Stanford UP, 1983). Atkinson, D., Dallin, A. and Lapidus, G., (eds). *Woman in Russia* (Sussex, 1978). Avrigh, P., *La tragédie de Cronstadt, 1921* (Paris, 1975).

— *Les Anarchistes russes* (Paris, 1979).

Bailes, K. F., *Technology and Society under Lenin and Stalin* (Princeton UP, 1978). Ball, A. M., *Russia's Last Capitalists. The Nephews, 1921—1929* (Berkeley and Los Angeles, 1987). Baynac, J., *Les socialistes-révolutionnaires de mars 1881 à mars 1917* (Paris, 1979).

— *La terre sur Lénine, 1917—1924* (Paris, 1975).

Beitzell, R., *The Uneasy Alliance: America, Britain and Russia* (New York, 1972). Beloff, M., *The Foreign Policy of Soviet Russia. 1929—1941*, 2 vols (London, 1960). Bennigsen, A. et Lemercier-Quelquejay, C, *L'Islam en Union soviétique* (Payot, 1968). *Sultan-Galiev* (Paris, 1986)

- Benvenuti, R., *The Bolcheviks and the Red Army, 1918—1922* (Cambridge, 1987). Bergson, A., *The Real National Income of Soviet Russia since 1928* (Cambridge, 1961). Bettelheim, Ch., *Les luttes de classes en URSS, Ire période, 1923—1923* (Paris, 1974). *Les luttes de classes en URSS, 2re période, 1923—1930* (Paris, 1977). *Les luttes de classes en URSS, 3re période, 1930—1941, 2 vols* (Paris, 1983). Bettelheim, Ch., (éd.), *L'industrialisation de l'URSS dans les années trente* (Paris, 1982). Black, C (éd.). *The Transformation of Russian Society* (Harvard UP, 1967). Bonnell, V. E., *The Russian Worker. Life and Labor under the Tsarist Regime* (California UP, 1983). Borkenau, R., *The Communist International* (Michigan UP, 1962). Bradley, J. F. N.. *Civil War in Russia. 1917-1921* (London, 1975).
- 162
- Brinton. M., *Les bolcheviks et le contrôle ouvrier, 1917—1921* (Paris, 1973). Brovkin, V., *The Mensheviks after October: Socialist Opposition and the Rise of the Bolshevik Dictatorship* (Ithaca and London, 1987). Broué, P., *Le Parti bolchevik* (Paris, 1963). — *Trotsky* (Paris, 1988).
- Burbank, J., *Intelligentsia ana Revolution. Russian Views of Bolshevism. 1918—1922* (Oxford, 1986). Bushnell, J. S., *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905—1906* (Bloomington. 1985). Carr, E. H., *The Bolshevik Revolution, 1917-1923, 3 vols* (Harmondsworth, 1966). — *Interregnum. 1923—1924* (Harmondsworth, 1969). — *Socialism in One Country, 1924-1926, 3 vols* (Harmondsworth, 1970). — *German-Soviet Relations between the Two World Wars, 1919-1939* (Baltimore, Carr. E. H. and Davies, R. W. *Foundations of a Planned Economy, 1917—1929, 1 vols* (Harmondsworth, 1971—1974). Carrer d'Encausse, H., *L'URSS de 1917a 1953* (Paris, 1973). — *Le Grand défi. Bolcheviks et nations, 1917—1930* (Paris. 1987). — *Staline, l'ordre par de terreur* (Paris, 1979). — *Le pouvoir confisque: gouvernes et gouvernants en URSS* (Paris, 1981). — *Le grand frère: l'URSS et l'Europe soviétisée* (Paris, 1983). — *»V/ guerre, ni pas* (Paris, 1986).
- Cattell, D. T.. *Communism and the Spanish Civil War* (California UP 1956). — *Soviet Diplomacy and the Spanish Civil War* (California UP, 1957) Chamberlin, W. H., *The Russian Revolution, 2 vols* (New York, 1965).
- Chase, W., *Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918—1929* (Urbana and Chicago, 1987). Claudin, R., *La crise du mouvement communiste: du Komintem au Kominform, vol. I* (Paris, 1972). Cohen, S. F., *Bukharin and the Bolshevik Revolution: a Political Biography. 1888-1938* (New York, 1974). — *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History since 1917* (Oxford, 1985). Conquest, R.. *The Great Terror* (London. 1969) — *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine* (Oxford, 1986). — *Religion in the USSR* (New York, 1968). — *The Nation Killers, Soviet Deportations of Nationalities* (London, 1970). Coquin, F.-X., *La Revolution russe* (Paris, 1962). — *La Revolution de 1917* (Paris, 1974).
- Coquin, F.-X. et Gervais-Francelle C, (éd.), *7905, la premiere revolution russe* (Paris, 1986). Curtiss, J. Sh., *The Russian Church and the Soviet State, 1917—1950* (Boston, 1953). Dallin, D., *German Rule in Russia* (London, 1957). Dallin, D., Laron T., *Soviet Politics since Khrushchev* (Englewood Cliffs, 1969). Daniels, R. V., *Red October. The Bolshevik Revolution of 1917* (London, 1969). — *The Conscience of the Revolution. Communist Opposition in the Soviet Russia* (New York, 1969). — *The Dynamics of Soviet Politics* (Cambridge, 1978).

Davies, R. W., *The Industrialisation of Soviet Russia, vol. 1: The Socialist Offensive, 1929-1930; vol. 2: The Soviet Collective Farm, 1929—1930; vol. 3: The Soviet Economy in the Turmoil, 1929—1930* (London, 1989).

Davies, R. W., (éd.), *77re Soviet Union* (London, 1978).

Dedijer, V., *The Battle Stalin Lost* (New York, 1972).

Desanti, D., *L'Internationale communiste* (Paris, 1970).

Deutscher, I., *The Prophet Armed: Trotsky, 1879—1921* (New York, 1965)

— *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921-1929* (New York, 1963).

— *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929—1940* (New York, 1963)

— *Stalin, a Political Biography*, rev. ed. (Harmondsworth, 1966).

— *Soviet Trade Unions. Their Place in Soviet Labour Policy* (London, 1950). Devilliers, P., *Guerre ou paix: une interpretation de la politique exteriore soviétique depuis 1944* (Paris, 1979).

Dewar, M., *Labour Policy in the USSR, 1917-1928* (London, 1956).

Djilas, M., *Conversations with Stalin* (New York, 1962). Dobb, M., *Soviet Economic Development Since 1917* (London, 1966). Dolot, M., *Les affamés - Ukraine, 1929-1932* (Paris, 1986). Dunmore, T., *The Stalinist Command Economy* (London, 1980). Duroselle, J. B., *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours* (Paris, 1970).

Emmons, T., *The Formation of Political Parties and the First National Elections in Russia* (Cambridge, 1983). Engelstein, L., *Moscow, 1905: Working-Class Organization and Political Conflict*

(Stanford UP, 1982). Erlich, A., *The Soviet Industrialisation Debate, 1924—1928* (Harvard UP, 1968). Fainsod, M., *How Russia is Ruled* (Cambridge, MA, 1965).

— *Smolensk under Soviet Rule* (New York, 1958).

Ferro, M., *La Révolution de 1917*, t. 1: *La chute du tsarisme et les origines d'Octobre* (Paris, 1967); t. 2: *Octobre, naissance d'une société* (Paris, 1976).

— *Des soviets au communisme bureaucratique* (Paris, 1980).

Fischer, G., *Russian Liberalism: from Gentry to Intelligentsia* (Harvard UP, 1958). Fischer, L., *Lénine* (Paris, 1974)

Fitzpatrick, Sh., *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organisation of Education and the Arts under Lunacharsky* (Cambridge, 1970).

— *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921—1934* (Cambridge, 1979).

— *The Russian Revolution, 1917-1932* (Oxford, 1984).

Fitzpatrick, Sh., (éd.), *Cultural Revolution in Russia, 1928—1937* (Bloomington, 1978).

Fitzpatrick, Sh., Rabinowitch A. and Stites R., (eds.) *Russia in the Era of NEP:*

Explorations in Soviet Society and Culture (Bloomington, 1991). Fleming, J. E., *The Cold War and its Origins* (New York, 1961). Fontaine, A., *Histoire de la guerre froide, 2 vols* (Paris, 1966—1967).

— *Un seul lit pour deux rêves: histoire de la «Déteinte»* (Paris, 1981). Footman, D., *Civil War in Russia* (London, 1961).

Galai, S., *The Liberation Movement in Russia, 1900—1905* (Cambridge, 1973). Garthoff, R., *Soviet Military Policy: a Historical Analysis* (New York, 1966).

— *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*

(Washington, 1985). Getty, J. A., *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered,*

" 1933-1938 (Cambridge, 1985). Getty, J.A. and Manning, R. T., (eds), *Stalinist Terror: New Perspectives*

(Cambridge, 1993). Getzler, L., *Kronstadt, 1917-1921* (Cambridge, 1983).

Gill, G.J., *Peasants and Government in the Russian Revolution* (London, 1979). Girault, R. et

Ferro, M., *De la Russie à l'URSS* (Paris, 1989, 2 éd.). Grosskopf, S., *L'alliance ouvrière et paysanne en URSS, 1921—1928* (Paris, 1976). Haimson, L. H., *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*

(Harvard UP, 1955).

— *The Mensheviks: from the Revolution of 1917 to the Second World War* (Chicago,

1974). Haimson, L., (ed.), *The Politics of Rural Russia, 1905—1914* (Bloomington, 1979).

Hasegawa, T., *The February Revolution: Petrograd 1917* (London, 1981). Haslam, J., *Soviet Foreign Policy, 1930—1933* (London, 1983).

— *77re Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933—*

- 1939 (London, 1984). Hoskijng, G. A., *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907-1914* (Cambridge, 1983).
- *The Awakening of the Soviet Union* (London, 1990). Hough, J., *The Soviet Prefects* (Cambridge, 1969).
- Hough, J. and Fainsod, M., *How the Soviet Union Is Governed* (Harvard UP, Cambridge MA and London, 1979). Ingeiflom, C., *Le citoyen impossible. Les racines russes du léninisme* (Paris, 1988).
- Inkeles, A., *Social Change in Soviet Russia* (Harvard UP, 1968)
- Jasny, N., *Soviet Industrialization, 1918-1952* (Chicago UP, 1961).
- Katkov, G., *Russia 1917: the February Revolution* (New York, 1967).
- Keep, J., *The Rise of Social Democracy in Russia* (Oxford, 1963)
- The Russian Revolution: a Study in Mass Mobilisation* (New York, 1976).
- Kenez, P., *The Birth of the Propaganda State* (Cambridge, 1985).
- Kerblay, B., *DM mir aux agrovilles* (Paris, 1985).
- Les marchés paysans en URSS* (Paris, 1969).
- La société soviétique contemporaine* (Paris, 1980).
- Kerblay, B., Lavigne M., *Les soviétique des années 1980* (Paris, 1985).
- Koenker, D., *Moscow Workers and the 1917 Revolution* (Princeton UP, 1981).
- Kuromiya, H., *Stalin's Industrial Revolution. Politics and Workers, 1928—1932* (Cambridge, 1988). Laloy, J., *La politique extérieure de l'URSS, 1917-1975* (Paris, 1975). Lampert, N., *The Technical Intelligentsia and the Soviet State* (London, 1979). Lane, D., *Politics and Society in the USSR* (London, 1972). *The Socialist Industrial State* (London, 1976). *State and Politics in the USSR* (London, 1985).
- Laran, M. et Van Regemorter, J.-L., *Russie-URSS, 1870—1984* (Paris, 1985). Leggett, G., *The Cheka. Lenin's Political Police* (Oxford, 1981). Leon, P., *Histoire économique et sociale du monde, t.III—IV* (Paris, 1977—1978). Leontowitsch, W., *Histoire du libéralisme russe* (Paris, 1986). Levesque, L., *L'URSS et sa politique internationale, de Lénine à Gorbatchev* (Paris, 1988). Lewin, M., *Le dernier combat de Lénine* (Paris, 1967)
- *La paysannerie et le pouvoir soviétique, 1928—1930* (Paris, 1968).
- *The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia* (New York, 1985).
- *Political Undercurrents in Soviet Economics Debates* (Princeton UP, 1984).
- *La grande mutation soviétique* (Paris, 1989).
- Liebman, M., *La révolution russe. Origines, étapes et signification de la victoire bolchevique* (Verviers, 1969). Malle, S., *The Economie Organisation of War Communism, 1918—1921* (Cambridge, 1985).
- Marcou, L., *Le Kominform, 1947-1956* (Paris, 1977). Mawdsley, E., *The Russian Civil War* (Boston, 1987). McCagg, W.O., *Stalin Embattled: 1943—1948* (Detroit, 1978). McKenzie, H. E., *Comintern and World Revolution, 1928—1943* (Columbia UP, 1969). Milioukov, P., Seignobos, Ch. et Eisenman, H., *Histoire de la Russie, t. II—, III* (Paris, 1933).
- Nove, A., *An Economie History of the USSR* (London, 1969). Nove, A., (ed.). *The Stalin Phenomenon* (London, 1993).
- Oberlander, E., et al. (eds), *Russia Enters The Twentieth Century* (New York, 1971). Pethybridge, R., *The Spread of the Russian Revolution. Essays of 1917* (London, 1972).
- *The Social Prelude to Stalinism* (New York, 1974).
- *A History of Postwar Russia* (London, 1974).
- Philippot, R., *La Russie, t. II: La Modernisation inachevée, 1855—1900* (Paris, 1974). Pipes, R., *Russia under the Old Regime* (London-New York, 1974).
- *Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885—1897* (Harvard UP, 1963).
- *Struve: Liberal on the Left. 1870—1905* (Cambridge, 1970).
- *Struve: Liberal on the Right, 1905—1944* (Cambridge, 1980).
- *The Formation of the Soviet Union, 1917—1923* (Harvard UP, 1955); rev. ed. (New York, 1968).
- *The Russian Revolution* (New York, 1990).
- Pipes R., (éd.). *Revolutionary Russia* (Harvard UP, 1968).

Pomper, Ph., *Lenin, Trotsky, and Stalin. The Intelligentsia and Power* (Columbia UP, 1990). Rabinowitch, A., *Prelude to Revolution: the Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising* (Bloomington, 1968).

— *The Bolsheviks Come to Power: the Revolution of 1917 in Petrograd* (New York, 1976). Radkey, O., *The Agrarian Foes of Bolshevism. Promise and Default of the Russian Socialist Revolutionaries* (New York, 1958).

— *The Unknown Civil War in Soviet Russia: a Study of the Green Movement in the Tambov Region, 1920—1921* (Stanford UP, 1976). Raeff, M., *Comprendre l'Ancien Régime. Etat et société en Russie impériale* (Paris, 1982).

Read, Ch., *Religion, Revolution and the Russian Intelligentsia, 1900—1912. The Vekhi Debate and its Intellectual Background* (London, 1979). Remington, Th. *Building Socialism in Soviet Russia. Ideology and Industrial Organization, 1917-1921* (Pittsburgh, 1984). Riasanovsky, N.V., *Histoire de la Russie des origines à 1984* (Paris, 1987). Rigby, T. H., *Communist Party Membership in the USSR, 1917—1967* (Princeton UP, 1968). *Lenin's Government. Sovnarkom, 1917—1922* (Cambridge, 1985). Rittersporn, G. T., *Simplifications staliennes et complications soviétique. Tensions sociales et conflicts politiques en URSS, 1933—1953* (Paris, 1990). Robinson, G. T., *Rural Russia under the Old Regime* (New York, 1969).

Rogger, H., *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881 -1917* (New York, 1983). Rosenberg, W.G., *Liberals in the Russian Revolution. The Constitutional Democratic Party, 1917—1921* (Princeton UP, 1974). Rowney, D. K., *Transition to Technocracy. The Structural Origins of the Soviet Administrative State* (Ithaca and London, 1989). Salisbury, H., *Les 900 jours: le siège de Leningrad* (Paris, 1970), Schub. D., *Lénine* (Paris, 1972).

Schwarz, S., *Labor in the Soviet Union* (New York, 1952). Shulman, M. D., *Stalin's Foreign Policy Reappraised* (Cambridge, 1973). Siegebaum. L.H., *Soviet State and Society Between Revolutions. 1918—1929* (Cambridge, 1992).

— *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935—1941* (Cambridge, 1988). Skirda. A., *Les Cosaques de la Liberté: le Cosaque de l'Anarchie et la Guerre civile russe* (Paris, 1985). Smith, S. A., *Red Petrograd, Revolution in the Factories, 1917—1918* (Cambridge, 1983). Sorlin, P., *La société soviétique* (Paris, 1968).

Souvarine, B., *Staline. Aperçu historique du bolchevisme* (Paris, 1977). Sztetel. M., *The Russian Constitution of April 1906* (Bruxelles, 1976). Tucker, R.C., *Stalin as Revolutionary, 1879—1929* (New York, 1973).

— *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928—1941* (New York, 1990). Tucker, R. C., (éd.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretations* (Princeton UP, 1971). Ulam, A. B., *The Bolsheviks* (New York, 1965).

— *Expansion and Coexistence. A History of Soviet Foreign Policy, 1917—1967* (New York, 1968).

— *77re Rivals: America and Russia since World War II* (New York, 1971). Viola, L., *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization* (New York, 1987). Voline, *La Révolution inconnue, 1917—1921* (Paris, 1972).

Von Laue, Th., *S. Witte and the Industrialisation of Russia* (Columbia UP, 1963). Wade, R. A., *Red Gauls and Workers ' Militia in the Russian Revolution* (Stanford UP, 1984) Werth, A., *La Russie en guerre* (Paris, 1965).

— *Leningrad* (London, 1944).

— *The Year of Stalingrad* (London, 1946).

— *Russia: the Postwar Years* (London, 1971).

Werth, N., *La vie quotidienne des paysans russes de la Revolution à la collectivisation, 1917-1939* (Vans, 1984).

— *Le procès de Moscou* (Bruxelles, 1987)

— *Etre communiste en URSS sous Staline* (Paris, 1984). White, S., *Political Culture and Soviet Politics* (London, 1979).

Yaney, G.L., *The Systématisation of the Russian Government* (Chicago and London, 1973).

— *77re Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia: 1861—1930* (Urbana, 1982). Zaleski, E., *Planification de la croissance et fluctuations économique en URSS*, t.1: 1918-1932 (Paris, 1962); t. 2: 1933-1952 (Pans, 1984). Zelnik. R. A., *Labor and Society in Tsarist Russia. The Factory Workers of St.Petersburg* (Stanford UP, 1971).

б/ книги російською мовою:

- Аврех А.Я. *Столыпин и третья Дума*. М., 1968.
— *Царизм и третьеиюньская система*. М., 1966.
Агурский М. *Идеология национал-большевизма*. Париж, 1980.
Арутюнян Ю.В. *Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929—57 гг.* М., 1960.
— *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны*. М., 1970.
— *Социальная структура сельского населения СССР*. М., 1971. Бохапов А.Н. *Крупная буржуазия в России. Конец XIX века—1914 г.* М., 1992.
Бурджалов Э.Н. *Вторая русская революция. Восстание в Петрограде в феврале 1917г.* М., 1967.
Вдовин А.И., Дробижев В.З. *Рост рабочего класса СССР. 1917—1940*. М., 1976.
Венедиктов А.В. *Организация государственной промышленности в СССР*. В 2 томах. Л., 1957-1961.
Вербицкая О.М. *Российское крестьянство от Сталина к Хрущеву*. М., 1992.
Вознесенский Н. *Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны*. М., 1963.
Волкогон Д.А. *Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина*. Кит. 1-4. М., 1989.
Восленский М. *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*. М., 1991.
Вылцан М.А. *Завершающий этап создания колхозного строя (1935— 1937 гг.)*. М., 1978.
Гапоненко Л.С. *Рабочий класс России в 1917 г.* М., 1970.
Гимпельсон Е. Г. *Рабочий класс в управлении государством Ноябрь 1917— 1920 гг.* М., 1982.
— *Советский рабочий класс. 1918-1920*. М., 1974.
«Военный коммунизм»: политика, практика, идеология М., 1973. Голанд Ю.М. *Кризисы, разрушившие поп.* М., 1991. Гордон Л., Клопов Э. *Человек после работы*. М., 1976.
— *Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30—40-х годах*. М., 1989. Гордон Л., Назимова А. *Рабочий класс СССР*. М., 1987. Гусев К.В. *Крах партии левых эсеров*. М., 1963.
— *Партия эсеров: от мелкобуржуазной революционно-ти к контрреволюции*. М., 1975.
— *Эсеровская богородица*. М., 1992.
Данилов В.П. *Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство*. М., 1977.
— *Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения*. М., 1979. Дробижев В.З. *Главный штаб социалистической промышленности*. ВСНХ: 1917-1932 гг. М., 1966. Дробижев В.З., Соколов А.К., Устинов В.А. *Рабочий класс Советской России в первый год пролетарской диктатуры. Опыт структурного анализа материалов профессиональной переписи 1918 г.* М., 1975. Дубровский СМ. *Столыпинская аграрная реформа*. М., 1963. Дякин В.С. *Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг.* Л., 1978. Зырянов П.Н. *Петр Столыпин: политический портрет*. М., 1992. Ивницкий Н.А. *Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса*. М., 1972. *Изменения социальной структуры советского общества*. Вып. 1. 1917—1920 гг. М., 1976. Вып. 2. 1921-середина 30-х годов. М., 1979. *Интеллигенция и революция. XX век*. М., 1985. Иоффе Г.З. *Крах российской монархической контрреволюции*. М., 1977.
— *Колчаковская авантюра и ее крах*. М., 1983.

- «Белое дело»: генерал Корнилов. М., 1989.
- Революция и судьба Романовых. М., 1992. *Историки спорят*. М. 1989. *Исторические силуэты*. М., 1991.
- История Великой Отечественной войны Советского С оюза*. В 6 томах. М., 1960-1965. *История и сталинизм*. М., 1991. *История коммунистической партии Советского Союза*. В 6 томах. М., 1967-1971. *История политических партий России*. М., 1993.
- 470
- История рабочего класса СССР*. Серия. В 6 томах. Т. 1-5. М., 1983—1986.
- История советского крестьянства*. Серия, В 5 томах. Т. 1-4 М., 1984— 1986.
- История СССР с древнейших времен до наших дней*. В двух сериях. В 12 томах. Т. 5-11. М., 1966-80.
- Кабанов В. В. *Крестьянские хозяйство в условиях «военного коммунизма»*. М., 1988.
- Кабытов П.С, Козлов В.А., Литвак Б.Г. *Русское крестьянство: этапы духовного освобождения*. М., 1988.
- Карр Э. *История Советской России*. Кн.1. Том 1 и 2. *Большевистская революция. 1917-1923*. М., 1990.
- Клопов Э.В. *Рабочий класс СССР (Тенденции развития в 60-70-е годы)*. М., 1985.
- Козлов В.А. *Культурная революция и крестьянство*. М., 1983.
- Корелин А.П. *Дворянство в пореформенной России. 1861—1904 гг*. М., 1979.
- Красовицкая Т.Ю. *Власть и культура. Исторический опыт государственного руководства культурным строительством в РСФСР в 1917— 1925 гг*. М., 1992.
- Лацис О. *Перелом. Опыт прочтения несекретных документов*. М., 19[^]и.
- Лященко П.И. *История народного хозяйства СССР*. В трех томах. Т. II-III. М., 1956.
- Матюгин А. А. *Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.)*. М., 1962.
- Мельгунов С.П. *Красный террор в России. 1917—1924 гг*. М., 1990.
- Минц И.И. *История Великого Октября*. В трех томах. М., 1939—1973.
- Митрофанова А.В. *Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны*. М., 1971. *На колени не встану*. М., 1992.
- Наше отечество. Опыт политической истории*. В двух томах. М., 1991.
- Непролетарские партии в трех революциях*. М., 1989.
- Никольский С.А. *Власть и земля: Хроника утверждения бюрократии в деревне*. М., 1990.
- Новая экономическая политика: вопросы теории и истории*. М., 1974.
- Нэп — взгляд со стороны*. М., 1991.
- Октябрь 1917г.: величайшее событие века или социальная катастрофа?* М., 1991.
- Они не молчали*. М., 1991.
- Осокина Е.А. *Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения*. М., 1993.
- Поляков Ю.Л. *Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население*. М., 1986. Рабинович А. *Большевики приходят к власти. Революция 1917 г. в Петрограде*. М., 1989. Рогачевская Л.С. *Ликвидация безработицы в СССР, 1917—1930 гг*. М., 1973. — *Социалистическое соревнование в СССР. Исторические очерки 1917—1970 гг*. М., 1977. Роговин В. *Была ли альтернатива? «Троцкизм»: взгляд через годы*. М., 1992. *Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония*. М., 1970. *Россия, 1917год: выбор пути*. М., 1988. Селунская В.М. *Социальная структура советского общества: история и современность*. М., 1987. *Семнадцатый год в Петрограде*. Кн. 1-2. Л., 1967. Сидоров В.А. *Классовая борьба в доколхозной деревне*, М., 1978. Слесарев Г.А. *Изменения социальной структуры советского общества* М., 1976. Спириин Л.М. *Классы и партии в гражданской войне в России*. М., 1968. *Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма*. М., 1989. Тепцов И.В. *Аграрная политика: на крутых поворотах*, М., 1990. *Тридцатые годы: взгляд из сегодня*. М., 1990. Трифонов И.Я. *Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа 1921-1937*. М., 1960. *Ликвидация эксплуататорских классов в СССР*. М., 1975.

Формирование командно-административной системы. Сб. статей. М., 1992.
Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М., 1992.
Шелохаев В.В. Партия октябристов в первой русской революции. М., 1987.
Шкаратан О.И. Проблемы социальной структуры рабочего класса. М., 1970.
Этносоциальные проблемы города. М., 1986.
Яницкий О.Н. Урбанизация, город, человек. М., 1972.

Зміст

Передмова до другого російського видання.

Передмова до українського видання.

Розділ I

Російська імперія на початку ХХ ст.

I. ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОТИРІЧЧЯ.

1. Самодержавство.
2. Особливості розвитку промисловості.
3. Особливості селянського суспільства.
4. «Робітниче питання».

II. ОПОЗИЦІЙНІ РУХИ.

1. Ліберали .
2. Революційні і національні рухи.
3. Криза 1900-1903 рр.

Розділ II

Невдача політичної альтернативи (1905-1914).

I. РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 РР.: НЕВДАЧА СПРОБИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ.

1. Від російсько-японської війни до Кривавої неділі.
2. Два шляхи революції.
3. Підйом революційного руху і Жовтневий маніфест.
4. Поразка соціальної революції і повернення до консерватизму.
5. Перша Дума і кінець парламентських ілюзій.
6. Друга Дума - доказ неможливості політичного оновлення.

II. СТОЛИПІНСЬКІ РЕФОРМИ: НЕВДАЧА ПРОСВІЧЕНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ.

1. Основи «оновлення» країни.
2. Політичні й ідеологічні переваги.
3. Економічні переваги.
4. Помилки Столипіна .
5. 1912-1914 рр.: політичний застій і соціальне бродіння.

Розділ III

Від війни до революції (1914-1917).

I. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У ВІЙНІ.

1. Ілюзії 1914 р.
2. Нищівні поразки на фронті, розвал економіки, політичне безсилля.
3. Розкол опозиційних рухів.

II. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПАДІННЯ ЦАРИЗМУ.

1. Лютневі дні.
2. Встановлення «двовладдя» і зречення Миколи II.

III. РЕВОЛЮЦІЯ В РОСИ.

1. «Двовладдя» або багатовладдя?
2. «Звільнення» слова.
3. Проблема війни і квітнева криза.
4. Коаліційний уряд і зростання соціальної напруженості .
5. Криза літа 1917 р.
6. Крах державних інститутів і розпад суспільства .
7. Взяття влади більшовиками.

Розділ IV

Роки виживання і формування держави (1918 -1921).

I. ПЕРЕТВОРЕННЯ БІЛЬШОВИЗМУ НА ДЕРЖАВНУ СТРУКТУРУ.

1. Перші декрети.
 2. Робітничий контроль і початок націоналізації.
 3. Витіснення Рад і розпуск Засновницьких зборів.
- #### **II. БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ ДОГОВІР ТА ЙОГО НАСЛІДКИ.**
- #### **III. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ТА ІНОЗЕМНА ІНТЕРВЕНЦІЯ.**

1. На фронтах громадянської війни.

2. Іноземна інтервенція.

IV. «ВІЙСЬКОВИЙ КОМУНІЗМ».

1. Створення Червоної Армії.
2. Націоналізація та мобілізація економіки.
3. Встановлення політичної диктатури.
4. Кінець громадянської війни: чому більшовики перемогли?
5. Народження Комінтерну.

V. КРИЗА «ВІЙСЬКОВОГО КОМУНІЗМУ».

1. Економічна відсталість і соціальна деградація.
2. Зміни і криза в партії.
- 3'. Кронштадтське повстання.
4. X партійний з'їзд - вирішальний поворот.

Розділ V

Роки непу (1921-1928).

I. УТВОРЕННЯ СРСР: НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ І КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ.

1. Право на самовизначення: теорія і реальність.
2. Спроби союзного об'єднання.
3. Яким бути Союзу?
4. Як створити «новий соціум спільної долі»?
5. Політика в області культури та релігії.

II. «СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН».

1. Неп у сільському господарстві.
2. Неп у промисловості .
3. Суспільне невдоволення.
4. Суперечки про шляхи розвитку країни.

III. ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА.

1. «Остання ленінська битва».
2. Перші битви за владу.
3. Ленінська спадщина.
4. Розкол «трійки».
5. «Об'єднана опозиція».
6. Роздуми над невдачею.

IV. КІНЕЦЬ НЕПУ.

1. Зима 1927-28 р., хлібозаготовча криза.
2. Розгром «правої опозиції».
3. Уперед без оглядки.

Розділ VI

Тридцять роки. Вирішальне десятиріччя.

I. «ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» (1929-1933).

1. Колективізація .
 2. Перша п'ятирічка: Індустріалізація. Культурна і соціальна революція.
 3. Партія і «великий перелом».
- ## II. РОЗРИВ І ЗМОВА (1934-1939 РР.).
1. XVII з'їзд партії. Початок розриву.
 2. Вбивство Кірова. Втілення ідеї змови.
 3. Рік 1935-й, вирішальний.
 4. Значення першого Московського процесу.
 5. Єжовщина. Боротьба з бюрократією, терор та економічна криза.
 6. XVIII з'їзд партії. Початок розрядки?

III. ПІДСУМКИ ВИРІШАЛЬНОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ .

1. Становлення моделі економічного розвитку.
2. Суспільство зруйнованих структур.
3. Демонізм, «соціалістична законність», націоналізм і повернення до етичних підвалин.

Розділ VII

Зовнішня політика Радянської держави (1921-1941).

I. НОВА КОНЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

II. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РАДЯНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В РОКИ НЕПУ (1921-1928).

1. Німеччина як головний партнер у Європі.
2. Складності в радянсько-британських і радянсько-французьких відносинах.
3. Китай як головний партнер в Азії.

III. БОРОТЬБА ПРОТИ «СОЦІАЛ-ФАШИЗМУ» І «ЗАГОСТРЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ПРОТИРІЧ» (1928-1933).

1. VI конгрес Комінтерну: крутий поворот.
2. Міф про «капіталістичне оточення».
3. Розширення радянської дипломатичної діяльності.

IV. РАДЯНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ І «КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА» (1934-1939).

1. «Новий курс» радянської дипломатії.
2. СРСР і війна в Іспанії.

З Крах політики «колективної безпеки».

V. ЕРА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПАКТУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (1939-1941).

1. Радянсько-німецький пакт.
2. Секретний протокол в дії.
3. Погіршення радянсько-німецьких відносин.

Розділ VIII

Радянський Союз у війні (1941 -1945).

I. НАЦИСТСЬКЕ НАШЕСТЯ.

1. План «Барбаросса»: успіх і невдача «бліцкригу» .
2. «Розстріляна Червона Армія» .
3. Евакуація і перебудова країни на військовий лад. Солідарність союзників.

II. ПОВОРОТ У ВІЙНІ (ЛІТО 1942 - ЛІТО 1943).

1. Військові поразки СРСР влітку 1942 р.

2. Сталінград і Курськ: дві вирішальні перемоги СРСР.

III. РОЗДУМИ ПРО КРУТИЙ ПОВОРОТ.

1. Конверсія радянської економіки та її наслідки.
2. Роль допомоги союзників.
3. Нацистські звірства і невдача «східної політики».
4. Патріотизм, пом'якшення режиму і соціальний консенсус.

IV ДО ПЕРЕМОГИ (ЛІТО 1943-ТРАВЕНЬ 1945 Р.)

1. Тегеранська конференція.
2. Великий наступ 1944 р.
3. Ялтинська конференція і перемога .

Розділ IX

Тріумфальний сталінізм.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ДОВОЄННОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ.

1. Дискусія про основні напрями.
 2. Нездійсненна сіл ьськогосподарська реформа.
 3. Повернення до передвоєнної політики.
- #### II. ПОСИЛЕННЯ КОНТРОЛЮ У ВСІХ СФЕРАХ.

1. Обмеження національностей.
2. Жданівщина.
3. Апогей системи концтаборів.

III. СРСР У ПІСЛЯВОЄННИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1. Нове співвідношення сил в Європі: від Потсдаму до Паризької конференції.
 2. Біполяризація світу і «холодна війна».
- #### 3 Радянсько-югославський розрив та його наслідки.
4. Апогей «холодної війни».

V. «РОЗВИНЕНИЙ» СТАЛІНІЗМ .

- i. Специфіка структур влади.
2. Політичні конфлікти і альтернативи.
3. Повна трансформація партії.
4. Остання «змова».

Розділ X

Хрущовські роки (1953-1964).

I. БОРОТЬБА ЗА СТАЛІНСЬКУ СПАДЩИНУ І ПОЧАТОК ХРУЩОВСЬКИХ РЕФОРМ (1953-1957).

1. Реорганізація владних структур.
2. Економічні та політичні дискусії: народження хрущовських реформ.
3. «Відлига» у зовнішній політиці .
4. XX з'їзд: початок керованої десталінізації.
5. Від XX з'їзду КПРС до усунення антипартійної групи.

II. МЕЖІ ТА ПЕРЕГІНИ ХРУЩОВСЬКИХ ПРОЕКТІВ (1958-1964).

1. «Наздогнати та перегнати Америку!».
2. Межі культурної відлиги.
3. Економічні «пробуксовки» та міф про комунізм.
4. XXII з'їзд КПРС та його наслідки.
5. Волюнтаризм зовнішньої політики.
6. «Законна» відставка.

Розділ XI

Епоха «розвішеного соціалізму» або «роки застою» (1965-1985)?

I. ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС:

ВІДСТАЛІСТЬ І КОНСЕРВАТИЗМ.

1. Політичний консерватизм та економічна реформа.
2. Консенсус і розбіжності .
3. Персоналізація влади та інституційний плюралізм.
4. Брежнєвська конституція.
5. Консервативні тенденції та невдала спроба реформ.

II. КРИЗА «РОЗВИНЕНОГО СОЦІАЛІЗМУ» .

1. Труднощі в сільському господарстві .
2. Криза організації праці.

III. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ .

1. Демографічні зміни.
2. Урбанізація та її наслідки.
3. «Міський мікросвіт» і «неформальні структури».
4. Заохочення і контроль суспільної активності.
5. Форми незгоди й відсторонення.

IV. СРСР У СВІТІ.

1. СРСР і соціалістичний табір.
2. Розрядка напруженості та її межі.
3. Радянська присутність у світі та кінець «розрядки».

V. «МІЖЦАРІВ'Я».

1. Внутрішні аспекти .
2. Зовнішні аспекти.

Розділ XII

Революція Горбачова.

I. РОЗКРІЩАЧЕНЕ СЛОВО.

1. Гласність і десталінізація.
2. Повернення до джерел .
3. «Видатки» гласності.

II ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ.

1. Спроби реформ: розвиток самостійності підприємств.
2. Спроби реформ: розвиток приватної ініціативи.

III. ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ.

1. Зміна дійових осіб.
2. Цілі та етапи політичної реформи (1985-1990).
3. Правова держава і політичний плюралізм .
4. «Нове мислення» і поворот у зовнішній політиці.
5. Розпад Радянського Союзу (осінь 1990 - зима 1991).

БІБЛІОГРАФІЯ.